

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

На правах рукопису

КРАМАР ЮРІЙ ВІКТОРОВИЧ

УДК 94(438+477.82)«1921/1939»:008:2–67

**НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ТА РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ
ПОЛЬЩІ НА ВОЛИНІ (1921–1939 РР.)**

07.00.02 – Всесвітня історія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Науковий консультант
Зашкільняк Леонід Опанасович,
доктор історичних наук, професор**

Луцьк – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4–5
ВСТУП.....	6–16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	17–72
1.1. Історіографія проблеми.....	17–47
1.2. Джерела.....	47–61
1.3. Методологія дослідження	61–72
РОЗДІЛ 2. ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ Й ПРОГРАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДІВ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ	73–169
2.1. Національна, соціальна та конфесійна структура населення Західної Волині.....	73–87
2.2. Позиція польських політичних угруповань щодо українського питання	87–120
2.3. Національні меншини (євреї, німці, чехи, росіяни) у програмах польських урядових кіл.....	120–144
2.4. Волинь у національній політиці урядів Польщі	144–169
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ВОЛІНІ.....	170–286
3.1. Польське законодавство у галузі шкільної освіти.....	170–182
3.2. Політика влади щодо українського шкільництва.....	183–199
3.3. Польськомовна освіта як засіб поширення польської культури на Волині	199–223

3.4. Національні меншини (євреї, росіяни, німці, чехи)	
Волинського воєводства у польській освітній політиці	223–257
3.5. Культурно-мистецьке життя населення міжвоєнної	
Волині	257–286

РОЗДІЛ 4. РЕЛІГІЙНІ СПІЛЬНОТИ В ПОЛІТИЦІ

ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ.....	287–376
4.1. Політика Польської держави щодо Православної церкви	
на Волині	287–313
4.2. Роль Римо-католицької церкви в реалізації конфесійної	
політики влади	313–343
4.3. Протестантська церква в системі державно-церковних	
відносин у краї	344–362
4.4. Громадсько-релігійне життя євреїв Волині.....	362–376
ВИСНОВКИ	377–390
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	391–512
ДОДАТКИ.....	513–536

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АСД** – Адвенти́сти сьомого дня
- АК** – Акція католицька
- ББ** – Безпартійний блок
- БНМ** – Блок національних меншин
- БНР** – Білоруська Народна Республіка
- ВРК** – Воєводський регіональний комітет
- ВУО** – Волинське українське об'єднання
- ВУТ** – Волинський український театр
- ВУТТ** – Волинське українське театральне товариство
- ЄНП** – Єврейська народна партія
- КАУМ** – Католицька акція української молоді
- КОП** – Корпус охорони прикордоння
- КПЗУ** – Комуністична партія Західної України
- КПЗБ** – Комуністична партія Західної Білорусі
- КТЖ** – Католицьке товариство жінок
- МЗС** – Міністерство закордонних справ
- НСО** – Нова сіоністська організація
- ОК** – Округ Корпусу
- ОУН** – Організація українських націоналістів
- ПСЛ** – Польське стронніцтво людове
- ПКРМ** – Політичний комітет Ради міністрів
- ПШМ** – Польська шкільна матиця
- РКЦ** – Римо-католицька церква

РНО – Російське народне об'єднання

РТД – Російське товариство добродійності

СІ – Союз Ізраїлю

СО – Сіоністська організація

СПК РМ – Секція політичного комітету Ради міністрів

СПУПШ - Союз польських учителів початкових шкіл

ТКС – Товариство кресової сторожі

ТНЄ – Табір національного єднання

УКС – Український католицький союз

УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання

УНР – Українська Народна Республіка

УНР – Українська парламентська репрезентація

УПЦ – Українська православна церква

УСРП – Українська соціалістична радикальна партія

УСС – Українські січові стрільці

ХВС – Християни віри євангельської

ЦЄШО – Центральна єврейська шкільна організація

ЧНО – Чеське національне об'єднання

ЧШМ – Чеська шкільна матиця

ВСТУП

Актуальність теми. Виклики, перед якими постала Українська держава на сучасному етапі, складні суспільно-політичні умови, за яких народжується модерна українська нація, зростаюча роль українського фактору в міжнародних відносинах на сучасному етапі актуалізують дослідження національно-політичних та національно-культурних процесів, що відбувалися в минулому нашої країни.

У цьому контексті важливим для українців є досвід (хоча й не завжди позитивний, а подекуди й трагічний) перебування у складі Другої Речі Посполитої. До недавнього часу в українській історичній науці домінувала думка, яка розглядала цей досвід лише з негативних позицій, як цілеспрямований результат реалізації заздалегідь усталених концепцій і політичних програм. Поза увагою дослідників залишався ширший історичний контекст: зовнішньополітичний чинник внутрішньопольських процесів, забезпечення безпеки і внутрішнього спокою на теренах, які упродовж кількох років були об'єктом підірвної диверсійної діяльності з боку сусідніх держав, зокрема СРСР (елементи т. зв. «гібридної війни» щодо Польщі з боку радянської Росії чітко простежувалися вже тоді), тривалий період бездержавності Польщі й вплив політики держав-«подільниць» на рівень політичної й культурної активності національних меншин, складна економічна ситуація у післявоєнній Польщі, яка стала каталізатором політичної радикалізації суспільства, вплив політичний рухів національних меншин на політичну мозаїку Другої Польської Республіки – все це позначилося на розвитку країни. Досліджуючи національно-культурне та релігійне життя на західноволинських землях, що у 1920–1930-х рр. перебували у складі Польщі, ми намагалися підійти до висвітлення проблеми комплексно, розглядаючи її через призму польської як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

Актуальність теми нашого дослідження зумовлена також низкою інших чинників науково-практичного й суспільно-політичного характеру. По-перше, серед робіт вітчизняних істориків, присвячених питанням міжнаціональних відносин на території Західної Волині мало публікацій, у яких розкриваються проблеми національно-культурного життя краю у вказаний період; основна увага приділялася вивченню соціально-економічного та політичного становища Волині у складі Польщі і лише в деяких публікаціях висвітлювались окремі аспекти освітнього, релігійного, культурно-мистецького життя населення краю.

По-друге, тематика наукових праць з історії міжвоєнної Волині до недавнього часу мала здебільшого «україноцентричне» спрямування – предметом уваги учених-істориків було головним чином українське населення, яке становило переважну більшість мешканців краю. Водночас у демографічній структурі західноукраїнських земель помітне місце посідали інші етнічні спільноти – поляки, євреї, німці, чехи, росіяни, суспільно-політичне, громадсько-культурне, релігійне життя яких часто залишається поза увагою дослідників. Тому наша робота покликана по змозі заповнити цю прогалину.

По-третє, результати ґрунтовного вивчення політики польських властей щодо українців та інших етнічних спільнот, особливостей їх громадсько-культурного та релігійного життя, проблем збереження етнокультурної самобутності й перспектив існування в Польській державі потрібні для наукового обґрунтування причин, які призвели до різкого загострення міжнаціональних і міжконфесійних відносин на західноукраїнських землях напередодні та в роки Другої світової війни.

По-четверте, системне наукове опрацювання теми з представленням цілісної картини національно-культурного життя на території Західної Волині, з урахуванням позитивних досягнень і традицій вітчизняної та зарубіжної науки може посприяти подоланню взаємних стереотипів у суспільній свідомості українців та поляків, поглибленню добросусідських

українсько-польських взаємин. Уведення до наукового обігу маловідомих українським дослідникам документів та матеріалів із фондів архівних установ України та зарубіжних держав сприятиме поглибленню розуміння природи національної політики Другої Польської Республіки та її впливу на міжнаціональні відносини міжвоєнної доби.

По-п'яте, історія міжвоєнної Польщі є унікальним досвідом становлення держави з багатонаціональним складом населення. Тому результати нашого дослідження можуть бути корисними з точки зору вивчення позитивного і негативного досвіду здійснення національної політики в країні, третину мешканців якої склали національні меншини. Цей досвід потрібен при виробленні засад сучасної державної політики у сфері міжнаціональних відносин, зокрема й в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося в рамках наукової теми «Українсько-польські відносини на Волині (20–40-і роки ХХ століття)» Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (номер державної реєстрації 0198U000404), наукової теми «Західне Полісся: історія та культура» Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (номер державної реєстрації 01031U000580), регіональної програми розвитку культури, мистецтва і туризму в області на 2011–2015 рр., затвердженої рішенням Волинської обласної ради 3 березня 2011 р. (протокол № 3/13), регіональної програми соціально-культурного розвитку національних меншин на 2013–2017 рр., затвердженої рішенням Волинської обласної ради від 21 грудня 2012 р. (протокол № 14/12), наукової теми кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки «Соціально-економічні та політичні проблеми європейської історії», затвердженої протоколом № 5 від 13 листопада 2014 р.

Мета дослідження – здійснити комплексний системний аналіз національно-культурної та релігійної політики польських урядів на західноволинських землях у 1920–1930-х рр., а саме: її витоків, особливостей,

засобів, механізмів реалізації, впливу на суспільно-політичне та громадсько-культурне життя краю. У контексті загальної мети поставлено такі дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати вклад вітчизняних та зарубіжних вчених у досліджувану проблему та з'ясувати стан її наукового вивчення;
- виявити нові історичні джерела, вивчити та критично проаналізувати їх для більш глибокого й усебічного розкриття теми;
- обґрунтувати теоретико-методологічні засади та схарактеризувати методи дослідження проблеми;
- розкрити концепції, цілі та механізм реалізації польської державної політики у сфері міжнаціональних відносин;
- з'ясувати роль мовної та освітньої політики Польщі як інструменту впливу на непольське населення краю;
- показати роль релігійного фактору в процесах міжнаціональної взаємодії на західноволинських землях, діяльність основних конфесій у краї, ставлення до них із боку органів державної влади;
- проаналізувати політику влади в культурно-мистецькій сфері, з'ясувати роль польських культурно-освітніх товариств, театральних, музичних колективів, музейних інституцій у розповсюдженні польських культурних впливів на Волині у міжвоєнну добу;
- схарактеризувати діяльність українських громадсько-культурних, релігійних організацій, мистецьких колективів задля збереження національної самобутності українців Волині;
- розглянути форми культурно-освітнього й мистецького життя єврейської, німецької, чеської та російської меншин на західноволинських землях, дослідити діяльність їх громадсько-культурних товариств і установ;

- проаналізувати результати та наслідки польської національно-культурної та релігійної політики на території Західної Волині наприкінці міжвоєнного двадцятиліття.

Об'єкт дослідження – національна політика Другої Польської Республіки.

Предметом дослідження є ідеологічні засади, а також форми, методи та суспільні наслідки розробки та проведення освітньої, культурної й релігійної, політики урядів Польщі на західноволинських землях у міжвоєнне двадцятиліття.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період 1921–1939 рр. Нижня межа бере свій відлік від часу створення Волинського воєводства в березні 1921 р., а верхня обмежується вереснем 1939 р., коли діяльність польських державних інститутів влади на Волині була припинена у зв'язку з окупацією території Польщі радянськими та німецькими військами.

В окремих епізодах хронологічні межі роботи дещо розширені та містять матеріал кінця XIX – початку XX ст. Це продиктовано потребою відстежити витоки польської політичної думки, яка торкалася проблематики національних меншин, показати тяглість концепцій національної політики, покладених в основу державної політики міжвоєнної Польщі.

Територіальні межі роботи охоплюють територію колишнього Волинського воєводства в його адміністративних кордонах, які включають сучасні Волинську (окрім Камінь-Каширського та Любешівського районів), Рівненську та північну частину Тернопільської областей.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що *вперше в українській історичній науці*:

- виявлено, опрацьовано й введено до наукового обігу значний масив документальних джерел з архівних установ України, Польщі та Білорусі, які мало або зовсім не використовувалися раніше, що дало можливість автору дисертації по-новому осмислити політичні та

культурні процеси на західноукраїнських землях, які до цього або не вивчалися зовсім, або ж досліджувалися фрагментарно;

- проведено комплексний статистичний аналіз національної, соціальної та конфесійної структури населення Волинського воєводства у міжвоєнний період;
- проаналізовано регіональні особливості процесу інтеграції Західної Волині до складу Польщі; політику т. зв. «волинського регіоналізму» показано як одну зі спроб розв'язання українського питання в Польщі;
- простежено форми, методи та засоби реалізації польської державної політики щодо українців, євреїв, німців, чехів, росіян на території Західної Волині в 1920–1930-х рр.;
- виявлено специфіку громадсько-культурної діяльності національних меншин (євреїв, німців, чехів, росіян) на території Західної Волині в 1921–1939 рр.; показано, що вона була важливим фактором збереження їх національної самобутності в умовах зростання полонізаційного тиску з боку держави;
- висвітлено роль польських установ культури, місцевих громадсько-культурних організацій у пропаганді державної ідеології, популяризації польської культури та мистецтва, підтримці культурних ініціатив місцевої громади поляків;
- схарактеризовано діяльність основних конфесій (православних, римо-католиків, протестантів, юдеїв), що діяли на території краю, розкрито роль конфесійного фактору в укладі міжнаціональних відносин; окреслено роль церковних інститутів як інструменту ідеологічного впливу на місцеве населення;
- з'ясовано роль мистецької культури у збереженні національно-культурної ідентичності національних меншин в умовах перебування Західної Волині у складі Польщі;

Уточнено:

- концептуальні підходи польських політичних сил до розв’язання національного питання в міжвоєнній Польщі;
- вплив зовнішньополітичних чинників на формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин;
- механізм реалізації національно-культурної політики на загальнодержавному та регіональному рівнях;
- висновки вітчизняних учених щодо наслідків реалізації польської політики національно-державної асиміляції на західноукраїнських землях;
- відомості про громадсько-культурні, освітні, релігійні організації й товариства, що діяли на Західній Україні в міжвоєнний період.

Отримали подальший розвиток такі твердження:

- причиною напруження міжнаціональних відносин на Волині в перші роки її перебування у складі Польщі була нерозв’язаність більшості соціально-економічних, культурно-освітніх та релігійних проблем місцевого населення;
- специфіка культурних процесів на західноволинських землях зумовлювалася низкою чинників, серед яких поліетнічний склад населення Волині, господарська відсталість краю, низький освітній рівень населення;
- домінантним типом міжнаціональних відносин на Волині в 1920–1930-х рр. були взаємини між українцями, котрі становили більшість місцевого населення, і поляками, державна підтримка яких мала забезпечити панівні позиції польській культурі;
- державна політика щодо інших етнічних спільнот залежала від їх кількісного складу, особливостей соціальної структури, компактності розселення, матеріальних і фінансових можливостей тієї чи іншої меншини, рівня їх національної самосвідомості;
- головною метою національно-культурної політики польських урядів на Волині упродовж міжвоєнного двадцятиліття було зміцнення

польської державності на цих землях та їх якнайшвидша інтеграція до державно-політичної системи Другої Речі Посполитої.

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення дисертації та зібраний фактичний матеріал можуть бути використані для вивчення суспільно-політичних рухів та міжнаціональних відносин у 20–30-ті роки ХХ ст., при підготовці узагальнювальних праць з історії України та Польщі.

Матеріали роботи можуть використовуватися вченими-істориками для створення цілісної картини громадсько-політичного та культурного життя на Волині в міжвоєнний період та в науково-педагогічній практиці, зокрема при підготовці уроків у школі, у процесі викладання курсів новітньої історії України і Польщі у вищих навчальних закладах, для розробки спецкурсів із проблем історії української культури ХХ ст.

Положення та висновки, сформульовані в дослідженні, можуть бути корисними для органів державної влади, місцевого самоврядування при виробленні загальнодержавної та регіональної концепцій національної політики.

Особистий внесок здобувача. У представленій дисертації вперше в історичній науці проведено комплексне дослідження національно-культурного та релігійного життя на західноволинських землях у період їх перебування у складі Польської держави (1921–1939 рр.). На основі широкого кола документальних джерел та за допомогою сучасних науково-теоретичних і методологічних підходів досліджено основні компоненти національно-культурного життя міжвоєнної Волині: національна, освітня, культурна, релігійна політика польської влади, шкільництво національних меншин, основні форми культурно-мистецького життя, міжконфесійні відносини, діяльність громадсько-культурних організацій і товариств у зазначений період. Уперше представлено комплексний аналіз становища національних меншин на Волині у міжвоєнний період (євреїв, німців, чехів, росіян), форми їх суспільно-політичної та громадсько-культурної діяльності.

Апробація результатів дослідження. Усі сформульовані положення та висновки дослідження апробовані під час виконання й обговорення його на засіданнях кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка. Окрім того, теоретичні положення та висновки дисертації були особисто викладені автором у вітчизняних та зарубіжних наукових часописах, апробовані на 16 міжнародних та 11 всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура» (Тернопіль, 15–16 квітня 1999 р.), Міжнародному науковому конгресі «Українська історична наука на порозі ХХІ століття» (Чернівці, 16–18 травня, 2000 р.), науковій конференції «Українська етнологічна наука на межі ХХ–ХХІ століть» (Львів, 29–30 березня, 2001 р.), Міжнародній науковій конференції «Łemkowszyzna w latach 1939–1947. Wojna, okupacja i wysiedlenia» (Краків, 28–30 травня 2001 р.), Міжнародній науковій конференції «Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми історії і політології» (Київ, 16–18 травня 2002 р.), Міжнародній науковій конференції «Україна і Польща в світовій історії: політика, економіка, культура» (Острог, 28–29 травня 2002 р.), VI Міжнародній науковій історико-краєзнавчій конференції «Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 20–50-х роках ХХ ст.» (Дрогобич, 11–12 жовтня 2002 р.), IV Міжнародній науковій конференції молодих вчених «Україна–Польща: шлях до європейської співдружності» (Тернопіль, 15–16 травня 2003 р.), Міжнародній науковій конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.), V Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 7–8 жовтня 2004 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Друга світова війна і доля народів України» (Київ, 23–24 червня 2005 р.), Міжнародній науковій конференції «Західний регіон України у Другій світовій війні»

1939–1945 рр.» (Луцьк, 6–7 травня 2005 р.), III Міжнародному науковому конгресі істориків «Українська історична наука на шляху до творчого поступу» (Луцьк, травень, 2006 р.), II Всеукраїнській науковій конференції «Друга світова війна і доля народів України» (Київ, 30–31 жовтня 2006 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Друга світова війна в історичному вимірі» (Житомир, 21–22 травня 2010 р.), III Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 12–13 листопада 2010 р.), III Міжнародній науковій конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 15–16 квітня 2011 р.), Регіональній науковій конференції «Освіта і культура Волині: історія та сучасність» (Луцьк, 20 травня 2011 р.), Кременецьких читань з історії Волині (Кременець, 29–30 вересня 2011 р.), I Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій подіям Другої світової війни на території Волинської області (Луцьк, 23–26 квітня 2012 р.), V Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 9–10 листопада 2012 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся: християнство в історії та культурі Володимира-Волинського та Волині» (червень, 2013 р.), VI Волинській всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 15–16 листопада 2013 р.), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Личность в истории: героическое и трагическое» (Брест, 22–23 ноября 2013 г.), Всеукраїнській науковій конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині» (Ковель, 12 грудня 2013 р.), VII Волинській всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 7–8 листопада 2014 р.), II Міжнародній науковій конференції «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи» (Житомир, 24 квітня 2015 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в монографії «Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя», а також у 51 публікації, із них 26 статей у наукових фахових виданнях (зокрема в п'ятьох закордонних наукових збірниках).

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 536 сторінок, із них 390 сторінок основного тексту, 121 сторінку займає список використаних джерел (977 найменувань), 23 сторінки – додатки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Проблематика міжнаціональних взаємин на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. посідає одне з чільних місць у дослідженнях вчених-істориків. Останніми роками з'явилося чимало праць українських та польських дослідників, присвячених актуальним проблемам польсько-української історії міжвоєнного двадцятиліття. Однак серед робіт вітчизняних істориків небагато публікацій, у яких розкриваються проблеми національно-культурного життя краю у вказаний період. Це, зокрема, стосується й західноволинських земель періоду їх перебування у складі Другої Польської Республіки. До недавнього часу основна увага приділялася вивченню соціально-економічної та політичної історії краю. Водночас громадсько-культурне, освітнє, релігійне, мистецьке життя населення міжвоєнної Волині часто залишалося поза увагою дослідників.

Упродовж останніх десятиліть підходи вчених-істориків до висвітлення зазначеної проблематики змінювалися залежно від суспільно-політичних умов, науково-методологічних підходів, доступної бази історичних джерел. Свій внесок у вивчення проблеми зробили і вітчизняні, і зарубіжні дослідники. Тому умовно історіографію теми дослідження можна поділити на дві групи: українську і зарубіжну (польську, білоруську, російську). Огляд наукової літератури з досліджуваної теми здійснимо за хронологічним та структурно-тематичним принципами історіографії.

Дослідження проблем міжнаціональних відносин у Другій Речі Посполитій розпочалося ще у 20–30-х роках ХХ ст. Національна українська історіографія міжвоєнного періоду (М. Лозинський [376], С. Томашівський [380],

І. Рудницький-Кедрин [439], І. Лисяк-Рудницький [375]) обґрунтовувала потребу розв'язати проблему національних меншин у Польщі на основі принципу самовизначення націй. Історію українсько-польських відносин у Галичині та на Волині вони висвітлювали крізь призму загальнонаціональних завдань.

Окремих аспектів урядової політики Польщі в національному питанні торкалися й тогочасні польські політологи та публіцисти М. Уздовський [473], В. Стпичинський [458], М. Фелінський [397]. Вони були апологетами курсу національної політики Речі Посполитої, тому їхні роботи мали не так науковий, як ідеологічно-пропагандистський характер. Виразними політичними тенденціями вирізнялися праці польських публіцистів і політиків – ідеологів народової демократії – Р. Дмовського [386], С. Грабського [399–401], Р. Рибарського [440], Й. Бартошевича [384; 385], Й. Гертиха [398].

Інша група польських політиків відзначалася виваженим підходом до розв'язання національного питання. Проукраїнський напрям польської міжвоєнної публіцистики представлений працями К. Сроковського [454], П. Дуніна-Борковського [373; 394], Л. Василевського [474], Т. Голувка [371], В. Бончковського [372], М. Здановича [374]. У своїх працях «українофіли», як їх часто називали в середовищі польського політикуму, торкалися багатьох питань етнонаціональних відносин на західноукраїнських землях.

Проблеми міжнаціональних відносин у Другій Речі Посполитій вивчали окремі науково-дослідницькі установи, серед яких і одна з провідних інституцій міжвоєнної Польщі – Інститут дослідження національних питань (Instytut badań spraw narodowościowych). Він був заснований у 1921 р. з метою вивчення ситуації у східних воєводствах й опрацювання способів розв'язання національного питання. Інститут займався збором матеріалів, що стосувалися життя національних меншин у Польщі. Результати його досліджень публікувалися на сторінках часопису «Sprawy narodowościowe» («Національні справи»). До 1939 р. Інститут опублікував 12 річних випусків

цього альманаху, а також кілька десятків брошур і книг. З ініціативи цієї наукової установи у 1932 р. у Варшаві було заснована Національний семінар (*Seminarium Narodowościowe*), слухачами якого були студенти вищих навчальних закладів міста.

Формально Інститут дослідження національних питань створювався і функціонував як незалежна громадська організація, однак його діяльність фінансувалася різними урядовими структурами, а генеральний секретар Інституту Станіслав Папроцький одночасно був членом Президії Ради міністрів Польщі. Співробітниками цієї установи були відомі польські громадські, політичні й наукові діячі Шимон Аскеназі, Тадеуш Голувко, Леон Василевський. Інститут активно співпрацював із Комісією наукових досліджень східних земель (*Komisja Naukowych Badan Ziem Wschodnich*) – державною інституцією, заснованою 2 лютого 1934 р. Комітетом у справах національностей при Раді міністрів Польщі. Комісія була створена для опрацювання наукових засад національної і господарської політики у східних воєводствах. До 1937 р. цей орган опублікував близько 15 наукових розвідок, які стосувалися проблематики міжнаціональних стосунків у Польщі.

У післявоєнний період новітню історію Волині вивчали й опрацьовували *українські радянські історики*. Позаяк питання міжнаціональних відносин розглядалося лише в контексті «боротьби західноукраїнського народу за возз'єднання з Радянською Україною», «створення революційно-демократичного блоку трудящих проти правлячих режимів», тому знайшло одномірне відображення. Об'єктом дослідження науковців були переважно проблеми соціально-економічної історії Волині, революційно-демократичного руху на цих землях. Такими є роботи І. Васюти [538], С. Вронського [556], Г. Ковальчука [623], Л. Корнійчук [631], О. Цибка [772], І. Заболотного [583]. Незважаючи на те, що фактично всі роботи, які з'явилися впродовж 1950–1980-х рр., написані на основі класового підходу та марксистсько-ленінської ідеології, дисертант не применшує їх вкладу у вивчення окремих аспектів досліджуваної проблеми.

Багатий фактологічний матеріал з історії Волині міжвоєнного періоду міститься у праці Р. Оксенюка [705], яка відзначається залученням широкої джерельної бази. Однак слід прийняти до уваги спірність багатьох теоретичних положень і висновків, зроблених у цьому дослідженні. Те саме можемо сказати і про монографію узагальнювального характеру «Історія Волині» [604], яка хоча й відкрила чимало нових сторінок в історії краю, проте не відзначається новизною в поданні матеріалу. Зауважимо, що в тогочасних умовах не було можливості об'єктивно вивчати питання національно-культурного, релігійного життя західноукраїнських земель, зокрема й Волині.

Вагомий внесок у дослідження проблем міжнаціональних відносин на східних теренах Польщі та урядової політики щодо української меншини у Другій Речі Посполитій зробили львівські вчені Ю. Сливка та С. Макарчук.

Ю. Сливка проаналізував підходи основних польських політичних сил до розв'язання українського питання в Польщі [741]. Особливу увагу автор звернув на фактори (внутрішні та зовнішні), що спричинили зміну національної політики польського уряду після приходу до влади в 1926 р. «санаційного» табору.

Характеристиці міжнаціональних відносин на західноукраїнських землях у кінці XIX ст. – 1939 р. присвячена робота С. Макарчука [691]. На основі ґрунтовного аналізу статистичних джерел (переважно матеріалів всеросійських та загальнопольських переписів) автор досліджує соціальну та національну структуру населення Східної Галичини й Волині у вказаний період. Серед факторів, що зумовили зміну етносоціальної структури населення краю, дослідник виділяє дискримінаційну економічну політику польських урядів щодо Східної Галичини й Волині, польську колонізацію регіону через військове та цивільне осадництво, масові еміграційні й міграційні процеси, що торкнулися всіх без винятку місцевих етнічних груп. Утім С. Макарчук зосередився передусім на соціально-економічних аспектах урядової політики Польщі щодо східних воєводств.

Після проголошення Україною державної незалежності історична наука поступово звільняється від ідеологічного навантаження. Значно розширилося коло проблем, які тривалий час вважалися закритими в українській історіографії.

Один із важливих напрямів наукових досліджень початку 1990-х рр. – висвітлення політики Польської держави в українському питанні на західноукраїнських землях. Суспільно-політичні процеси в Західній Україні в 1930-х рр. проаналізовано у низці праць М. Швагуляка. Об'єктом його дослідження була, зокрема, політика «пацифікації» 1930 р. [777; 778]. Основну причину ескалації суспільно-політичної напруженості в краї вчений вбачає у дискримінаційній політиці Польської держави на українських землях. Підкреслюється, що політичні сили Польщі, які в міжвоєнний час перебували при владі, ставили собі за мету якнайшвидше інтегрувати східні воєводства до складу Речі Посполитої, позбавити українське населення національної ідентичності.

На увагу заслуговує висновок автора про те, що польська репресивна акція у Східній Галичині мала на меті домогтися перелому в українському питанні в Польщі: зламати опір українського населення асиміляторським зусиллям держави. Зауважимо, що пацифікаційна кампанія (хоча і менша за масштабами) мала місце не тільки в галицьких воєводствах, а й на Волині. Вона знайшла свій вияв у репресіях проти незалежницьких українських партій та організацій, культурно-освітніх, кооперативних та інших товариств, особливо тих, чії осередки перебували у Східній Галичині. Ця проблема поки що не знайшла належного висвітлення в українській історіографії.

Українсько-польські відносини, їх характер та еволюція у міжвоєнне двадцятиліття стали об'єктом ґрунтовного дослідження відомого львівського історика Л. Зашкільняка. Даючи загальну оцінку суспільно-політичній ситуації на східних теренах Польщі в 1920–1930-х рр. XX ст., вчений акцентує увагу не лише на конфронтаційних моментах у відносинах між

поляками й українцями, а й на спробах нормалізації стосунків між обома народами [598; 599; 960].

У низці праць Л. Зашкільняк торкається проблем подолання історичних стереотипів у ставленні українців до поляків і поляків до українців [596–597; 600; 606]. Науковець зауважує, що суспільна свідомість обох народів, обтяжена стереотипами минулого, і досі залишається певною перешкодою на шляху поліпшення сучасних українсько-польських відносин.

Л. Зашкільняк разом з іншим львівським ученим М. Крикуном є автором першої у незалежній Україні фундаментальної праці з історії Польщі [593], що написана на основі опрацювання багатьох нових джерел і відзначається новизною в поданні матеріалу. Автори праці, розкриваючи проблеми спільної історії України й Польщі, важливу увагу приділяють висвітленню не лише політичних, економічних, а й культурних, конфесійних взаємин між поляками й українцями на різних етапах історичного розвитку. В розділі, присвяченому міжвоєнній історії Польщі, показано вплив польської державної політики на характер міжнаціональних відносин на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр.

Серед перших праць узагальнювального характеру, присвячених висвітленню політики Польщі в українському питанні, відзначимо монографію львівського історика О. Красівського «Східна Галичина і Польща у 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин» [655]. У ній зроблено спробу комплексно проаналізувати українсько-польські відносини періоду боротьби за українську державність на теренах Східної Галичини. Автор розкриває історичні передумови, генезу польсько-українських стосунків у Галичині та вплив на них зовнішньо- і внутрішньополітичних чинників. Вивчаючи політику урядових структур, польських політичних партій та угруповань щодо українського питання, аналізує її зміст, характер, особливості та напрями: досліджує структуру українського національно-політичного табору, його програми стосовно національного питання та ставлення до Польської держави.

Слід зауважити, що українсько-польським міжнаціональним взаєминам у 1918–1921 рр. вітчизняні історики приділяють особливу увагу, адже саме тоді були закладені засади тієї політики, яка з невеликими модифікаціями реалізовуватиметься до кінця міжвоєнного двадцятиліття. На характер відносин українців та поляків у цей період помітний відбиток наклала українсько-польська війна 1918–1919 рр. Великий вклад у висвітлення політичних, військових, міжнародних аспектів цього конфлікту належить М. Литвину. В його монографії «Українсько-польська війна 1918–1919 рр.» [685] розглянуто основні етапи конфлікту, детально простежено хід бойових дій на Галицькому та Волинсько-Холмському фронтах, проаналізовано військову політику Західноукраїнської Народної Республіки. Зауважимо, що географічні межі дослідження не обмежуються лише територією Східної Галичини та Західної Волині. Автор висвітлює українсько-польське збройне протистояння на фоні відносин Другої Речі Посполитої з Українською Народною Республікою, а також із країнами Антанти, Румунією, Чехословаччиною.

Українсько-польські взаємини новітнього часу складають один із важливих аспектів досліджень львівського вченого Б. Гудя [569–570; 572–573]. У 2006 р. вийшла друком його праця «Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття» [571]. У 2013 р. автор видав розширену версію цієї монографії польською мовою [837]. На основі ґрунтовного аналізу документальних джерел науковець чи не першим серед вітчизняних істориків показав вплив етносоціальних чинників на взаємини між українцями та поляками в сучасній історії, простежив генезу українсько-польських конфліктів від ХІХ ст. до 40-х років ХХ ст.

Чимало уваги Б. Гудь присвятив аналізу подій міжвоєнної історії західноукраїнських земель. Однією з головних причин напружених взаємин між поляками та українцями в цей період автор вважає економічну політику урядів Польщі. Позицію влади щодо розв'язання однієї з найбільш нагальних

проблем місцевого населення – аграрного питання – історик називає відверто антиукраїнською [837, с. 270]. Автор зауважує, що впродовж усього міжвоєнного періоду існувала велика диспропорція між кількістю землі, якою володіли українські селяни та польські землевласники. Різко негативним було сприйняття місцевим населенням колонізаційного руху польських осадників, який у 20-х – на початку 30-х років проводився за активної підтримки уряду у Східній Галичині, на Волині та Поліссі. За підрахунками історика, лише на території Волинського воєводства господарства військових і цивільних осадників склали площу понад 183 тис. га [837, с. 275].

Слушною є думка Б. Гудя про те, що в другій половині 1930-х рр. до етносоціальних чинників, що спричиняли напруження у взаєминах між поляками й українцями, додалися національно-релігійні та політичні. Саме в них автор убачає одну з головних причин ескалації українсько-польського конфлікту у Східній Галичині та Західній Волині 20–40-х роках ХХ ст.

Вагомий вклад у дослідження історії Польщі у перші роки після здобуття нею незалежності зробила Л. Алексієвець [520–522]. Її дослідження присвячені окремим аспектам внутрішньої і зовнішньої політики Польщі в роки т. зв. парламентської демократії. На основі системного аналізу документальних джерел у них простежено зміни в суспільно-політичній ситуації в міжвоєнній Польщі, проаналізовано процес розбудови її державно-політичної системи, особливості суспільно-політичного життя в окреслений період. У низці статей дослідниці окреслено основні пріоритети зовнішньої політики Польської держави [518–519]. Роль зовнішніх чинників в утвердженні Польщі на міжнародній арені висвітлювали М. Алексієвець [523], В. Матвієнко [693], З. Баран [528], О. Парнета [712]. У роботах останньої детально розглянуто проблему формування кордонів післявоєнної Польщі, зокрема східного, та їх міжнародно-правового визнання [713]. Авторка зазначає, що усталення кордонів стало одним із найперших державотворчих кроків молодій Польській державі, а питання східного

кордону залишалося центральним пунктом її зовнішньої та внутрішньої політики упродовж 1918–1921 рр. [713, с. 142].

Аналізуючи зовнішню політику Другої Польської Республіки, українські історики акцентують увагу на польсько-радянських відносинах, позаяк вони мали безпосередній вплив на становище української меншини в міжвоєнній Польщі. Цьому питанню присвячено низку праць відомого львівського дослідника М. Гетьманчука. У роботах «Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання й ратифікації Ризького договору 1921 р.» [561] та «Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.» [562] він висвітлює боротьбу більшовицької Росії і Польщі за володіння розчленованими українськими землями, показує місце українського питання в зовнішній політиці та відносинах цих держав. Автор переконливо доводить, що Польща в 1921–1939 рр. не виконувала статей Ризького мирного договору, в яких ішлося про захист національно-культурних прав української меншини, і проводила на західноукраїнських землях дискримінаційну щодо українців політику.

Серед досліджень, які висвітлюють політику Польської держави в українському питанні в міжвоєнний період, відзначимо роботи В. Комара. Науковець акцентує увагу на двох основних концепціях, що визначали політику офіційної Польщі щодо української національної меншини в міжвоєнний період – інкопоративній, яку представляли націонал-демократи (ендеки), та федералістській, прихильниками якої були пілсудчики [626; 628]. Польській державній політиці на західноукраїнських землях, що її реалізовували урядові кабінети в період правління режиму «санації», присвячена його стаття «“Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.)» [627]. У полі зору дослідника також перебувають проблеми зовнішньої політики міжвоєнної Польщі, що мали безпосередній вплив на розв’язання «українського питання» в межах Польської держави. У монографії «Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.)» [625]

В. Комар розглядає східний напрям польської зовнішньої політики через призму реалізації її власних національно-державних інтересів.

Окремі аспекти польської державної політики щодо української меншини в Польщі вивчали Д. Стівбуха, Р. Симоненко, М. Кучерепа. Даючи оцінку національній політиці Польської держави щодо українців у 20–30-х роках, Д. Стівбуха зазначає, що для неї були «характерні круті зигзаги і вагання, рішучі і половинчасті заходи, відверто дискримінаційні кроки і компроміси. Подібні коливання контурів урядової лінії були далеко не випадковими, а розвивались під впливом зовнішньополітичної і внутрішньополітичної ситуації, цілей і специфіки управління тих політичних сил, що стояли на чолі країни» [749, с. 102]. Р. Симоненко акцентує увагу на регіональних особливостях національної політики Польщі на західноукраїнських землях, намагаючись простежити відмінності в підходах, застосованих урядом щодо Волині та Східної Галичини [739]. На його думку, це проявлялося насамперед у відмові від неприхованого зневажання українців. Водночас детальний аналіз автором економічного, політичного і культурного процесів на українських землях засвідчив відсутність принципових розбіжностей у діях польської влади щодо Волині, з одного боку, та Східної Галичини – з другого. Тому, підсумовує вчений, волинська політика насправді відбивала не розходження, а радше подвійну гру політики санації в українському питанні. У низці розвідок М. Кучерепа про національну політику Другої Речі Посполитої на Волині досліджено взаємини українських політичних сил із польською адміністрацією, проаналізовано окремі аспекти «волинської політики» воєводи Г. Юзевського [668; 670].

Важливим складником польської урядової політики у східних воєводствах була політика міграційна. Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробив С. Качараба [614–616; 618], який одним із перших здійснив комплексний аналіз причин міжвоєнної еміграції та чинників, які визначили напрямки, динаміку та масштаби переселення із західноукраїнських земель.

Науковець дослідив еміграційну політику міжвоєнної Польщі, проаналізував характер міграційних процесів, напрямки переселення, кількісний склад та особливості еміграційної активності різних національних груп. Учений звернув увагу на особливості польської еміграційної політики на території Волинського воєводства в 1921–1939 рр. [617]. Регіональні, національні та соціодемографічні аспекти перебігу еміграційного руху із західноукраїнських земель у міжвоєнну добу вивчав А. Шваб [775–776].

Вагомим є доробок українських істориків із проблематики суспільно-політичного життя західноукраїнських земель у міжвоєнний період. Останнім часом з'явилося чимало праць, присвячених діяльності політичних партій і організацій Західної України в цей період. Серед загалу публікацій потрібно відзначити роботи І. Соляра [744–745], Б. Хрулова [767–768], О. Потіхи [723], І. Федика [759], М. Кугутяка [657–659], А. Кентія [619], Г. Касьянова [612–613], В. В'ятровича [558], О. Стасюк [746], І. Райківського [727]. Історія українських національних партій Західної Волині в міжвоєннє висвітлена в роботах М. Кучерепи [669; 673], Я. Цецика [769–771], Р. Давидюк [577–579].

Діяльність політичних партій Західної України міжвоєнної доби та їх спроби консолідуватися на час сеймових виборчих кампаній 20–30-х років розглянув у своїх працях О. Зайцев [590–591]. Дослідник доводить, що розпорошення сил між кількома течіями українського національно-визвольного руху (незалежницька, полонофільська і радянофільська) зменшувало його шанси в боротьбі з проурядовим блоком, до якого входили й українські просанаційні політичні організації на Волині.

Науковець торкнувся й проблеми використання політичними силами Західної України сейму як легальної інституції в боротьбі за національно-культурні інтереси українців Польщі. Він також проаналізував діяльність Української парламентської репрезентації Волині. Характерно, що учений розглядає українсько-польські відносини 20–30-х років як взаємодію не лише конфронтаційного, а й угодного моментів.

Особливості, тенденції та рівень дослідження сучасною українською історіографією проблем партійно-політичного життя західноукраїнських земель у міжвоєнний період ґрунтовно висвітлили В. Футала [760–762], Н. Надурак [699], О. Марущенко [692], С. Віднянський [550].

У низці праць українських вчених досліджується діяльність громадсько-культурних організацій і товариств в Західній Україні у 1920–1930-х рр. Одним із перших цю проблему почав досліджувати Б. Савчук [731]. Дослідник здійснив класифікацію українських громадських об'єднань, показав основні напрями їх національно-культурної діяльності.

Важливу роль у збереженні національної окремішності українського населення Східної Галичини та Західної Волині відіграло культурно-освітнє товариство «Просвіта». Історія діяльності цієї організації представлена у ґрунтовному дослідженні І. Зуляка [602]. Одним із перших історію волинської «Просвіти» дослідив рівненський краєзнавець Г. Бухало [536]. Помітним бібліографічним явищем для дослідників українського культурно-просвітницького руху став вихід у 1996 р. монографії Б. Савчука «Волинська “Просвіта”» [732]. У ній автор показав особливості структурної розбудови волинської «Просвіти», динаміку та специфіку національно-культурного руху на західноволинських землях, висвітлив роль «Просвіти» в громадсько-культурному житті міжвоєнної Волині. Серед загалу публікацій останніх років з окресленої проблематики відзначимо монографічне дослідження М. Філіпович [757].

Діяльність культурно-освітнього товариства «Рідна школа» в 1920–1930-х рр. представлена в монографії Г. Білавича [529]. Автор показує етапи організаційного становлення українського приватного шкільництва на західноукраїнських землях, характеризує освітньо-виховний процес в українських школах, розкриває напрями діяльності молодіжних освітніх інституцій. Цю проблему продовжує розробляти П. Хмельовський [764–766].

Окреме місце в доробку українських істориків із питань національно-культурного життя західноукраїнських земель 20–30-х років ХХ ст.

посідають праці, присвячені етноконфесійній політиці Польщі. Відновлення Польської держави, приєднання нею західноукраїнських і західнобілоруських земель суттєво вплинуло на становище Православної церкви та її вірних. У нових історичних умовах вона зазнала суттєвих трансформацій правового статусу. Вдалу спробу комплексного аналізу конфесійної політики польської влади щодо Православної церкви, її намірів та цілей зробила Н. Стоколос [750; 752; 753; 755]. З'ясовано, що в основі етноконфесійної політики польського уряду лежала ідея монолітності держави, яка мала бути забезпечена через досягнення віросповідної єдності усіх її громадян [755, с. 59]. Простежено й реалізацію заходів щодо трансформації українського православ'я на Волині, Холмщині й Підляшші. Н. Стоколос детально проаналізувала ревіндикаційну кампанію на східних землях Другої Речі Посполитої, дослідила її основні етапи, особливості та методи проведення. Наведено факти насильницького навернення православних українців на католицизм, масового нищення православних церков на Холмщині та Підляшші в 1937–1938 рр. У висновках авторка зазначає, що національна і конфесійна політики Польщі була зорієнтована на національну асиміляцію та релігійну інтеграцію православних українців із польською нацією й Римокатолицькою церквою [755, с. 78]. Слушною є думка Н. Стоколос про те, що процес українізації церковно-релігійного життя в міжвоєнній Польщі, який був реакцією на цю політику, сприяв формуванню національної самоідентифікації українців.

Дослідженню витоків та основних етапів становлення українського національно-церковного руху на Волині в міжвоєнний період, напрямів церковної політики Другої Польської Республіки на Волині у 20–30-х рр., діяльності українських церковно-громадських та політичних організацій в розбудові національного православ'я присвячена ґрунтовна монографія В. Борщевича [533]. Як зазначає автор, для тогочасної Волині українське православ'я було однією із форм національного життя. Водночас основна маса волинського духовенства мала відверто проросійські настрої, що

загрожувало державності Польщі. Тому Польській державі доводилося маневрувати між наростаючим українським національно-церковним рухом і реакційним духовенством та ієрархією Церкви, щоб перетворити її спочатку на лояльну до чинного устрою, а згодом на підтримну силу. Дослідник вважає, що, незважаючи на зміну акцентів церковної політики в період перебування при владі тієї чи іншої політичної сили, мета її залишалася одна – перетворити православних українців на лояльний до існуючого ладу елемент шляхом державної, релігійної та національної асиміляції [794, s. 73].

В іншій монографії – «Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція» [534] – науковець зробив спробу дослідити соціальний статус волинського духовенства через призму соціоетнічних трансформацій ХХ ст. Значну увагу, при цьому, приділено міжвоєнному двадцятиліттю. Автор стверджує, що саме на цей період припадає вершина освітніх та інтелектуальних потуг волинського православного духовенства. Цікавою є спроба історика зафіксувати норми повсякденної поведінки волинських православних священників міжвоєнного періоду, проаналізувати їхню культурно-просвітницьку та благодійну діяльність.

У роботах рівненського дослідника А. Кукурудзи акцентується увага на таких основних аспектах: особливості зміни правового статусу Православної церкви на Волині на початку 1920-х рр., трансформація керівних органів церкви, відносини між православними, католиками і протестантами, спроби церковних реформ та їх реалізація на західноволинських землях, діяльність братств та громадських організацій Волині у національно-церковному русі 1920-х рр. [660–665]. У монографії автора «Демократизація православ'я 20-х рр. ХХ ст. (український контекст)» [661] висвітлено складний процес демократичних змін та спроб демократизації Православної церкви в міжвоєнний період, відображено вплив цих тенденцій на внутрішньоцерковні процеси. Дослідник розкрив конфліктогенний потенціал тенденцій інституційного розвитку православ'я на західноукраїнських землях у

20-х роках ХХ ст., схарактеризував особливості собороправного руху на Волині в міжвоєнний період.

Окремих аспектів діяльності Православної церкви на Волині у міжвоєнний період торкаються О. Альошина [524–525], Б. Савчук [733], Л. Галуха [559–560], В. Рожко [729].

Незадовільним є стан дослідження ролі Римо-католицької церкви на Волині у міжвоєннн. Публікацій на цю тему серед праць українських дослідників майже немає. Щоправда, в останні роки з'явилося кілька розвідок, присвячених історії т. зв. нової унії – малодослідженому епізоду соціально-політичного й церковного життя західноукраїнських та західнобілоруських земель, що перебували під владою Польщі. Однією з перших в українській науковій періодиці цю проблему висвітлила Н. Стоколос [754; 756]. Авторка торкнулася таких проблем, як становлення неоунійної церкви, її доктринальні засади, підготовка кадрів священнослужителів неоунії, особливості неоунійної пропаганди на західноукраїнських землях, ставлення урядових кіл Польщі до католицизму східнослов'янського обряду. За оцінкою Н. Стоколос запровадження серед православного населення східних регіонів держави нової унії було прихованою формою його денаціоналізації [756, с. 74].

Ґрунтовний аналіз причин та передумов неоунійної акції у східних воєводствах Польщі в міжвоєнний період подав Р. Скакун [740]. Автор простежив історію церкви східного обряду від появи перших унійних парафій на Підляшші до її ліквідації в 1944 р. Серед причин невдачі «нової унії» на західноукраїнських землях дослідник вбачає відсутність глибокої мотивації навернення українців на унію; аморальне обличчя багатьох священників унійної церкви; сприйняття українцями унії як акції, інспірованої владою; скерованість «нової унії» на відтворення й консервацію давніх релігійно-обрядових форм; несприятливі суспільно-політичні умови, в яких відбувалося становлення нової церкви; відсутність широкої підтримки неоунії серед українського й білоруського населення Волині та Полісся.

Роль Греко-католицької церкви в укладі міжконфесійних і міжнаціональних взаємин у Західній Україні (зокрема, у Східній Галичині) докладно висвітлена в монографіях О. Красівського [656] та В. Перевезія [715]. Натомість глибшого вивчення потребує діяльність Греко-католицької церкви на західноволинських землях у міжвоєнний період.

Малодослідженою сторінкою церковно-релігійного життя 1920–1930-х рр. залишається діяльність протестантських конфесій на території Західної Волині у вказаний період. Цю прогалину частково заповнюють публікації Л. Бородинської [530–532], котра досліджувала діяльність секти євангельських християн у міжвоєнній Польщі, зокрема на Волині.

В останнє десятиліття значно активізувалися наукові студії, присвячені різноманітним аспектам культурного життя на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. Зауважимо, що на сьогодні немає узагальнювальних праць із цієї проблематики, натомість домінують публікації, в яких висвітлюються окремі її аспекти: освіта, наука, література, театр, музика, образотворче мистецтво.

Аналізуючи українську історіографію культурного життя, слід насамперед зупинитися на роботах, присвячених освітній політиці міжвоєнної Польщі. Ця тема залишається предметом особливої уваги вітчизняних істориків. Серед розвідок, присвячених інституційному становленню системи шкільної освіти в Другій Речі Посполитій, впливу освітніх реформ на розвиток україномовного шкільництва, відзначимо роботи Л. Алексієвець [522] та А. Василюк [539; 968]. Особливості реалізації національної політики в галузі шкільництва у східних воєводствах Польщі досліджували А. Венгер [553], О. Цимбалюк [773]. Етнічний компонент шкільної освіти Західної України в міжвоєнний період проаналізував В. Гулай [575]. Автор схарактеризував організаційну структуру початкової та середньої шкільної освіти Східної Галичини та Західної Волині, простежив характер і форми міжетнічної комунікативної взаємодії української, польської, єврейської та чеської спільнот відносно доступу до освітнього

ресурсу. В. Виздик проаналізував стан і особливості розвитку україномовного шкільництва на західноукраїнських землях, звернув увагу на зміст та форми культурно-просвітницької діяльності українських товариств [552]. Важливими для розуміння специфіки польської освітньої політики на Волині в 1921–1939 рр. є публікації В. Панасюка [707; 710–711]. Становлення та розвиток професійного шкільництва на території Волинського воєводства в міжвоєнну добу, його структуру та особливості дослідила В. Добровичинська [581]. Організаційно-структурні засади діяльності Кременецького ліцею – одного з провідних культурно-освітніх осередків міжвоєнної Волині вивчала Н. Оболончик [703–704].

В останні роки вітчизняну історіографію досліджуваної проблеми істотно доповнили роботи, присвячені мистецькому життю Волині міжвоєнного періоду. Серед дослідників цієї тематики слід відзначити С. Степанюк [674; 747–748] (театральне життя на західноволинських землях 20–30-х рр.), С. Пономаренко [721–722] (культурно-освітня діяльність українських громадських організації і товариств), Т. Раєвич [724–725] (просвітницька діяльність Союзу українок Волині), Л. Понедельнік [719–720] (культурно-мистецьке життя поляків Волині), М. Філіпович [758] (українське музично-драматичне мистецтво на Волині), Н. Кінд-Войтюк [621–622] (музейна та пам'яткоохоронна діяльність польських наукових товариств на території Волинського воєводства), Н. Никитюк [702] та П. Шиманського [782] (музичне мистецтво Волині міжвоєнної доби).

Результатом наукових напрацювань українських істориків 90-х років ХХ ст. стала поява ґрунтовних розвідок, присвячених проблемам суспільно-політичного та культурного життя національних меншин на Волині у міжвоєнний період. Ці питання досліджували М. Гон [563–568] (українсько-єврейські відносини на західноукраїнських землях), С. Шульга [784–785] (громадське й культурне життя чехів Волині), В. Надольська [698], М. Костюк [629–630] (громадсько-культурна діяльність волинських німців), В. Шабаровський [774] (життя і побут караїмських громад Волині).

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. проблематика етнокультурного життя на теренах Західної Волині стала важливим напрямом досліджень науковців Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Нові концептуальні підходи відображено у виданні, що його підготував авторський колектив за редакцією доктора історичних наук В. Барана [592]. Тематичний діапазон національно-культурного та релігійного життя Волині в міжвоєнну добу розширюють та поглиблюють у своїх працях дослідники Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки Н. Кінд-Войтюк, В. Надольська, В. Панасюк, Л. Понедельнік, О. Разиграєв, Я. Шабала, А. Шваб, С. Шульга.

Національна, культурна, конфесійна політика урядів міжвоєнної Польщі висвітлюється в узагальнювальних виданнях з історії України, що містять розділи та статті, присвячені історії західноукраїнських земель у міжвоєнний період. Серед них насамперед назвемо фундаментальні академічні видання «Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз» [763], «Історія державної служби в Україні» (у 5 т.) [605], «Політична історія України. ХХ ст.» (у 6 т., т. 5 «Українці в міжвоєнній Польщі (1918–1939)») [739], «Україна крізь віки» (у 15 т., т. 10 «Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.») [730], «Історія релігій в Україні» (у 10 т.) [607–608], «Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси» [701], «Від депортації до депортації (Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947)» (у 3 т.) [551], «Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)» [667], «Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів» [593]. Українсько-польські міжнаціональні та міждержавні відносини у ХХ ст. – один із пріоритетних напрямів досліджень науковців Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. У цій установі видається щорічник «Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість», у якому публікуються праці вітчизняних та зарубіжних учених, присвячені актуальним проблемам взаємин українців та поляків на різних етапах історичного розвитку наших держав.

Проблеми українсько-польських відносин 1920–1930-х рр., національна політика міжвоєнної Польщі привертала увагу й істориків української діаспори. Серед здобутків діаспорної історіографії варто відзначити праці Т. Гунчака [576; 405–406], Б. Осадчука [706; 890–891], Є. Пастернака [714], П. Мірчука [694].

Вагомий внесок у вивчення досліджуваного нами питання зробили *польські історики*. Їхній інтерес до західноукраїнської проблематики і національного питання в міжвоєнній Польщі особливо зріс на зламі 60–70-х років ХХ ст. Саме тоді вийшли друком монографії А. Хойновського [797], С. Мікулича [871], Т. Єндрущак [842], С. Мауерсберга [863], П. Ставецького [919], Ш. Бронштейн [791] та ін.

Найбільш ґрунтовний аналіз концептуальних підходів польських урядів до розв’язання національного питання у Другій Речі Посполитій зробив А. Хойновський [797–800]. Історик проаналізував не лише стратегію урядових сил у сфері національної політики, а й зупинився на реальних кроках влади з її реалізації в міжвоєнний період. В оцінці А. Хойновського національна політика керівних кіл тогочасної Польщі була невдалою. Її реалізація негативно відбилася на становищі національних меншин, особливо слов’янських, і не принесла очікуваного результату для держави [797, s. 240].

А. Хойновський порушив проблему ставлення до національного питання військових структур, що особливо активізувалися у другій половині 30-х років через зростання їхньої ролі у внутрішньополітичному житті держави. Новий курс національної політики польського уряду, започаткований у 1935 р., історик охарактеризував як «програму зміцнення польської присутності» на східних теренах Речі Посполитої.

У монографії «Концепції національної політики польських урядів в 1921–1939 рр.» [797] А. Хойновський чимало уваги присвятив аналізу «волинської програми» Г. Юзевського. Дослідник розглядає діяльність волинського воєводи як спробу реалізації федералістської концепції пілсудчиків в нових історичних умовах. Автор підкреслює при цьому, що

метою «нової політики» польсько-українського порозуміння було зміцнення польської державності на східних теренах Речі Посполитої. Зауважимо, що в працях А. Хойновського міститься глибокий аналіз і добре систематизований виклад історичних фактів, який опирається на широку джерельну базу.

Серед досліджень, присвячених становищу українців у міжвоєнній Польщі, слід виділити роботи Р. Тожецького [937–938] та Т. Пйотркевича [894], які показали еволюцію підходів польських політичних сил до «українського питання», дали обґрунтовану оцінку національної політики польських урядів, торкнулися окремих аспектів діяльності українських політичних та громадсько-культурних організацій у Польщі.

Національна політика санаційних урядів була предметом дослідження В. Кулеші [853]. Учений зауважив, що відразу після приходу пілсудчиків до влади досить помітними були ліберальні методи розв'язання найскладніших питань державного життя, зокрема й національного. Передовсім це пов'язувалося з діяльністю першого санаційного прем'єра К. Бартеля і кола його співпрацівників. При цьому дослідник підкреслив, що цей «лімітований лібералізм» був однією із версій ідеології та політики санаційного табору й реалізовувався в рамках системи диктатури Ю. Пілсудського.

Концепції польського федералізму, спроби їх практичної реалізації на етапі становлення Польської держави досліджували К. Грюнберг [834], Й. Левандовський [857–858], С. Мікулич [871]. Особливо наголошують вони на тому, що прометеїзм склав теоретичну базу східної політики польських урядів кінця 20–30-х років. Істотним недоліком деяких із вказаних праць є розгляд українського питання не як самодостатнього елементу, пов'язаного з національно-визвольною боротьбою українського народу за незалежність, державність та соборність, а як складової частини зовнішньополітичної концепції Німеччини чи СРСР, спрямованої на послаблення польської державності.

У монографічних дослідженнях Т. Єндрушака [842] і П. Ставецького [919] висвітлено деякі аспекти національної політики польських урядів після

смерті Ю. Пілсудського. Основна увага при цьому зверталася на зростання ролі військових чинників у внутрішньополітичному житті держави, їхній вплив на формування урядової політики з національного питання.

М. Папежинська-Турек досліджувала українське питання в політичному, соціальному та релігійному аспектах [895]. Чимало уваги дослідниця приділяє аналізу політики польських влади щодо Православної церкви в Польщі [896–897]. Процес українізації Православної церкви на Волині в міжвоєнний період дослідниця розглядає, з одного боку, як природну реакцію українців на русифікаторську політику православних ієрархів у Польщі, а з другого – як їхню опозицію до урядових кіл, які прагнули до підпорядкування цієї церкви державі.

М. Іваницький [838–840] і С. Мауерсберг [863] вивчали переважно шкільництво національних меншин у міжвоєнній Польщі. Помітне місце в їхніх працях відводиться українському початковому шкільництву на Волині у 20–30-х роках. Недоліком цих праць є те, що автори часто обмежуються констатацією фактів, не вдаючись до глибшого аналізу освітньої політики уряду в окремих регіонах держави, зокрема у її східних воєводствах.

Наприкінці 90-х років ХХ – на початку ХХІ ст. тематика досліджуваної проблеми значно розширилася. Це стало можливим завдяки доступу польських істориків до документів, що зберігаються в архівних установах України та Білорусі. Окрім українського й білоруського населення, яке у східних воєводствах Польщі кількісно домінувало, об'єктом дослідження польських вчених стають також інші етнічні спільноти – євреї, німці, чехи, литовці, татари, росіяни та ін.

Аналіз публікацій з історії міжвоєнної Польщі засвідчує, що сучасні польські історики найбільше уваги приділяють становленню державно-політичної системи Польської Республіки, висвітленню внутрішньої та зовнішньої політики держави в 1920–1930-х рр., проблематиці міжнаціональних відносин, особливостям польської державної політики щодо окремих етнічних груп населення. Випрацьовується цілий комплекс

робіт, присвячених різним аспектам досліджуваної теми. Проаналізуємо їх за тематичним принципом.

Становищу національних меншин у міжвоєнній Польщі та польській урядовій політиці в національному питанні присвячені роботи П. Еберхардта [813–814], З. Запоровського [957; 958], Х. Халупчака [795], Є. Огуновського [887–888], Є. Томашевського [932–935], Р. Вапінського [944–946]. Більшість авторів сходяться на думці, що національне питання було одним із найскладніших у внутрішній політиці молодій державі, від розв'язання якого залежала подальша доля самої Польщі та збереження її територіальної цілісності.

Серед публікацій польських істориків домінують підходи, які ставлять питання національної безпеки та політичної стабільності Польської держави 1920–1930-х рр. у пряму залежність від розв'язання національного й конфесійного питань. Саме на цьому акцентував увагу польський дослідник В. Слешинський у праці «Внутрішня безпека в політиці польської держави на північно-східних землях Другої Речі Посполитої» [929]. Автор розглядає діяльність польських органів безпеки в контексті державної політики Польщі у східних воєводствах країни, значну увагу приділяє питанням міжнаціональних відносин у регіоні.

У полі зору істориків залишаються підходи польських урядових кіл до розв'язання національного питання в Польщі. Ставлення правлячого на початку 1920-х рр. табору національної демократії до проблематики національних меншин вивчав Г. Радомський [909]. Цю тему досліджували також Я. Васкан [943], В. Хальчак [835–836], В. Міх [868–870], Е. Май [859]. Автори обстоюють спільну позицію про те, що одними з найскладніших у Польщі були єврейська, українська, білоруська й німецька проблеми, які потребували особливого підходу до їх розв'язання.

Пильну увагу польських дослідників привертала національна політика «санаційних» урядів. В. Парух підкреслив, що в 1926–1939 рр. пілсудчики сформулювали дві основні концепції розв'язання національного питання:

державної і національної консолідації [898–901]. Перша з них реалізовувалася в 1926–1935 рр. На думку історика, головною метою національної політики «санації» на цьому етапі була консолідація усіх польських громадян, незалежно від національності, навколо ідеї сильної держави. Зміни у вищих ешелонах влади Польщі в 1935 р. спричинили поступову еволюцію політичної думки пілсудчиків у бік концепції національної консолідації, яка розглядала польську націю передовсім як спільноту етнічну. Важлива роль у самоідентифікації польської нації відводилася релігії – католицизму [901, s. 79]. «На базі націоналізму і католицизму, – підсумовує В. Парух, – відбувається ідентифікація інтересів Речі Посполитої з інтересами польського народу, який відтепер розглядався не як політична, а як етнічна та релігійна спільнота» [901, s. 106]. Історик простежує еволюцію поглядів пілсудчиків на українське, єврейське, німецьке та білоруське питання в Польщі.

Важливе місце в історіографії політичної думки пілсудчиків посідає робота Я. Фариша «Пілсудський і пілсудчики. З історії політико-правових концепцій» [818]. Вчений проаналізував вплив зовнішньополітичних факторів на формування засад національної політики «санації» у міжвоєнний період. Проблеми політичної свідомості польського суспільства, її впливу на уклад міжнаціональних взаємин у міжвоєнній Польщі досліджував у своїх фундаментальних працях Р. Вапінський [944–946].

У низці публікацій польських дослідників висвітлюються підходи політичних сил Польщі до проблеми єврейської, української, білоруської, німецької меншин у міжвоєнну добу. Серед праць, які розкривають концептуальні підходи польського політикуму до розв'язання єврейського питання в державі, слід виділити роботи О. Бергмана [789], Т. Куляка [852], Й. Майхровського [860], М. Собчак [917]. Українська меншина в політичних концепціях польських націонал-демократів була об'єктом досліджень М. Новак [885–886] і В. Войдили [950]. К. Гомулка [827–832] та Є. Міронович [872–876] проаналізували ставлення польських політичних

угруповань до білоруського питання. Серед публікацій, які дають можливість глибше зрозуміти особливості державної політики Польщі щодо німецької меншини, слід відзначити роботу А. Котовського [850].

Як дієвий інструмент регулювання національних відносин польський уряд розглядав еміграційну політику. Інтерес до цієї тематики невпинно зростає упродовж останніх років. У новітній польській історіографії перші комплексні роботи, присвячені міжвоєнній еміграції з Польщі, з'явилися на рубежі 80-90-х років ХХ ст. Це, зокрема, фундаментальна праця «Еміграція з Польщі в новий та новітній час (XVIII–XX ст.)» за редакцією А. Пілха [815]. Серед авторитетних досліджень, у яких здійснено детальний аналіз польської еміграційної політики міжвоєнного двадцятиліття, назвемо роботи Р. Схнепфа [914], Є. Мазурека [864] та А. Кісінжер [847].

Польські дослідники поглиблювали вивчення низки інших аспектів досліджуваної теми. Предметом їх уваги залишається конфесійна політика влади. В узагальнювальних працях з історії Римо-католицької церкви в Польщі є окремі розділи, присвячені міжконфесійним відносинам та відносинам держави і церкви в Другій Речі Посполитій [959; 788; 854]. Історія Римо-католицької церкви у міжвоєнний період представлена також у роботах Д. Палки [892], М. Мруза [882], Р. Модраса [881], В. Мислека [883], З. Желінського [963]. Більшість із них мають для нашої теми допоміжне значення. Люблінський дослідник Л. Попек вивчав історію Луцької римо-католицької дієцезії періоду 1920–1930-х рр. [906–907]. Велику увагу автор приділив пастирській діяльності І. Дубовського та А. Шельонжека, котрі очолювали Луцьку єпископську кафедру в міжвоєнну добу.

Проблему неоунійного руху на східних теренах Другої Речі Посполитої у 20–30-х роках досліджували М. Папежинська-Турек [896], С. Вашкевич [947], Я. Щепаняк [927]. С. Степень [920–923] на широкому фактологічному матеріалі доводить, що метою «нової унії» було намагання єпископату Римо-католицької церкви в Польщі підпорядкувати своєму впливу якомога більшу кількість православного українського населення

Волині, Холмщини та Підляшшя. Це, своєю чергою, вело до загострення міжконфесійних відносин у східних воєводствах держави, поглиблювало польсько-українські антагонізми.

Грунтовним дослідженням з історії церкви східнослов'янського обряду у міжвоєнний період є монографія Ф. Жеменюк [912]. Ця праця цінна насамперед тим, що вона спирається на великий масив архівних матеріалів, у яких висвітлюється історія окремих уніатських парафій, зокрема на Волині. Проте в окремих розділах роботи автору бракує критичного ставлення до документальних джерел. Не можна погодитися з її висловами про те, що Холмщина, Підляшшя та Полісся були «теренами, позбавленими українського населення», або про те, що український націоналізм виявлявся лише у вживанні української мови. В іншому місці авторка стверджує, що в ході унійної акції Православна церква «не тільки не зазнавала дискримінації, а навпаки, перебувала в привілейованому становищі», тощо. Окремі розділи роботи потребують ширших узагальнень, наприклад, у частині, де йдеться про причини невдачі унійної акції на східних теренах Польщі.

Зростання наукового інтересу до проблематики національно-культурного життя міжвоєнної доби зумовило появу численних публікацій, присвячених шкільництву національних меншин у Другій Речі Посполитій. Проблеми й здобутки україномовної освіти, діяльність українських громадських культурно-освітніх організацій і товариств у Польщі ґрунтовно досліджували М. Сирник [925], Г. Купріянович [855] і Є. Дорошевський [810–811]. Єврейське початкове і середнє шкільництво було предметом уваги Є. Василюк [941–942], М. Возняк [951], Б. Шишки [928], У. Врублевської [952], К. Желінського [961–962]. До теми німецькомовного шкільництва в міжвоєнній Польщі звертався Р. Домбровський [806–808]. Особливості чеськомовної освіти на Волині у 20–30-х роках вивчав Є. Томашевський [934].

Результатом наукових напрацювань новітньої польської історіографії стала поява в 1990-х – на початку 2000-х рр. численних розвідок, у яких

комплексно висвітлюється суспільно-політичне, національно-культурне та релігійне життя національних меншин у Другій Речі Посполитій.

Проблематика *єврейської меншини* в міжвоєнній Польщі найбільш повно висвітлена в працях П. Борецького [792], М. Ходакевича [796], Я. Фальовського [817], І. Гладиш [824–825], Е. Мендельсон [866], М. Медуцької [865], Р. Жебровського [477; 964], К. Желінського [962], Й. Жиндул [965–966]. Серед досліджень, присвячених єврейській меншині цього періоду, особливо слід відзначити фундаментальні роботи Є. Томашевського [884; 967].

Низка досліджень польських науковців висвітлює становище *німецької меншини* в Польщі. Ця проблематика порушена, зокрема, в працях Р. Домбровського [807], Є. Дорошевського [809], Д. Мательського [862], М. Циганського [803].

Громадсько-культурне життя *білоруської меншини* в Другій Польській Республіці досліджували К. Гомулка [832] та Є. Міронович [873; 875]. Останній є головою Білоруського історичного товариства в Польщі, професором Білостоцького університету, головним редактором часопису «Białoruskie Zeszyty Historyczne» («Білоруські історичні записки»), на сторінках якого серед інших друкуються статті, присвячені проблемам національно-культурного життя білорусів та українців у Другій Речі Посполитій.

Становищу *чеської меншини* в міжвоєнній Польщі присвячена монографія З. Тобіянського «Чехи в Польщі» [936]. Стан освіти, діяльність *російських* культурно-освітніх організацій і товариств на території Польщі у 1920–1930-х рр. розкрито в дослідженнях В. Станіславського [918; 976].

У наукових колах Польщі не зменшується інтерес до найбільш дискусійних проблем українсько-польських взаємин міжвоєнної доби. Серед останніх досліджень, присвячених цій темі, на особливу увагу заслуговують роботи Й. Маршалека [861], Я. Кенсіка [843–844], Я. Зайончковського [954], З. Запоровського [956; 958]. Автори піднімають комплекс дотичних до нашої

теми питань, таких як становище української меншини в Польщі, політика польських урядів щодо українців, взаємини української та польської політичних еліт, витоки українсько-польського протистояння 30–40-х років ХХ ст.

Окремі аспекти політики польських урядів щодо населення Західної Волині в 1920–1930-х рр. висвітлюються в працях В. Менджецького і Я. Кенсіка. У роботах В. Менджецького порушується широкий спектр питань господарського, політичного, культурно-релігійного життя Волинського воєводства в міжвоєнний період [877–880]. «Волинську політику» Г. Юзевського він розглядає як один із політичних експериментів «санації», спрямованих на розв'язання проблеми національних меншин у Польщі в її локальному вимірі. Дослідник висвітлив діяльність окремих партій та громадсько-культурних організацій краю, їхню участь у реалізації «волинського експерименту». Недоліком цієї праці є певна тенденційність в оцінці політичної та соціально-економічної ситуації на Волині у 20–30-х роках. Нерідко трапляється пряма апологетика національної політики санаційних урядів у міжвоєнний період. Водночас В. Менджецький намагається дати об'єктивну оцінку взаєминам польської адміністрації з населенням Волині – переважно непольським. У монографії «Польська інтелігенція на Волині у міжвоєнний період» [877] автор наводить цікаві й маловідомі факти культурно-мистецького життя волинських поляків у 1920–1930-х рр.

Дослідження Я. Кенсіка [845] – це політична біографія Г. Юзевського на фоні основних подій польської історії першої половини ХХ ст. Значна частина праці відведена показу діяльності цього політика на посаді волинського воєводи. У монографії автор не лише детально аналізує, а й переконливо доводить, що з огляду на відсутність урядової програми з національного питання «волинська програма» була оригінальним способом урегулювання національних відносин на Волині. Імпонує прагнення автора об'єктивно й виважено висвітлити основні напрями діяльності воєводської

адміністрації, спрямованої на реалізацію програми державної асиміляції на Волині.

У процесі написання роботи ми використали низку узагальнювальних праць польських учених, присвячених історії міжвоєнної Польщі [819; 820–823; 846; 851; 849; 867; 904; 905; 908; 910; 924; 926; 939; 948].

Праці польських науковців доповнюють дослідження західноєвропейських та американських авторів. Серед робіт сучасних зарубіжних істориків, присвячених актуальним проблемам польської історії, однією з кращих є двотомна «Історія Польщі». Її автор – відомий британський вчений Норман Дейвіс – на підставі ґрунтовного опрацювання джерел простежив історичний розвиток польської державності від найдавніших часів до сьогодення. Новітня історія Польщі представлена у другому томі дослідження [805]. У ньому автор чимало уваги приділяє аналізу взаємин поляків із сусідами, зокрема українцями, у ХХ ст.

Відомий американський дослідник, фахівець з історії Центрально-Східної Європи ХХ ст. Тімоті Снайдер свою монографію «Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним» [742] присвятив одному з найтрагічніших періодів в історії України та Польщі – міжвоєнній добі. Чимало уваги він приділяє подіям 1920–1940-х рр. на західноукраїнських землях. Іншу свою роботу «Таємна війна. Генрик Юзевський і польсько-радянське змагання за Україну» [916] Т. Снайдер цілком присвятив постаті волинського воєводи. Автор висвітлює основні віхи його політичної біографії на тлі важливих подій польської політичної історії ХХ ст. Чимало уваги дослідник приділив періоду його діяльності на посаді волинського воєводи [916, s. 102–120, s. 197–215].

Щоправда, ці та інші книги Т. Снайдера [915] містять чимало спірних тверджень і дискусійних тез, із якими ми не можемо погодитися. Наприклад, західноукраїнські землі міжвоєнного періоду Т. Снайдер трактує не інакше, як східну Польщу [742, с. 339]. Позитивно дослідник оцінює польську освітню політику на Волині у 20–30-х роках, завдяки якій, за його словами,

«виросло перше покоління освічених українців» [915, s. 166], оминаючи той факт, що державне шкільництво на Волині було лише польським. Важко погодитися і з його твердженням, що «більшість міжвоєнних польських українців не мали виразного почуття національної самосвідомості» [915, s. 172]; окрім того, всю провину за розгортання польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни на Волині науковець покладає тільки на українців [742, с. 339]. Водночас роботи Т. Снайдера цікаві оригінальним трактуванням багатьох явищ і подій міжвоєнної історії Польщі. Дослідження американського історика спираються на ґрунтовну джерельну базу; чимало документів уведено ним до наукового обігу вперше.

Частково історіографія проблеми представлена роботами *російських дослідників*. Щоправда, у відомих нам працях російських істориків проблематика міжнаціональних взаємин на західноукраїнських землях у 20–30-х роках не була предметом окремих досліджень. Російські вчені, якщо й торкаються цієї теми, то переважно в контексті аналізу інших проблем: відносин між СРСР та Польщею в цей період, еміграційної політики Польської держави, історії російської еміграції в Польщі.

В останні роки в Росії особливо актуалізувалися дослідження, присвячені історії польсько-радянської війни 1920 р.: причин, перебігу та наслідків військового конфлікту. Цю тему піднімають автори колективної монографії «Советская Россия и Польша. 1918–1920 гг. Советско-польское вооруженное противостояние 1918–1919 гг. Советско-польская война 1920 г.» [603], що її підготував Інститут воєнної історії Російської академії наук. На основі широкого кола джерел вчені досліджують ключові етапи польсько-радянського військового протистояння в 1918–1920 рр., акцентуючи увагу на міжнародному аспекті проблеми. Цій же темі присвячені роботи І. Міхутіної [695], І. Яжборовської та В. Парсаданової [786]. Показовою є праця М. Мельтюхова, котрий аналізує військово-політичне протистояння Польщі та СРСР у 1918–1939 рр. [696]. Вчений акцентує увагу на тому, що вже в 1918 р. СРСР та Друга Річ Посполита

розпочали між собою боротьбу за геополітичний вплив на Східну Європу. Особливу увагу історик приділив дослідженню причин та наслідків радянсько-польської війни 1919–1920 рр., унаслідок якої західноукраїнські землі було приєднано до складу Польщі.

У роботах російських істориків О. Бабенко [526–527], В. Зубачевського [601], Ю. Іванова [610], Ю. Кантор [611] проаналізовано місце Польщі в системі міжнародних відносин міжвоєнного періоду, розглянуто зовнішньополітичні концепції польських політичних сил, висвітлено взаємини з європейськими державами.

Серед досліджень, присвячених історії Польщі ХХ ст., варто відзначити фундаментальну монографію, що її підготували вчені-історики провідних російських академічних установ (Російської академії наук, Московського державного університету ім. М. Ломоносова), – «Польша в ХХ веке: очерки политической истории» [718]. У книзі подано політичну історію країни від кінця ХІХ до початку ХХІ ст. Другий розділ роботи цілком присвячений історії Польщі міжвоєнного двадцятиліття. В ньому автори порушують проблему конституювання Другої Польської Республіки, розглядають діяльність польських політичних партій та рухів, простежують еволюцію партійно-політичної системи від парламентської демократії до режиму «санації», аналізують зовнішню політику Польщі 1920–1930-х рр.

Аналіз праць російських дослідників свідчить про те, що в сучасній російській історіографії «українському питанню» в подіях 1918–1939 рр. в Польщі не відводилося самостійного місця. Ця проблема розглядається лише в контексті польсько-радянських міждержавних відносин.

У порівняльному контексті досить важливими для нас в оцінці подій суспільно-політичного й культурного життя на західнобілоруських та західноукраїнських землях у міжвоєнний період були праці сучасних білоруських істориків У. Ладисева [675–677], О. Загідуліна [584–589], Т. Лісовської [679–680], С. Лісовського [681–684], Е. Мазько [687–688], А. Свирид [734–738], В. Швайко [779–781].

Близькими до теми нашого дослідження є роботи відомого білоруського історика О. Вабищевича [540–549]. Досліджуючи західнобілоруські землі у 1920–1930-х рр., О. Вабищевич проводить паралелі із західноукраїнськими теренами та їхнім становищем у складі Другої Речі Посполитої. На основі широкого кола джерел автор дає ґрунтовний аналіз етнокультурної та етноконфесійної політики польської влади в північно-східних воєводствах Польщі, розглядає форми освітнього, культурно-мистецького життя місцевого населення, висвітлює діяльність громадсько-культурних організацій і товариств, змальовує міжнаціональні та міжконфесійні відносини в краї. Існує можливість використання результатів дослідження О. Вабищевича для порівняння із політикою польської влади на західноукраїнських землях у вказаний період.

Отже, представлений аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії свідчить про відсутність комплексного дослідження, присвяченого національно-культурному життю на території Західної Волині у міжвоєнний період. Досліджувалися лише окремі аспекти зазначеної проблематики. Цілісної праці, у якій би всі події, процеси та явища культурно-релігійного життя 1920–1930-х рр. на Волині були представлені в історичному причинно-наслідковому взаємозв'язку, у ході дослідження вітчизняної та зарубіжної історіографії не виявлено.

1.2. Джерела

Формування джерельної бази дослідження зумовлено специфікою проблем, на яких було зосереджено нашу головну увагу. Усі виявлені джерела умовно можна поділити на кілька груп: неопубліковані архівні матеріали, опубліковані документи та збірники державних законодавчо-нормативних документів, статистичні збірники державних органів влади, періодичні, публіцистично-полемічні видання, мемуарна література тощо.

Архівну джерельну базу роботи склали насамперед неопубліковані документи, що зберігаються в архівосховищах України, Білорусі та Республіки Польща. Важливе значення для повноти розкриття наукової проблеми мали фонди Архіву нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych w Warszawie), Державного архіву Брестської області (Республіка Білорусь), а також державних архівів Волинської, Рівненської й Тернопільської областей. Фонди кожного із вказаних архівів цінні тим, що містять різноманітні документи державних органів влади різного рівня підпорядкування, які дають можливість відтворити основні напрями польської державної політики у сфері міжнаціональних відносин у 1920–1930-х рр. та її реалізацію на загальнодержавному й регіональному рівнях.

Особливо цінними при розробці актуалізованої нами тематики є матеріали Архіву нових актів у Варшаві (далі: ААН), представлені насамперед такими фондами: «Товариство кресової сторожі» («Towarzystwo straży kresowej»), «Міністерство внутрішніх справ» (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych), «Міністерство закордонних справ» (Ministerstwo Spraw Zagranicznych), «Міністерство віросповідань і народної освіти» (Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego), «Президія Ради міністрів» (Prezydium Rady ministrów), «Комітет у справах загородової шляхти на сході країни» (Komitet do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Kraju), «Воєводське управління в Луцьку» (Urząd Wojewódzki w Łucku), «Воєводська команда державної поліції в Луцьку» (Komenda Wojewódzka policji państwowej w Łucku), «Воєводське управління в Бресті» (Urząd Wojewódzki w Brześciu).

Значний масив документів, які дають змогу відтворити суспільно-політичне та культурне життя на західноволинських землях у період становлення польських органів влади на Волині в 1919–1921 рр. міститься у фонді 55 ААН «Товариство кресової сторожі» (далі: ТКС). Звіти повітових інструкторів ТКС досить яскраво змальовують соціально-економічну, суспільно-політичну, релігійну ситуацію на зайнятих Військом польським

теренах Волині, настрої місцевого населення після приєднання західноволинських земель до складу Польщі [343–354].

Окрему групу джерел складають документи, завдяки яким нам удалося проаналізувати підходи польських урядів до розв'язання національного питання у Другій Речі Посполитій. Їх основу становлять протоколи засідань Ради міністрів, Політичного комітету Ради міністрів, на яких обговорювалася проблематика національних меншин, державні програми уряду у сфері міжнаціональних відносин [334–336]. Ці документи зберігаються у фонді 8 «Президія Ради міністрів». Окрему групу матеріалів цього фонду складають протоколи засідань воєводських регіональних комітетів – державних інституцій, основним завданням яких було опрацювання директив польської державної політики на місцевому, регіональному рівні [338; 340–341].

Важливими для нашого дослідження стали документи фонду «Міністерство внутрішніх справ» [285–292]. У ньому містяться розпорядження міністра внутрішніх справ воєводським адміністраціям, тижневі, місячні, кварталні та річні звіти органів державної безпеки про суспільно-політичну ситуацію на теренах східних воєводств. Окрему групу документів цього фонду складають матеріали про політичне, культурно-освітнє, релігійне життя національних меншин у Польщі, у тому числі українців, євреїв, німців, чехів, росіян.

Значна кількість виявлених матеріалів вміщена у фонді «Міністерство закордонних справ» [293–323]. Їх основу складають листування, звіти та доповідні записки Східного відділу та відділу преси МЗС. Здебільшого це кореспонденції закордонних представництв Другої Польської Республіки до МЗС. У них знаходимо інформацію про українську [311; 316], білоруську [312; 317], російську [313; 315], чеську меншини [323] в Польщі та на Волині, громадсько-політичне життя євреїв у східних воєводствах країни [318–322]. Значний інтерес викликають звіти про діяльність радянських диверсійних груп на території Західної України та Західної Білорусі в 1920–1930-ті рр. [314].

Фонд МЗС містить чималий масив документів, за допомогою яких відстежуються особливості польської еміграційної політики в міжвоєнний період. Зазначимо, що еміграція національних меншин була однією зі складових частин національної політики польських урядів упродовж усього міжвоєнного періоду. Влада намагалася стимулювати заокеанську еміграцію насамперед єврейського [306–310], українського та білоруського населення [305] східних воєводств. Ця політика, окрім економічних, мала й цілком політичні цілі, а саме: денаціоналізацію та асиміляцію територій компактного проживання національних меншин.

У фонді «Міністерство віросповідань і народної освіти» містяться різнопланові документи, що характеризують польську державну політику в культурно-освітній та релігійній сферах [324–333]. Тут натрапляємо на велику кількість міністерських розпоряджень, інформаційних листів, звітів кураторіумів про стан шкільної освіти на підпорядкованій їм території, донесення воєвод про конфесійну ситуацію на західноукраїнських та західнобілоруських землях. На особливу увагу при висвітленні польської національно-культурної та релігійної політики у східних воєводствах Польщі заслуговують інтерпеляції українських, білоруських, єврейських посольських клубів, у яких піднімаються найбільш гострі проблеми шкільництва національних меншин у Другій Польській Республіці, змальовуються релігійні потреби місцевого населення, ставляться вимоги захисту мовно-культурних прав нацменшин.

Окрім офіційної документації центральних органів державної влади, до роботи залучено матеріали, які зберігаються у фонді «Воєводське управління в Луцьку» [354–359]. Це передовсім циркуляри, накази, розпорядження воєводського управління, протоколи засідань керівників органів виконавчої влади I та II інстанцій воєводства, протоколи з'їздів старост. На жаль, вони є неповними та фрагментарними.

Велике значення для з'ясування регіональних особливостей польської національної політики на західноукраїнських землях у міжвоєнний період

мають матеріали архівосховищ західних областей України – Волинської, Рівненської та Тернопільської. Питання міжнаціональних, міжконфесійних відносин, форми та методи реалізації політики польських урядів в освітній, культурній, релігійній сферах широко висвітлені в циркулярах, розпорядженнях, ситуаційних звітах, інформаційних повідомленнях, рапортах Міністерства внутрішніх справ, Міністерства віросповідань і народної освіти, інших дотичних міністерств, службовій кореспонденції між воєводськими управліннями, повітовими староствами та центральними урядовими інституціями. Виявлені матеріали нерідко є фрагментарними, інколи дублюються, а тому не завжди дають можливість простежити ті чи інші аспекти предмета дослідження упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття. Проте вони надзвичайно цінні для відтворення цілісної картини національно-культурного й релігійного життя на західноволинських землях у вказаний період. Для уникнення зайвої описовості та дублювання інформації про виявлені джерела в різних архівних установах застосуємо проблемний принцип для їх аналізу.

Велику групу джерел складають матеріали, які відтворюють особливості соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку Волинського воєводства на різних часових проміжках міжвоєнного двадцятиліття. Це здебільшого справи Волинського воєводського управління (Держархів Волинської області, ф. 46), Воєводської команди державної поліції в Луцьку (Держархів Волинської області, ф. 1), Луцької повітової команди державної поліції (Держархів Волинської області, ф. 45), Луцького (Держархів Волинської області, ф. 36), Рівненського (Держархів Рівненської області, ф. 30) та Здолбунівського (Держархів Рівненської області, ф. 156) повітових староств. У них ми знаходимо тижневі, місячні, кварталні та річні звіти Волинського воєводського управління, повітових старост, воєводського управління державної поліції про суспільно-політичне становище у воєводстві [2; 9; 13; 16; 17; 24; 55; 79; 80; 88; 165; 169; 213; 214; 237; 238],

звіти МВС про політичне життя національних меншин у Польщі, зокрема й на Волині [89; 92–95].

Окрему групу документів складають протоколи з'їздів старост Волинського воєводства [35; 45; 54; 85; 144]. Головними питаннями, які обговорювалися на них, були: політична ситуація у воєводстві, стан внутрішньої безпеки, фінансово-господарські питання, діяльність органів місцевого самоврядування, проблеми розвитку культури та освіти. Важливе місце на цих зібраннях посідала й проблематика міжнаціональних відносин. Аналіз цього виду матеріалів дає змогу простежити еволюцію підходів влади до проблеми міжнаціональних відносин на західноволинських землях.

Значну цінність для висвітлення політики воєводської адміністрації у сфері міжнаціональних відносин на Волині у 1920–1930-х рр. мають щорічні звіти волинського воєводи, в яких подається аналіз суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації у воєводстві, характеризується політичне, культурне, освітнє, релігійне життя національних меншин [50; 53; 56; 57; 62–64; 71; 163]. Зауважимо, що воєводський звіт складався з таких основних пунктів: 1) Стан безпеки; 2) Економічне становище воєводства; 3) Суспільно-політичні рухи; 4) Охорона здоров'я; 5) Освіта; 6) Міжконфесійні взаємини; 7) Національні меншини. У звітах подаються детальні відомості про діяльність політичних партій, громадських організацій, культурно-освітніх товариств, що діяли на території воєводства.

Важливими документами, які дають можливість простежити регіональні особливості польської національної політики у міжвоєнний період, є урядові програми, які розроблялись для окремих регіонів країни («шльонська програма» сілезького воєводи М. Гражинського [797, s. 106–115], «поліська програма» воєводи С. Довнарівича [290] та Я. Крахельського [802, с. 77]). Найвідомішою з них є «волинська програма» воєводи Г. Юзевського, оприлюднена в грудні 1929 р. [49]. Вказані документи цінні тим, що дають змогу простежити еволюцію польської державної політики в національному питанні упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття. Окрім

того, аналіз зазначених урядових програм створює широкі можливості для порівняння концепції «українського регіоналізму» з аналогічною урядовою політикою Польщі щодо інших представників недержавної нації (чехів і німців – на західних землях держави, білорусів і литовців – на північному сході країни).

У фондах держархівів Волинської, Рівненської та Тернопільської областей виявлено матеріали, які є цінним джерелом для вивчення суспільно-політичного, громадсько-культурного та релігійного життя національних меншин на Волині в міжвоєнний період. Основний масив документів – це звіти, відомості повітових староств, повітових команд державної поліції про український національний рух на території воєводства. Велика увага приділяється аналізу діяльності українських політичних партій (УНДО [97; 104; 134; 166], ВУО [152; 173; 196], УСРП [96], ОУН [137; 138]), громадських організацій («Просвіта» «Рідна хата», «Рідна школа» [7; 109; 110], Союз українок [195]), що діяли на території воєводства. Водночас у фондах Волинського воєводського управління (Держархів Волинської області, ф. 46), Луцького повітового староства (Держархів Волинської області, ф. 36), Луцького відділу Російського благодійного товариства в Польщі (Держархів Волинської області, ф. 62), Волинської воєводської команди державної поліції (Держархів Волинської області, ф. 1), Луцької повітової команди державної поліції (Держархів Волинської області, ф. 45), Німецької кірхи (Держархів Волинської області, ф. 296), Повітового комітету «Євреї Волині – Армії Польській» (Держархів Рівненської області, ф. 225), Рівненського повітового староства (Держархів Рівненської області, ф. 30), Здолбунівського повітового староства (Держархів Рівненської області, ф. 156), Кременецького повітового відділу Російського добродійного товариства в Польщі (Держархів Тернопільської області, ф. 237) виявлено документи (програми, статuti, постанови, циркуляри, протоколи зборів, відомості, інформації, листування, звіти, реєстраційні листи, облікові листи, листівки, відозви), в яких досить повно відображено діяльність польських [5; 10; 46; 82; 83; 111;

119; 132; 167; 233], єврейських [3; 6; 12; 91; 117; 122–124; 147; 154; 165; 217–219; 221; 222; 240; 241], німецьких [25; 26; 37; 89; 142; 161; 164; 201; 204], чеських [36; 86; 106; 135; 160; 229; 230; 234; 239] та російських [11; 42; 43; 87; 90; 112; 113; 115; 175; 176; 231; 232; 265; 266] політичних, культурно-освітніх, добродійних організацій, об'єднань, товариств, союзів, гуртків тощо.

Окрему групу джерел офіційного походження складають інтерпеляції (запити) волинських послів сейму Польської Республіки до вищих органів державної влади. Ці документи торкаються широкого спектра питань соціально-економічного, політичного, культурного, освітнього життя місцевого населення [8; 34; 74; 76–78; 130; 162; 174; 242; 247; 248]. Вони дають можливість відстежити реакцію волинського політикуму на дії влади у напрямі реалізації польської державної політики на Волині, з'ясувати найбільш нагальні проблеми національно-культурного життя нацменшин.

Простежити політику польської влади у сфері міжконфесійних відносин дають змогу звіти релігійних установ, товариств, протоколи релігійних зібрань (церковних з'їздів), а також інформаційні повідомлення Міністерства внутрішніх справ, Волинського воєводського управління та повітових староств. Серед цих справ особливий інтерес становлять матеріали, в яких знаходимо інформацію про діяльність конфесій, що діяли на території воєводства у міжвоєнний період: православних [21; 22; 39; 75; 126; 143; 157; 172; 243; 248; 257; 258; 261], римо-католиків [59; 141; 151], неоунітів [20; 156; 126], юдеїв [155; 165; 199; 200; 207], протестантів [72; 99–101; 107; 114; 118; 127; 128; 133; 140; 170; 206; 211; 212; 215; 259; 260; 263]. На жаль, у фондах архівів мало документів, які висвітлюють діяльність Волинської духовної консисторії, а також Луцької єпископської курії (керівних органів управління парафіями найбільших релігійних конфесій у краї – православних і римо-католиків) у міжвоєнний період. Наявні документи здебільшого фрагментарні, а тому вони доповнюються

матеріалами друкованих періодичних видань релігійного характеру, які виходили в 1920–1930-х рр. на території Волинського воєводства.

Для дослідження особливостей польської освітньої політики на Волині в міжвоєнний велику цінність мають документи кураторіуму Волинського шкільного округу. Переважна їх більшість зберігається у фонді 46 «Волинське воєводське управління» (Держархів Волинської області). Кураторіум був на території воєводства провідною освітньою установою, яка здійснювала керівництво всіма державними спеціальними й початковими навчальними та навчально-виховними закладами, нагляд за приватними школами й позашкільним вихованням та освітою. Серед матеріалів кураторіуму Волинського шкільного округу найбільшу цінність мають циркуляри, розпорядження, накази Міністерства віросповідань і народної освіти, а також самого кураторіуму про організацію шкіл, бібліотек, літніх таборів, екскурсій, проведення курсів для вчителів. Певний інтерес викликають справи, в яких знаходимо листування кураторіуму зі шкільними повітовими інспекторами, гімназіями та початковими школами. Вони містять статистичні дані про заклади початкової, середньої та професійної освіти, національний склад учителів та учнів, інформацію про будівництво шкіл на території воєводства, про організацію вечірніх курсів із ліквідації неписьменності, декларації волинян, зібрані під час проведення шкільних плебісцитів про мову викладання в школах тощо.

Досить широко у фондах держархівів Волинської, Рівненської і Тернопільської областей представлені матеріали, які торкаються освітнього життя національних меншин на Волині. Це, зокрема, фонди: 36 – «Луцьке повітове староство», 38 – «Луцький шкільний інспекторат», 70 – «Луцька державна гімназія ім. Т. Костюшка, м. Луцьк», 71 – «Луцька приватна змішана гімназія ім. Г. Коллонтая, м. Луцьк», 73 – «Луцька приватна змішана українська гімназія товариства ім. Лесі Українки, м. Луцьк», 12 – «Луцька приватна змішана торгова гімназія Польської матиці шкільної, м. Луцьк», 20 – «Луцька єврейська гімназія ім. Мойсея Глікліха, м. Луцьк», 72 – «Луцька

російська гімназія Луцького відділу Російського благодійного товариства в Польщі, м. Луцьк», 18 – «Луцька чеська приватна початкова школа, м. Луцьк» (Держархів Волинської області), 30 – «Рівненське повітове староство» (Держархів Рівненської області), 131 – «Кременецький ліцей» (Держархів Тернопільської області), 351 – «Кременецька українська гімназія» (Держархів Тернопільської області), 232 – «Державна православна духовна семінарія Волинського шкільного округу» (Держархів Тернопільської області). У них виявлено велику кількість справ, які містять інформацію про діяльність українських [18; 19; 53; 58; 172; 188; 189; 224; 264; 267–269], єврейських [3; 30–32; 38; 41; 105; 165; 219; 220; 222], польських [58; 59; 71; 73; 98; 111; 177–186; 251–256], німецьких [23; 28; 44; 47; 202; 203], російських [29; 112; 115; 116; 187; 231;], чеських [149; 160; 225–228; 230] навчальних закладів на території воєводства.

Дослідженню форм культурно-мистецького життя волинян у міжвоєнне двадцятиліття суттєво посприяли документи фондів «Волинське воєводське управління» (Держархів Волинської області, ф. 46), «Головне управління товариства розповсюдження театральної культури на Волині, м. Луцьк» (Держархів Волинської області, ф. 77), «Волинське українське театральне товариство, м. Луцьк» (Держархів Волинської області, ф. 200), «Український кооперативний кінотеатр (кооператив з обмеженою відповідальністю), м. Луцьк» (Держархів Волинської області, ф. 84), «Рівненське повітове староство» (Держархів Рівненської області, ф. 30), «Здолбунівське повітове староство» (Держархів Рівненської області, ф. 156), «Волинське українське об'єднання, м. Рівне» (Держархів Рівненської області, ф. 479). Це – статuti, протоколи засідань, списки членів, листування та звіти громадсько-культурних організацій і товариств [68–70; 121; 136; 138; 197–198; 245], листи реєстрацій кінотеатрів і кіноустановок у повітах воєводства [102; 148; 193; 194], звіти воєводи, старост про гастролі театральних, артистичних, музичних колективів у містах Волинського воєводства [66; 108; 129; 190–192; 236], звернення, заяви до повітових

староств про організацію вечорів, концертів, театральних постановок [208–210], спостережні справи органів державної поліції за діяльністю пересувних театральних груп, співочих та музичних колективів, бібліотек на території воєводства [218; 221; 223]. Ці документи дають можливість доволі повно відтворити картину мистецького життя на території Західної Волині в 1920–1930-х рр., показати особливості культурних процесів у середовищі українців, євреїв, німців, чехів, росіян в умовах перебування краю у складі Польщі.

Окрім документів, які зберігаються в архівах України та Польщі, окремі матеріали з досліджуваної проблеми ми виявили в Державному архіві Брестської області (Республіка Білорусь). Зі збірок цього архівосховища використано фонди 1 – «Поліське воєводське управління» та 2 – «Поліська православна духовна консисторія». Документи цих фондів суттєво доповнюють джерельну базу досліджуваної проблеми, зокрема, з таких питань, як політика Польської держави щодо Православної церкви у міжвоєнний період [270–272; 274–275; 277–279], неоунійний рух та його особливості у східних воєводствах Польщі [280–282], протестантська церква в системі державно-церковних відносин на західнобілоруських та західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. [276].

Наступну групу джерел складають *опубліковані матеріали*, які представлені збірниками нормативно-правових документів, стенографічними звітами засідань польського Сейму, міністерськими звітами, різного роду статистикою тощо.

Серед документів юридичного характеру найважливіше значення мають конституції Польської держави 1921-го [409] та 1935-го [463] років. Вони визначають основні засади національної політики Другої Польської Республіки, фіксують найважливіші права та обов'язки громадян, зокрема й національних меншин. До цієї ж групи джерел відносимо законодавчі акти Польщі, вміщені у збірках «Dziennik Praw Państwa Polskiego» («Законодавчий вісник Польської держави») та «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej»

(«Законодавчий вісник Польської Речі Посполитої»). У них представлено нормативно-правові акти міжвоєнної Польщі, які дали змогу виявити правові норми та механізм функціонування польського державного апарату влади в центрі та на місцях, простежити підходи польських урядів до найважливіших проблем міжнаціональних відносин, проаналізувати міжнародні зобов'язання Польщі щодо охорони прав непольських народів, котрі проживали на її території у міжвоєнне двадцятиліття, простежити процес законодавчого врегулювання питань культурно-освітнього та релігійного життя національних меншин.

Важливим джерелом для відстеження практичних кроків із реалізації польської державної політики у сфері міжнаціональних відносин є постанови й розпорядження уряду та галузевих міністерств, опубліковані в «Польському моніторі» («Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polski 1921–1938»), урядовому віснику Міністерства віросповідань і народної освіти («Dziennik urzędowy MWR i OP»). Особливо цінним носієм інформації із зазначеної проблеми є звіти Міністерства внутрішніх справ, які виходили щоквартально окремими брошурами [446–453]. У них вміщувалися ґрунтовні матеріали про суспільно-політичне, громадсько-культурне, релігійне життя національних меншин у Польщі.

Важливим документальним джерелом із досліджуваної проблеми, який дає можливість простежити настрої в середовищі польського політикуму, його реакцію на кроки уряду в напрямі розв'язання національного питання, а також показати ставлення до польської державної політики різних політичних угруповань, що представляли національні меншини, є стенографічні звіти засідань Сейму Другої Речі Посполитої [441–445]. На особливу увагу заслуговують парламентські міжпартійні дискусії навколо ключових проблем польської державної політики у сфері міжнаціональних відносин. Показовою для розуміння настроїв, які панували в польському суспільстві в 1920–1930-х рр., зокрема в середовищі неполяків, є реакція послів, котрі представляли національні меншини в Сеймі, на заходи уряду

щодо реалізації тієї чи іншої урядової концепції в українському, єврейському, німецькому питаннях.

Цінним джерелом для обґрунтування причинно-наслідкових зв'язків польської етноконфесійної політики, динаміки руху населення у міжвоєнній Польщі, відстеження особливостей національної, соціальної, конфесійної структури населення Волинського воєводства в міжвоєнний період, стали офіційні відомості Головного статистичного управління Другої Польської Республіки. Вони представлені збірниками, найважливішими з-поміж яких є «Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski» («Щорічник статистики Речі Посполитої») [431–433] та «Mały Rocznik Statystyczny» («Малий статистичний щорічник») [414–419].

Серед джерел статистики особливо цінними носіями інформації для нас стали матеріали загальнопольських переписів населення 1921-го [426] та 1931-го [393] років. Вони містять відомості не лише про кількісний склад мешканців воєводства, а й про структуру зайнятості населення, його освітній і майновий ценз, конфесійну та національну приналежність. Утім матеріали переписів, як і інші статистичні джерела (офіційного і неофіційного походження), потребують критичного підходу при їх використанні.

Важливим нарративним джерелом, використаним під час написання роботи, була мемуарна література. Особливо цінними серед джерел цього типу є спогади волинського воєводи Г. Юзевського. В них він описав життєвий шлях, розкрив етапи своєї політичної діяльності і спробував пояснити ідеологічні погляди. Спогади волинського воєводи зберігаються у відділі рукописів бібліотеки Варшавського університету [361]. Частина з них під назвою «Замість щоденника» публікувалася упродовж 1982–1983 рр. у паризьких «Zeszytach Historycznych» [407]. Попри багатий фактологічний матеріал, для спогадів Г. Юзевського характерна певна тенденційність і надмірна категоричність в оцінці суспільно-політичних, економічних, культурних процесів, що відбувалися на терені Волині упродовж міжвоєнного періоду.

Зауважимо, що частина документів, до яких ми звертаємося, вміщена в опублікованих збірниках матеріалів українською та польською мовами. Вони торкаються окремих аспектів польської державної політики у східних воєводствах [408; 412; 413; 422; 428; 475], проблем польсько-українських взаємин 1920–1930-х рр. [377; 405–406], висвітлюють життя національних меншин у Польщі [460; 477].

Серед опублікованих останнім часом в Україні документів з історії українсько-польських взаємин міжвоєнної доби варто виокремити збірник «Ми не є українофіли. Польська політична думка про Україну і українців» [377], який вийшов друком 2012 р. за редакцією П. Ковалю, Я. Олдаховського і М. Зухняк. Ця збірка є антологією текстів польських політичних мислителів кінця XIX–XX ст. Серед інших тут опубліковано праці Л. Василевського, Т. Голувка, П. Дуніна-Борковського, М. Здановича, В. Бончковського, С. Лося, братів Адольфа та Олександра Бохенських. Цінність цих праць полягає насамперед у тому, що вони показують українському читачеві польську візію проблеми українсько-польського співжиття на землях етнічного прикордоння, представляють підходи польських політиків до розв'язання «українського питання» в міжвоєнній Польщі. Зауважимо, що таких книг бракує і в Україні, і в Польщі. Їх роль для подолання взаємних стереотипів у ставленні поляків і українців один до одного неоціненна.

Для дослідження визначених у дисертації проблем були широко залучені матеріали загальнопольської та регіональної періодики. Місцева суспільно-політична та громадсько-культурна проблематика відобразилася на шпальтах українських часописів – друкованих органів політичних партій та об'єднань, як-от «Діло», «Українська Нива», «Українське життя», «Громадський голос», «Вільна думка», «Нова Зоря», «Вперед». Значний інтерес викликають польськомовні («Biuletyn polsko-ukraiński», «Sprawy Narodowościowe», «Wiadomości Ukraińskie», «Głos Prawdy», «Warszawski Dziennik Narodowy», «Kurier Wołyński», «Pezeгляд Wołyński», «Wiadomości Ukraińskie», «Ziemia Wołyńska», «Życie Wołynia», «Dziennik Wołyński»,

«Wołyń», «Miesięcznik Diecezjalny Łucki»), чеськомовні («Krajanské listy») та російськомовні («Волынское слово», «Воскресное чтение») періодичні видання. Їх використання дало можливість відстежити зміни в суспільно-політичному, культурно-мистецькому, релігійному житті на Волині 1920–1930-х рр., ставлення місцевого політикуму, представників окремих суспільних та етнічних груп до подій місцевого й загальнодержавного рівнів.

Отже, основну групу джерел для дослідження національно-культурної та релігійної політики польських урядів на території східних воєводств, зокрема й на Волині, у міжвоєнну добу складають архівні документи, переважна більшість яких уводиться до наукового обігу вперше. Водночас використано опубліковані документи й матеріали, спогади, теоретичні праці польських політичних діячів, періодичні, публіцистично-полемічні та довідкові видання. Загалом джерельна база є достатньою для вивчення і комплексного розкриття головних аспектів досліджуваної проблеми.

1.3. Методологія дослідження

Дослідження проблемних питань, пов'язаних із політикою польських урядів на приєднаних у 1918–1923 рр. західноукраїнських землях, потребує вивчення різноманітних його аспектів, зокрема особливостей національної, соціальної та конфесійної структури населення східних воєводств, у т. ч. Волинського, у міжвоєнний період, ідеологічних засад і програм національної політики Другої Речі Посполитої, форм і методів її реалізації на загальнодержавному та регіональному рівнях, результатів і наслідків цієї політики для регіону. Вивчення зазначених проблем дасть можливість глибше зрозуміти суть тих драматичних подій, які мали місце на західноволинських землях напередодні та в роки Другої світової війни.

Теоретико-методологічні засади дослідження зумовлені специфікою його предмета і поставленими завданнями. З огляду на це важливо з'ясувати

базові категорії та поняття, які конкретизують предмет та тісно взаємопов'язані між собою. Окрім того, потрібно визначити головні параметри для аналізу різноманітних аспектів національно-культурної та релігійної політики міжвоєнної Польщі, які розглядаються в роботі, виробити підходи та критерії до оцінювання кожного з них. Відповідно до цього ставиться завдання сформуванню основні методологічні засади та обрати методи дослідження.

Одним із ключових понять теми дослідження є «*державна політика*». Сучасна політологічна наука визначає державну політику як свідому діяльність владних структур та органів державного управління різних рівнів, спрямовану на регулювання суспільних відносин, забезпечення їх стабільності й розвитку відповідно до визначених цілей. Одночасно це спосіб суспільного врядування, що передбачає розробку та здійснення політичних програм економічного, соціального, культурного й політичного розвитку [716, с. 503].

Політика держави відображається в її функціях. Серед них можна виділити такі: оборона держави, захист її територіальної цілісності, забезпечення законності та правопорядку; створення умов для координації інтересів різних соціальних груп суспільства; сприяння розвитку освіти, науки, культури; охорона навколишнього середовища тощо. Одна з найважливіших функцій держави – захист прав і свобод громадян незалежно від національної та конфесійної приналежності. Отже, йдеться про політику держави в різних сферах життя суспільства, зокрема й про соціальну, культурну, економічну, демографічну, екологічну, правову, національну політику.

Сфера суспільно-політичних взаємин держави та етнічних спільнот, а також етнічних груп між собою визначається як *національна політика*, або етнополітика. Вона є важливою складовою частиною політики будь-якої держави. У нашому розумінні національна політика – це цілеспрямована діяльність із регулювання відносин між етносами, націями й

етнонаціональними групами (народами), що виявляється у свідомому впливі державних та суспільних організацій на розвиток міжнаціональних і міжетнічних відносин задля їх нормалізації, стабілізації та гармонізації [535, с. 198]. Об'єктами національної політики є національні відносини разом із націями, народностями та іншими етнічними спільнотами, а її суб'єктами – держава, органи державної влади, політичні партії, громадські організації та ін.

Головним у змісті національної політики є врахування спільності інтересів окремих суб'єктів міжнаціональних відносин і загальнонаціональних інтересів у масштабі держави. Розбіжність цих інтересів призводить до загострення національного питання і до появи міжнаціональних конфліктів. З'ясуємо зміст цих термінів.

Національне питання – це сукупність проблем, пов'язаних із ліквідацією національно-етнічного утиску, гноблення, диктату, зі встановленням рівноправних відносин між усіма етносами і створення необхідних умов для їх вільного й усебічного розвитку [717, с. 574]. Найбільш гостра форма прояву національного питання – міжнаціональні конфлікти. Причинами їх виникнення можуть слугувати різні чинники – історичні, територіальні, соціально-економічні, етнодемографічні, а також державно-правові. Останні виявляються у відсутності фактичної рівності політичного статусу різних народів у межах однієї держави. Державно-правові чинники були одними із головних факторів напруження у міжнаціональних взаєминах у Другій Речі Посполитій. Відсутність комплексного підходу до розв'язання національного питання у міжвоєнній Польщі, третину мешканців якої становили нацменшини, стала однією із причин внутрішньо- та зовнішньополітичної нестабільності польської держави 1920–1930-х рр.

Розробка ефективних способів і методів вирішення міжнаціональних конфліктів була й залишається важливою функцією національної політики будь-якої держави із багатонаціональним складом населення. Одним із

найбільш ефективних способів оптимізації міжнародних відносин є культурна політика держави, яка здійснюється в інтересах усіх без винятку суб'єктів. Під державною культурною політикою розуміємо сукупність принципів і норм, якими керується держава у своїй діяльності зі збереження, розвитку та поширення культури. У сучасному світі головне завдання культурної політики – забезпечення мовних, освітніх, культурних прав і свобод усіх громадян незалежно від їх національної, мовної та конфесійної приналежності. Аналіз культурної політики міжвоєнної Польщі в контексті задоволення національно-культурних та релігійних потреб нацменшин є одним із головних завдань нашого дослідження.

Зауважимо, що національна політика є концентрованим виразом соціальної, економічної, мовної, демографічної політики держави. А тому її потрібно досліджувати комплексно, у тісному взаємозв'язку з іншими складниками державної політики. Окрім того, системного аналізу потребують головні компоненти етнополітики, такі як чинники, нормативно-правове та організаційне забезпечення, форми й методи реалізації, ефективність та наслідки.

Процес дослідження різних аспектів національної політики Другої Речі Посполитої здійснювався на емпіричному та теоретичному рівнях. Емпіричний рівень полягає в безпосередньому дослідженні різних типів історичних джерел задля накопичення інформації та первісної її систематизації відповідно до предмета дослідження і поставлених завдань. Теоретичний рівень передбачає роботу, спрямовану на аналіз отриманої інформації, розкриття певних зв'язків та закономірностей, що притаманні предмету та об'єкту дослідження, формулювання й обґрунтування оцінок, узагальнень і висновків.

Міжгалузевий характер дисертаційної роботи, поєднання в ній соціально-економічного, політичного, культурного, релігійного аспектів зумовило комплементарний підхід до вибору *методів дослідження*. При аналізі кожного з головних структурних компонентів національної політики

ми використали як універсальні – загальнонаукові, так і спеціальні методи, здатні врахувати специфіку кожного компонента та забезпечити його повне розкриття. Обираючи методи дослідження, ми брали до уваги їх відповідність таким критеріям:

- ефективність – здатність у кожному конкретному випадку забезпечити отримання потрібного результату;
- надійність – здатність за допомогою методу отримати максимально ймовірну інформацію, яка дасть можливість об’єктивно розкрити історичну сутність досліджуваних подій, явищ та процесів, визначити їх природу, характер і зміст, дати їм неупереджену оцінку;
- економічність – можливість методу досягати бажаних результатів при найменших витратах часу та засобів.

Дослідження запропонованих проблемних питань потребувало використання широкого кола загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання. Серед загальнонаукових методів дослідження найбільш важливі – *методи критичного аналізу та об’єктивності*. Це пов’язано із суперечливим характером джерельної бази, яка в окремих випадках не дає можливості досліднику сформулювати однозначну відповідь чи остаточно визначитися зі статистикою. Перевірка фактичного матеріалу є обов’язковою умовою відтворення історичних подій. Використання недостовірної інформації призводить до фальсифікації сутності процесів та явищ, висунення помилкових теорій чи гіпотез.

Критичного аналізу потребує історіографія, як українська так і польська, яка нерідко має суб’єктивний характер через політичну заангажованість, особисті вподобання авторів, необхідність «підігнати» факти та явища під наявні наукові та політичні концепції. Часто неточності, а в окремих випадках і фальсифікації трапляються і в документальних джерелах (статистичні дані, назви населених пунктів, прізвища тощо). Тому наведена в документах інформація потребує перевірки іншими джерелами. У

разі підтвердження її можна використовувати як достовірний матеріал, на який посилається дослідник, обґрунтовуючи власні висновки та висуваючи гіпотези.

Метод об'єктивності передбачає інтерпретацію фактів у їх справжньому змісті, потребує розглядати кожне явище в його різноманітності, сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Застосовуючи його, ми намагалися уникнути однобічного, упередженого підходу щодо висвітлення запропонованих проблемних питань. У нашому випадку метод об'єктивізму є одним з ключових при визначенні природи та мотивації національної політики міжвоєнної Польщі, оцінці ефективності її в цілому та в окремих проявах.

Таким чином, використовуючи методи критичного аналізу й об'єктивності, здійснено спробу відтворити історичні процеси, події та явища, що мали місце на території Західної Волині в 1920–1930-ті роки. Йдеться про рівень соціально-економічного розвитку, політичні процеси, національний і соціальний склад населення, його конфесійну структуру, особливості реалізації польської державної політики на західноволинських землях з метою якнайшвидшої інтеграції краю до державно-політичної системи Другої Речі Посполитої.

Не менш важливе значення для всебічного вивчення головних аспектів досліджуваної теми мало використання *методів аналізу та синтезу*. Аналіз здійснювався способом умовного чи реального розчленування предмета пізнання на окремі складові частини задля поглибленого вивчення кожного з них. Це передбачає пізнавальний цикл операцій, особливо важливий на етапі вивчення джерельної бази (походження джерела, авторство і мотиви його створення, достовірність інформації тощо), дослідження структурних підрозділів проблеми, окремих фактів, явищ і подій. Так, у межах предмета нашого дослідження було виділено чинники, які впливали на формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, форми, методи та інструменти її реалізації, нормативно-правове забезпечення, особливості

реалізації національної політики в окремих регіонах країни, поточні та кінцеві результати тощо. Синтез полягає у поєднанні частин у єдине ціле. У цьому випадку інформацію, отриману в результаті аналізу, було систематизовано й об'єднано для створення загального уявлення про реалізацію та наслідки національно-культурної політики Польщі у східних воєводствах, зокрема у Волинському, а також її ефективність.

Широко застосовано й такі загальнонаукові методи, як *індукція та дедукція*. Індукція як метод заснована на побудові формально-логічних конструкцій, що приводять до отримання загального висновку на базі часткового, одиничного. Дедукція передбачає зворотний рух, коли загальні висновки екстраполюються на конкретну історичну ситуацію. Ефективність цього методу проявилася під час аналізу різних форм та напрямів національної політики Польщі, її регіональних особливостей, проявів стосовно окремих національних груп населення. Індукція та дедукція є основними засобами доказу правильності чи помилковості висунутих теорій і гіпотез. Вони дали змогу здійснити комплексне дослідження виділених об'єктів, визначити спільні ознаки й характеристики явищ та процесів, зробити оцінкові узагальнення щодо національної політики Польщі загалом, обґрунтувати їхню правильність на підставі достовірних фактів.

Для забезпечення комплексного вивчення соціальних, економічних, мовних, демографічних аспектів національної політики як органічних складових частин цього виду політики використано *системно-структурний метод*. Він передбачає вивчення цілого та його частин як взаємопов'язаної системи. Системний аналіз основних складників національної політики дав змогу визначити її економічне, соціальне й політичне підґрунтя, показати вплив на розвиток суспільно-політичних процесів у міжвоєнній Польщі.

Аналіз кількісних показників для характеристики та оцінки історичних явищ та процесів, що мали місце на території Волинського воєводства у міжвоєнний період, здійснено за допомогою *методу кліометрії*. За допомогою статистичного та математичного моделювання проведено

статистичний аналіз основних кількісних показників, покладених в основу аналітично-доказової бази дослідження. Основними показниками, що стали предметом вивчення та аналізу за допомогою цього методу, є такі: соціально-економічне становище різних соціальних і національних груп населення Волинського воєводства, характеристика демографічних процесів у регіоні з урахуванням національного, мовного та релігійного складу населення, кількісні та якісні показники, здійснюваної польським урядом культурно-освітньої політики на Волині в міжвоєнне двадцятиліття, вплив державної політики Польщі на зміну національної та конфесійної структури населення краю.

Динаміку змін основних показників, покладених в основу дослідження, дав змогу відтворити *порівняльно-статистичний метод*. Він передбачає отримання, обробку, відбір та аналіз історико-статистичної інформації. Застосування статистичних даних дає змогу визначити основні тенденції, що відображаються в кількісних показниках, висувати припущення, будувати гіпотези, робити аналітичні прогнози. Використання цього методу було покладено в основу виявлення особливостей національної, соціальної, конфесійної структури населення Волині порівняно з іншими східними воєводствами Польщі, динаміки етнодемографічних процесів у краї упродовж міжвоєнного двадцятиліття. На основі порівняння статистичних даних кількісних та якісних показників, обраних для спостережень, визначалася ефективність запровадженої урядом політики.

У процесі вивчення та аналізу історіографії проблеми ми застосували *метод систематизації*, який передбачає упорядкування множини різних об'єктів через встановлення єдності або відмінності елементів, що підлягають систематизації. У такий спосіб історичні праці з досліджуваної теми були поділені на окремі групи за спільними ознаками. В основу систематизації покладено тематичний та хронологічний принципи, методологічні та жанрові особливості наукових праць. Метод систематизації

застосовувався також у роботі з історичними джерелами, які були впорядковані за видовими ознаками.

Виявити однотипні властивості та ознаки в різних суспільних явищах і подіях дає змогу *історико-типологічний метод*. Використання цього методу виявилось досить ефективним у визначенні спільних та відмінних рис політики щодо національних меншин, яка реалізовувалася польськими політичними силами (урядами націонал-демократів, кабінетами «санації») упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття. Встановлено, що, незважаючи на розбіжності в методах реалізації національної політики, пілсудчики і народові демократи залишалися солідарними у визначенні головної мети – зміцнення польської державності на східних землях та їх якнайшвидша інтеграція в політичний та соціокультурний простір Другої Речі Посполитої.

Застосований у процесі роботи над темою дослідження *історико-генетичний метод* використано для відображення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичних подій. Він полягає у розгляді історичних фактів і явищ відповідно до конкретно-історичних обставин у їхньому взаємозв'язку та взаємозумовленості. Застосування цього методу зумовлене структурною побудовою роботи. В основній її частині у процесі дослідження ідеологічних засад і програм національної політики урядів Другої Польської Республіки ми намагалися простежити історичні витоки цієї політики та науково-теоретичну тяглість її основ із довоєнного періоду. У ході аналізу культурно-освітньої та конфесійної політики Польської держави показано вплив австрійського та російського законодавств на формування нормативно-правової бази Другої Речі Посполитої. Використання цього методу дало нам змогу здійснити послідовний аналіз фактів і процесів еволюції об'єкта дослідження, зокрема національної політики Польщі міжвоєнної доби.

Окрім загальнонаукових, у дослідженні широко використовувалися й *спеціальні методи*. До таких можна віднести:

- *метод наукової абстракції*, що полягає у виділенні найсуттєвіших сторін процесу абстрагування від усього другорядного, випадкового. Його застосування пов'язано із визначенням загальної характеристики явища та притаманних йому суперечностей і вивченням специфічних проявів. Використання цього методу дало нам можливість уникнути випадкового нагромадження явищ та подій і створити цілісну картину суспільно-політичного та громадсько-культурного життя волинського краю 1920–1930-х рр.;
- *хронологічний метод*, який потребує, щоб події і явища історичного процесу викладалися чітко у хронологічній послідовності. У нашому випадку застосування цього методу зумовлене хронологічно-проблемним принципом викладу матеріалу. Хронологічний принцип висвітлення матеріалу дає змогу простежити еволюцію засад та пріоритетів національної політики Польщі на різних етапах її формування, визначити характерні особливості її реалізації на загальнодержавному та регіональному рівнях.
- *проблемно-хронологічний метод* використано для того, щоб поділити предмет дослідження на складові частини і кожну з них розглянути в хронологічній послідовності. Такий підхід суттєво полегшив справу відстеження загального предмета дослідження в окремих проявах причинно-наслідкового зв'язку, науково-теоретичного, нормативно-правового та організаційного забезпечення, дав можливість простежити динаміку процесу в конкретних часових межах;
- *метод аналогії*, що базується на перенесенні з одного об'єкта на інший властивостей, явищ, в основі яких лежить подібність та схожість ознак чи відношень. Цей метод використано для порівняльної характеристики підходів та особливостей реалізації національної політики польською владою в різних регіонах країни.

За його допомогою вдалося виявити суттєві відмінності в реалізації польської державної політики в окремих східних воєводствах Польщі.

- *метод історичної реконструкції* використано для відтворення та розуміння сукупності історичних обставин, які, з одного боку, впливали на реалізацію тієї чи іншої концепції національної політики упродовж міжвоєнної доби, а з іншого – визначали підходи, форми та методи її реалізації на загальнодержавному й регіональному рівнях. Цей метод, з одного боку, дає можливість зрозуміти усю складність внутрішньої соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації, яка впливала на політику польської влади щодо національних меншин, а з іншого – осмислити складні зовнішньополітичні обставини, які диктували прийняття тих чи інших важливих державних рішень, зокрема у сфері внутрішньої політики. Завдяки використанню цього методу ми намагалися відтворити логіку дій польської влади у визначенні форм та напрямів державної політики на Волині в 1920–1930-х рр., показати реакцію місцевого населення на впровадженні польською адміністрацією заходи в культурно-освітній та релігійній сферах, з'ясувати можливі наслідки цієї політики. Для цього ми використали великий масив статистичних даних, порівнянь та посилань на документи й судження сучасників.

Отже, джерельна база та наукові розробки сучасних учених дають змогу виділити як окрему дослідницьку проблему державну політику Польщі в національно-культурній та релігійній сферах на території Західної Волині в 1921–1939 рр. Висвітлення цієї проблеми у фаховій літературі (і в польській, і в українській) є частковим. Тому детальна наукова розробка проблеми потребує комплексного аналітичного дослідження. Основою для його проведення стали архівні матеріали. У процесі роботи в архівосховищах було виявлено, систематизовано й проведено критичний відбір джерел. Принцип

опори на історичні джерела став одним із головних у виборі методів дослідження.

У процесі дослідження ми намагалися дотримуватися сучасних методологічних принципів і поєднувати різні методи історичного пізнання, щоб забезпечити належний науковий рівень розкриття теми. Для цього використано інструментарій, притаманний не лише історичній науці, а й політології, етнодемографії, соціально-економічній географії, статистиці тощо. Проаналізована методологія стала підґрунтям для відтворення складних суспільно-політичних, культурних, релігійних процесів на Волині у 1920–1930-х рр. Використані методи та принципи дали змогу дослідити основні проблемні питання, зазначені у вступі, визначити особливості явищ та процесів, відтворити хронологію подій, висунути власні гіпотези, зробити необхідні узагальнення та висновки.

РОЗДІЛ 2

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ Й ПРОГРАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДІВ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

2.1. Національна, соціальна та конфесійна структура населення Західної Волині

Поява у 1918 р. на політичній мапі Європи незалежної Польської держави стало однією з найбільш помітних геополітичних подій європейської історії першої чверті ХХ ст. Після понад столітнього існування в умовах бездержавності поляки здобули самостійність, стали на шлях незалежного політичного розвитку. Проголошення незалежності Польщі обумовило здобуття нею вагомого місця в системі міжнародних відносин у регіоні Центрально-Східної Європи та впливу на історичні процеси на європейському континенті в умовах міжвоєнного двадцятиліття.

Відроджена Польська держава охоплювала територію 388,6 тис. кв. км з населенням 27,2 млн осіб [418, s. 12]. За площею Польща була шостою серед країн Європи. До її складу увійшли землі, які напередодні Першої світової війни належали трьом державам: близько 69 % території становили землі колишньої російської займанщини, 20 % – австрійської, 11 % – пруської. Ці регіони досить помітно різнилися між собою за рівнем господарського розвитку, соціальним і національним складом населення.

Становлення незалежної Польської держави відбувалося у специфічних умовах і мало низку особливостей, які визначили тенденції її економічного, політичного, культурного розвитку на все міжвоєнне двадцятиліття. Одна з найголовніших – багатонаціональний склад населення Польщі. Національні меншини становили близько третини всіх жителів країни. Станом на 1921 р. у державі проживало 65 % поляків, 16 % українців, 10 % євреїв, 5 % білорусів, 4 % німців, а також 1 % росіян, чехів, литовців та інших, разом

узятих [593, с. 459]. Поляки переважали у центральних воєводствах Польщі, натомість із наближенням до кордонів їхня частка зменшувалася. На східних теренах виразно домінувало українське, білоруське та литовське населення. У західній частині держави значний відсоток населення становили німці.

Одним із регіонів на сході країни зі специфічним укладом політичних, економічних, національних і міжконфесійних відносин була Західна Волинь. Подіями, які з міжнародно-правового погляду розпочали процес входження західноволинських земель до складу Польщі, стало завершення польсько-радянської війни й підписання 18 березня 1921 р. у Ризі мирного договору, на підставі якого території Холмщини, Підляшшя, Західної Волині та Західного Полісся відійшли до складу Польської держави [461, с. 815–819]. 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти визнала суверенітет Польщі над Східною Галичиною. Таким чином, територія українських земель, включених до складу Другої Речі Посполитої, становила 125,7 тис. кв. км, де проживало близько 5 млн українців.

Одночасно з процесом включення західноволинських земель до складу Польщі розпочався процес їх державно-правової уніфікації. Так, 1 березня 1921 р. на підставі закону від 4 лютого 1921 р. «Про врегулювання політико-правової ситуації на землях, приєднаних до Речі Посполитої за умовами прелімінарного миру, підписаного в Ризі 12 жовтня 1920 р.» було створено Волинське воєводство з центром у Луцьку [467, с. 216–217]. Саме тоді на території Західної Волині розпочалося формування постійних державних органів польської влади: воєводського управління і повітових староств.

На Волині в 1921–1939 рр. центральним органом виконавчої влади було Волинське воєводське управління, яке очолював воєвода. Ця посада була ключовою в структурі органів загальної адміністрації на регіональному рівні. Очільниками воєводської адміністрації на Волині у міжвоєнну добу були: Ян Кжаковський (14 березня – 7 липня 1921 р.); Тадеуш Лаба (7 липня – 12 серпня 1921 р.); Станіслав Довнарівч (іменований воєводою 13 серпня 1921 р., урядування фактично не розпочав, оскільки 19 вересня 1921 р. був

призначений міністром внутрішніх справ); Тадеуш Двораковський (виконувач обов'язків воєводи, 10 жовтня 1921 р. – 15 березня 1922 р.); Мечислав Міцкевич (22 лютого 1922 р. – 1 лютого 1923 р.); Станіслав Сроковський (1 лютого 1923 р. – 29 серпня 1924 р.); генерал Кастан Ольшевський (25 серпня 1924 р. – 4 лютого 1925 р.); Александер Дембський (4 лютого 1925 р. – 28 серпня 1926 р.); Владислав Мех (28 серпня 1926 р. – 9 липня 1928 р.); Генрик Юзевський (9 липня 1928 р. – 29 грудня 1929 р. та 5 червня 1930 р. – 13 квітня 1938 р.); Юзеф Слешинський (13 січня 1930 р. – 5 червня 1930 р. – виконувач обов'язків воєводи); Олександр Гауке-Новак (13 квітня 1938 р. – вересень 1939 р.) [605, с. 20–21].

На час входження території Західної Волині до складу Польщі тут проживало 1 437 907 жителів. Волинське воєводство було одним із найбільших за площею – близько 30 тис. 287 км² [426, с. 3]. Відповідно до умов Ризького договору, до Волинського воєводства увійшли повіти довоєнної Волинської губернії Росії: Дубенський, Луцький, Ковельський, Кременецький, Володимирський, Ровенський, Острозький. Відразу ж після війни з північних частин Луцького й Рівненського повітів був утворений Сарненський повіт, а з північної частини Ковельського – Камінь-Каширський. Два новоутворені повіти площею 8749 км² увійшли до складу Поліського воєводства [690, с. 226]. Тоді ж Володимирський повіт було поділено на три: Володимирський, Горохівський і Любомльський. Таким чином кількість повітів Волинського воєводства зросла до дев'яти (див. табл. 2.1).

У 1924 р., керуючись Постановою Ради міністрів, Волинське воєводське управління здійснило чергові адміністративні зміни. За розпорядженням воєводської адміністрації від 23 вересня 1924 р. з групи східних гмін Рівненського повіту (Деражне, Стидинь, Степань, Березно, Костопіль і Людвиполь) було створено Костопільський повіт [690, с. 227].

Площа і кількість населення повітів Волинського воєводства
(станом на 1921 р.) [426, s. 3]

Повіти	Площа (км ²)	Кількість населення (тис. осіб)
1. Дубенський	3985,6	220 221
2. Горохівський	1554,7	77 706
3. Ковельський	5333,5	169 708
4. Кременецький	2955,1	221 936
5. Любомльський	2399,5	56 264
6. Луцький	4496,0	195 931
7. Рівненський	6516,4	338 134
8. Володимирський	2231,4	101 412
9. Острозький	815,6	56 595
Волинське воєводство (всього)	30287,8	1 437 907

Складовою адміністративної реорганізації 1924 р. стало переведення повітового управління з прикордонного Острога до м. Здолбунова і появи на місці Острозького – Здолбунівського повіту. Нарешті розпорядженням польського уряду від 1930 р. до складу Волинського воєводства було передано Сарненський повіт Поліського воєводства. Таким чином, від 1931 р. і до кінця міжвоєнного двадцятиліття у складі Волинського воєводства налічувалося 11 повітів: Володимирський, Горохівський, Дубенський, Здолбунівський, Костопільський, Ковельський, Кременецький, Любомльський, Луцький, Рівненський, Сарненський (див. додаток А). За даними перепису 1931 р. територія воєводства збільшилася до 35 754 км², а кількість населення зросла до 2 085 574 жителів (див. табл. 2.2).

Площа і кількість населення повітів Волинського воєводства
(станом на 1931 р.) [393, s. 2]

Повіти	Площа (км²)	Кількість населення (тис. осіб)
1. Дубенський	3274,7	226 709
2. Горохівський	1757,0	122 045
3. Костопільський	3496,0	159 602
4. Ковельський	5681,4	255 095
5. Кременецький	2790,4	243 032
6. Любомльський	2054,4	85 507
7. Луцький	4767,3	290 805
8. Рівненський	2898,2	252 787
9. Сарненський	5477,8	181 284
10. Володимирський	2207,7	150 374
11. Здолбунівський	1349,2	118 334
Волинське воєводство (всього)	35754,1	2 085 574

За даними 1931 р. переважна більшість мешканців Волинського воєводства – 1 833 050 (або понад 80 %) – проживала в сільській місцевості [393, s. 2]. Урбанізація воєводства була незначною. Міське населення становило лише 12 % мешканців краю. Населення волинських міст налічувало 252 524 жителі. Вони проживали в 22 містах і 56 містечках. Найбільшими містами воєводства були: Рівне (39 584 жителі), Луцьк (34 478), Ковель (27 121), Володимир (24 109) [393, s. 3].

Доволі неоднорідним був національний склад населення Волинського воєводства. На початку 1920-х рр. тут проживали представники близько 34

націй і народностей [359]. Багатонаціональну структуру населення Західної Волині засвідчив перший загальнопольський перепис, який враховував національну та релігійну приналежність опитуваних. Результати перепису наведено в таблиці (див. додаток Б).

Переважну більшість мешканців воєводства, за даними перепису 1921 р., становили українці. З-поміж 1 437 907 жителів Волині їх налічувалося 983 596 осіб, або 68 % усіх жителів. Другою за чисельністю національною групою були поляки 240 922 особи (16,7 % жителів) [426, s. 62]. Проте слід зауважити, що результати перепису 1921 р., який проводився за національно-релігійною ознакою, не зовсім точно передають реальне співвідношення польського й українського населення воєводства. Відомо такий факт: у 1921 р. 62 425 православних Волині окреслили свою національність як польську, хоча за результатами перепису 1931 р. таких на терені воєводства виявилось трохи більше 20 тис. осіб [393, s. 22].

Про безпідставність статистичного зарахування православного населення до польської національності є чимало свідчень в архівних документах. Так, волинський воєвода у доповіді за 1930 р., коментуючи достовірність даних польського перепису населення 1921 р., зазначав: «Кількість некатоликів на Волині серед поляків настільки показова, що виникає сумнів, чи вона насправді відповідає дійсності... Наважуся припустити, що, очевидно, значна частина (неполяків. – Ю. К.) віднесла себе до польської національності з тієї причини, що не відрізняє поняття державної приналежності від національної. Це, напевне, частково стосується і євангелістів та євреїв. Насправді ж, мабуть, відсоток поляків на Волині не досягає 16,7 %, а міститься між загальною кількістю католиків 11,6 % (за даними перепису 1921 р. – Ю. К.) і наведеною кількістю поляків – 16,7 %, наближаючись швидше до першого числа, ніж до другого» [690, с. 228]. Отже, сам воєвода ставив під сумнів дані про великий відсоток польського населення на Волині, що їх подавала офіційна статистика станом на 1921 р.

Перепис населення, який проводився в 1931 р., враховував мовну та конфесійну приналежність. Головним нововведенням організаторів перепису 1931 р. стала заміна питання про національну приналежність питанням про рідну мову опитуваних. Національну структуру населення Волинського воєводства за мовною приналежністю його мешканців подано в таблиці, вміщеній у додатку В.

У 1931 р. кількість українського населення на терені воєводства зросла до 1 418 тис. осіб (68 % населення воєводства), польського – до 346 640 осіб (16 % жителів Волині). Ці зміни були зумовлені здебільшого високим природним приростом населення, а також міграційними процесами, що торкнулися всіх без винятку національних груп. Наприклад, кількість польського населення на Волині за десятиліття зросла більш як на 100 тис. осіб (від 240 922 осіб у 1921 р. до 346 640 – у 1931 р.). На думку львівського історика С. Макарчука, найбільша частка цього приросту припадає саме на 1919–1931 рр., і збільшилася вона за рахунок приїзду до Волинського воєводства військових і цивільних колоністів, чиновництва управлінських структур судівництва, поліції, службовців транспорту, пошти, лісового господарства, вчителів та інших представників інтелігенції, зазвичай молодого дітородного віку, що обумовлювало вищий приріст населення серед поляків, ніж серед українців [690, с. 227].

Досить помітними були відмінності у структурі зайнятості польського та українського населення. Як підкреслювалося вище, переважна частина *українського населення* проживала в селах і працювала у сфері сільськогосподарського виробництва. За даними перепису 1931 р., у сільських гмінах мешкав 1 377 661 українець, або ж понад 90 % усього українського населення [393, с. 25]. Звичайно, не всі вони жили лише із сільського господарства. Невелика частина з них працювала в інших сферах (духовенство, вчителі, ремісники, прислуга та ін.). Але таких було небагато. Наприклад, українців серед учителів воєводства налічувалося лише 13,6 %

[690, с. 229]. Так само мало українців було зайнято у сфері адміністративної служби та громадській діяльності.

Серед міського населення українці зазвичай складали меншість. В усіх містах воєводства проживало трохи більше ніж 40 тис. українців [393, с. 23]. У середньому в повітових центрах Волині, за переписом 1931 р., вони становили 12,1 %. Найбільше українців мешкало в Горохові – 47,6 % і Кременці – 42,4 %. Зате у Володимирі частка українського населення становила лише 13,9 %, у Ковелі – 9 %, Луцьку – 9,3 %, у Рівному – 7,9 %, Корці – 5,7 %, Любомлі – 3,7 % [690, с. 228].

По-іншому виглядала структура зайнятості *поляків*. Переважна більшість польського населення Волині теж проживала у сільській місцевості – 277 тис. осіб, або ж 80,5 % [393, с. 22–25]. Незважаючи на це, у багатьох суспільних сферах поляки посідали провідні позиції: серед працівників служби безпеки – 84 %, у поштової службі – 84 %, у державній адміністрації і судівництві – 77 %, на залізничному транспорті – 73 %, у лісництві – 65 %, в освіті – 63 % і т. ін. [690, с. 229]. Отже, з погляду зайнятості польське населення Волині суттєво відрізнялося від українського. Істотним чинником напруження у польсько-українських стосунках на селі було збереження великого польського землеволодіння при відносному малоземеллі українського селянства, а також державна підтримка господарств польських колоністів, які переїжджали з центральних воєводств Польщі на східні землі. Такий стан речей вносив додаткову напруженість у взаємини поляків та українців не тільки за національною, а й за соціальною ознакою.

Поряд з поляками та українцями помітне місце в національній структурі Волині займали *євреї*. За даними перепису 1921 р., їх на терені воєводства проживало 151 744 особи [426, с. 62], а в 1931 р. чисельність єврейської громади Волині зросла до 205 519 осіб [393, с. 22], що складало близько 10 % жителів воєводства.

Євреї на Волині у міжвоєнний період проживали переважно у містах – 60 % за даними перепису 1931 р. [791, с. 124]. Ця цифра є дещо нижчою

порівняно із загальнопольським показником (76,4 %) [964, s. 83]. Близько 40 % волинських євреїв мешкали у селах і невеликих містечках. У багатьох містах євреї становили абсолютну або відносну більшість, зокрема у Володимирі на 24 тис. мешканців припадало понад 10 тис. євреїв (43,4 %), у Ковелі відповідно на 27 тис. жителів – майже 13 тис. жителів юдейського віросповідання (46,4 %), у Луцьку з 35 тис. городян понад 17 тис. були євреями (48,8 %) [393, s. 25–26]. Однак найвагомішою частка євреїв була в Рівному – 56,0 %, Острозі – 61,6 %, Любомлі – 91,3 % та Дубровиці – 94,0 %. Ці дані ілюструє таблиця 2.3.

Таблиця 2.3

Кількість єврейського населення в окремих містах Волині (1931 р.)

Місто	Загальна кількість населення	Кількість єврейського населення	Відсоток єврейського населення (%)
Рівне	40 610	22 737	56,0
Луцьк	35 554	17 366	48,8
Ковель	27 677	12 842	46,4
Остріг	13 265	8171	61,6
Володимир	24 591	10 665	43,4
Дубно	12 695	7364	58,0
Любомль	4169	3807	91,3
Дубровиця	2914	2739	94,0

Розраховано за: [393, s. 25–26; 816, s. 567–576].

Специфічною була зайнятість єврейського населення. Мінімальна кількість єврейських сімей утримувалася за рахунок доходів від сільськогосподарського виробництва – близько 4 % загалом по країні [933, s. 99]. У східних регіонах Польщі цей показник був дещо вищим: на Волині, наприклад, він сягав 5 % [816, s. 570]. Порівняно невелика частка євреїв серед сільського населення пояснювалася тим, що в попередні часи на землях російської та пруської займанщини існувала заборона набуття землі для осіб

єврейської національності, їм не дозволялося оселятись у сільській місцевості [791, s. 120].

Переважна більшість єврейського населення жила з дрібного ремесла і торгівлі (бл. 80 %). Особливо важливу роль у житті польських євреїв відігравала торгівля. Згідно зі статистичними даними, у східних воєводствах країни на початку 1930-х рр. 80 із кожних 100 представників цієї спільноти працювали саме в цій сфері [793, s. 47]. На Волині євреї були власниками майже 80 % торгових закладів. Чимало з них займалися дрібними промислами – кравецтвом, шинкарством, бляхарством, перукарством, перевезенням людей і товарів в містах тощо [791, s. 207–208].

Слід зауважити, що впродовж 1930-х рр. відсоток єврейського населення у волинських містах поступово зменшувався. Це було пов'язано, головним чином, з еміграційною політикою влади, яка заохочувала виїзд єврейського населення за межі країни. Лише у 1932–1936 рр. Волинське воєводство залишило 7617 євреїв, що складало 61,5 % усіх емігрантів з Волині [776, с. 387].

Четвертими після українців, поляків та євреїв за чисельністю і відносною часткою населення у воєводстві були *німецькі колоністи*. Періодом масової німецької колонізації Волині стало ХІХ ст. Запрошені для освоєння малозаселених земель півдня Російської імперії німецькі колоністи часто осідали на Волині – у мастках місцевих землевласників. Міграція німців у Волинську губернію активізувалася в 1830-х рр. Розгортання польського повстання спонукало дедалі більшу кількість німецьких сімей переселятися на східні землі Царства Польського. Загалом від 1830-го до 1860 р. в губернії поселилося 11 424 німці, які заснували 139 колоній [629, с. 29].

Найбільш інтенсивний потік німецьких колоністів на Волинь спостерігався в 1860–1890-х рр., що було спричинено скасуванням кріпосного права в Росії та Січнеvim повстанням 1863 р. Великі землевласники після аграрної реформи 1861 р. переживали гостру

господарську кризу й в умовах різкого зростання потреби в робочій силі були зацікавлені у продажі своєї землі або передачі наділів в оренду [698, с. 30]. Придушення Січневого повстання 1863 р., репресії щодо його учасників також сприяли масовому продажу землі в краї. Польські шляхтичі, котрі брали активну участь у подіях 1863–1864 рр., поспіхом продавали свої володіння. Це стало поштовхом до нової хвилі міграції німців на Волинь. Колонізаційний рух був підтриманий урядом, завдяки чому його темпи різко зросли. Лише в 1861–1870 рр. на Волині оселилось 5,5 тис. німецьких сімей, що було в шість разів більше, ніж за попередні 60 років [629, с. 30]. Такі високі темпи імміграції різко збільшили кількість німців у губернії: у 1897 р. на Волині проживала 171 331 особа німецької національності [629, с. 33].

Початок Першої світової війни призвів до активізації міграційних процесів серед волинських німців, різко змінивши картину їхньої чисельності та розселення. В роки війни багато німецьких колоній зазнало повного розорення. У червні 1915 р. за наказом царського уряду було розпочато депортацію німців із Волині вглиб території Росії. У доповідній записці, датованій 22 червня 1916 р., волинський губернатор відзначав, що за межі губернії було виселено 115 892 німці-колоністи [666, с. 24].

Повоєнне повернення німецьких колоністів із російських губерній тривало декілька років. Станом на 1921 р. статистика зафіксувала на Волині 24 960 німецьких колоністів [426, с. 62]. Через війну і революційні події повернення німецьких реемігрантів на Волинь затягнулося до середини 1920-х рр. Процес відбудови зруйнованих війною господарств проходив різними темпами. Ті колонії, що придбали землю у власність (наприклад, Гнідава, Антонівка, Гаразджа Луцького повіту), досить швидко відновилися і розпочали активну господарську діяльність. Репатріантам, які прибували пізніше, доводилося долати чимало труднощів, щоб відбудувати і зміцнити свої господарства.

Станом на 1931 р. у Волинському воєводстві проживало 46 883 особи німецької національності, що становило приблизно 2,2 % загальної кількості

населення краю [393, s. 22]. На Волині в цей час налічувалося понад 300 німецьких колоній. Найбільше їх концентрувалося в середній частині Волині, особливо в її східних повітах: Луцькому, де мешкало 17 619 осіб, Костопільському – 7 545, Рівненському – 7 458 та Горохівському – 4 977 осіб [393, s. 28–29].

Німецькі колонії переважно були однонаціональними або такими, в яких німці переважали. Так, у колонії Користь Рівненського повіту німці становили 80 %, а в колонії Топче цього ж повіту – 99 % [690, с. 231]. На території Горохівського повіту, за даними 1923 р., національний склад деяких німецьких колоній був таким: Киселівка – 169 німців, 44 поляки, дев'ять українців; Якимівка – 303 німці, 45 поляків, 42 українці, 13 євреїв; Геленів – 201 німець, дев'ять українців, вісім поляків [690, с. 230].

Головним заняттям німців було сільське господарство. Велике значення у німецьких господарствах мала відгодівля великої рогатої худоби. Розвивалися переробні галузі промислового виробництва, ремесла. Німці брали активну участь у кооперативному русі. З місцевим українським і польським населенням німецькі колоністи контактували мало.

У міжвоєнний період Волинь була одним із найбільших осередків *чеської колонізації* на польських землях. Перші чеські поселення у Волинській губернії з'явилися в першій половині 1860-х рр. Чехів, як і німецьких колоністів, на Волині особливо приваблювала дешевизна місцевої землі. Потік переселенців із Чехії стає масовим у другій половині 1860-х рр., після того як царський уряд остаточно придушив польське повстання. Одночасно із законодавчим обмеженням діяльності польських землевласників уряд усіляко заохочував переселення на пустуючі землі іноземних колоністів. У 1870 р. з'явилася спеціальна постанова російського уряду «Про оселення чехів на Волині», яка надавала чехам частину пільг, яких не мали навіть корінні росіяни: швидке і безперешкодне надання російського підданства, пільги при купівлі вільних земель, право організовувати окремі общини та волості. Російський уряд гарантував їм

свободу віросповідання і звільняв на п'ять років від будь-яких платежів та податків, а також від військової служби [783, с. 92].

Протекціоністська політика царської влади щодо чеських колоністів пояснювалася не лише потребами господарського розвою земель, що пустували. Важливу роль у переселенні чехів на Волинь відігравав і національно-релігійний фактор. Наділяючи чеських переселенців землею, царська влада мала на меті витіснити польський елемент із Волині, послабити впливи Римо-католицької церкви. Щоправда, заборона купівлі землі католиками, запроваджена російським урядом, поширювалася і на чехів, тому більшість чеських колоністів, які переселялися до Росії, декларували свою приналежність до протестантського віросповідання. Згодом, аби уникнути переслідувань, 75 % волинських чехів прийняли православну віру, 20 % залишились католиками, 5 % – протестантами [934, с. 87].

Переселення чеських колоністів на Волинь тривало до початку Першої світової війни. Загалом на польських землях станом на 1913 р. проживало 32 970 осіб, із них 26 520 – на Волині [936, с. 51]. 97 % чеських родин осіли в сільській місцевості. Чеські колоністи відзначалися високим рівнем агрокультури, промислового виробництва та торгівлі.

Після здобуття Польщею незалежності Волинь залишалася найбільшим осередком чеських колоністів на давніх землях Речі Посполитої. За даними перепису населення від 30 вересня 1921 р., на території Волині мешкало 25 405 чехів (1,8 % жителів краю) [426, с. 62]. Другий польський перепис 1931 р. зафіксував збільшення кількості чеського населення на Волині до 30 977 осіб, або 1,3 % усіх мешканців [393, с. 22]. Найбільше чеських колоній зосереджувалося в південних повітах воєводства: Дубенському (11 148 осіб), Луцькому (6 107), Рівненському (5 817), Здолбунівському (4 521 особа) [393, с. 28–29]. Головною галуззю господарства чехів залишалося землеробство. У сільському господарстві було зайнято 10 657 осіб, або понад 86 % дорослого

чеського населення [953, s. 34]). Загальна кількість землі, якою володіли чехи на Волині, становила 1,5 %, або 45 406 га.

Станом на 1921 р. на Волині налічувалося 9 450 *росіян*, переважно службовців, учителів, священників, землевласників. Упродовж 1920-х рр. спостерігалось помітне зростання російського населення в краї. Це було пов'язано з приїздом до воєводства після 1921 р. значної кількості репатріантів та білої еміграції із СРСР. Перепис 1931 р. зафіксував на території Західної Волині 23 387 росіян. Більшість із них мешкала в містах, зокрема в Луцьку (2 284 осіб), Рівному (2 792), Ковелі (1 954), Володимирі (724 особи) [393, s. 28–29].

Чинником, який відіграв важливу роль в ідентифікації національної приналежності мешканців Волині, була релігія. Найчисленнішу конфесійну групу (за даними перепису 1931 р.) становили православні – 1 455 882 особи, або 69,8 % усіх жителів воєводства. Більшість із них були українцями – 1 379 841 особа, що становило близько 80 % вірян Православної церкви, решта – росіяни (22 771) та чехи (21 584 особи) [393, s. 22].

До наступної за чисельністю конфесійної групи у Волинському воєводстві належали віряни Римо-католицької церкви (15,7 %). Це були переважно поляки – 317 700 осіб із 327 856 римо-католиків Волині [393, s. 22]. До цієї конфесії відносили себе і близько 7 тис. чеських колоністів.

Третьою за чисельністю конфесією воєводства була юдейська (10 %). Євреї склали чи не єдину групу, чия мовна і релігійна приналежність у матеріалах перепису 1931 р. майже повністю збігалася. Із 207 792 юдеїв, які проживали на Волині, декларували свою мову як «ідиш» та «іврит» 205 519 осіб [393, s. 22].

Решта конфесій на Волині були значно меншими за кількістю своїх прихожан. До Євангельсько-аугсбурзької церкви належало 42 764 віряни, серед них понад 38 тис. німців [393, s. 22]. Протестантизм сповідувала частина українського і чеського населення.

Отже, Західна Волинь належала до регіонів із надзвичайно строкатим національним і релігійним складом населення. Це був багатонаціональний край, де перетиналися різні релігійні конфесії та культури, що потребувало від уряду вироблення особливих підходів до розв'язання проблеми міжнаціональних і міжконфесійних відносин.

2.2. Позиція польських політичних угруповань щодо українського питання

З часу відновлення польської державності національна проблема стала однією з найважливіших і водночас найскладніших проблем її внутрішньої та зовнішньої політики. Від здатності розв'язати національне питання залежала подальша доля самої Польської держави та її територіальна цілісність.

Політика Польщі з національного питання базувалася на ідейних засадах, напрацьованих польськими політичними силами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Саме тоді в польській політичній думці формуються дві впливові політичні доктрини щодо вирішення питання кордонів майбутньої польської держави – інкорпоративна і федералістська.

Автором доктрини «інкорпорації», тобто приєднання українських, білоруських і литовських земель до Польської держави на умовах поглинання, був відомий польський державний діяч і публіцист Роман Дмовський. Свого завершеного вигляду ця концепція набула напередодні Першої світової війни.

У 1902 р. Р. Дмовський у праці «Myśli nowoczesnego Polaka» («Думки сучасного поляка») сформулював доктрину польського націоналізму, що базувалася на принципах «націоналістичного егоїзму» [386]. На думку лідера націонал-демократів, Перша Річ Посполита втратила свою державність, бо не змогла свого часу витворити тип сучасної (тобто національної) держави. Головна причина цього – відсутність політичної енергії, пасивність польського суспільства. Автор «Думок сучасного поляка» приходять до

висновку, що полякам слід стати сучасною нацією, тобто позбутися слабкості та пасивності. Польська нація має розширювати територію своїх національних інтересів.

Визначальною у ставленні націонал-демократів до проблеми національних меншин була теорія націй Р. Дмовського, відповідно до якої усі нації поділялись на «історичні» та «неісторичні». Слов'янські народи, які мали увійти до складу Польської держави, були зараховані до категорії «неісторичних». Відповідно, їм як народам «неісторичним», «недержавним» відмовлялося у праві на свою державу.

Ігноруючи національні прагнення непольських народів, лідер націонал-демократів наполягав на включенні до складу Польської держави тих територій, на яких спостерігалась етнічна перевага поляків, їх економічна й культурна домінація [386, s. 73–75]. Водночас, враховуючи реалії кінця ХІХ – початку ХХ ст., Р. Дмовський вважав неможливим повернення Польщі до кордонів 1772 р. Це був принциповий відхід від історичної традиції національних демократів. На думку Р. Дмовського, слід було інкорпорувати лише ті «східні» землі, які можна повністю полонізувати, перетворивши Польщу на мононаціональну державу. Вихідним пунктом для майбутніх перемовин із західними державами мала стати так звана лінія Дмовського, яка передбачала приєднання до складу Польщі Литви, частини Білорусі та України (Полісся, Волині, Поділля, Східної Галичини) [885, s. 23].

Виходячи з трактування терміна «народ» як історико-політичної спільноти, національні демократи відмовляли українцям, білорусам у праві вважати себе окремими націями, називаючи їх «поганим ґатунком поляків», яких можна швидко й успішно асимілювати. Відповідно, ідеологи націонал-демократів не поширювали поняття «національні меншини» на слов'янські народи, оскільки це були спільноти, котрі не мали власної державності. До категорії національних меншин ендеки відносили чехів, німців і росіян, позаяк лише вони були частинами давніх і традиційних народів, що мали власні держави.

Відповідно до цієї класифікації в політичних колах народних демократів існували різні підходи в трактуванні польських народів, котрі проживали на території Речі Посполитої. Як конкретні кроки в польській політиці на «східних землях» програма національних демократів проголошувала потребу денационалізації (полонізації) українців і білорусів, повної ізоляції євреїв від польського суспільства, а також послаблення економічних і політичних впливів німецького населення з перспективою реполонізації теренів, на яких воно проживало [797, s. 18]. Проблема чеської, литовської чи російської меншин, на думку народних демократів, мала другорядне політичне значення.

На початку ХХ ст. в політичній думці національних демократів одне з чільних місць займало *«українське» питання*. Програма, що її сформулювали ендеки у ставленні до слов'янських меншин, проголошувала вищість національного інтересу над інтересами держави. Згідно з цією концепцією, у майбутній польській державі роль справжнього суверена мала виконувати титульна нація – поляки. Інші – польські народи, у тому числі й українці, мали бути підпорядковані політичному, культурному й економічному домінуванню поляків. Ця програма базувалася на трьох основних тезах.

Теза перша: слов'янські народи – це лише етнічна маса, неспроможна ідентифікувати себе з певною нацією. Аргументуючи свої погляди, націонал-демократи доводили, що ані українці, ані білоруси за останні століття не виявляли державно-політичних та культурних прагнень, були пасивним, інертним елементом, не здатним до самостійного державотворчого життя. Українців, білорусів та литовців ідеологи національних демократів уважали політично незрілими народами, що не здатні творити власні держави, на відміну від поляків. «Хто є господарем на наших східних землях? Білоруси, чи українці? – запитував у риторичний спосіб Станіслав Грабський, один із лідерів націонал-демократів, активний прихильник концепції національної держави. – Але ж кийська катастрофа (мається на увазі похід об'єднаної армії УНР і Польщі 1920 р. на Київ. – Ю. К.) показала, що українського

народу насправді на існує... Ще меншою мірою це стосується білоруського народу» [399, s. 42]. В іншому місці С. Грабський писав, що Волинь, Полісся, Новогрудщина – це національно невизначені території і про полонізацію там будь-кого на користь Польщі не може бути й мови, бо «не можна денаціоналізувати того, хто не має національної свідомості, хто є лише “тутейшим”» [399, s. 42]. Таке переконання наштовхувало ендеків на швидкий успіх полонізаційної політики.

Теза друга ґрунтувалася на тому, що слов'янські народи, з огляду на їх низьку національну самосвідомість, досить швидко можна буде включити в орбіту польських впливів, перетворивши українців і білорусів на частину польського народу. При цьому часто робилися посилання на історичний досвід давньої Речі Посполитої. Як стверджував один з ідеологів народних демократів Йоахім Бартошевич, «литовців, русинів чи білорусів не потрібно запитувати чи хочуть вони союзу з Польщею, бо цей союз є доконаним історичним фактом... Багатовікова історія поєднала Польщу, Литву і Русь в одне нерозривне ціле, ... створила єдиний народ і одну державу» [384, s. 32]. При цьому автор указував на «духовний» вимір асиміляції, яка, на його думку, не позбавляла білорусів і українців їх релігійних і мовних прав.

Нарешті, третя засаднича теза у ставленні націонал-демократів до проблеми нацменшин полягала в тому, що асиміляція непольського населення, зокрема українців, буде здійснюватися через природний вплив польської культури. Народові демократи підкреслювали цивілізаційний вплив польської культури на слов'янські народи. При цьому наголошувалося, що з польським народом, який мав багатовіковий культурний доробок, не могли зрівнятись ані українці, «уся література яких зможе вміститись в одній невеликій кімнатці» [399, s. 46], ані тим більше білоруси, «яких штучно створюють хлопомани-ідеалісти, що лише вдають із себе білорусів» [830, s. 255].

Політичні концепції розв'язання «українського питання» в Польщі виголошувало багато політичних організацій народовців. Серед них Ліга

народова (Liga Narodowa), що її заснував 1893 р. Р. Дмовський, а також Демократично-народна партія (Stronictwo Demokratyczno-Narodowe), створена в 1897 р. Після проголошення незалежної Польської держави провідною політичною партією народовців став Народно-національний союз (Związek Ludowo-Narodowy). У 1922–1926 рр. партія двічі брала участь у коаліційному уряді т. зв. ради Хейно-П'яста, реалізуючи власну концепцію національної політики.

Головні програмні положення партії були викладені в Програмі Народно-національного союзу, затвердженій 27 жовтня 1919 р. В ній відобразилася концепція поміркованої експансії на схід. Метою національної політики польської правиці проголошувалася побудова мононаціональної держави. Програма наголошувала на потребі колонізації т. зв. східних кресів, переході найважливіших осередків місцевого політичного, господарського і суспільного життя до рук поляків. «Народно-Національний Союз, - йшлося у програмі партії, - докладе усіх зусиль, аби Річ Посполита як держава мала виразно *польський характер...*, щоби Креси, так само як наші міста були польським не тільки за своєю приналежністю, а й за духом і своєю національною культурою» [430, s. 49]. У сфері духовно-культурного життя держави партія відводила панівну роль польській культурі і католицькій церкві [430, s. 45].

Таким чином, у політичних доктринах однієї з найавторитетніших і найвпливовіших політичних сил польського суспільства першої половини ХХ ст. – націонал-демократії – нацменшин позбавляли будь-яких прав та можливостей власного культурного й національного розвитку. Роль єдиного суверена мала виконувати польська нація. Інші народи, серед яких і українці, мали коритися політичному, економічному та культурному домінуванню поляків.

В опозиції до націонал-демократів була частина польського політикуму, котра розглядала можливість розв'язати національне питання в дусі толерантності й співіснування. Прихильники концепції т. зв.

федералізму виходили з переконання про спільність інтересів тих народів, котрі творили давню Річ Посполиту, тому вважали можливим відновлення колишнього державного-політичного союзу в новій федеративній формі.

Ідеологом федералістської концепції був один із найавторитетніших польських політиків початку ХХ ст. Юзеф Пілсудський. Від початку своєї політичної діяльності він підтримував концепцію розчленування Російської імперії, пропонуючи союз народів, які входили до її складу, для спільної визвольної боротьби. Передбачалося, що нові незалежні держави, які постануть на уламках імперії Романових, з'єднаються з Польщею на умовах федерації. Ця концепція відома ще під назвою «доктрини польського прометеїзму».

Слід відзначити, що пілсудчики ніколи не висували програми повного визволення народів, залежних від Росії. Натомість федералістська програма передбачала, що «держави, які межують з Росією, звільнені Польщею, легко потраплять під її вплив, і поляки згодом зможуть їх полонізувати, як колись «польська шляхта давньої Речі Посполитої полонізувала Литву і Русь» [871, s. 76]. На думку пілсудчиків, звільненим, але недостатньо зрілим політично і національно народам потрібна буде допомога у формуванні власної державності. Цю «цивілізаційну» місію мала взяти на себе Польща. Тобто фактично йшлося про відновлення геополітичної конструкції на зразок давньої Речі Посполитої, яка об'єднувала литовські, білоруські й українські землі. Передбачалося, що потенційні держави утворять єдину федерацію, вступ до якої матиме добровільний характер, а федеративний устрій, у поєднанні з демократизацією стосунків усередині майбутньої держави, гарантуватиме дотримання прав усіх національностей. У такому розумінні федеративна програма означала реалізацію принципу самовизначення народів.

Розвій подій 1918–1921 рр. (більшовицький переворот у Росії, поразка національно-визвольних змагань в Україні) став на заваді реалізації концепції, відповідно до якої роль визвольного, «цивілізаційного» осередку

для сусідніх (східних) народів мала відіграти Польща. Ризький договір 1921 р., який закріпив за Польщею значні території з непольським населенням, означав поразку федералістської концепції Ю. Пілсудського й перемогу інкорпоративної моделі національних демократів. Це заохотило лідерів ендеків до спроб утілити в життя власну концепцію національної політики. Щоправда, реалізація цієї політики в перші роки існування незалежної Польської держави була поставлена під сумнів з огляду на складну внутрішньополітичну ситуацію в країні, а також несприятливі міжнародні умови.

Насамперед слід зауважити, що польський уряд узяв на себе міжнародні зобов'язання щодо охорони прав національних меншин. Ці гарантії містилися у т. зв. Трактаті про охорону прав національних меншин («Малий Версальський трактат»), котрий був підписаний 28 червня 1919 р. [462]. Одна зі статей цього трактату зобов'язувала Польщу забезпечити всім її громадянам «рівні цивільні і політичні права без огляду на національність, мову чи віросповідання» [462, s. 1937]. Декларуючи цілковиту рівність усіх громадян Польщі перед законом, трактат гарантував свободу віросповідання нацменшинам, вільне використання мов нацменшин у приватному й громадському житті, утримання власним коштом релігійних, добродійних та громадських закладів. Держава мала сприяти розвитку шкільництва нацменшин у тих місцевостях, де мешкали значні групи непольського населення, а також гарантувати участь меншин у розподілі коштів громадських фондів на освітні, релігійні і добродійні цілі [462, s. 1938]. У випадку порушення Польщею договірних зобов'язань Ліга Націй, яка виступала гарантом їх виконання, отримувала право забезпечити реалізацію вказаних вище постанов [462, s. 1940].

Іншим міжнародно-правовим актом, що регулював права національних меншин у Польщі, був Ризький мирний договір. Його статті гарантували мовні, релігійні, культурні та освітні права української, білоруської й російської меншин, що мешкали в Польщі [461, 814–867]. Щоправда, вони

були окреслені лише в загальних рисах, а конкретизувати зазначений документ мали окремі законодавчі акти Польської Республіки.

Одним із найважливіших документів, що гарантував права національних меншин у Польщі, стала Конституція, яку Сейм затвердив 17 березня 1921 р. [409]. Стаття 95 проголошувала, що «Польська Республіка забезпечує на своїй території абсолютну охорону життя, свободи і майна усім, незалежно від їх походження, національності, мови, раси або релігії». Стаття 96 Конституції гарантувала усім громадянам рівність перед законом, а державні установи зобов'язувала до однакового трактування прав усіх громадян держави. Стаття 109 надавала кожному громадянину право на збереження своєї національної окремішності, розвитку мови та національних особливостей, відсилаючи до окремих законів, які мали забезпечити їм повний і вільний розвиток у формі автономних спілок меншостей у межах загального самоврядування. Одночасно держава зберігала за собою право контролю над діяльністю цих осередків і могла, у разі потреби, підтримувати їх громадськими коштами. Стаття 110 гарантувала польським громадянам, які належали до національних, релігійних або мовних меншин, такі самі, які і в інших громадян, права на заснування, нагляд і управління добродійними, релігійними і громадськими організаціями і товариствами, школами та іншими педагогічними осередками, а також право на вживання в них своєї мови і сповідання своєї релігії. Наступна стаття (111-та) стосувалася дотримання свободи совісті і віросповідання: ніхто не міг бути обмежений у своїх правах через своє віросповідання і релігійні переконання. Стаття 113 забезпечувала релігійним організаціям широкі можливості їх діяльності за умови, що це не суперечитиме державному законодавству. І, нарешті, стаття 115 гарантувала церквам релігійних меншин і юридично визнаним релігійним інституціям свободу реалізації їхніх статутних цілей [409, s. 112–119].

Отже, міжнародно-правові документи, що їх підписала Польща, а також Конституція 1921 р. надавали національним меншинам доволі широкі

права у всіх сферах суспільно-політичного, культурного та релігійного життя. Однак реальні кроки польського уряду стосовно забезпечення цих прав були далекі від декларованих. У перші роки існування незалежної Польської держави проблема національних меншин розглядалася лише з огляду на її зовнішньополітичний аспект і на проблему східних кордонів. Постанови Конституції вводились у життя надто повільно, міжнародними зобов'язаннями Польща часто нехтувала, вважаючи, що вони мають однобокий характер і нав'язані їй західними державами. Будь-які кроки уряду назустріч національним меншинам керівна народова демократія розцінювала як величезні поступки, що могли мати фатальні наслідки для Польщі.

Проблема національних меншин, зокрема українців, почала виходити на перший план у польській внутрішній політиці лише після парламентських виборів 1922 р. Несподіваним на цих виборах став успіх партій національних меншин. На Волині та Поліссі німецькі, єврейські, білоруські й українські організації об'єднались у Блок національних меншин (далі – БНМ) й отримали 22 % мандатів [593, с. 464]. У результаті виборів у парламенті з'явилася потужна група депутатів від нацменшин, яка могла впливати на прийняття важливих державних рішень. Саме підтримка депутатів Сейму від нацменшин вирішила долю президентських виборів 1922 р., під час яких першим президентом відродженої Польщі був обраний Габріель Нарутович (ендеки називали його «президентом національних меншин»). І парламент, і уряд змушені були чимраз частіше рахуватися з позицією і вимогами сеймових фракцій нацменшин.

Після 1922 р. ставало дедалі більш очевидним, що програму національної демократії «Польща для поляків» реалізувати навряд чи вдасться. Отож слід було шукати нових підходів до вирішення національного питання. Саме на межі 1922–1923 рр. після парламентських виборів і політичної кризи, спричиненої убивством президента Г. Нарутовича (був застрелений 16 грудня 1922 р. фанатиком-ендеком Елігіушем Невядомським.

– Ю. К.), у колах польської політичної еліти визріла думка про необхідність якнайшвидше опрацювати цілісну й офіційну державну програму щодо національних меншин. Виходячи з узятих на себе міжнародних зобов'язань, польський уряд мав запропонувати способи вирішення «української», «білоруської», «єврейської», «російської», «німецької» проблем.

Перші спроби створити державну програму з національного питання, зокрема щодо населення східних земель, зробив уряд генерала Владислава Сікорського, котрого призначили на цю посаду в грудні 1922 р., одразу після замаху на президента Г. Нарутовича. Одним із головних завдань уряду, окрім стабілізації ситуації в країні в умовах президентської кризи, було визначення політичних засад щодо національних меншин. Це питання особливо актуалізувалося у зв'язку з рішенням Ради послів від 15 березня 1923 р. про визнання західними країнами польського східного кордону [797, s. 32]. Ухвала ліквідувала формальний стан тимчасовості польської присутності на східних землях, закріпивши за Польщею суверенітет над Східною Галичиною.

26 березня 1923 р. після рішення Ради послів уряд В. Сікорського виступив зі зверненням до громадян «східних кресів», закликаючи їх до толерантності і спільної праці «заради добра цих земель» [885, s. 64]. Наступним кроком уряду стало опрацювання проекту *«Директив у справі політики уряду на Східних кресах»*, котрий обговорювався на засіданні Політичного комітету Ради міністрів 7 квітня 1923 р. [334]. Одночасно цей проект було розіслано воєводам східних воєводств, аби вони висловили свою думку щодо способів вирішення «української проблеми». Врешті голова уряду та міністр внутрішніх справ направили підлеглим їм владним органам таємний циркуляр, датований 1 травня 1923 р., під назвою *«Загальні директиви для політики уряду на Східних кресах»* із рекомендацією «належного і суворого їх виконання».

У вступі цього документа вказувалося: «Остаточне визнання Радою послів наших східних кордонів покладає на уряд обов'язок використати цей

історичний момент на благо Речі Посполитої. Це вимагає, з одного боку, конкретної й узгодженої урядової політики щодо східних земель, з іншого – планомірної, опертої на місцеві чинники праці над стабілізацією стосунків на Кресах, згідно з вимогами раціонального розуміння польських державних інтересів» [334, к. 169]. Далі В. Сікорський вказував на стратегічне значення східних земель Речі Посполитої. Прем'єр стверджував, що у випадку війни з Росією саме східні землі вирішуватимуть долю «великодержавного майбутнього Польщі». Голова уряду писав, що «в разі повернення смуги кордону на т. зв. лінію Керзона Польща перетвориться на третьорядну державу, позбавлену того впливу, який їй належить, як з огляду на історичну традицію, так і з огляду на теперішні матеріальні можливості Польської держави». Далі прем'єр констатував: «Пам'ятаючи про все це, уряд здійснить усі можливі кроки для прихилення місцевого кресового населення до державної ідеї та якнайтіснішого сполучення Кресів із матір'ю-Польщею» [334, к. 171].

Документ націлював керівників місцевих адміністрацій на проведення уніфікованої політики щодо всіх східних земель, але з урахуванням місцевих умов. Сам В. Сікорський у своїх деклараціях неодноразово підкреслював необхідність враховувати потреби місцевого населення, забезпечивши умови вільного розвитку їх культурного, освітнього та релігійного життя. Водночас уряд мав намір використати й поглибити внутрішні антагонізми (релігійні, культурні, суспільні) у середовищі національних меншин (наприклад, між українцями Волині та Галичини), не допустити зменшення польської присутності на цих землях «Сьогодні, – зазначав польський прем'єр, – слід підтримувати й поглиблювати ту недовіру, яку відчуває волиняк до галичанина, а з іншого боку – існуючу зверхність галичанина над волиняком» [334, к. 172].

Отже, в основу проекту державної політики на східних землях, що його опрацював уряд В. Сікорського, було покладено концепцію державної асиміляції національних меншин, яку пізніше реалізовуватимуть пілсудчики.

Щоправда, втілити в життя свої наміри уряду не вдалося. Наприкінці травня 1923 р. під час обговорення проекту бюджету в Сеймі послы правиці та центру змусили уряд В. Сікорського піти у відставку.

Таємні переговори представників двох найбільших фракцій у парламенті – ендеків (Народно-національний союз) і Польського стронніцтва людowego (далі – ПСЛ) «П'яст», що тривали від лютого 1923 р., завершилися підписанням у Варшаві угоди, яка отримала назву Лянцкоронський пакт. Угода передбачала створення уряду «Хейни» і «П'ясту». Цей уряд від 28 травня до 14 грудня 1923 р. очолював людовець Вінсент Вітос.

У національному питанні правоцентристська коаліція офіційно оголосила про повернення до політики національної асиміляції, оголосивши курс на полонізацію національних меншин, передусім слов'янських. Коаліційна угода передбачала істотне обмеження політичних, культурних і економічних прав національних меншин. Головним гаслом проголошувалося зміцнення позицій поляків у всіх сферах державного життя на східних землях [797, s. 33]. Для цього передбачалося: очистити місцеву адміністрацію від «ненадійного елемента», надавши їй цілком польського характеру; провести реформу виборчої системи задля створення «польської більшості» в парламенті й формування «чисто польського» уряду; забезпечити перевагу польського впливу в органах самоврядування на «східних кресах» [885, s. 68].

Головною проблемою, з якою зіткнувся уряд В. Вітоса, була фінансова криза, котру слід було негайно побороти, оскільки вона створювала неабиякі труднощі для економічного розвитку країни. З огляду на це, національна проблематика в діяльності коаліції відійшла на другий план. Уряд В. Вітоса не опрацював конкретної програми з національного питання. Однак питання, пов'язані зі становищем національних меншин у Польщі, обговорювались на засіданнях Політичного комітету Ради міністрів (далі – ПКРМ). Цей орган було створено в жовтні 1921 р. для координації діяльності міністерств у питаннях внутрішньої політики [797, s. 28].

Реалізуючи політику національної асиміляції національних меншин, уряд В. Вітоса розпочав підготовку проекту закону про державну мову, яким передбачалося забезпечити домінування польської мови у всіх сферах суспільного життя. Яскравим свідченням полонізаційних намірів польської влади щодо українців стало розпорядження уряду про заборону державним службовцям вживати термін «українець»; замість нього впроваджувалася назва «русин». Це питання обговорювалося на засіданні ПКРМ в червні 1923 р. Констатувалося, що поняття «русини» – це історично обґрунтована назва, яка поширюється на «слов'янське непольське населення Східної Малопольщі (Галичини), Волині та Полісся» [859, s. 23]. Однак уряд не встиг повною мірою втілити свою програму в життя, оскільки в грудні 1923 р. В. Вітос був відправлений у відставку.

19 грудня 1923 р. президент С. Войцеховський призначив нового прем'єра. Ним став Владислав Грабський. Першочерговим завданням уряду він вважав стабілізацію фінансової системи країни. Розв'язання усіх інших нагальних проблем внутрішньої політики, у т. ч. національного питання, В. Грабський планував відкласти на більш пізній термін.

Однак загострення політичної ситуації всередині країни, а також зовнішньополітичні зобов'язання Польщі знову поставили на порядок денний «українське питання». В. Грабський розпочинав свою діяльність на посаді прем'єра в умовах гострої суспільно-економічної кризи. Особливо напружена ситуація склалася у східних воєводствах держави: невдоволення населення репресивною політикою уряду, наростання економічної кризи, високі темпи інфляції спричинили серію страйків, акцій саботажу, бойкоту податкової системи, підпалів господарств осадників на Волині та Поліссі. Деякі польські історики називають події кінця 1923 р. у східних воєводствах «повзучим антипольським повстанням» [624, с. 35].

«Українське питання» актуалізувалося і на міжнародній арені: у вересні 1924 р. минав дворічний термін, який був відведений на реалізацію закону про воєводське самоврядування. На підставі цього закону Польща,

виконуючи міжнародні зобов'язання, мала надати Східній Галичині права територіальної автономії. Неврегульованість і гострота цих проблем змусили В. Грабського заявити про те, що «національне питання мусить бути вирішене належним чином» [937, s. 89].

Отож чергову спробу опрацювання цілісної програми національної політики здійснив уряд В. Грабського (19 грудня 1923 р. – 13 листопада 1924 р.). Своїм головним завданням уряд проголосив збереження інтегральної цілісності держави через часткові поступки національним меншинам. Програма державної асиміляції знову оголошувалась офіційною політикою держави щодо національних меншин. Проте серед членів кабінету В. Грабського були й міністри, які виступали палкими прихильниками концепції національної асиміляції меншин (наприклад, міністр віросповідань і громадської освіти Станіслав Грабський).

Прем'єр В. Грабський намагався не виділяти питання «східних кресів» серед комплексу проблем, пов'язаних із проблематикою національних меншин у Польщі. Однак проблема слов'янських меншин стояла найбільш гостро, що змусило кабінет В. Грабського шукати способів її розв'язання вже в перші дні свого урядування.

25 січня 1924 р. на засіданні Політичного комітету Ради міністрів із доповіддю, присвяченою проблематиці «східних кресів» виступив міністр внутрішніх справ Владислав Солтан. Висловлені ним пропозиції з «українського питання» мали загальний характер і окреслювали лише напрями діяльності уряду без детального аналізу суспільно-політичної ситуації на східних землях [895, s. 216]. Найближчою метою східної політики уряду проголошувалася поступова асиміляція краю через зміцнення в українському суспільстві угодовських тенденцій, а також розширення на сході польської присутності. Комітет висловився за поступове впровадження польської мови до українських державних середніх шкіл, а також за зупинення процесу надання рівних прав українській мові поряд із польською в державних органах влади. Уряд мав намір активізувати колонізаційні

процеси у Східній Галичині, одночасно розширивши можливість участі українського населення у парцеляції землі на Волині та Поліссі.

Для опрацювання висловлених урядом пропозицій у справі національної політики у квітні 1924 р. В. Грабський створив т. зв. *Комісію чотирьох*, до якої увійшли експерти з національної проблематики (Генрик Левенхеж (юрист, безпартійний), Євген Старчевський (землевласник із Волині, Польська партія людова «П'яст»), а також двоє послів – Станіслав Грабський (один із лідерів національних демократів) і Станіслав Тугутт (ПСЛ «Визволене») [937, s. 89]. Зауважимо, що до роботи у складі Комісії чотирьох не було допущено жодного представника національних меншин.

Головним завданням комісії стала підготовка проектів законів про мови в школах, судах і в адміністрації на східних землях. Нагальність розгляду цього питання диктувалася потребою уніфікації різних правових норм, що діяли на землях колишньої австрійської та російської займанщини, а також необхідністю конкретизації загальних норм Конституції і підписаних Польщею міжнародних зобов'язань, які стосувалися прав національних меншин.

1 липня 1924 р. уряд вніс на розгляд Сейму три проекти т. зв. «кресових законів», що їх підготувала Комісія чотирьох: «Закон про державну мову і мову урядування в органах державної влади та самоврядування», «Закон про мову урядування судів, органів прокуратури і нотаріату», «Закон, що містить деякі постанови про організацію шкільництва». 4 липня проекти законів схвалила конституційна комісія, а 31 липня 1924 р. підтримав Сейм [593, с. 461].

Закони проголошували державною мовою Речі Посполитої польську. Вона ставала мовою урядування в усіх державних і самоврядних органах влади та у війську. Однак допускалося вживання мови національних меншин (української, білоруської, литовської) органами цивільної влади й адміністрації I та II рівнів На території Львівського, Тернопільського, Станіславського, Волинського і Поліського воєводств ці органи приймали

заяви від місцевих мешканців українською мовою. Відповіді на звернення друкувалися польською мовою із перекладом. Пошта і залізниця на східних землях мали використовувати дві мови. Мовою діловодства судів, органів прокуратури і нотаріусів проголошувалася польська. Однак скарги, подання, звернення до судових та правоохоронних органів громадяни української, білоруської і литовської національностей могли складати національними мовами. Судові процеси на території східних воєводств обов'язково супроводжувалися перекладами. Відповідно до закону про організацію шкільництва на теренах східних воєводств основним типом державної школи проголошувалася т. зв. утраквістична (двомовна) школа, в якій викладання поступово мало перейти на польську мову. Детальніше про реалізацію мовних і шкільних законів на території східних воєводств ітиметься в одному з наступних розділів роботи.

Однією з найгостріших проблем, з якою зіткнувся уряд В. Грабського влітку–восени 1924 р., стало зростання суспільно-політичної напруженості у східних воєводствах. Складна економічна ситуація на східних землях, цивілізаційна відсталість краю, дискримінаційна політика польської влади стосовно українців та білорусів спричинили ріст антидержавних настроїв серед місцевого населення. Активізували свою діяльність радикальні політичні сили, насамперед Комуністична партія Західної Білорусі (далі – КПЗБ), Комуністична партія Західної України (далі – КПЗУ). На Волині та Поліссі діяли українські диверсійні і повстанські відділи нелегальної націоналістичної Української військової організації.

Партизанський рух на українських і білоруських землях набрав доволі загрозливих форм. Ще 1922 р. В. Грабський з тривогою повідомляв у Сеймі, що на «східних кресах» зафіксовано 873 випадки заворушень, актів саботажу, нападів на поліційні дільниці, державні установи та інші виступи проти польських властей [537, с. 128].

Партизанські дії селянських загонів і груп повстанців становили серйозну небезпеку не лише для власників земельних маєтків та польських

осадників, а й для адміністративного апарату, і загрожували інтегральній цілісності держави. Про напружену ситуацію на східних землях повідомляли у звітах польські урядовці. Маршалок Сейму М. Ратай у своїх спогадах писав: «Вітос (В. Вітос – польський громадський і політичний діяч. – Ю. К.) повернувся з Волині і прийшов поділитися зі мною своїми враженнями. Оповідав мені жахливі речі. Повна дезорганізація адміністрації, поліції... бандити повністю контролюють ситуацію. Українські селяни озброєні – під час пожежі в одній з хат лунали вибухи, як в арсеналі. Волинь у будь-яку хвилину може вибухнути революцією. Їхав туди, – розповідав мені Вітос, – щоб зайнятись партійною роботою, а після того, що побачив, мушу про неї забути – треба рятувати креси» [895, s. 237].

Події 1922–1924 рр. на українських і білоруських землях створювали серйозну загрозу для внутрішньої і зовнішньої безпеки держави, адже йшлося про збереження територіальної цілісності країни. Проблема врегулювання ситуації на східних землях вийшла на одне із чільних місць у польській внутрішній політиці.

Шукаючи способи стабілізувати ситуацію на східних землях, уряд вдався до репресивних заходів. Для ліквідації повстанського руху передбачалося залучити додаткові сили поліції та війська. Політичний комітет Ради міністрів на засіданні 7 лютого 1924 р. постановив розмістити на східному кордоні військові підрозділи [937, s. 91].

5 квітня 1924 р. питання щодо врегулювання ситуації на «східних кресах» знову стало предметом обговорення на засіданні ПКРМ. На ньому міністр військових справ генерал В. Сікорський домагався переведення на казарменний режим прикордонної поліції та передачі корпусу військової жандармерії у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ. 16 квітня 1924 р. уряд для налагодження координації дій військової і цивільної влади доручив загальне командування антидиверсійною операцією генералові Е. Ридзі-Сміглому (у Білостоцькому, Поліському, Новогрудському воеводствах і Віленському адміністративному окрузі) і генералові Я. Ромеру

(Волинське, Тернопільське і Станіславське воєводства) [895, с. 239]. У їхнє підпорядкування переходили військові підрозділи, розташовані в краї; крім того, вони могли видавати адміністративним органам воєводського й повітового рівнів розпорядження, що торкалися питань безпеки і громадського спокою. Утім ці кроки не принесли очікуваних результатів. Незважаючи на широкі повноваження, якими було наділено генералів, ні Е. Ридз-Сміглий, ні Я. Ромер не зуміли запобігти подальшому наростанню партизанського руху.

У пошуках більш ефективних засобів боротьби із повстанським рухом в урядових колах з'явилася думка про запровадження у східних воєводствах (Новогрудському, Поліському і Волинському) надзвичайного стану. З таким проектом на початку серпня 1924 р. виступив міністр військових справ генерал В. Сікорський. Однак уряд після тривалих дискусій і обговорень цього питання на засіданнях ПКРМ відкинув пропозицію про впровадження на сході країни надзвичайного стану. Свою позицію він аргументував тим, що таке рішення призведе до подальшого загострення ситуації всередині країни, а також спричинить розголос проблеми далеко за її межами.

Це, однак, не означало відмови уряду В. Грабського від радикальних методів урегулювання ситуації на східних землях. Яскравим свідченням цього стало призначення наприкінці серпня 1924 р. на посади новогрудського і волинського воєвод високих військових чинів. На посаді новогрудського воєводи Рада міністрів затвердила генерала Маріана Янушайтіса, а посаду волинського воєводи обійняв генерал Каетан Ольшевський [937, с. 93]. Для посилення охорони східного кордону 12 вересня 1924 р. уряд створив воєнізовану структуру – Корпус охорони прикордоння (далі – КОП). Його перші відділи з'явилися на польсько-радянському кордоні в листопаді 1924 р. [726, с. 338].

Однак, попри вжиті заходи, виступи білоруських і українських селян тривали. Вони проявлялися у формі бойкоту податків, страйків, диверсій, саботажу. Часто доходило до прямих сутичок із поліцією та військовими

частинами. Отож питання впровадження надзвичайного стану в окремих східних воєводствах знову постало на порядку денному. У грудні 1924 р. на обговорення уряду В. Грабський подав черговий проект реформ під назвою «План загальної політики на кресах на період зими 1924–1925 в повітах, які перебувають під бандитською загрозою» [895, s. 241]. Передбачалося проведення у найкоротші терміни (зима 1925 р.) аграрної реформи через примусову парцеляцію фільваркової землі з частковим відшкодуванням. У разі потреби планувалося запровадити в окремих повітах східних воєводств надзвичайний стан. Проект В. Грабського передбачав можливість наділити селян безкоштовним лісом на потреби відбудови господарств, знищених війною [797, s. 40]. Реформа мала й конкретні політичні цілі: йшлося про ліквідацію партизанського руху у східних воєводствах через задоволення найбільш нагальних господарських потреб українського та білоруського селянства.

Проект аграрної реформи у східних воєводствах, що його запропонував В. Грабський у грудні 1924 р., уряд відхилив. Не в останню чергу це зумовлювалося тим, що положення, які містилися в програмі, були надто радикальними й торкалися інтересів заможних верств населення «східних кресів». Однак уряд активізував підготовку державної програми з національного питання. Свідченням цього стало входження в листопаді 1924 р. до складу уряду Станіслава Тугута – експерта з національної проблематики, відомого своїми ліберальними поглядами на проблему національних меншин. В. Грабський запропонував останньому посаду віце-прем'єра й доручив йому опікуватися справами східних земель та національних меншин. Для того щоб більш чітко окреслити повноваження нового віце-прем'єра, між С. Тугутом і В. Грабським була укладена письмова угода, на підставі якої він мав очолити нову урядову структуру – *Секцію політичного комітету Ради міністрів* (далі – СПК РМ) у справах східних воєводств і національних меншин. Головне завдання нового органу полягало в тому, щоб опрацювати комплексну урядову програму у справах

національних меншин на усій території Речі Посполитої. До складу Секції, яка розпочала свою роботу в березні 1925 р., входили міністри внутрішніх справ, віросповідань і громадської освіти, військових справ, аграрних реформ, делегат від Міністерства закордонних справ, а також особистий секретар С. Тугута.

Секція виконувала функції дорадчого органу при Кабінеті міністрів, займаючись «підготовкою урядових проектів, розпоряджень, ухвал з питань, вирішення яких мало першочергове значення для східних воєводств» [937, s. 91]. Найбільше уваги СПК РМ приділяла опрацюванню урядової економічної програми для східних земель. Вона передбачала участь щонайменше 75 % місцевого населення у парцеляції землі, при одночасному врахуванні інтересів військових осадників, надання податкових пільг мешканцям східних воєводств, збільшення державних інвестицій у місцеву промисловість, розбудову шляхів сполучення. В освітній сфері заходи, що їх пропонував С. Тугут, передбачали введення в дію шкільного закону (липень 1924 р.) до початку 1925/26 навчального року, запровадження при кураторіях шкільної освіти посад референтів у справах шкільництва для нацменшин. С. Тугут вважав можливим піти на поступки українцям у питанні створення кількох вищих навчальних закладів у Польщі [797, s. 41].

Проекти, опрацьовані СПК РМ, були розраховані на довготривалу перспективу, однак ситуація на східних землях потребувала негайних дій. Невдоволення діяльністю Секції у справах нацменшин на чолі із С. Тугутом висловлювала польська правиця, яка вважала його програму східної політики надто ліберальною. Врешті у травні 1925 р. після шести місяців роботи в уряді С. Тугут змушений був піти у відставку. Надалі посаду голови Секції у справах нацменшин обіймав прем'єр В. Грабський.

СПК РМ продовжувала свою роботу, але її пропозиції мали лише рекомендаційний характер. У національній політиці уряду В. Грабського й надалі виразно домінували дві протилежні тенденції: одна з них відображала прагнення до певних поступок на користь національних меншин у дусі

політики державної асиміляції, інша – базувалася на принципах національної асиміляції.

Черговий коаліційний уряд на чолі з Олександром Скшинським (20 листопада 1925 р. – 5 травня 1926 р.) офіційно проголосив урядовою програмою з національної політики концепцію державної асиміляції. Про це новий прем'єр заявив під час своєї інавгураційної промови в Сенаті в листопаді 1925 р. О. Скшинський загострив увагу на проблемі збереження інтегральної цілісності Польської держави, зауваживши при цьому, що уряд проводитиме ліберальну політику щодо тих національних меншин, «котрі твердо стоятимуть на позиціях польської державності» [885, s. 90]. Прем'єр зауважив, що уряд дотримуватиметься міжнародних зобов'язань, узятих Польщею стосовно нацменшин, зокрема Малого Версальського договору, однак «вимагатиме від них бути законослухняними громадянами і стояти на ґрунті польської державності» [885, s. 91].

У березні 1926 р. О. Скшинський подав уряду доповідну записку *«Деякі директиви поточної державної політики у справах східних воєводств і національних меншин»*. У ній підкреслювалося, що фундаментальним принципом польської національної політики має стати ідея співіснування і співпраці усіх польських громадян незалежно від національності. «Завдання цієї політики, – писав прем'єр, – віднайти такі форми співжиття, в яких свобода кожної нації, не суперечитиме ідеї сильної держави» [937, s. 109].

Задекларована урядом О. Скшинського програма з національного питання не знайшла підтримки в Сеймі. Особливо гостро її критикували народові демократи. Українські угруповання в Сеймі теж заявили про свою опозиційність до уряду й голосували за вотум недовіри новому кабінету. Тому урядові директиви залишилися черговими нереалізованими проектами.

Останній польський уряд (уряд т. зв. польської більшості), що його сформували націонал-демократи в коаліції з християнськими демократами, Народною робітничою партією і Польським стронніцтвом людовим «П'яст», очолив В. Вітос. Цей уряд проіснував лише чотири дні (з 10 до 14 травня

1926 р.) і не встиг навіть заявити про свою позицію стосовно національного питання. Його діяльність була перервана травневим переворотом 1926 р.

Таким чином, національна політика Польщі, що її реалізовували урядові кабінети в роки парламентської демократії (1921–1926 рр.), не врегулювала міжнаціональних стосунків у державі, а в деяких регіонах (зокрема на східних землях) спричинила їх різке загострення. Тому не викликає подиву той факт, що гасло оздоровлення стосунків у міжнаціональній сфері став складовою частиною звинувачень, висунутих опозицією на адресу системи парламентської демократії, спричинивши травневий переворот 1926 р.

Своєю головною метою табір «санації» на чолі з Юзефом Пілсудським проголосив оновлення усіх сфер соціально-політичного життя країни. Уряд заявив і про зміну політики стосовно національних меншин. В основі пілсудчиківської концепції розв'язання національного питання лежала ідея т.з. державної консолідації [898, s. 146]. На відміну від народової демократії, яка єдиним сувереном влади визнавала польський народ, прихильники Ю. Пілсудського головну роль відводили державі. Інтереси держави та народу визнавалися тотожними [853, s. 144]. Поняття «польський політичний народ» поширювалося не тільки на етнічних поляків, а й на представників усіх національних груп, які проживали на території держави. На підставі цих засад головну мету національної політики Польщі пілсудчики вбачали у консолідації усіх громадян Речі Посполитої, незалежно від національності, навколо ідеї сильної держави [901, s. 71–118]. Отже, вирішення національної проблеми прихильники Ю. Пілсудського пов'язували з принципами взаємної толерантності та співіснування народів. На практиці це означало активізацію різних сфер життя національних меншин Речі Посполитої, відмову від примусової асиміляції за умови визнання ідеї сильної та неподільної Польської держави.

Безпосередньо після травневого перевороту Ю. Пілсудський поставив перед урядом завдання підготовки директив у справі національної політики.

У кабінеті К. Бартеля – першого прем'єра «санаційної» Польщі – над цим питанням працювали міністр внутрішніх справ генерал К. Млодзяновський та міністр віросповідань і народної освіти А. Суйковський. Їхні перші офіційні заяви обіцяли впровадження нової, ширшої і відкритішої політики щодо національних меншин. Власне, про це запевняв у першому виступі у сеймі в липні 1926 р. і прем'єр К. Бартель, стверджуючи, що уряд прагнучиме до ліквідації суперечок на національному і релігійному ґрунті з метою налагодження співпраці з меншинами [898, s. 149].

Результатом підготовчої діяльності стало засідання уряду, яке відбулося 18 серпня 1926 р. На ньому міністр К. Млодзяновський подав на розгляд проект «Директив у справі позиції уряду щодо національних меншин». Це було чи не єдине засідання уряду в 1926–1935 рр., присвячене проблемі міжнаціональних стосунків.

У своєму виступі міністр внутрішніх справ піддав критиці діяльність попередніх урядів, «які не мали виразної політичної лінії щодо національних меншин; ця політика балансувала між двома крайніми точками: прагненням до національної асиміляції та ультралібералізмом» [413, s. 154]. Засади урядової політики з національного питання, на думку К. Млодзяновського, мають базуватися на практичному ґрунті. Він виходив з того, що в сучасних умовах «національна асиміляція [...] є фікцією» [413, s. 154]. Метою національної політики Польщі проголошувалася державна асиміляція непольського населення.

Документ «Директиви у справі позиції уряду щодо національних меншин», який було винесено на обговорення членів Кабінету міністрів, містив конкретні напрями реалізації проекту урядової програми з національного питання. У ньому, зокрема, зазначалося: «Прагнучи до врегулювання міжнаціональних стосунків, уряд зважатиме на реальні інтереси широких мас населення, забезпечуючи їх нагальні економічні та культурні потреби» [413, s. 157]. Передбачалося, що уряд прагнучиме до поліпшення роботи місцевих адміністрацій і органів самоврядування,

залучатиме осіб з числа національних меншин до роботи в різних урядових консультативних органах. Одночасно «Директиви» підкреслювали рішучу позицію уряду щодо ліквідації будь-яких антидержавних рухів. У східних воєводствах державна політика мала бути спрямована на прискорення сільськогосподарської реформи, реорганізацію системи шкільництва (перегляд закону від 31 липня 1924 р.), якнайшвидше впорядкування правового становища Православної церкви в Польщі.

Таким чином, засідання уряду, що відбулося 18 серпня 1926 р., визначило основні напрями політики «санаційного табору» щодо національних меншин, головною метою якої проголошувалася державна асиміляція непольських народів. Успіх цієї політики мав переконати національні меншини в тому, що польський народ – це наднаціональна спільнота, яка об'єднує всіх тих, хто підтримує ідею сильної держави. Країною повинна управляти політична еліта, головне завдання якої побудувати таку модель суспільного устрою, при якій усі громадяни держави, незалежно від національності чи віросповідання, отримають широкі можливості для свого суспільного, економічного та культурного розвитку. На переконання пілсудчиків, слід було відкинути будь-які спроби ділити громадян держави на окремі групи за національною чи релігійною ознакою, оскільки така політика є дискримінаційною і обмежує права національних меншин.

Політика державної асиміляції була головним складником пілсудчиківської концепції державної консолідації. Іншим її важливим принципом стала політика індивідуалізації, регіоналізації та селективності. Йшлося про різні методи та засоби державної політики щодо окремо взятих меншин.

Принцип індивідуалізації зобов'язував застосовувати індивідуальну політику щодо національних меншин, які проживали в різних регіонах Польщі. В одному з урядових документів зазначалося, що «різні умови вимагають різних методів і засобів урядування», які насамперед мають бути

пристосовані до місцевих умов і полегшувати вирішення найбільш нагальних потреб місцевого населення [901, s. 90]. У згадуваному урядовому документі «У справі національних меншин» від 18 серпня 1926 р. зауважено, що не може йтися про однакові методи в політиці щодо національних меншин, які мешкають у Польщі. Вони «мусять різнитися залежно від особливостей того чи іншого регіону, де проживають національні меншини» [901, s. 90]. З огляду на ці засади кожна національна меншина має стати предметом окремої національної політики. «Не можна, – писав один із головних ідеологів «санації» Зигмунт Дрешер, – застосовувати однакові підходи для вирішення національного питання: окремо слід розглядати білоруську й українську меншини, які компактно проживають на чітко окресленій території; по-іншому слід вирішувати проблему німців і євреїв, які розпорошені на різних теренах Речі Посполитої» [387, s. 13].

Принцип селективності в національній політиці «санації» враховував фактори, які могли внести корективи у методи її реалізації. Селективність визначалася розвитком міжнародної ситуації, ступенем лояльності меншини щодо держави, національною свідомістю, чисельністю тієї чи іншої меншини, її територіальним розміщенням, а також соціальною, професійною чи релігійною структурою [901, s. 91].

Теорія регіоналізму полягала в застосуванні різних методів національної політики в окремих історико-етнічних областях Польщі. Виступаючи на засіданні уряду 13 жовтня 1927 р., віце-міністр внутрішніх справ Мауріцій Ярошинський заявив, що регіоналізм має стати альтернативою системі централізму, новою моделлю «мислення і праці, що бере до уваги особливості окремих регіонів держави» [901, s. 91]. Прихильником ідеї регіоналізму був Ю. Пілсудський, який підкреслював, що національне питання полягає в ефективному управлінні на місцевому рівні. Говорячи про польську політику у східних воєводствах, він виділяв Східну Галичину, де «повинна панувати законність» і де слід «уникати дражливих моментів» у діяльності місцевої адміністрації, та Волинь, де «влада має бути

міцною і суворою, але справедливою» [413, s. 144]. Публіцисти пілсудчиківського табору на сторінках преси переконували громадськість, що регіоналізм є «платформою для співпраці представників різних національностей, віровизнань і професій», що «забезпечить свободу розвитку всіх творчих сил народу» [901, s. 91–92].

Опрацювання й реалізація регіональних програм національної політики покладалася на місцеві адміністрації, які повинні залучити до цього процесу представників громадських, професійних, господарських організацій. Кожне воєводство мало стати окремою регіональною одиницею зі своєю економічною, етнічною, релігійною специфікою. У листопаді 1927 р. МВС надіслало до воєводств проекти воєводських регіональних програм. Реалізація програми пілсудчиківського регіоналізму на місцях покладалася на т. зв воєводські регіональні комітети [338]. Координувати їх діяльність мав урядовий орган – Регіональна комісія, створена 14 липня 1928 р. за розпорядженням прем'єра К. Бартля.

Отже, окресливши стратегічну лінію на державну асиміляцію уряд віддав ініціативу вироблення напрямів і методів її реалізації місцевим адміністраціям. Про це свідчила заява прем'єра К. Бартля, яку він зробив 11 лютого 1927 р. в Сеймі, наголосивши, що проблема врегулювання стосунків із національними меншинами лежить у площині розв'язання питань місцевого значення (економіка, самоврядування, адміністрація). «Усі інші справи, – продовжив голова уряду, – будуть вирішуватися на засадах конституції, і наша головна теза поточного моменту – не виділяти питання національних меншин в окрему проблему» [901, s. 87]. Ця заява означала відмову прем'єра від ідеї створення окремого урядового органу, який би розв'язував проблеми національних меншин, виокремлюючи їх з-поміж інших питань внутрішньої політики.

Загалом у період від 1926-го до 1930 р., коли уряди Другої Речі Посполитої п'ять разів очолював представник ліберального крила «санації» К. Бартель, національне питання не було предметом окремих дискусій у

парламенті. А засідання уряду, що відбулося 18 серпня 1926 р., було чи не єдиним, на якому обговорювалися проблеми, пов'язані з політикою стосовно національних меншин.

У період перебування при владі урядів «санації» українське питання залишалося ключовим у вирішенні національної проблеми в Польщі. Державна політика щодо української меншини в Польщі розглядалася через призму майбутнього союзу обох народів у боротьбі за перебудову політично-територіального устрою регіону Центрально-Східної Європи. На цьому особливо наголошував один із провідних теоретиків «санації» Л. Василевський. Він стверджував, що «потрібне створення таких умов для українського руху в Польщі, аби незалежницькі прагнення усїєї України шукали підтримки у Польській державі» [474, s. 27]. У цьому ж дусі був витриманий документ, що його опрацювало Міністерство внутрішніх справ Польщі невдовзі після травневого перевороту. «Національна політика щодо українців в Польщі, – йшлося у ньому, – має прагнути до створення таких умов співжиття з польським народом, за яких українці могли б і хотіли б стати на шлях політичної співпраці в рамках польської державності, змогли б перетворитися на ту притягальну силу, яка пробуджуватиме український національний рух на радянській Україні в дусі західноєвропейської цивілізації і культури» [901, s. 95].

Отже, ці заяви свідчили про намір «санації» опрацювати нову політику щодо українців, що проживали в Польщі. Слід зауважити, що впродовж усього періоду урядування «санація» не сформулювала цілісної політичної програми з українського питання. Кожна група пілсудчиків репрезентувала свій погляд на цю проблему.

Найбільш авторитетною серед пілсудчиків уважалася так звана група «полковників». Саме вони запропонували «конституційну програму» вирішення національного питання, яку 25 жовтня 1926 р. на шпальтах часопису «Глос правди» оприлюднив один із найближчих сподвижників Ю. Пілсудського полковник Б. Медзинський. Його головна ідея полягала в

тому, що уряд не повинен формувати якоїсь нової програми з національного питання, оскільки, «така програма існує ... і нею є Конституція від 17 березня» [797, s. 79]. Отже, «конституційна програма» виходила з того, що постанови березневої Конституції 1921 р. є вихідною точкою для вироблення позиції уряду щодо національних меншин.

Дещо інший погляд на українське питання представляла група пілсудчиків – так званих українофілів, куди зокрема входили Леон Василевський [474], Тадеуш Голувко [371], Владзімеж Бончковський [372], Миколай Зданович [374], Пйотр Дунін-Борковський [373; 394–395]. Саме вони сформулювали найбільш повну програму з українського питання ще напередодні травневого перевороту 1926 р.

Будучи палкими прихильниками федералістської програми, «українофіли» вважали, що національним меншинам у Польщі слід створити такі умови, які б сприяли формуванню серед місцевого населення почуття приналежності до Польської держави й польського народу. Вихідним пунктом їх концепції була цілісність і безпека Речі Посполитої, загрозу якій вони вбачали в сепаратистських прагненнях національних меншин, причому українська проблема розглядалася як найскладніша для розв'язання. На думку Т. Голувка, національна політика держави має бути спрямована на те, щоб національні меншини в Польщі почувалися повністю захищеними [402, s. 21]. «Метою державної національної політики, – зазначав Л. Василевський, – має стати ... зміцнення держави через задоволення потреб та інтересів усіх груп населення, ... у тому числі національних меншин» [474, s. 14].

На шпальтах пілсудчиківських періодичних видань не раз порушувалося питання про надання автономії східним землям. Пілсудчики висували два варіанти автономії. «Мінімальна програма» передбачала надання національно-культурної автономії східним воєводствам. Ця програма мала найбільшу підтримку серед діячів «санації» [901, s. 98]. «Максимальна програма» передбачала надання Східній Галичині територіальної автономії. Її прихильником був Т. Голувко. На Волині, на

думку пілсудчиків, слід було втілювати «мінімальну програму», що мала реалізовуватися в рамках воєводського самоврядування [901, s. 98].

Визнання серед пілсудчиків отримала й програма політико-адміністративної реорганізації Польщі, зокрема її південно-східних воєводств, що її у 1930 р. представив Станіслав Сроковський. Він був зв'язаний з прихильниками Ю. Пілсудського ще напередодні травневого перевороту. У 1923 р. С. Сроковський залишив посаду волинського воєводи на знак незгоди з політичною лінією уряду В. Грабського щодо українців.

Влітку 1930 р. було опубліковано статтю С. Сроковського «Адміністративний поділ держави і проблема устрою польського Сходу», в якій він пропонував поділ східних земель на дві великі автономні одиниці, де б проживали окремо українці і білоруси. На думку автора, з територій Східної Галичини, Волині і частини Полісся слід створити єдину адміністративну одиницю з центром у Львові і надати їй широку національну автономію. На теренах, населених поляками і українцями, С. Сроковський пропонував провести плебісцит, за результатами якого створити роздільно польські й українські гміни [455, s. 366–367]. Національні гміни мали об'єднуватися в національні повіти, де б існували як польські й українські повітові ради, так і загальні ради, куди б делегували представників від національних рад. Загальні ради одночасно виконували б у повітах функції адміністративних органів, очолюваних старостами. До складу крайового сейму у Львові мали увійти послы від української і польської громади, які б обиралися рівним, таємним, безпосереднім і загальним голосуванням [455, s. 367].

С. Сроковський пропонував піти на деякі поступки українцям у справі надання економічної допомоги східним теренам, створення національних шкіл чи навіть університету в Луцьку. Такий підхід до вирішення українського питання, на думку С. Сроковського, сприятиме подоланню страху українців перед загрозою колонізації, пришвидшить вирішення найбільш нагальних господарських та культурно-освітніх проблем місцевого

населення. Він зазначав, що «піти назустріч українським прагненням в межах Речі Посполитої не означає територіальної відмови від цих земель».

Отже, політичні угруповання пілсудчиків по-різному бачили способи розв'язання українського питання в Польщі. Однак вирішальна роль у прийнятті важливих державних рішень, зокрема у сфері національної політики, належала т. зв. групі полковників. Незмінним лідером цієї групи в період від березня 1930 р. до травня 1935 р. був В. Славек. Слід зауважити, що політика очолюваних ним урядів характеризувалася непослідовністю у підходах до українського питання – від політичних спроб розв'язання проблеми (політика «нормалізації польсько-українських взаємин») до заходів репресивного характеру (сумнозвісна акція «пацифікації» Східної Галичини).

Після смерті Ю. Пілсудського в травні 1935 р. відбувається поступова поляризація позицій владних структур щодо вирішення національного питання. Частина діячів санації еволюціонувала у напрямі ендецьких методів розв'язання української проблеми. Поширенню в Польщі шовіністичних настроїв на початку 1930-х сприяло кілька факторів: по-перше, загострення світової економічної кризи 1929–1933 рр., що супроводжувалася масовими звільненнями робітників, наростанням страйкового руху, активізацією виступів нацменшин; по-друге, впевненість широкого загалу поляків у тому, що проголошена санацією політика державної асиміляції не врегулювала національних відносин у державі; по-третє, в умовах наростання зовнішньої загрози з боку фашистської Німеччини та СРСР ендецька ідеологія ставала більш зрозумілою для польського суспільства на відміну від ліберальних теорій пілсудчиків, розрахованих на віддалену перспективу [626, с. 124]. Не випадково, що саме в цей період відбувається активізація діяльності військових у справах національної політики. Панівні позиції в еліті санаційної влади перебрало на себе угруповання пілсудчиків на чолі з генералом Едвардом Ридзем-Сміглім. Відразу після смерті Ю. Пілсудського він був призначений на посаду генерального інспектора Збройних сил Польщі і зумів зосередити у своїх руках найважливіші справи, пов'язані з

питаннями армії і оборони держави, а на випадок війни міг перебирати на себе всю повноту влади в країні.

Саме Е. Ридз-Сміглий, якого вважали «добрим військовим, але слабким політиком», уже за кілька місяців почав відігравати помітну, а згодом і головну політичну роль у владному таборі «санації». 24 травня 1936 р. на з'їзді Союзу легіоністів у Варшаві він виголосив промову, в якій йшлося про зростання зовнішньої загрози Польщі та потребу консолідувати націю навколо гасла оборони Речі Посполитої [818, s. 167]. У це гасло вкладався широкий зміст: «Це є не лише оборона від зовнішніх ворогів, – зауважив Е. Ридз-Сміглий, – це оборона Польщі від нас самих» [919, s. 40]. На цьому ж з'їзді було заявлено про необхідність створення нової політичної організації пілсудчиків замість ліквідованих структур Безпартійного блоку співпраці з урядом. Така партія була проголошена в лютому 1937 р. під назвою Табір національного єднання (польська назва: *Obóz Zjednoczenia Narodowego* – OZN, або ОЗОН). Її очолив голова Союзу легіоністів полковник А. Коц. У програмному виступі він ще раз наголосив на потребі консолідувати усі сили польського народу навколо гасла оборони Польщі [842, s. 102]. Саме це гасло мало стати платформою для національної консолідації польської нації перед лицем не тільки зовнішньої, а й внутрішньої небезпеки.

Важливе місце в програмі нової партії займала проблематика національних меншин. У *«Директивах національної політики»*, які були опубліковані невдовзі після проголошення ОЗОНу, чітко простежувалися засади нової моделі національної політики санаційного табору – т. зв. концепції національної консолідації (у сучасній польській історіографії вона відома як «політика зміцнення польськості Речі Посполитої», або «політика модифікованого націоналізму і національно-державної асиміляції». – Ю. К.). Вона прийшла на зміну концепції державної консолідації, яка домінувала у внутрішній політиці «санації» у 1926–1935 рр. Остання проголошувала польський народ насамперед політичною спільнотою і гарантувала рівність прав усіх її громадян, незалежно від національності. В основу концепції

національної політики, яка реалізовувалася у 1935–1939 рр. була покладена ідея, що трактувала народ як етнічно-культурну спільноту, а Річ Посполиту - як державу польського народу [901, s. 108]. Щоправда, за непольським населенням визнавалося право на збереження його національної окремішності й проголошувалася готовність до «братнього громадянського співжиття» в межах Польської держави. Однак політика толерантного ставлення до національних меншин розглядалася не як ціль, а як засіб реалізації польських державних інтересів. За влучним висловом польського історика Вальдемара Паруха, «толерантності (в політиці держави щодо нацменшин. – Ю. К.) мало бути стільки, скільки було лояльності щодо держави» [901, s. 108].

Зміни в підходах до вирішення національного питання зумовлювалися не лише перегрупуванням у вищих ешелонах влади, хоча це, звичайно, був один із вирішальних чинників. У середині 30-х років сталися значні зміни в європейській політиці. Становище Польщі на міжнародній арені значно погіршилося. Одним із головних елементів європейської загрози була ситуація в Німеччині. Після приходу до влади у січні 1933 р. А. Гітлера Німеччина почала відверто натякати на потребу ревізії Версальських домовленостей. З новою силою загострилася «гданська криза».

На Сході головним потенційним противником Польщі надалі залишався Радянський Союз. Ще більшу загрозу національній безпеці держави створювала перспектива російсько-німецького зближення. Намагаючись дотримуватися політики рівноваги у стосунках з Росією і Німеччиною, польський уряд шукав дипломатичних шляхів вирішення проблем, пов'язаних із гарантуванням національної безпеки держави. 25 липня 1932 р. був укладений польсько-радянський договір про ненапад, у якому обидві сторони відмовлялися від «війни як знаряддя державної політики у взаємних стосунках» [904, s. 735]. Слід зазначити, що підписання договору про ненапад із Радянським Союзом внесло істотні корективи в зовнішньополітичну концепцію пілсудчиків. Адже теоретичну базу східної

політики «санації» складав так званий прометеїзм. Підписання польсько-радянського договору про ненапад фактично означало остаточну відмову Польщі від федералістських планів. В очах багатьох політиків ідеологія прометеїзму втрачала свою актуальність. За цих умов національна політика владного табору «санації» зазнала істотних змін і коригувань.

Прийнявши за основу ендецькі концепції розв'язання української проблеми, частина владного табору, яку очолювали Е. Ридз-Сміглий та міністр військових справ Т. Каспжицький, започаткувала так звану політику «зміцнення польської присутності» у східних регіонах держави. Стратегія і тактика цієї широкомасштабної акції військових, воєводських адміністрацій та місцевих польських організацій була вироблена під час таємної наради, що відбулася в Любліні 31 січня 1935 р. [701, с. 272]. Прикриваючись гаслами зміцнення обороноздатності держави, командувачі прикордонних округів висловилися за зміну етнічної структури західноукраїнських земель на користь польського елемента.

Слід зауважити, що в офіційних заявах уряд і надалі декларував незмінність курсу політики польсько-українського зближення. Так, прем'єр-міністр Польщі М. Зиндрам-Косцялковський, який очолював уряд від 13 жовтня 1935 р. до 15 травня 1936 р., заявляв, що докладатиме особистих зусиль, щоб політика нормалізації польсько-українських взаємин й надалі опиралася на ґрунті довір'я між польським і українським народами [508, с. 16]. Однак уже в січні 1936 р. на засіданні Комітету у справах національностей голова уряду представив «Тези у справах національної політики» [626, с. 126]. Документ відобразив боротьбу двох протилежних концепцій національної політики владного табору: національної та державної асиміляції українського населення, що проживало в Польщі. Уряд підтвердив застосування принципів регіональної політики щодо українських земель. Політику державної асиміляції для створення ідейного полонофільського руху серед українців вирішено було застосовувати в Галичині та на Волині. Щодо українського населення Холмщини, Полісся, Підляшшя і Лемківщини

рекомендувалося реалізовувати політику національної асиміляції. Тут інструментом полонізації, на думку прем'єра, мала стати насамперед Православна церква. Отже, прийнята урядом М. Косцялковського програма з національного питання мала компромісний характер і передбачала державно-національну асиміляцію українців.

Радикальні тенденції розв'язання національного питання в Польщі, що запанували у другій половині 1930-х рр., реально втілилися в урядовій програмі «зміцнення польської присутності» на західноукраїнських землях, яка була офіційно затверджена постановою Президії Ради міністрів Польщі 18 березня 1939 р. [797, s. 234–239]. Отже пошук способів вирішення українського питання владним табором «санації» завершився поверненням до ендецьких теорій мононаціональної Польської держави, спричинивши різке загострення польсько-українських міжнаціональних взаємин напередодні Другої світової війни.

2.3. Національні меншини (євреї, німці, чехи, росіяни) в програмах польських урядових кіл

У національній структурі населення міжвоєнної Волині, окрім українців і поляків помітне місце посідали євреї, німці, чехи та росіяни. Найбільшою з поміж національних меншин, котрі проживали на західноволинських землях були євреї, що становили 10 % мешканців воєводства.

Становище єврейської громади в Польщі вирізнялося своєю специфікою. По-перше, євреї належали до т. зв. діаспорного народу. На відміну від українців чи білорусів, які проживали компактними групами на сході країни, євреї, що в різний час опинилися на території Польщі, були розпорошені по всій території країни. Це була найбільша екстериторіальна меншина в державі. По-друге, серед них виразно домінували міські жителі. Переважна більшість польських євреїв проживала в містах і містечках

центральної і південно-східної Польщі. Досить сказати, що в п'яти великих містах регіону – Варшаві, Лодзі, Вільні, Кракові і Львові – мешкало близько чверті всього єврейського населення країни. По-третє, особливою специфікою відзначалася соціальна і професійна структура єврейського населення в Польщі. Непропорційно високим був відсоток (80 %) єврейського населення у сфері торгівлі, дрібної промисловості та серед т. зв. вільних професій (лікарів, адвокатів). Нерідко це ставало причиною конфліктних ситуацій у стосунках євреїв із представниками інших національностей [791, s. 45–49]. По-четверте, специфіка єврейської меншини в Польщі полягала в тому, що це була замкнута національна група, яка майже не піддавалася зовнішнім культурним впливам. Чинниками, які зумовлювали самоізоляцію єврейської громади, виступали насамперед релігія (юдаїзм, представлений різноманітними його течіями) і мова (іврит чи ідиш). Релігійна та мовна окремішність були основними компонентами національної самоідентифікації євреїв.

Врахування цих факторів потребувало від польського уряду вироблення особливих підходів до вирішення єврейського питання в Польщі. Це завдання ускладнювалося тим, що стосунки між поляками і євреями на момент відродження Польської держави були далекими від ідеальних. Давалися взнаки антисемітські погляди, що їх поширювали національні демократи ще напередодні Першої світової війни.

Слід зауважити, що ставлення польських націоналістів до євреїв ніколи не було приязним. Оцінюючи роль єврейського населення на польських землях у період після поділів Речі Посполитої, народові демократи використовували тезу про «єврея як четвертого окупанта Польщі». «Польща, – писав один із провідних ідеологів народових демократів ксьондз К. Лютославський, – мала не трьох, а чотирьох окупантів: німці, москалі й австрійці ділили її на частини іззовні і силою державного апарату влади утримували її в неволі; четвертий окупант, котрий завоював народ ізсередини [...] – це єврей, який виявився найнебезпечнішим і наймогутнішим ворогом»

[789, s. 19]. Ідеологи націонал-демократів убачали в асиміляції євреїв загрозу польським національним інтересам. Вони вважали, що надання євреям рівних прав із поляками означатиме входження чужорідного елемента до польського культурного, наукового, мистецького середовища, сприятиме реалізації ідеї розбудови «Юдо-Полонії» – держави, де польський народ утратить позиції панівної нації [859, s. 31–32].

Певні надії на покращення польсько-єврейських стосунків єврейська громада пов'язувала з проголошенням незалежності Польщі. Одним із перших документів, який окреслив правове становище єврейської меншини в Польщі, став декрет, що його видав Начальник держави Ю. Пілсудський у лютому 1919 р., про організацію єврейських релігійних громад. Цей документ кваліфікував єврейську гміну виключно як релігійну інституцію [391].

Черговим документом, який окреслив засади польської державної політики щодо єврейського населення, став опрацьований Паризькою мирною конференцією «Договір про охорону прав національних меншин» (т. зв. Малий Версальський трактат). Договір гарантував свободу віровизнання і рівність прав усіх громадян, без різниці національності. Польська держава брала на себе зобов'язання забезпечити вільний розвиток національного єврейського шкільництва; офіційно заборонялася будь-яка дискримінація за релігійною, расовою чи національною ознакою. Ці права згодом були підтверджені Конституцією 1921 р.

Отже, законодавчі акти, прийняті у 1918–1921 рр., декларували доволі широкі національно-культурні права єврейській громаді в Польщі. Однак офіційний статус польських євреїв був далеким від декларованих гасел. Справа в тому, що на політику уряду щодо євреїв великий вплив мала концепція польських націоналістів, яка не припускала будь-якої співпраці з ними. До того ж польське законодавство зберігало чимало дискримінаційних норм і приписів, які обмежували права єврейського населення. Ці обмеження поширювалися насамперед на євреїв, що проживали на польських землях

колишньої Російської імперії (право набуття нерухомого майна, проживання в певних місцевостях). Євреї підлягали більш важким покаранням за окремі види кримінальних злочинів [884, s. 182]. Існували обмеження щодо прийняття євреїв на роботу в державному секторі. Мізерна кількість євреїв-учителів працювала в державних школах. Були й інші обмеження, наприклад, заборона на працю в неділю, що значно ускладнювало повсякденне життя єврейської громади.

Дискримінаційним за своїм характером був законопроект, що його вніс до Сейму в червні 1923 р. посол Вінцент Лютославський, про обмеження кількості місць у середніх та вищих навчальних закладах для представників національних меншин (*numerous clausus*) [884, s. 185–186]. Зрозуміло, що йшлося насамперед про зменшення кількості єврейських студентів і школярів старших класів у навчальних закладах цього типу. В червні 1923 р. освітня комісія Сейму схвалила проект закону, а міністр віросповідань і народної освіти Ст. Гломбінський видав розпорядження про впровадження його в життя, не очікуючи на рішення Сейму. Офіційно закон так і не набрав чинності, оскільки викликав протести і єврейських організацій, і багатьох польських громадських та культурних діячів, які вказували на його невідповідність Конституції і міжнародним угодам. Однак кількість єврейських студентів у вищих та середніх школах упродовж 20–30-х років постійно зменшувалася.

Відверто дискримінаційною щодо євреїв була постанова уряду В. Вітоса від 29 листопада 1923 р. про початок т. зв. акції самооборони. Суть цієї політики полягала в тому, щоб обмежити наплив євреїв до Польщі. Євреї, котрі не мали польського громадянства, мали бути депортовані з території країни. Насамперед ішлося про 600–700 тис. російських євреїв (т. зв. литваків), які після завершення польсько-радянської війни переселились до Польщі [903, s. 30]. Остання зобов'язана була їх прийняти на підставі умов Ризького договору 1921 р. та Малого Версальського трактату про права національних меншин. Слід зауважити, що прибуття до

Польщі такої великої групи євреїв зі сходу мало далекосяжні наслідки для польсько-єврейських стосунків міжвоєнного двадцятиліття. Справа в тому, що литваки за своєю мовою, культурою, релігійними переконаннями істотно різнилися від польських євреїв. Мовою їх повсякденного життя був не ідиш, а жаргонна російська мова; досить критично вони ставилися до ортодоксальних течій юдаїзму, поширених у Польщі. Врешті народові демократи інтерпретували зв'язок литваків із російським революційним рухом як чергову спробу «євреїв-комуністів» опанувати Польщу.

Відхід від одверто антиєврейської політики польського уряду розпочався після відставки кабінету В. Вітоса в грудні 1923 р. Новий уряд, котрий очолив В. Грабський, розпочав переговори з представниками єврейських політичних сил для послаблення напруженості в польсько-єврейських стосунках.

Результатом переговорів стало підписання 4 липня 1925 р. польсько-єврейської декларації, відомої як Угода. В обмін на підтримку єврейських депутатів Сейму уряд обіцяв здійснити низку реформ: розширити повноваження єврейських віросповідних громад, надати фінансову допомогу єврейським школам, розширити сферу вживання ідишу та івриту в шкільництві (частина гімназій мала отримати права державних), підтримувати діяльність сіоністських організацій, протидіяти проявам антисемітизму, усунути чинні законодавчі обмеження громадянських прав євреїв. У неопублікованих статтях Угоди йшлося про визнання суботи неробочим днем для єврейської громади, скасування обмежень, які стосувалися доступу єврейської молоді до вищих навчальних закладів (*numerous clauses*), надання євреям можливості отримувати державні кредити тощо [797, s. 44].

Політика польсько-єврейського зближення тривала недовго, оскільки уряд не квапився з виконанням головних пунктів Угоди. Відставка В. Грабського, а згодом ще одного правоцентристського кабінету на чолі з

В. Вітосом унаслідок травневого перевороту 1926 р. зробили польсько-єврейські домовленості неактуальними.

Події, пов'язані з приходом до влади Ю. Пілсудського і табору «санації», переважна більшість польських євреїв зустріла схвально, сподіваючись на зміну курсу державної політики щодо єврейської меншини. У політиці ендеків, яка провадилася в першій половині 1920-х рр., євреї вбачали загрозу своїм національно-культурним та релігійним правам. Важко не погодитися з твердженням польського історика О. Бергмана про те, що «на фоні ендеків-антисемітів будь-який політик, який мав відмінні від них погляди, був для польських євреїв вигідним партнером» [789, s. 101].

Переважна більшість єврейських послів у Сеймі задекларувала свою повну лояльність до нової влади. Самі пілсудчики неодноразово висловлювали негативне ставлення до політики антисемітизму і, на відміну від націонал-демократів, вважали, що євреї не загрожують державним інтересам Польщі. Як зауважив один із провідних діячів пілсудчиківського табору Л. Василевський, єврейське питання «об'єктивно є найважчим для розв'язання, але водночас і найменш небезпечним» [901, s. 103].

В основу національної політики «санації» щодо євреїв була покладена концепція державної асиміляції. 19 липня 1926 р. голова уряду К. Бартель у програмній промові заявив, що у своїй політиці щодо єврейської меншини влада керуватиметься лише постановами конституції, не укладаючи жодних додаткових угод із представниками єврейських політичних сил. Прем'єр також рішуче засудив таке явище, як економічний антисемітизм і пообіцяв скасувати усі дискримінаційні норми польського законодавства, які стосувалися євреїв [884, s. 223–224].

Одним із перших проявів «лояльної» політики «санації» щодо єврейської меншини в Польщі стало вирішення питання про громадянство. Цю проблему єврейські послі порушували в Сеймі ще з початку 1920-х рр. Йшлося про 600 тис. російських євреїв (литваків), більшість із яких не отримала польського громадянства. Влада відмовляла їм у наданні

громадянства, формально посиляючись на те, що вони не мають для цього документальних підтверджень. Єврейські послы неодноразово зверталися із запитами до органів державної влади, пропонуючи розв'язання цього питання через надання тимчасового притулку для «найнещасніших із нещасливих» євреїв [955, s. 184]. Урешті восени 1926 р. з ініціативи прем'єра Ю. Пілсудського це питання було вирішене позитивно й усі польські євреї отримали громадянство. Своє рішення прем'єр пояснив тим, що в Польщі «не може бути громадян другого гатунку» [955, s. 184].

Налагодженню польсько-єврейських стосунків сприяло розпорядження Президента Речі Посполитої від 14 жовтня 1927 р. про організацію єврейських релігійних гмін [434]. Цей законодавчий документ став доповненням до декрету Начальника держави від 7 лютого 1919 р. і поширював його дію на всю територію Польщі, зокрема на східні землі. Це дало можливість чітко встановити межі єврейських релігійних гмін у східних воєводствах, провести вибори до гмінних органів влади та розпочати їх повноцінну діяльність.

У січні 1931 р. уряд виступив з ініціативою скасування усіх законодавчих обмежень щодо єврейського населення в Польщі. Як зазначалося вище, Конституція 1921 р. не скасувала деяких правових норм, що мали відверто дискримінаційний характер щодо євреїв. Насамперед це стосувалося земель колишньої російської займанщини, т. зв. східних кресів. Уперше єврейські послы звернулися до польського уряду з проханням внести відповідні зміни до законодавства ще в червні 1919 р. Однак лише тепер це питання було вирішене позитивно. У лютому 1931 р. парламент скасував правові норми (*expresis verbis*), які дискримінували громадян за релігійною, національною чи расовою ознакою [955, s. 178]. Усі законодавчі обмеження щодо євреїв були повністю зняті.

Кінець 20-х – початок 30-х років приніс значну зміну господарської кон'юнктури в Польщі, що було пов'язано з наслідками світової економічної кризи. Вона охопила фактично всі сфери національної економіки, негативно

відбившись на становищі єврейського населення. Серед польських євреїв значну частину становили дрібні купці, ремісники, робітники малих закладів промисловості. Невеликі підприємства, на яких працювала переважна більшість євреїв, часто не витримували конкуренції держави і ставали першими жертвами Великої депресії. Всеосяжна криза народного господарства стала важким випробуванням для національної економіки Польщі.

Одним із методів боротьби з кризою стало зміцнення державного сектору в економіці Польщі (політика т. зв. етатизму). Важливим заходом, який мав зміцнити позиції держави в економіці Польської Республіки, стало введення концесій і монополій. Останні запроваджувалися на окремі товари загального вжитку (наприклад, сіль, тютюн, спирт). За задумом польського уряду це мало забезпечити їх продаж споживачеві без посередників за найнижчою ціною. Ця ініціатива безпосередньо вдарила по економічних інтересах євреїв, призвівши до різкого скорочення їх питомої ваги в окремих галузях промисловостях. Про розміри цього явища свідчить, зокрема, той факт, що у спиртовій та тютюновій промисловості частка єврейських робітників, яка перед запровадженням монополії сягала понад 50 %, уже в 1930 р. після монополізації цих галузей скоротилася майже до 5 % [903, s. 64].

Політика етатизму супроводжувалася створенням нерівних можливостей підприємств із різною формою власності. Адже ті фабрики й заводи, які належали державі, нерідко звільнялися від сплати податків, патентів, а також мали різноманітні привілеї. За таких умов їхня продукція була на порядок дешевшою за аналогічні вироби тих фірм, які належали приватному капіталу (дуже часто єврейському).

Велика депресія значно ускладнила і становище єврейських торговців. Як відомо, упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття у польській торгівлі виразно домінували саме євреї. Масштаб їхньої участі у цій сфері економіки

ілюструє, наприклад, той факт, що у східних воєводствах 80 із кожних 100 представників цієї спільноти працювали саме в цій сфері [793, s. 47].

Для торговців, особливо дрібних, велике значення мала кредитна політика держави. У роки Великої депресії держава фактично монополізувала таку важливу сферу, як надання кредитів [826, s. 30]. Згідно із законодавством Польщі євреї не могли користуватися кредитами, які надавали державні банки. Тому позики вони отримували на приватному ринку, де відсоткові ставки за тогочасними мірками були доволі високими (нерідко 3 % на місяць).

Схожі явища в економіці Польщі проявлялися аж до середини 1930-х рр. Політика етатизму і монополізації, яку в ці роки здійснював польський уряд з метою зміцнення державного сектору в економіці, привела до загострення соціальної напруженості в польському суспільстві й особливо болісно вдарила по єврейському населенню, яке здебільшого було зайняте в дрібнотоварному виробництві. Це спричинило зростання напруги у взаєминах влади з єврейською меншиною в Польщі.

Виразні зміни в політиці уряду щодо єврейської меншини в Польщі спостерігаються в середині 1930-х рр., після смерті Ю. Пілсудського. Не в останню чергу вони були пов'язані з перегрупуванням сил усередині керівного табору «санації». У жовтні 1935 р. В. Славек оголосив про розпуск проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом – неоднорідної за своїм політичним складом пілсудчиківської організації, яка, однак, засуджувала гасла антисемітизму. На його місці в лютому 1937 р. проголошено створення нової проурядової організації – ОЗОНу. Сама назва організації (Табір національного єднання) свідчила про зростання націоналістичних настроїв серед пілсудчиків. Декларація ОЗОНу містила шовіністичні й антисемітські гасла, близькі до тих, які проголошувала народова демократія від моменту відновлення польської державності [903, s. 69].

Виступаючи з промовою в Сеймі в червні 1936 р., голова уряду Ф. Славой-Складковський засудив антиєврейські погроми в Польщі. Водночас поточну політику уряду щодо євреїв він окреслив однією дуже промовистою фразою «економічна боротьба – ТАК, але кривди жодної» [903, s. 48]. Це «ТАК», що його висловив прем'єр із трибуни парламенту, було інтерпретоване польським суспільством як заклик до економічної боротьби з євреями. Економічний бойкот став однією з найпоширеніших форм антисемітизму в міжвоєнній Польщі.

Ідеологи національної демократії вважали економічний бойкот найбільш дієвим методом мінімізації впливу євреїв у польському суспільстві. Вони підкреслювали, що зламати економічну потугу євреїв можна лише спільними зусиллями усього народу. Пропоновані ендеками методи економічного бойкоту євреїв передбачали: створення торгових, ремісничих і технічних шкіл для польської молоді, що мало змінити професійну структуру польського населення через витіснення євреїв зі сфери виробництва та торгівлі; «колонізацію» польських міст мешканцями села (передбачалося переселення щонайменше чверті сільських мешканців до міст і промислових осередків для їх «спольщення»); обмеження доступу євреїв до технічних посад на підприємствах, зокрема на міських газовнях, електровнях, банках, залізницях; економічну ізоляцію євреїв через бойкот магазинів і непольських товарів («свій до свого по своє») [903, s. 48].

Проявом антиєврейської політики, яку проводив польський уряд у середині 1930-х рр., став унесений до Сейму в лютому 1936 р. проект закону про заборону ритуального забою худоби (шехіти) [965, s. 56–57]. Автори закону пояснювали свою ініціативу потребою гуманного поводження з тваринами. Згідно з новим законом худобу дозволялося забивати тільки в неприємному стані після оглушення, тоді як юдейська (а також ісламська і караїмська) община в Польщі практикувала ритуальний забій худоби, коли притомним тваринам перерізали горло і випускали кров. Отримане в такий спосіб так зване кошерне м'ясо мало особливе значення саме для євреїв.

Автори закону виходили з того, що ритуальний спосіб забою худоби, який практикували євреї, є жорстоким, чи навіть навмисне жорстоким, і вимагали його заборони.

Насправді ж у цій дискусії з питання ритуального забою тварин домінували економічні мотиви: бажання витіснити євреїв із ринку торгівлі м'ясом. З економічного погляду заборона шехіти могла призвести до обвалу м'ясного ринку в Польщі, різко скоротивши споживання яловичини в країні (євреї були основними споживачами яловичого м'яса). За підрахунками Міністерства землеробства, наслідком запровадження закону могло стати різке скорочення (приблизно вшестеро) споживання м'яса єврейським населенням [884, s. 195]. Це, у свою чергу, мало б катастрофічні наслідки для польських селян, які були головними постачальниками яловичини на польський ринок.

Однак після довгих дискусій парламент у квітні 1936 р. ухвалив закон, який обмежував масштаби ритуального забою тварин до відсотка, який відповідав кількості єврейського, мусульманського і караїмського населення в окремих воєводствах країни [464]. Безуспішні спроби внести законопроекти, які б повністю заборонили ритуальний забій тварин у Польщі, робилися ще декілька разів. Урешті Сейм V каденції у 1938 р. схвалив проект закону про повну заборону шехіти, який мав набрати чинності з 1942 р. Однак через початок Другої світової війни закон так і не набув сили.

Гострою проблемою польсько-єврейських взаємин другої половини 1930-х рр. стало питання еміграції євреїв із Польщі. У цей період польський уряд намагався не тільки обмежити повернення польських євреїв на батьківщину, а й сприяти їх масовому виїзду з території країни. Опосередковано це підтверджує таємний меморандум уряду, датований початком 1938 р. Цей документ містив директиви урядової політики щодо єврейського населення Польщі. А. Хойновський називає його першою

комплексною програмою розв'язання єврейського питання, представленою польським урядом після травневого перевороту [797, s. 222].

Автори програми вказували на значне погіршення польсько-єврейських стосунків у Польській державі, які нагадували собою «воєнний стан без формального оголошення війни» [460, s. 124]. Присутність євреїв у Польщі розглядалася як загроза національним інтересам держави. У документі йшлося про те, що інтереси євреїв і поляків кардинально відрізняються і компроміс між Польською державою та єврейським населенням як в економічній, так і в політичній площині неможливий. Тому уряд дійшов висновку, що єдиний спосіб розв'язання єврейського питання в Польщі – це масова еміграція євреїв із території країни, «перенесення осередку єврейства з Польщі до Палестини» [460, s. 124]. Головна Рада проурядового ОЗОНу в травні 1938 р. заявила: «Розв'язання єврейського питання в Польщі може бути досягнуте лише шляхом істотного зменшення кількості євреїв у Польській державі» [884, s. 215].

«Еміграційна програма» була оголошена пріоритетним напрямом політики польського уряду щодо євреїв. Серед можливих напрямів єврейської еміграції з Польщі, окрім Палестини, розглядалися країни Латинської Америки (Болівія, Парагвай), Африки (о. Мадагаскар), США [841, s. 431]. Слід, однак, сказати, що політика польського уряду, спрямована на заохочення масової еміграції єврейського населення з території Польщі, не дала очікуваних результатів. Упродовж 1926–1938 рр. із Польщі емігрувало лише 218 тис. євреїв [841, s. 422], і ця цифра була далекою від тих масштабів, на які розраховував польський уряд.

Отже до кінця 1930-х рр. уряду не вдалося опрацювати комплексної програми щодо єврейського населення. Єдиним можливим способом розв'язати це питання стала розглядатися масова еміграція євреїв з Польщі.

Доволі значну частку населення серед національних меншин, які проживали на території Польської держави у міжвоєнний період, становили

німці. Це була друга за чисельністю (після євреїв) екстериторіальна меншина Польщі.

Переважна більшість німців були колоністами, котрі оселилися на польських землях у результаті кількох міграційних хвиль. Найбільш активно німецька колонізація польських земель відбувалася в XIX ст., коли міграційний потік німців стає масовим. Переселенці-колоністи оселялися переважно в західній частині Польщі. Станом на 1910 р. кількість німців тут становила 1 363 019 осіб [806, с. 47].

На момент відродження Польської держави осередком найбільшого скупчення німецького населення були землі колишньої пруської займанщини – Сілезія. Після завершення Першої світової війни запекла дипломатична боротьба між Польщею і Німеччиною розгорнулася саме за землі Верхньої Сілезії. Версальський договір передбачав проведення плебісциту щодо територіальної приналежності цих земель. Це рішення викликало незадоволення поляків і спричинило три так звані сілезькі повстання. У результаті 12 жовтня 1921 р. Рада Ліги Націй ухвалила рішення про поділ території Верхньої Сілезії. До Польщі відійшли шість її повітів (29 % території) з населенням 996 тис. осіб (46 %). У польській частині Сілезії опинилось близько 250 тис. німців [593, с. 457].

15 червня 1922 р. Польща і Німеччина підписали в Женеві конвенцію щодо поділу та управління Верхньою Сілезією. Згідно з домовленостями у польській частині впродовж 15 років зберігалось німецьке законодавство, мали бути забезпечені права німецької меншини [593, с. 457]. Окрім земель Західної Польщі, німецька меншина компактно проживала в центральних воєводствах (Лодзь і Варшава), Східній Галичині (Станіславське воєводство) і Західній Волині.

У перші роки незалежності Польщі розпочалася масова еміграція німецького населення із західних воєводств до Німеччини. Перший період масової міграції німецького населення припав на 1918–1921 рр. і зачепив переважно Познанське та Поморське воєводства. За даними статистики, за

цей час із Польщі добровільно виїхало 645 тис. осіб німецької національності [806, s. 46]. Ще близько 245 тис. німців залишили країну під час другої хвилі еміграції – у 1921–1927 рр. Кількісну динаміку німецького населення в Польщі в період між першим (1921 р.) та другим (1931 р.) переписами населення ілюструє таблиця 2.4.

Таблиця 2.4

Німецька меншина в Польщі в 1921-му і 1931 рр. (тис. осіб)

[806, s. 54]

Воєводство	Кількість жителів		Відсоток	
	1921	1931	1921	1931
Познанське	327,2	193,1	16,5	9,2
Сілезьке	292,9	90,6	27,5	7,0
Поморське	175,4	105,4	18,5	9,8
Лодзьке	103,5	155,3	4,6	5,9
Варшавське	47,4	73,6	2,2	2,9
Волинське	25,0	46,9	1,8	2,3
Станіславське	15,0	16,7	1,3	1,1
Львівське	12,4	12,0	0,5	0,4
Люблінське	10,9	15,9	0,5	0,6
Краківське	9,6	8,9	0,5	0,4
Решта воєводств	39,9	22,6	0,3	0,2
Всього	1059,2	741,0	3,8	2,3

Серед причин, які змушували німців залишати територію Польщі, насамперед слід відзначити економічний чинник. Господарська нестабільність у краї, нестримна інфляція, побоювання власників щодо можливої конфіскації майна спонукали багатьох німців до добровільної еміграції з країни. Певну роль відіграв і психологічний фактор – невпевненість у завтрашньому дні. До масового виїзду німців із польських земель спонукала й політика німецького уряду: сподіваючись паралізувати діяльність польського адміністративного апарату на землях колишньої

німецької займанщини, він закликав усіх чиновників-німців залишити територію Польщі та переїхати до Німеччини. Слідом за ними виїздили тисячі торговців, промисловців, фінансистів, які свого часу мали підтримку німецьких урядових і військових кіл.

Незважаючи на те, що значна частина німців емігрувала до Німеччини, на території Польщі, за даними перепису 1931 р., проживало понад 740 тис. осіб німецької національності (Познанське воєводство – 193 тис. осіб, Лодзьке – 155 тис., Поморське – 105 тис., Сілезьке – понад 90 тис., Варшавське – 73 тис., Волинське – 47 тис. осіб). Серед польських німців було чимало великих землевласників, підприємців, заможних селян. У західних воєводствах німці володіли 85 % великої земельної власності [797, s. 13]. Розміри деяких селянських господарств німецьких колоністів сягали 50–100 га. Німецький елемент виразно домінував у промисловості та фінансовій сфері. Впливову верству німецького суспільства складали промислова буржуазія, технічна інтелігенція, заможні купці та банкіри. Частка німецького капіталу в польській промисловості станом на 1936 р. сягала 51 % [593, с. 463].

Отже, специфіка територіального розміщення німецького населення, особливості його соціально-професійної структури, а також національно-культурна окремішність німецької меншини потребували від польської політичної еліти визначити свою позицію у розв'язанні «німецького питання» в Польщі.

Слід зауважити, що погляди польських політиків на проблему німецької меншини та способи її розв'язання упродовж міжвоєнного двадцятиліття не зазнали істотних змін. Принципової різниці між концепціями національної політики стосовно німців, що їх проголошували польські уряди у двадцятих і тридцятих роках, не було.

Свою позицію щодо майбутнього німецької меншини в Польщі висловлювали націонал-демократи. Їхні концепції розв'язання німецького питання дещо різнилися від методів вирішення української чи єврейської

проблеми. Визначаючи засади національної політики, ендеки брали до уваги, насамперед той факт, що німці – це нація, яка мала набагато тривалішу, порівняно з поляками, державотворчу традицію, багатовікову культуру, високе почуття власної гідності. Як зазначив один із публіцистів, наближених до народово-демократичного табору, німці «свій егоїзм вважають за Боже помазання, що дає їм підстави панувати над іншими» [859, s. 27].

Загрозою польським національним інтересам народів демократи вважали той факт, що німці проживали переважно в західних регіонах Польщі, тобто на землях, які в історичній традиції поляків були колискою польської державності. За словами Я. Л. Поплавського, західні землі – «це наше племінне гніздо, колиска нашої нації, наша полянська батьківщина. Все інше – це наш пізніший історичний доробок. Німецька присутність на заході наражала Великопольщу, Помор'я і Сілезію на небезпеку денаціоналізації і відриву від батьківщини» [859, s. 27].

Істотним чинником, який впливав на характер польсько-німецьких міжнаціональних відносин, ендеки вважали сусідство на західних кордонах із сильною німецькою державою. Тому ставлення урядів міжвоєнної Польщі до німецької меншини розглядалося через призму міждержавних польсько-німецьких відносин. Поляки побоювалися використання німецької меншини як знаряддя ревізійської політики її західного сусіда. «З огляду на постійну небезпеку, яка загрожує нам з боку Німеччини, – зазначав Я. Петрицький, один із публіцистів народно-демократичного табору, – не маємо права толерувати всередині краю рухів, які прагнуть ізсередини послабити нашу державу, а в разі збройного конфлікту стануть небезпечним знаряддям у руках ворогів Польщі» [859, s. 30].

Польські націоналісти вбачали в німецькому експансіонізмі одну з найбільших загроз існуванню польського народу та його держави. Ендецька публіцистика постійно наголошувала на цьому навіть після того, як було врегульовано проблему західних кордонів Польщі. Не менше уваги польські

публіцисти приділяли «німецькій загрозі» всередині країни. Як приклад наводили факти співпраці німців із Червоною армією під час польсько-радянської війни 1920 р. [909, s. 83]. Тому концепції національної політики щодо німецької меншини будувалися з таким розрахунком, аби нейтралізувати або принаймні мінімізувати її впливи.

Щодо німців народова демократія закликала використовувати політику «сильної руки», яка мала бути спрямована на послаблення економічних і політичних впливів німецької меншини в Польщі. Програма «витіснення німців», яку пропонували ендеки, містила цілу низку заходів економічного, політичного й культурного характеру. На думку польських націоналістів, боротьба з німецькою меншиною, як і у випадку з єврейською громадою, мала розгорнутися насамперед на економічному ґрунті. Підкреслювалося, що слід зменшити німецьку присутність у господарському секторі краю відповідно до пропорційної частки німецького населення в державі (*numerus clausus*). Кінцевою метою мала стати ліквідація німецької власності, принаймні на теренах «західних кресів» [869, s. 115]. У такий спосіб ендецька політика в німецькому питанні прагнула до «остаточного і радикального витіснення німців з усіх промислових, торгових, сільськогосподарських осередків» краю й одночасного зміцнення польського елемента на західних окраїнах Польщі. Проголошувалося, що пограниччя з Німеччиною мусить бути чисто польським [859, s. 28].

Серед засобів політичного впливу на німецьку меншину ендеки декларували гасло «Рівні права в обмін на лояльність до держави», підкреслюючи, що польська політика щодо німців має бути такою ж, як і політика німецького уряду щодо польської меншини. При цьому політики національно-демократичного табору вважали можливою й асиміляцію німецького елемента в Польщі. Можливості полонізації німців не відкидав Й. Бартошевич. На його переконання, це могло статись у разі істотного зменшення чисельності німецької меншини в Польщі [909, s. 25]. Але й тоді могло йтись про полонізацію лише окремих груп цієї етнічної спільноти

(наприклад, німців, котрі проживали на «східних кресах»). Неодмінною передумовою асиміляції німецької меншини мала стати повна ліквідація німецькомовного шкільництва в Польщі. Асиміляційним процесам серед німців, на думку ендеків, сприятимуть релігія (католицизм), активна пропаганда здобутків польської культури, а також зав'язування товариських, родинних контактів (змішаних шлюбів) між поляками й німцями [859, s. 28].

Після травневого перевороту 1926 р. національна політика щодо німецької меншини зазнала незначних коригувань. Як і націонал-демократи, пілсудчики вважали можливою асиміляцію німців. Про це, зокрема, заявляв Ю. Пілсудський: «Впродовж історії німці демонстрували схильність до асиміляції, їм притаманний вроджений елемент лояльності до держави» [859, s. 25–26]. Про можливість полонізації німців говорив і Л. Василевський, який стверджував, що у разі, якщо Польща зможе гарантувати німцям їхні національні права, то отримає в їх особі «енергійних, працьовитих і законослухняних громадян краю» [901, s. 100].

Зауважимо, що в політичній думці пілсудчиків, на відміну від народових демократів, відкрито не простежується панічного страху перед «німецькою загрозою». Свою позицію щодо німецької меншини вони окреслювали словами «оптимізм» і «обережність». Німецьке питання серед інших обговорювалося на засіданні Кабінету міністрів 18 серпня 1926 р. На ньому міністр внутрішніх справ К. Млодзяновський виголосив директиви національної політики нової влади. Зокрема, уряд визначив три основні засади політики щодо німецької меншини: 1) «суворе, але лояльне й обережне дотримання міжнародних зобов'язань, які стосувалися прав національних меншин»; 2) «неупереджене ставлення місцевої адміністрації до справ німецької меншини на всій території держави» (допускалося заснування німецькомовних шкіл, захист мовних прав німців); 3) швидка реалізація земельної реформи на «західних кресах» [901, s. 101–102].

Слід зазначити, що на формування політики санаційного табору щодо німецької меншини, як і у випадку з українцями, наклала відбиток теорія

індивідуалізації, селективності й регіоналізму. Пілсудчики відкидали можливість надання територіальної автономії німцям, котрі проживали у Познанському і Поморському воєводствах, однак змушені були рахуватись з автономними правами Сілезького воєводства. Свідченням цього стала опрацьована в урядових колах «шльонська програма», яку впродовж майже 14 років реалізовував сілезький воєвода Міхал Гражинський (1926–1939 рр.). Суть «шльонської політики» полягала в поступовому послабленні німецького елементу в регіоні через зменшення німецької присутності в окремих сферах соціально-економічного й культурно-освітнього життя. Санаційні уряди прагнули обмежити або навіть повністю ліквідувати автономію Сілезії, уніфікувавши адміністративну структуру краю [797, s. 106–115]. Реалізація «шльонської програми» свідчила про те, що в міжвоєнний період спроби локальних експериментів у сфері національної політики мали місце не лише у східних, а й у західних воєводствах Польщі.

У багатонаціональній структурі населення Польщі були меншини, які становили менше ніж 1 % загальної кількості мешканців держави. Найчисленнішими з них були росіяни та чехи.

Чисельність *російської меншини* в Польщі за даними перепису 1931 р. становила 138,7 тис. осіб. Переважно це були мешканці колишньої російської займанщини. Найбільша кількість росіян проживала у східних та північно-східних воєводствах держави: Віленському, Білостоцькому, Волинському, Поліському і Новогрудському. Серед «корінних» польських росіян велику групу складали старовіри, переважна більшість яких проживала у сільській місцевості Білостоцького і Віленського воєводств (близько 80 тис. осіб) [806, s. 73]. Територіальне розміщення російської меншини в Польщі ілюструє таблиця 2.5.

Серед росіян, які мешкали в міжвоєнний період у Польщі, велику групу становили емігранти. Частина з них – це військовополонені російської армії, які в роки війни перебували в німецьких таборах, а після її завершення залишилися на території Польщі, відмовившись повертатися до Росії. Друга

група складалася з емігрантів, які виїхали з Росії після революційних подій 1917 р. Серед них було чимало купців, підприємців, великих землевласників, чиновників, а також колишніх офіцерів царської армії (т. зв. біла еміграція). Нарешті, до третьої групи російських емігрантів можна віднести біженців, а також репатріантів із радянської Росії, які прибули до Польщі на підставі «Угоди про репатріацію» від 1921 р. після закінчення польсько-радянської війни [381, с. 252-253].

Таблиця 2.5

Кількісний склад російської меншини в Польщі (станом на 1931 р.)

[933, с. 149]

Воєводство	Кількість населення загалом (тис. осіб)	Кількість росіян (тис. осіб)	Відсоток від загальної кількості населення
Польща	31 916	139	0,4
м. Варшава	1172	4	0,3
Варшавське	2529	2	0,1
Лодзьке	2632	2	0,1
Келецьке	2936	1	0,0
Люблінське	2465	3	0,1
Білостоцьке	1644	35	2,1
Віленське	1276	43	3,4
Новогрудське	1057	7	0,6
Поліське	1132	16	1,4
Волинське	2086	23	1,1
Решта	12 987	3	0,0

Незважаючи на те, що статті Ризького договору гарантували росіянам захист їх національно-культурних прав, далеко не всі з них отримали польське громадянство і мали всю повноту громадянських прав. Лише невелика частина росіян (старовіри Білосточчини і Віленщини) вважалася корінними жителями Польщі. Решту офіційна влада розглядала як «іноземців з невстановленою державною приналежністю, які проживають у Польщі на

підставі карт тимчасового перебування» [972]. У Додатковому протоколі до Угоди про репатріацію від 1921 р. спеціальна стаття була присвячена трактуванню статусу осіб, «які в період царського режиму виключно на підставі своєї офіційної посади (військовослужбовці, цивільні і військові чиновники) проживали на території Польської Республіки» [381, с. 265]. Жодна з цих категорій не могла претендувати на статус біженців.

На формування політики польського уряду щодо російської меншини в Польщі впливало декілька факторів. По-перше, важливим і небезпечним з погляду польських національних інтересів був факт наявності російських впливів у Православній церкві, яка після здобуття незалежності Польщі й далі підпорядковувалася Московському патріархату. Незважаючи на те, що серед вірних Православної церкви переважали українці й білоруси, ієрархія церкви залишалася переважно російською, так само, як і мова богослужіння та діловодства. По-друге, в перші роки незалежності доволі сильні російські впливи зберігалися в органах місцевої адміністрації, а також в окремих галузях промисловості. Через нестачу службовців-поляків у воєводських і особливо в повітових органах влади й надалі працювало чимало росіян. Ця проблема існувала навіть у 1930-х рр. [933, s. 152]. Чимало росіян було також серед технічних працівників в установах зв'язку, пошти та на залізниці.

Особливо підозрілим було ставлення польської влади до представників російської політичної еміграції, переважна більшість якої все ще сподівалася на відновлення «единой и неделимой России». Польська влада не хотіла миритися з тим, що на її території існували організації, діяльність яких спрямовувалася на підрив польської державності. З-посеред емігрантських організацій найбільшу політичну активність виявляли монархісти, зокрема Російська монархістська організація. Під її впливом перебували Російський Червоний Хрест, Товариство допомоги російським біженцям, Російський комітет у Варшаві, Комітет російських студентів, Організація офіцерських ліг та ін. [806, s. 42]. Закордонні російські емігрантські центри упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття використовували Польщу як транзитну

територію, через яку до СРСР переправлялася пропагандистська література. За словами польського дослідника історії російської еміграції в міжвоєнній Польщі В. Станіславського, «потенційно небезпечний “ревізіонізм”» (щодо Ризького договору) і «радикалізм» (щодо СРСР) «білої еміграції» в Польщі був причиною ворожого ставлення до неї влади [976]. Це виявлялося як у цілому ряді правових обмежень (влада не видавала дозволу на діяльність низки емігрантських політичних партій; обмежувала свободу пересування росіян східними воєводствами), так і в тому, що влада фактично не надавала російським емігрантам, які проживали в Польщі, жодних соціальних гарантій.

Загалом польський уряд не вважав присутність росіян, у т. ч. емігрантів, серйозною загрозою для внутрішньої безпеки держави. Це пояснювалося нечисленністю російської меншини в Польщі, а також тим, що російські осередки в Польщі не могли розраховувати на велику фінансову підтримку з боку сусідніх країн, насамперед СРСР.

Серед актуальних проблем національної політики увагу урядів міжвоєнної Польщі привертало і «чеське питання». За даними перепису населення 1921 р. на території Польщі проживало 30 628 чехів, що становило 0,1 % населення республіки [936, s. 110]. Найбільше чеських поселенців було на Волині – 25 405 осіб (1,8 % мешканців воєводства). Також чехи проживали компактними групами в окремих місцевостях у Познанському, Лодзькому, Сілезькому воєводствах.

Другий перепис 1931 р. зафіксував у Польщі 38 097 осіб чеської національності. Зростання кількості чеського населення було зумовлене не лише природним приростом, а й міграційними рухами, а також зростанням національної самосвідомості чехів, оскільки під час перепису 1921 р. частина чехів назвала своєю мовою польську. Кількісний склад чеського населення Польщі в 1921–1931 рр. ілюструє таблиця 2.6.

Зазвичай чехи жили в колоніях ізольованими групами. У приватному і громадському житті вони всіляко демонстрували свій патріотизм та

солідарність, приділяючи велику увагу збереженню національних традицій, мови та культури. Для прикладу, лише на Волині в 1920–1930-х рр. виходило декілька періодичних видань чеською мовою: «Hlas Volyně» (у 1937 р. наклад газети становив понад 3 тис. примірників), «Buditel» і «Krajanské listy» [287, к. 24]. Видавалися також дитячі часописи «Zornice» та «České kvítko» [953, s. 44–47].

Таблиця 2.6

Чеська меншина Польщі в 1921-му і 1931 рр. у найбільших районах осадництва (тис. осіб) [936, s. 111]

Чеські поселення	Перепис 1921 р.	Перепис 1931 р.
Польща (загалом)	30 638	38 097
Зелув	1304	3102
Куцув	119	529
Жирардув	48	28
Лодзь	327	370
Варшава	234	226
Табор-Велькі	144	765
Камениця-Польська	–	7
Краків	175	118
Познань	83	63
Волинь	25 405	30 977
Інші осередки	2799	1912

Відродження незалежної Чехословацької держави у 1918 р. ще більше зміцнило в чехів почуття національного патріотизму. В Польщі було відкрито два консульства Чехословацької Республіки – у Кракові та Квасилові-Чеському на Волині. Чехословацька держава упродовж всього міжвоєнного періоду намагалася всіляко підтримувати чеську громаду в Польщі, допомагаючи в організації шкільництва, підготовці вчительських кадрів, поширенні чеськомовної літератури та часописів.

Чеська меншина, як і інші нацменшини Другої Речі Посполитої, перебувала під захистом підписаних Польщею міжнародних договорів та чинного польського законодавства: Малого Версальського договору (28 червня 1919 р.), Конституції 1921 р. Ці документи гарантували захист прав і свобод національних меншин, зокрема й чехів. Однак пріоритетними влада визначала проблеми української, єврейської та німецької меншин з огляду на їх кількість, громадсько-політичну активність і економічну роль у суспільстві. Згадані чинники дають змогу стверджувати, що в національній політиці Польської держави чеська меншина відігравала другорядну роль, а «чеська проблема» викликала найменше занепокоєння польського уряду. Свідченням цього було те, що конкретних програм щодо чехів уряди Польщі не розробляли, а керувалися загальними положеннями національної політики, які стосувалися іншого непольського населення.

Стосунки польської влади та чеської общини визначали такі основні чинники: незначна кількість чеської громади та компактне розселення (за невеликим винятком, чехи проживали здебільшого в одному східному воєводстві – Волинському), традиційна лояльність чехів до державної влади та їх законослухняність, високий рівень національної самосвідомості, відносна економічна стабільність. З огляду на це Польська держава і формувала свою політику щодо чеської меншини. Загальна спрямованість політики Польщі в «чеському питанні» – поступова асиміляція чехів.

Посилення асиміляційного тиску на чеську меншину особливо яскраво простежується в польській урядовій політиці у другій половині 1930-х рр. Політика зміцнення польської присутності на східних землях, яка провадилася наприкінці тридцятих років, спричинила загострення польсько-чеських міжнаціональних стосунків.

Ситуація ще більше ускладнилася після того, як наприкінці 1938 р. різко погіршилися відносини між Польщею та Чехословаччиною. У жовтні Польща отримала від Німеччини пропозицію приєднатися до Антиконтинентського пакту й увійти тим самим до блоку агресивних

держав. Тоді ж польське керівництво заявило про свої територіальні претензії до Словаччини, яка проголосила свою автономію, і домоглося передачі Польщі невеликих територій у районі Спіша й Орави на польсько-словацькому пограниччі [593, с. 488–489].

Ці події спричинили загострення стосунків поляків із чеською громадою. Напруженість у польсько-чеських стосунках почала спадати тільки після того, як у березні 1939 р. Німеччина окупувала Чехію та Моравію. Зрозумівши справжність намірів Німеччини, Польща розпочала підготовку до війни, докладаючи активних зусиль для зміцнення оборони та пошуку нових військово-політичних союзників на Заході.

2.4. Волинь у національній політиці урядів Польщі

Як зазначалося вище, у 1920–1930-х рр. концепції національної політики польського уряду розроблялися не лише на загальнодержавному рівні. Програми «інтеграції» окремих регіонів до складу Польської держави ретельно опрацьовувалися і на рівні місцевих адміністрацій. Від початку 1920-х рр. концепція «волинського регіоналізму» активно використовувалася в політиці польського уряду на східних землях.

Серед східних воєводств Польщі Волинь відзначалася особливою специфікою міжнаціональних та міжконфесійних стосунків. Переважну більшість місцевого населення становили українці. Саме їх позиція була визначальною у ставленні до інших меншин, зокрема й до поляків як до нації державної. Проте політика національної асиміляції, яку на початку 1920-х рр. проводив владний табір народової демократії, спричинила загострення польсько-українського антагонізму.

Слід зауважити, що українці Волині були вороже налаштовані до нової влади, вважаючи її окупаційною і тимчасовою. Ця обставина не була випадковою. Вона стала природною реакцією українців на політику польської адміністрації початку 20-х років щодо українського населення.

В інтересах «зміцнення польської державності» представників національних меншин не допускали до органів державного управління. Незважаючи на те, що майже 80 % жителів воєводства становили неполяки, в адміністративному апараті їх було вкрай мало. Лише той, хто давав гарантію лояльності, міг обіймати другорядні посади. У 1923 р. із 283 осіб, прийнятих на роботу у воєводські та повітові органи управління, 274 були поляками [880, s. 22]. Українців, наприклад, узагалі не допускали в установи зв'язку і на залізницю.

Важливу роль у процесі інтеграції Волині до складу Речі Посполитої відігравала економічна політика польських урядів. З огляду на господарський розвиток Волинське воєводство було одним із найвідсталіших регіонів держави. Руйнівні наслідки Першої світової війни, віддаленість воєводства від основних промислових центрів країни, важка економічна ситуація в самій Польщі зумовлювали низьку інвестиційну активність держави на Волині у перші роки її перебування у складі Речі Посполитої. Лише від середини 20-х років окреслилися певні зрушення.

Однією з найбільш актуальних соціально-економічних проблем Другої Речі Посполитої було аграрне питання. Воно набувало особливої гостроти у її східних регіонах, зокрема й на Волині, 88 % мешканців якої проживали у сільській місцевості.

10 липня 1919 р. сейм ухвалив проект «Основ земельної реформи». Цей правовий акт передбачав щорічне надання державою 200 тис. га землі для перебудови аграрного устрою. На підставі закону від 17 грудня 1920 р. у власність держави переходили всі колишні державні землі Російської імперії, землі царської династії і Селянського банку, а також господарства, власники яких під час Першої світової війни емігрували й не повернулися до своїх маєтків [465, s. 38]. Ця земля, за винятком лісових масивів і угідь, призначалася для військових осадників та цивільних колоністів. На Волині вже до січня 1923 р. їм було виділено 111,7 тис. га земель, на яких розмістилося 3541 осадницьке господарство [457, s. 13]. Найбільшу кількість

землі осадники отримали на території Рівненського (19,8 тис. га), Ковельського (18,2 тис.), Кременецького (16,3 тис.), Луцького (16,2 тис.), Дубенського (10,7 тис.), Любомльського (10,2 тис.) та Володимир-Волинського (10,2 тис. га) повітів [537, с. 107]. Однак ці заходи не зменшили гостроти аграрної проблеми, а навпаки, ще більше її розпалили.

У середині 20-х років широкого розмаху у Волинському воєводстві набув партизанський рух, який нерідко інспірувався з території СРСР. Лише за три місяці 1923 р. у воєводстві було зареєстровано 78 підпалів панських і осадницьких маєтків [4, арк. 29]. Рух мав широку підтримку місцевого населення і загрожував відривом східних теренів від Польщі.

Ще більшу конфронтацію у польсько-українських взаєминах спричинили так звані кресові закони від 31 липня 1924 р. Реалізація закону про організацію шкільництва на східних теренах Речі Посполитої фактично призвела до ліквідації шкіл з українською мовою викладання на Волині.

Напруженість у польсько-українських відносинах початку 20-х років на Волині викликало також неврегульоване становище Православної церкви, яка після проголошення польської державності довгий час зберігала залежність від Московського патріархату. Релігійне питання ускладнювалося й тим, що римо-католицьке духовенство наполегливо вимагало від офіційної влади повернення католикам тих церковних об'єктів, які свого часу були передані православним. Це значною мірою поглиблювало міжконфесійні конфлікти на терені воєводства.

Різде загострення українсько-польських відносин в середині 1920-х рр., яке загрожувало посиленням політичної нестабільності у всіх східних воєводствах довели, що політика національної асиміляції зазнала невдачі. Це змушені були визнати і самі поляки. У 1922 р. волинський воєвода Т. Двораковський констатував, що «полонізаційна політика на терені Волині не має жодних шансів [...], оскільки маємо проти себе 80 відсотків русинів (українців. – Ю. К.)» [54, арк. 38]. На ґрунті загального невдоволення на Волині поступово формувався український національний рух, який мав чітко

виражений антипольський характер. Про це свідчили і повідомлення посадових осіб органів державної безпеки на Волині. У звіті дубенського повітового коменданта поліції за червень 1921 р. читаємо: «Український рух набирає щораз гостріших форм і в кінцевому результаті може стати значно небезпечнішим для держави, ніж більшовицька агітація. Не варто найближчим часом очікувати, що здоровий елемент (селянство) не буде реагувати на різного роду агітацію. До 40 відсотків населення бере активну участь в українському русі, що може призвести до виступу проти польської влади на Волині» [1, арк. 69 зв.].

Свідченням активізації українського національного руху на Волині стали парламентські вибори 1922 р., які принесли повну перемогу українським політичним силам у воєводстві: українці здобули 12 мандатів (із 16-ти) до Сейму і чотири мандати (з п'яти) до сенату. Тоді Волинь не обрала жодного депутата-поляка.

Нерозв'язаність соціально-економічних, освітніх, релігійних проблем, радикалізація українського національного життя, низька політична активність поляків на терені воєводства, вимагали від місцевої адміністрації вироблення таких методів адміністрування, які б сприяли пом'якшенню українсько-польських суперечностей.

Саме цій проблемі було присвячено зібрання повітових старост, яке відбулося 18–20 січня 1923 р. в Луцьку під головуванням виконувача обов'язків воєводи Тадеуша Двораковського. Обговорення політичної ситуації в краї, за словами воєводи, мало відбуватися в контексті аналізу стану адміністрування задля того, аби «східні креси ґрунтовно було включено до Речі Посполитої» [48, арк. 1]. Більшість повітових старост у своїх виступах наголошували, що український національний рух на Волині існує і становить серйозну загрозу для польських національних інтересів. «Рух українців, – стверджував любомльський староста, – започаткувало православне духовенство і українське учительство, яке перебуває під впливом діячів зі Східної Малопольщі (тобто Галичини. – Ю. К.)» [48, арк.

1]. Дубенський староста констатував надто «швидкі темпи полонізації українців, що дало протилежний бажаному результат – створило поле для української агітації» [48, арк. 6].

На з'їзді були розроблені певні рекомендації, яких мала дотримуватися воєводська і повітові адміністрації, аби втримати політичну ситуацію в регіоні під своїм контролем. Основний вектор політики місцевої влади визначив воєвода Т. Двораковський. Він зауважив, що на Волині національний рух існує в трьох основних формах: російській, українській та русинській («тутешній»). Таку ситуацію воєвода пропонував використати в інтересах держави – через поглиблення антагонізмів поміж різними національними групами і застосування політики сприяння найслабшій із них, зокрема росіянам. Для цього, на його думку, слід створити польсько-російську, польсько-українську і польсько-русинську проблеми [48, арк. 12]. Так уперше були окреслені деякі аспекти політики волинського регіоналізму, що його реалізовуватиме воєводська адміністрація впродовж усього міжвоєнного періоду.

Намічені в середині 1920-х рр. польською владою заходи не пом'якшили польсько-української конфронтації на Волині. Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського урядові кола Польщі закликали до гнучкішої політики в національному питанні. Пропонований ними варіант розв'язання української проблеми робив поворот у бік державної асиміляції при збереженні кінцевої мети – національної асиміляції української меншини.

Уособленням нового підходу уряду до проблеми міжнаціональних стосунків загалом і до українського питання зокрема стало призначення на посаду волинського воєводи у вересні 1926 р. Владислава Меха. На нього покладалося завдання впроваджувати на Волині «нову» урядову політику.

У період адміністрування воєводи В. Меха було започатковано роботу т. зв. Волинського воєводського регіонального комітету. Такі комітети за ініціативи уряду створювалися в кількох воєводствах. Відповідно до статуту

воєводського регіонального комітету (далі – ВРК) очолював його воєвода, а членами були вищі чиновники воєводської адміністрації, представники місцевої громадськості [339, к. 2].

В урядовому розпорядженні у справі організації воєводських регіональних комітетів їх основне завдання мало полягати в тому, щоб скласти вичерпну характеристику конкретного воєводства як регіональної адміністративної одиниці [338, к. 1]. Насправді діяльність комітетів виходила далеко за межі тих функцій, які визначав статут ВРК. Йшлося про зміцнення політичних позицій «санації» у регіонах, а особливо на східних теренах Речі Посполитої, напередодні парламентських виборів 1928 р.

Перше засідання Волинського регіонального комітету відбулося 10 вересня 1927 р. Присутній на ньому голова кабінету прем'єра Г. Юзевський окреслив завдання місцевого комітету, яке мало полягати в «детальному опрацюванні основних проблем польської політики на Волині і визначенні підходів до розв'язання найбільш актуальних політичних, економічних і культурних потреб цього краю» [341, к. 25]. Г. Юзевський представив склад ВРК, до якого увійшли воєвода В. Мех, віце-воєвода К. Гінтовт-Дзевальтовський, куратор Волинського шкільного округу К. Шеляговський і візитатор Кременецького ліцею Ю. Понятовський.

Волинський регіональний комітет був однією із перших подібних інституцій, створених незабаром майже у всіх воєводствах Речі Посполитої. Це надавало йому особливого значення і свідчило про ту роль, яка відводилася воєводству в реалізації нової концепції національної політики, що її розробила після травневого перевороту «санація».

Політика, яку, починаючи з 1926 р., здійснював на Волині перший «санаційний» воєвода В. Мех, не давала очікуваних зрушень у польсько-українських взаєминах. До того ж, улітку 1927 р. загострився конфлікт воєводи з військовими – керівництвом Округу Корпусу II (далі – ОК II) у Любліні, якому підлягало Волинське воєводство. Керівництво ОК II закидало місцевій адміністрації політичну пасивність, відсутність реальної політики у

напрямі консолідації поляків на Волині. За цих обставин у червні 1928 р. В. Мех пішов з посади волинського воєводи. 30 червня цього ж року на засіданні Кабінету міністрів новим головою польської адміністрації Волині було призначено Генрика Юзевського, який перебував на цій посаді до 1938 р. Він належав до когорти «санаційних політиків», і його призначення на Волинь мало започаткувати «новий підхід» до вирішення української проблеми на регіональному рівні.

Перші намітки своєї «волинської програми» Г. Юзевський виголосив на з'їзді послів і сенаторів Волині з проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом, що відбувся 20 серпня 1928 р. у Луцьку. Темою промови воєводи була приналежність Волині до Речі Посполитої в її історичному аспекті та перспективи майбутнього польсько-українського зближення в регіоні. У своєму виступі Г. Юзевський заявив, що саме на Волині має бути вирішена проблема «братнього співжиття» польського та українського народів [362, к. 2]. При цьому воєвода підкреслював специфіку відносин між поляками й українцями в європейській історії, в основі яких, на його думку, лежало «взаємне проникнення культур обох народів». Незважаючи на те, що Г. Юзевський окреслив лише загальні аспекти своєї «волинської програми», його виступ став своєрідною політичною декларацією нової польської адміністрації.

Запропонована воєводою Г. Юзевським політика «польсько-українського зближення» на Волині мала сприяти зняттю польсько-українських суперечностей і стати символом співжиття обох народів у межах Польської держави. При цьому воєвода вважав імовірним у майбутньому розширити «волинський експеримент» на всю територію «східних кресів». Цим терміном воєвода окреслював регіон, який охоплював чотири північно-східні та східні воєводства Речі Посполитої: Віленське, Новогрудське, Поліське, Волинське, а також частину Білостоцького [358, к. 13].

Керівники саме цих воєводств зібралися на початку грудня 1929 р. в Луцьку на нараду, зініційовану Г. Юзевським. На ній волинський воєвода

виступив із доповіддю, в якій представив тези «волинської програми». Головним завданням польської політики на Волині Г. Юзевський визначив державну асиміляцію краю і «глибоке органічне сполучення його населення з Річчю Посполитою».

Далі волинський воєвода окреслив методи реалізації своїх планів. На думку Г. Юзевського, національне самовизначення українців Волині було фактом незаперечним. У такій ситуації воєвода намагався надати українському рухові пропольських тенденцій, аби сформувати серед місцевого населення почуття приналежності до Польської держави і польського народу. Стратегічна мета його задуму полягала в тому, щоб через політичну асиміляцію українського населення Волині добитися найтіснішої інтеграції цього регіону з Річчю Посполитою.

Програма Г. Юзевського для досягнення цієї мети передбачала цілу низку заходів, реалізація яких радикально змінила б характер польсько-українських взаємин на Волині. Їх суттю мала стати співпраця представників обох національностей в усіх галузях політичного, економічного, культурно-освітнього життя.

Одним із головних напрямів урядової політики на Волині Г. Юзевський вважав удосконалення роботи адміністративного апарату, діяльність якого часто створювала придатний ґрунт для формування антипольської опозиції. Аби змінити неприхильне ставлення української людності до польської адміністрації, воєвода пропонував здійснити ряд персональних змін у воєводському управлінні, шкільному кураторіумі і суді, а також серед повітових старост [368, к. 1].

Для залучення українців до державного життя Польщі «волинська програма» передбачала їхню участь у вищих представницьких органах влади, місцевій адміністрації, кооперативних організаціях. Особливу увагу воєвода звертав на органи місцевого самоврядування, на підвищення їхньої ролі в суспільному і господарському житті Волині.

Актуальним завданням «волинської політики» Г. Юзевський вважав залучення місцевої української інтелігенції до реалізації своєї програми через її участь у громадсько-політичних організаціях різних типів. Ішлося про створення волинської проурядової політичної партії, яка б пропагувала гасла польсько-української співпраці, поборювала впливи українських незалежницьких партій і втягувала в орбіту своєї діяльності широкі верстви місцевих українців. Одночасно передбачалося ліквідувати впливи тих політичних груп, які інспірувалися зовнішніми щодо Волині осередками (Львів, Москва, Берлін). «Українська антидержавна діяльність, що її направляють чинники, ворожі до Польщі, – підкреслював воєвода, – має бути знищена з усією рішучістю, незважаючи на форми її прояву» [49, арк. 15].

Важливим тактичним питанням «волинської політики» Г. Юзевський вважав не лише ізоляцію терену від зовнішніх ідеологічних впливів, а й створення власної суспільно-політичної ідеології, яка б спиралася на традиції польсько-української співпраці. При цьому він застерігав від спроб створення українського угодовського руху на Волині суто політичними методами. Натомість наголошував на потребі мобілізації (за допомогою і під контролем влади) українців у різних сферах економічного, суспільно-політичного й релігійного життя, аби на ґрунті «конкретної праці над конкретними проблемами об'єднувати український і польський елементи» [368, к. 7].

Через те істотним елементом тактики «волинської програми» було культурне й економічне піднесення воєводства, без чого інтеграція Волині до складу Речі Посполитої, на думку Г. Юзевського, ставала неможливою. Вирішальну роль при цьому він відводив державі, яка мала збільшити свої інвестиції у воєводство. На переконання польського урядовця, Волинь порівняно з іншими регіонами Речі Посполитої мала посісти пріоритетне місце в інвестиційній і кредитній політиці держави [358, к. 21].

Чи не найактуальнішою справою, яка потребувала нагального вирішення, на думку Г. Юзевського, була справа шкільництва. Головним ідейним підґрунтям системи освіти на Волині (згідно з планом воєводи) мало

стати прагнення до об'єднання національних (українських) елементів із державною (польською) культурою [358, к. 22]. «Бікультурну програму, – зазначав Г. Юзевський, – слід розвивати з усією силою». У сфері освіти передбачалося активізувати державну допомогу щодо видання шкільних підручників українською мовою. Крім того, воєвода вимагав добиватися фактичного впровадження української мови у двомовних школах, а в «окремих випадках» – відкриття шкіл з українською мовою викладання [368, к. 3]. Г. Юзевський також вважав, що потрібно відкрити в університеті ім. Стефана Баторія у Вільні кафедру, на якій би вивчали українську культуру, історію та літературу [358, к. 22].

Нарешті, важливе місце «волинська програма» відводила релігійному питанню. На думку воєводи, політика, яка ставила в привілейоване становище Римо-католицьку церкву, була помилковою і дуже небезпечною з огляду на специфічні умови терену. Римо-католицька церква і надалі мала виконувати свою місію, мета якої полягала у зміцненні польського елементу на Волині [358, к. 22]. Однак, беручи до уваги той факт, що понад 80 % населення Волині було православним, на перше місце висувалося питання Православної церкви. Воєвода акцентував увагу на тому, що нерегульований стан Православної церкви в Польщі суперечив інтересам держави. «Нині Православна церква є інституцією незалежною, – констатував Г. Юзевський. – Вона репрезентує російські впливи, скеровані проти Польської держави, і ухиляється від співпраці з урядом» [49, арк. 16]. Тому він уважав, що політика уряду має бути спрямована на те, аби Православна церква в Польщі була позбавлена будь-яких зовнішніх впливів, і що потрібно також добиватися врегулювання її правового становища через прийняття власного статуту. На думку адміністратора Волині, це дало б змогу перетворити Православну церкву у «важливий чинник державної асиміляції кресів» [368, к. 4].

Таким чином, програма державної асиміляції, що її представив воєвода Г. Юзевський, торкалася усіх сфер соціально-економічного, політичного і

культурного життя українців Волині й означала цілковиту перебудову укладу польсько-українських відносин. Виникало запитання, наскільки готовими були волиняни до того, щоб започаткувати політику «братнього співжиття». Адже від цього залежали успіх або невдача політичної програми волинського воєводи. Саме тому чимало місця у доповіді на з'їзді очільників східних воєводств Г. Юзевський присвятив характеристиці окремих національних груп, які проживали на терені воєводства, переважно поляків і українців.

Основне місце в реалізації своєї програми Г. Юзевський відводив місцевій польській громаді, яка, виконуючи «історичну місію», мала виступити в ролі «організатора суспільно-політичного життя на кресах». Однак для цього, на його думку, потрібно було щонайменше ґрунтовно змінити польську ментальність, яка характеризувалася «ненавистю до всього українського». Причини неприязного ставлення поляків до українців, на думку Г. Юзевського, слід було шукати в історії двох народів. «Російська політика, – зауважував воєвода, – полягала на знищенні всього, що було польським» [358, к. 4]. Внаслідок цього поляки поступово дистанціювалися від українців, котрих вони нерідко утотожнювали з росіянами. Психологічне відчуження обох націй Г. Юзевський розглядав як одну з головних перешкод на шляху врегулювання міжнаціональних відносин на східних теренах Речі Посполитої. Воєвода розцінював позицію ізоляції поляків від місцевого українського життя як дуже небезпечну, що поставить під сумнів польську присутність у краї, де 85 % мешканців становили неполяки.

Переходячи до характеристики українців та їхньої ролі в реалізації «волинської програми», Г. Юзевський наголосив на тому, що національне самовизначення українців Волині – це незаперечний факт, на який важко заплющувати очі. «Національна свідомість українців, – зазначав воєвода, – зробила певний поступ. “Лавина подій”, що пронеслася Наддніпрянщиною, зачепила Волинь, зробила свою справу, пробуджувала думки» [407, s. 73]. Водночас слабкою стороною українського руху воєвода вважав фактично

повну відсутність на терені воєводства місцевої інтелігенції, яка б виступала генератором національних ідей.

На Волині проживала невелика група українців, яка, на думку Г. Юзевського, завдяки своєму історичному минулому мала великий авторитет серед місцевого населення. Воєвода мав на увазі представників унерівської еміграції, які на початку 20-х років осіли на терені воєводства. Загалом із 40 тисяч українських емігрантів, котрі на ту пору опинилися на території Польщі, близько 16,8 тис. були колишніми військовими і політичними діячами доби Української Народної Республіки (далі – УНР) [937, s. 162]. Останні після травневого перевороту 1926 р. були оточені особливою увагою з боку польських урядових кіл. Адже йшлося не лише про колишніх військових партнерів, пов'язаних умовами договору «Пілсудський–Петлюра» 1920 р., а й про можливих політичних союзників, здатних реалізувати нові концепції польсько-української співпраці.

Г. Юзевський називав представників унерівської еміграції «вихідцями з 1920 року» і багатьох з них знав особисто. Це, зокрема, Петро Певний (у роки УНР був редактором видань «Відродження», «Україна», «Українське слово»), Сергій Тимошенко (член Центральної ради в Києві, міністр комунікацій в уряді УНР), Степан Скрипник (ад'ютант Головного отамана С. Петлюри), Василь Сегейда (директор одного з департаментів в уряді С. Петлюри), Микита Бура і Євген Богуславський (вояки армії УНР). У політичному середовищі українців саме ці люди мали стати головною опорою політики воєводи Г. Юзевського.

Існував ще один фактор, який воєвода мав намір використати для реалізації концепції державної асиміляції. Основну масу мешканців воєводства становили селяни. Рівень їх національної свідомості залишався порівняно низьким, однак ця верства населення, на відміну від української інтелігенції, була мало зрусифікована і, за оцінкою Г. Юзевського, займала лояльнішу позицію щодо польської державності. Це, за переконанням воєводи, давало можливість адміністрації помітно впливати на уклад

відносин у воєводстві, а, з другого боку, іти назустріч найбільш нагальним культурним, економічним і релігійним потребам місцевого населення [368, к. 6].

Отже, даючи загальну оцінку українству Волині, Г. Юзевський приходив до висновку, що загалом воно було придатне для державної асиміляції і схильне до співпраці з поляками [33, арк. 144]. Однак, на думку воєводи, український рух на Волині, з огляду на державні інтереси Польщі, мав одну дуже небезпечну рису – йому був притаманний сильний галицький вплив. «Обставиною немалої ваги, – зауважував він, – було безпосереднє сусідство Волині зі Східною Галичиною, зі світом іншим, ніж Волинь, але також польсько-українським. Там панував інший уклад, австрійські традиції та войовничий польський і український націоналізм» [407, s. 73].

У листопаді 1929 р. на терені Волинського воєводства налічувалося близько 800 українських інституцій різних типів [396, s. 329]. Характерно, що більшість центральних осередків цих організацій розміщувалася у Львові. Галицький рух мав яскраво виражене незалежницьке спрямування, і воєвода не без підстав вважав його чи не найбільшою небезпекою своїй політиці. У зв'язку з цим важливе місце у «волинській програмі» займала проблема ізоляції Волині від політичних впливів Східної Галичини.

На думку воєводи, українців зі Східної Галичини в жодному випадку не можна було утотожнювати з українцями з «польської Волині», причому не лише з огляду на економічні й культурні відмінності обох теренів, а насамперед у зв'язку з їх різною політичною орієнтацією. Г. Юзевський застерігав, що будь-які контакти волинських і галицьких українців були б дуже небезпечні для Волині. Так народжувалася доктрина «сокальського кордону», яка незабаром стала визначальним фактором в укладі польсько-українських відносин на східних теренах Речі Посполитої у міжвоєнний період.

У політичному сенсі існування «сокальського кордону» зумовлювалося політикою регіоналізму, яку проводили санаційні уряди щодо українців у

Польщі. Тому колишній австро-російський державний кордон (так званий сокальський кордон) поступово перетворився із територіального в політико-адміністративний.

У вересні 1931 р. волинський воєвода розробив секретний документ, який подав міністру внутрішніх справ Польщі. В ньому, зокрема, містилися конкретні пропозиції щодо тактики поступового відмежування північно-східних земель від галицьких воєводств. «Нинішня політична ситуація на Волині, – зазначав Г. Юзевський, – з огляду на сусідство зі Східною Малополющею (Східною Галичиною. – Ю. К.) зобов'язує до здійснення певних кроків, які б, з одного боку, запобігли поширенню терористичних виступів, а з другого – підкреслили б політичну окремішність Волині» [168, арк. 3]. На думку воєводи, ізоляція Волині від Східної Галичини зробила б неможливою будь-яку пропагандистську діяльність галицьких політиків на терені воєводства, доставку партійної літератури, приїзди кур'єрів й одночасно спричинила б розрив організаційних зв'язків місцевих партійних осередків із львівськими центральними органами.

Далі воєвода окреслив конкретний план заходів, згідно з яким ізоляційна лінія мала охопити сім повітів воєводства: Любомльський, Володимирський, Горохівський, Дубенський, Кременецький, Луцький і Рівненський. Г. Юзевський переконував міністра внутрішніх справ у тому, що цю акцію не можуть проводити офіційні чинники. Її виконання має покладатися на цілком законспіровану групу людей, яка б на терені кожного із зазначених повітів збирала інформацію про діяльність місцевих партійних осередків, повідомляла відповідні органи про заплановані ними акції – збори, віча, демонстрації, аби в такий спосіб не допустити їх проведення. При цьому Г. Юзевський рекомендував місцевим засобам масової інформації широко висвітлювати будь-які прояви цієї акції, щоб це створювало враження «самостійних виступів населення» [168, арк. 31].

Очевидно, висунуті Г. Юзевським пропозиції щодо тактики поступової ізоляції Волині від Галичини були схвалені в Міністерстві внутрішніх справ,

оскільки вже на початку 1930-х рр. волинська адміністрація розпочала активну реалізацію цієї програми. Тоді репресій зазнали ті українські політичні партії та організації, осередки яких перебували в Галичині.

На початку 1930-х рр. переслідувань зазнало культурно-освітницьке товариство «Просвіта» – одна з найвпливовіших українських організацій Волині. На ту пору на терені воєводства налічувалося 640 організаційних осередків «Просвіт», які об'єднували 16 700 членів [134, арк. 13]. Лише у 1928 р. на Волині було ліквідовано 318 осередків товариства [171, арк. 29]. У 1935 р. їх залишилося лише сім [369, к. 10]. За короткий час припинила своє існування наймасовіша українська партія на Волині – Сельроб-єдність [120, арк. 35]. Репресій зазнали легальні українські партії – Українське національно-демократичне об'єднання і Українська соціалістично-радикальна партія [166, арк. 33]. Органи державної безпеки регулярно проводили акції, спрямовані на викриття підпільної мережі ОУН, яка на початку 1930-х рр. розпочала досить інтенсивну пропагандистську і виховну діяльність серед українського населення Волині.

Ліквідація неприхильних щодо Польщі українських угруповань на Волині, яку здійснювала адміністрація Г. Юзевського, відбувалася за допомогою тих обмежень, які випливали з концепції так званого «сокальського кордону».

Черговим кроком воєводської адміністрації у напрямі реалізації «волинської програми» стало створення нової української політичної організації пропольської орієнтації. За задумом воєводи, ця партія мала об'єднати навколо себе представників усіх угодовських сил Волині і діяти під опікою місцевої адміністрації, реалізуючи власну політичну концепцію. При цьому Г. Юзевський виходив з того, що українці Волині повинні мати своє ідейно-політичне керівництво, яке б стало формою вияву національно-суспільної свідомості. «Інакше, – зазначав воєвода, – український суспільний рух завжди зазнаватиме атак сторонніх політичних чинників» [62, арк. 10]. Зрозуміло, що Г. Юзевський мав на увазі недопущення на Волинь впливів

«агресивного галицького націоналізму» й опанування ним свідомості широких верств волинського населення.

Установчий з'їзд нової партії, яка отримала назву Волинське українське об'єднання (далі – ВУО), відбувся 29 червня 1931 р. у Луцьку. Членами ініціативної групи і засновниками ВУО була група українських послів та сенаторів, що входила до складу проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом. Серед них – П. Певний, М. Тележинський, М. Маслов, І. Гловацький, С. Скрипник. В ухваленій з'їздом Декларації ВУО проголошувалося, що нова партія створюється з метою розбудови культурного і господарського життя Волині та задоволення духовних потреб українців [482, с. 1]. З огляду на це головні пункти політичної програми ВУО торкалися культурно-освітніх, соціально-економічних і церковно-релігійних питань.

Вирішення української проблеми як проблеми національної меншини в Польщі ВУО покладало на уряд Речі Посполитої та її парламент, заявивши тим самим про свою повну лояльність до польської державності. Програмні цілі передбачалося досягати мирними засобами, шляхом легальної боротьби.

Підкреслюючи панівну роль поляків і українців в реалізації «волинської програми», Г. Юзевський не міг не визначити своєї позиції і щодо інших національних меншин, які проживали на терені Волині у міжвоєнний період. У своїй оцінці воєвода виходив передусім із того, чи відповідали інтереси тієї чи іншої національної групи його політичній концепції.

На початку 30-х років найчисленнішою (після поляків і українців) національною групою на Волині були євреї. Якими ж були відносини воєводської адміністрації Г. Юзевського з єврейською громадою Волині?

Єврейське населення Волині Г. Юзевський розцінював як елемент лояльний до польської державності, однак пасивний і позбавлений будь-якої політичної активності [358, к. 11]. Настрої, що панували в середовищі єврейства, воєвода ставив у залежність від економічних умов їх існування.

Саме цей факт Г. Юзевський вважав визначальним у процесі поступової і поетапної асиміляції єврейського населення Волині.

Першим кроком на шляху асиміляції євреїв воєвода вважав зменшення їхнього впливу в органах міського самоврядування. «Наші міста, – зазначав він у своєму звіті за 1933 р., – мають стати осередками польської і західної культури на Волині» [359]. З цих міркувань Г. Юзевського стає цілком зрозумілим, що його адміністрація не прагнула до укладу стосунків із євреями на засадах співпраці. Це підтверджують результати комунальних виборів 1934 р., які воєвода розглядав як важливий етап у процесі усунення євреїв з органів міського самоврядування. У ході цих виборів єврейське представництво в міських радах Волині зменшилося від 53,6 % у 1933-му до 32,2 % у 1934 р. [62, арк. 30].

Серед єврейських політичних організацій на Волині адміністрація Г. Юзевського підтримувала лише ті, які проголошували свою повну лояльність до польської державності. Однак таких було порівняно небагато. Більшість єврейських політичних партій віддавали перевагу співпраці з українськими політичними силами. Саме ця співпраця забезпечила повну перемогу українських і єврейських партій на парламентських виборах 1922 р. Однак Г. Юзевський врахував ці «прорахунки» і під час наступних виборів 1930-го і 1935 рр. намагався не допускати такої співпраці. Більше того, євреїв не запрошували навіть до проурядового виборчого блоку, де свої кандидатури висували переважно поляки й українці.

Слід зауважити і те, що так звана політика дерусифікації волинських міст, яку у 30-х роках провадила адміністрація Г. Юзевського, безпосередньо торкнулася і єврейської громади. Адже для переважної більшості волинських євреїв російська мова була чи не єдиною мовою спілкування в українському та польському середовищі [361, к. 85]. А тому ця дерусифікація певною мірою означала й наступ на національно-культурні права євреїв. Це спричиняло загострення їхніх стосунків із воєводською адміністрацією.

Що стосується чеської меншини, яка проживала на Волині, то воєвода Г. Юзевський оцінював її як елемент «дуже позитивний з економічного погляду» [358, к. 11]. На думку воєводи, волинські чехи не становили серйозної небезпеки політиці польсько-українського зближення на Волині. За сприятливих умов, вважав Г. Юзевський, чехів можна поступово асимілювати.

Політична активність чехів Волині була порівняно низькою. Однією з небагатьох політичних організацій чеської меншини, що діяла на території воєводства було Чеське національне об'єднання (далі – ЧНО). Установчі збори ЧНО відбулися 27 листопада 1927 р. в Квасилові-Чеському, Рівненського повіту [229, арк. 1]. Тимчасову управу організації очолив редактор тижневика «Глас Волині» Антоні Перни. Головною метою своєї діяльності ЧНО проголосило захист національних-культурних прав чеської меншини в Польщі [229, арк. 1].

Зауважимо, що чехи мали досить значне представництво в органах місцевого самоврядування на Волині. На місцевих виборах 1934 р. вони здобули 2,8 % мандатів у повітових сеймиках і по 2,1 % мандатів у гмінних та міських радах воєводських міст [358, к. 10]. 90 % чеських радних були членами і симпатиками регіональної групи Безпартійного блоку співпраці з урядом [359].

На парламенських виборах 1928 р. чехи погодилися підтримати проурядовий блок співпраці з урядом. Чеський громадський діяч В. Медина був внесений до списку кандидатів до сейму від регіональної групи ББ. Свій посольський мандат він зберіг і під час наступних парламентських виборів 1930 р. У сеймі III скликання (1930–1935) В. Медина був єдиним (окрім поляків і українців) представником від національних меншин Волині. Зауважимо, що в період перебування Г. Юзевського на посаді голови воєводської адміністрації навіть 200-тисячна єврейська громада Волині не мала свого представництва в парламенті.

Досить обережною була позиція Г. Юзевського щодо німецької меншини, яка проживала на Волині. Німці не виявляли великої активності в політичному житті воєводства. Вони не мали своїх представників у парламенті. Серед гмінних радних у 1934 р. німці становили лише 1,2 % [62, арк. 30]. Жодного німця не було в повітових сеймиках і магістратах волинських міст.

Високо оцінюючи економічний потенціал німецьких господарств, воєвода водночас зазначав, що «німецький елемент на польських землях, у тому числі на східних теренах, завжди приховує в собі якщо не відверту, то принаймні приховану небезпеку» [358, к. 11].

Схожу позицію Г. Юзевський займав стосовно російського населення. На думку воєводи, російська присутність на терені Волині суперечила польським державним інтересам у цьому регіоні. Однак ці судження Г. Юзевського навряд чи спиралися на реальну оцінку ситуації, позаяк російська меншина мала незначний вплив на політичне життя Волині 20–30-х років. Тривалий час росіяни не мали навіть своєї політичної організації, яка б виступала виразником їх інтересів. У кварталних звітах Міністерства внутрішніх справ, датованих початком 1920-х рр., зазначалося, що росіяни виявляли повну пасивність у питанні створення політичної організації, яка б представляла інтереси російської меншини в Польщі [286, к. 21].

Активізація політичного життя росіян спостерігається в середині 1920-х рр. Саме тоді вони почали домагатися визнання їх національною меншиною в Польщі, з'явилися вимоги до уряду щодо розвитку національного шкільництва, підвищення статусу російської мови в державі. Активну політичну діяльність у цей період проводив посол Микола Серебрянников. Він був єдиним російським послом у Сеймі I каденції. Під час парламентських виборів 1922 р. росіяни відмовилися увійти до Блоку національних меншин, сформувавши власний виборчий список. Від початку своєї діяльності М. Серебрянников був прихильником доктрини т. зв.

«триединства словянских народов», заперечуючи національну окремішність українців та білорусів.

Саме М. Серебрянников у квітні–травні 1926 р. взяв на себе ініціативу створення політичної організації, яка мала об'єднати всіх росіян, котрі проживали на території Польщі [918, s. 38]. 2 лютого 1927 р. у Львові відбувся установчий з'їзд, на якому було проголошено утворення загальнопольської російської партії – Російського народного об'єднання (Русское народное объединение, далі – РНО). Своєю головною метою партія проголосила захист прав та інтересів росіян у Польщі у всіх сферах суспільного життя. В резолюції з'їзду росіяни заявили про своє лояльне ставлення до Польської держави, висловили повагу до її законів [972].

Фактично одразу розпочалася організаційна розбудова партії. Регіональні організації РНО створюються у всіх східних воєводствах Польщі, у т. ч. на Волині. Однак політична активність РНО була невисокою. Під час парламентських виборів 1928 р. на території Волинського воєводства партія здобула лише 6515, або 1,2 %, голосів виборців [420, s. 1]. У 1934 р. росіяни мали лише 2 % мандатів в органах самоврядування воєводських міст і ще менше – 0,9 % – в інших міських радах [62, арк. 30].

У 30-х роках діяльність адміністрації, якою керував Г. Юзевський, була спрямована на повне усунення росіян із місцевих і державних органів влади [359]. Політика дерусифікації волинських міст, парцеляція маєтків великої земельної власності, процес українізації Православної церкви фактично звели до мінімуму вплив росіян на суспільно-політичне життя воєводства.

Отже, даючи оцінку національним меншинам, котрі проживали на Волині, Г. Юзевський приходив до висновку, що визначальним в укладі політичних, економічних, міжнаціональних стосунків на терені воєводства був стан польсько-українських взаємин. З боку інших національних груп, окрім росіян, німців і частково євреїв, воєвода не вбачав серйозної небезпеки для реалізації своєї політики і сподівався якщо не на підтримку, то принаймні на їхню нейтральну позицію.

Зосередившись на вирішенні найбільш болючих економічних, соціально-політичних, релігійних і освітніх проблем місцевого життя, воєводській адміністрації Г. Юзевського вдалося дещо послабити напруженість у міжнаціональних стосунках на Волині, яка зберігалася з початку 1920-х рр.

Утім у середині 1930-х рр. політична концепція волинського воєводи почала натрапляти на щораз більшу критику в українському, а надто ж у польському політичному таборі. Зростання ролі військових у суспільно-політичному житті держави, пропаганда політичними організаціями пілсудчиків нових форм польського тоталітаризму спричинили популяризацію в Польщі шовіністичних настроїв, посилювали радикальні концепції розв'язання національного питання. Нове польське керівництво на чолі з маршалом Е. Ридзем-Сміглім почало відверто критикувати діяльність воєводи і його політику. У доповідній записці командувача Округу Корпусу II в Любліні генерала М. Сморовінського на ім'я міністра справедливості В. Грабовського, датованій липнем 1936 р., підкреслювалося, що асиміляційна програма Г. Юзевського, яка реалізовувалася у рамках політики польсько-української співпраці, призвела до зменшення польської присутності на Волині. Наслідком дев'ятирічного «волинського експерименту», як стверджувалося у документі, стало перетворення Волині в «домен комунізму і войовничого українського націоналізму» [475, s. 199].

Наприкінці 1937-го – на початку 1938 р. керівництво ОК II в Любліні розробило ще один документ під назвою «*Характеристика Округу Корпусу II – з погляду на його безпеку*» [408, s. 184]. Зміст основних положень цього документа (полонізація Православної церкви та шкільництва, ліквідація всіх українських організацій на терені воєводства, надання землі лише польським осадникам) однозначно дає підстави схарактеризувати його як програму полонізації Волині.

Цілком зрозуміло, що за цих умов відставка Г. Юзевського була лише питанням часу. Врешті у квітні 1938 р. він був звільнений з посади волинського воєводи й отримав нове призначення у Лодзь.

Після відставки Г. Юзевського з ініціативи нового волинського воєводи О. Гауке-Новака була опрацьована і в лютому 1939 р. затверджена Міністерством внутрішніх справ «Програма державної політики Польщі на Волині». Головним завданням було проголошено «прискорення процесу колонізації воєводства» [157, арк. 6]. У цій програмі пропонувалося переглянути стратегію вирішення українського питання, зокрема в частині використання термінів «українець», «український». Ці слова, на переконання авторів програми, стали символами сепаратистського руху, ворожого Польщі, який прагне до розбудови України на «споконвічно польських землях». Тому слід уникати вживання назви «українець», а натомість поступово впроваджувати термін «русин»/«русинський». Як найбільш оптимальний варіант для окреслення національної приналежності місцевих українців пропонувалося використовувати назву «волиняк» задля підкреслення їх регіональної окремішності.

Програма зміцнення польської присутності на Волині, реалізацію якої розпочала нова адміністрація на чолі з воєводою О. Гауке-Новаком, стала логічним завершенням поглядів діячів «санації» на проблематику національних меншин: від нереалізованої федералістської концепції державної асиміляції до інкорпоративного плану націонал-демократів.

Отже, аналіз урядових концепцій розв'язання національного питання у міжвоєнній Польщі на загальнодержавному та регіональному рівнях дає підстави для таких висновків.

Багатонаціональний склад населення відродженої Польської держави, потреба якнайшвидшої інтеграції новоприєднаних територій, у т. ч. Західної Волині, до складу Польщі вимагали від уряду особливих підходів до врегулювання проблеми міжнаціональних відносин.

У політиці владних кіл щодо національних меншин у 1920-1930-ті рр. чітко простежувалися дві тенденції: з одного боку, уряд прагнув інтегрувати та зміцнити унітарність Польщі як національної держави, а з другого – змушений був постійно обмежувати відцентрові та сепаратистські прагнення

тих національностей, які компактно заселяли цілі регіони країни і на сході (українці, білоруси, литовці), і на заході (німці).

В основу формування національної політики Польщі щодо українців, котрі становили переважну більшість населення східних воєводств, була покладена інкорпоративна концепція польських націонал-демократів, яка ґрунтувалася на запереченні існування української нації. Згідно з цією концепцією уряд розглядав українське населення як потенційний об'єкт асиміляції через зміну національної структури Східної Галичини і Волині, а також відповідним чином спрямовану мовну та освітню політику. Упродовж 1921–1926 рр. уряди націонал-демократів запропонували декілька проектів державних програм з українського питання. Серед них: «Директиви у справі політики уряду на Східних кресах», опрацьовані урядом В. Сікорського (1923 р.), проект закону про державну мову, що його запропонував прем'єр В. Вітос у червні 1923 р., три проекти т. зв. «кресових законів» («Закон про державну мову і мову урядування в органах державної влади та самоврядування», «Закон про мову урядування судів, органів прокуратури і нотаріату», «Закон, що містить деякі постанови про організацію шкільництва»), підготовлений «Комісією чотирьох» у період прем'єрства В. Грабського (1924 р.), опрацьований ним же проект реформ під назвою «План загальної політики на кресах на період зими 1924–1925 в повітах, які перебувають під бандитською загрозою», «Деякі директиви поточної державної політики у справах східних воєводств і національних меншин», що їх подав на розгляд Сейму уряд О. Скшинського в березні 1926 р. Однак національна політика, що її реалізовували урядові кабінети в роки парламентської демократії (1921–1926 рр.), не врегулювала міжнаціональних стосунків у державі, а в деяких регіонах (зокрема на західноволинських землях) спричинила їх різке загострення.

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського керівні кола Польщі закликали до гнучкішої політики в національному питанні. Пропонований ними курс дій в українському питанні

робив поворот у бік державної асиміляції при збереженні кінцевої мети – національної асиміляції української меншини. Він передбачав толерантнішу мовну й релігійну політику, допущення українців на окремі посади в органи державного управління, задоволення нагальних економічних потреб українського населення. На думку пілсудчиків, це дало б змогу прив'язати українців до платформи польської державності, сприяло б їх відверненню від боротьби за національне визволення.

Важливою складовою частиною державної політики режиму «санації» стала теорія індивідуалізації, регіоналізації та селективності у підході до вирішення національного питання. Йшлося про різні методи та засоби державної політики щодо окремо взятих меншин. Принцип індивідуалізації зобов'язував застосовувати індивідуальну політику щодо національних меншин, які проживали в різних регіонах Польщі. Принцип селективності в національній політиці «санації» враховував фактори, які могли внести корективи у методи її реалізації. Теорія регіоналізму полягала в застосуванні різних методів національної політики в окремих історико-етнічних областях Польщі.

У період перебування при владі пілсудчиків українське питання залишалося ключовим у розв'язанні національної проблеми в Польщі. Слід, однак, зауважити, що впродовж усього періоду урядування «санація» не сформулювала цілісної політичної програми з українського питання. Кожне угруповання пілсудчиків («група полковників», «українофіли») репрезентувала свій погляд на цю проблему. Тому політика «санаційних» урядів характеризувалася непослідовністю у підходах до українського питання – від політичних спроб розв'язання проблеми (політика «нормалізації польсько-українських взаємин») до заходів репресивного характеру (сумнозвісна акція «пацифікації» Східної Галичини).

Після смерті Ю. Пілсудського в травні 1935 р. відбувається поступова поляризація позицій владних структур щодо вирішення українського питання. Частина діячів санації еволюціонувала у напрямі ендецьких методів

розв'язання української проблеми. В основу концепції національної політики, яка реалізовувалася в 1935–1939 рр., було покладено ідею, що трактувала народ як етнічно-культурну спільноту, а Річ Посполиту – як державу польського народу. Радикальні тенденції розв'язання українського питання в Польщі, що запанували у другій половині 1930-х рр., реально втілювалися в урядовій програмі «зміцнення польської присутності» на західноукраїнських землях, яка була офіційно затверджена постановою Президії Ради міністрів Польщі 18 березня 1939 р.

Не була послідовною й політика польського уряду щодо єврейської меншини в міжвоєнне двадцятиліття. Незважаючи на взяті Польщею міжнародні зобов'язання щодо захисту прав єврейського населення, правове становище цієї меншини тривалий час залишалося невизначеним. У польському законодавстві зберігалася чимало дискримінаційних норм і приписів, які обмежували права єврейського населення. Етноконфесійна замкнутість єврейської спільноти унеможливлювала перспективи швидкої асиміляції євреїв. Тому в 1920–1930-х рр. уряд впроваджує цілу низку обмежувальних заходів щодо єврейського населення в царині культури, освіти, а згодом і в господарській сфері (т. зв. економічний бойкот).

Виразна зміна політики щодо євреїв простежується після 1935 р. У державній політиці уряду дедалі більшу роль почав відігравати антисемітизм. Однією з причин цього стала дестабілізація всередині владного табору після смерті Ю. Пілсудського, а також радикалізація поглядів багатьох пілсудчиківських угруповань у «єврейському питанні». З кінця 1930-х рр. пріоритетним напрямом розв'язання цієї проблеми в Польщі уряд визначив еміграцію євреїв із країни.

Асиміляційний характер мала політика польської влади щодо інших національних меншин – чехів, німців, росіян; при цьому враховувався ступінь їх «лояльності» до Польської держави. У своїй оцінці національних меншин уряд виходив передовсім з того, чи відповідали інтереси певної національної групи цілям його політичної концепції. Залежно від цього влада

визначала свою політику в «чеському», «німецькому», «російському» питаннях.

Зауважимо, що при виробленні засад державної політики щодо тієї чи іншої національної меншини враховувалися регіональні особливості територій, на яких вони проживали. В політиці польського уряду на східних землях активно використовувалася концепція «волинського регіоналізму». Найбільш завершеного вигляду вона набула в опрацюванні волинського воєводи Г. Юзевського. Стратегічною метою його «волинської програми» була тісна інтеграція краю до складу Речі Посполитої. Суть «волинського експерименту» полягала в тому, щоб виробити в українців почуття приналежності до Польської держави, виховати лояльних громадян Речі Посполитої шляхом їх політичної асиміляції. Характерно, що політика державної асиміляції враховувала відмінність етнополітичних умов різних регіонів, населених українцями. Це дає підставу стверджувати, що поляки заперечували інтегральність української національної спільноти, намагалися поглиблювати регіональні особливості територій, де проживало українське населення.

РОЗДІЛ 3

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ВОЛИНІ

3.1. Польське законодавство у галузі шкільної освіти

Формування системи національної освіти у відновленій Польській державі відбувалося у складних політичних та соціально-економічних умовах. Серйозні труднощі в організації шкільної справи були зумовлені тим, що на момент встановлення кордонів Другої Речі Посполитої на її території діяла шкільна система країн-«подільниць» – Пруссії, Австро-Угорщини та Росії. Політичні підходи цих держав у розв'язанні національного питання в Польщі істотно різнилися, що позначилося й на освітніх можливостях польського населення. Так, на території колишнього Королівства Польського (землі колишньої Російської імперії) школу відвідували лише 20 % дітей, у Галичині, яка входила до складу Австро-Угорщини, цей показник становив 85 %. Найкращою була ситуація на території пруської займанщини, де шкільну освіту здобували 99 % дітей шкільного віку [539, с. 112].

Слід зауважити, що система шкільної освіти, яка діяла на польських землях до Першої світової війни, була важливим елементом національної політики іноземних держав. Так, на західних польських землях Пруссія послідовно намагалася перетворити школу на засіб германізації поляків. Викладання німецькою мовою було запроваджено у школах і вищих навчальних закладах. На польських землях, що перебували під владою Російської імперії, школа стала одним з дієвих засобів русифікації місцевого населення. В особливо скрутному становищі перебували національні меншини на східних польських землях (українці, білоруси, литовці, євреї),

які взагалі не мали можливостей навчатися рідною мовою, розвивати свою національну систему освіти.

Уже з перших років незалежного існування Польської держави освітнє питання було підняте до рівня державної політики. В одній із перших декларацій польського уряду від 20 листопада 1918 р. йшлося про потребу створення в країні «загальної, світської, безкоштовної школи, однаково доступної для всіх» [593, с. 499].

Надзвичайно важливим документом, що визначив перспективи розвитку початкової освіти у Другій Речі Посполитій, став Декрет «Про всезагальну обов'язкову освіту», прийнятий 7 лютого 1919 р. [389]. Згідно з його положеннями в Польщі вводилося обов'язкове навчання у семирічній загальній початковій школі. Навчання для всіх дітей шкільного віку, незалежно від соціального походження, ставало обов'язковим. У кожній місцевості, де кількість дітей у віці від семи до 14 років, становила щонайменше 40, гміна зобов'язана була відкрити початкову школу [389, s. 192]. До часу відкриття у всіх місцевостях повних семирічок, було передбачено зберегти наявні та створити початкові школи з чотирирічним обов'язковим і трирічним додатковим чи п'ятирічним обов'язковим і дворічним додатковим навчанням [389, s. 193].

Незважаючи на прогресивний характер документа, який уніфікував систему шкільної освіти в Польщі і проголосив обов'язковість семирічної освіти, він містив і низку серйозних недоліків. Зокрема, положення Декрету про дозвіл організації шкіл із чотири- та п'ятирічним терміном навчання, а також можливість обов'язкового навчання поза школою створювало зручні умови для різноманітних маніпуляцій, що в цілому порушувало принципи демократичної освіти, сприяло формуванню вибіркового підходу до шкільництва. На практиці так званий шкільний дуалізм в освітній системі Польщі означав, що паралельно функціонували окремі школи для різних суспільних верств населення, а саме: загальна семирічна школа (для дітей із нижчих соціальних станів) і окремий цикл навчання, який складався із 4-х

класів загальної школи і 8-ми класів гімназії (для дітей із привілейованих соціальних прошарків) (див. схему в додатку Г).

Формально в гімназію приймали всіх охочих (після 4-х класів загальноосвітньої школи), які успішно склали вступні іспити. Насправді ж переважна більшість дітей потрапляла до гімназій після спеціальної домашньої підготовки або після підготовчих класів (нижча гімназія), які організовувалися при приватних середніх навчальних закладах. Це означало, що для дітей із сільської місцевості, які після закінчення чотирьох років навчання продовжували здобувати освіту у семирічній загальноосвітній школі, шлях до гімназійної освіти фактично був закритий (у гімназіях навчалося заледве 13 % сільських дітей (із найбільш заможних сімей) та лише 3 % дітей робітників) [968].

Недоліком освітньої системи перших років існування Польської держави було й те, що положення прийнятого Декрету «Про загальну обов'язкову освіту» реалізувати було доволі важко, оскільки семирічна школа ще тільки формувалася і відчувався значний брак учителів, шкільних приміщень та належного матеріального забезпечення у багатьох закладах освіти.

Впровадження загальнообов'язкової початкової освіти відбувалося поступово. У 1923/24 навчальному році її було запроваджено на території Варшавського, Лодзького і Білостоцького шкільних округів, а в наступні роки в усіх інших воєводствах. Зауважимо, що до кінця існування Другої Речі Посполитої повністю реалізувати положення Декрету про обов'язкове семирічне навчання не вдалося. Станом на 1939 р. в початкових школах навчалося 4 701 200 учнів, що становило 90 % усіх дітей шкільного віку [968].

У зв'язку з поступовим впровадженням семирічної початкової освіти 8 серпня 1919 р. було видано розпорядження міністра віросповідань та народної освіти Я. Лукасевича у справі запровадження додаткового навчання. Цей документ передбачав, що учні початкових шкіл, у яких

навчання тривало менше семи років, зобов'язувалися відвідувати додаткове навчання до того часу, коли їм виповниться 14 років [438, s. 826]. Як зазначалося у розпорядженні, метою додаткового навчання, яке проводив шкільний учитель, було поглиблення та розширення знань учнів, набутих під час щоденного навчання, заохочення молоді до подальшого продовження освіти. На додаткове навчання виділялося чотири години на тиждень, а після його завершення директор школи видавав спеціальне свідоцтво.

Незважаючи на заходи, що їх уживав уряд для подолання неграмотності серед дітей шкільного віку, значна частина молоді й надалі не відвідувала освітніх закладів навіть початкового рівня. Особливо складним було становище початкової освіти в сільській місцевості, де навчання здебільшого проходило в однокласних школах, у яких працював лише один або два вчителі, а рівень організації навчального процесу був надзвичайно низьким, без дотримання чітко визначених програм навчання.

Гострою залишалася й проблема підготовки вчителів, брак яких особливо відчувався на селі. Запроваджені декретом 1919 р. вчительські семінарії, що передбачали п'ятирічне навчання, не встигали готувати кадри [390]. У 1923 р. лише 60 % учителів мали фахову освіту; на початку 30-х років цей показник зріс до 80 % [593, с. 499].

Для уніфікації управління та контролю за системою освіти в червні 1920 р. Сейм прийняв закон «Про тимчасовий устрій шкільних властей». Відповідно до цього законодавчого акту, введеного в дію на «східних землях» розпорядженням Ради міністрів від 13 квітня 1922 р., мережа освітніх установ Польщі ділилася на навчальні округи (кураторіуми), що їх очолювали куратори [466, s. 872]. Кураторіум став провідною освітньою установою на території воєводства, яка здійснювала керівництво всіма державними спеціальними і початковими навчальними та навчально-виховними закладами, нагляд за приватними школами й позашкільним вихованням і освітою. Кураторів шкільних округів призначав Начальник держави за поданням профільного міністра. Округні кураторіуми поділялися

на шкільні повітові інспекторати (з розрахунку один на кожен повіт). Головним завданням інспекторатів була організація, керівництво і нагляд за державними, приватними школами і навчальними установами для виховання дітей шкільного віку. Повітові шкільні інспектори представляли нижчий управлінський щабель шкільної адміністрації.

Слід зауважити, що у зв'язку із труднощами державного фінансування початкової освіти на місцях держава намагалася перекласти частину роботи з організації й утримання початкових шкіл на місцеві самоврядні органи – гмінні та повітові ради. Саме цим було продиктоване ухвалення польським сеймом у лютому 1922 р. Закону «Про організацію та утримання державних початкових шкіл», відповідно до якого обов'язок зі створення початкових шкіл розподілявся між державою і гміною. Стаття 2 цього закону визначала, що план шкільної мережі в тому чи іншому регіоні розробляв шкільний інспектор, а затверджував його, на підставі рекомендації шкільної повітової ради, куратор шкільного округу [468, s. 285]. Згідно з положенням Закону, ступінь організації школи залежав від кількості дітей шкільного віку, які проживали в цій місцевості. Так, якщо число дітей шкільного віку не перевищувало 60, то школа мала бути однокласна, при кількості від 61 до 100 осіб – двокласна, від 101 до 150 – трикласна, від 151 до 200 – чотирікласна, від 201 до 250 – п'ятикласна, від 251 до 300 – шестикласна, а якщо кількість дітей у цій місцевості перевищувала 300 осіб, то створювалася семикласна школа [468, s. 285]. Кількість учителів у школі визначали за співвідношенням: один учитель на один клас, тобто однокласна школа могла мати в штаті одного, двокласна – двох учителів і т. д.

Витрати на створення й утримання державних початкових шкіл мали покриватися як за рахунок державного бюджету, так і з надходжень від органів місцевого самоврядування, добровільних внесків комунальних союзів, зі спеціальних фондів і пожертвувань. Отож держава, згідно з нормами закону, покривала видатки на наукове, матеріальне забезпечення навчального процесу, утримання бібліотек, а гміна виділяла кошти на

утримання приміщення школи, її зовнішнє облаштування, оплачувала освітлення, опалення, утримання технічного персоналу [468, s. 285]. 17 лютого 1922 р. було ухвалено ще один документ, який торкався матеріального забезпечення початкових шкіл, – Закон «Про будівництво державних початкових шкіл», за яким на гміну покладался обов'язок забезпечити школу відповідним приміщенням, виділити землю під забудову, на шкільний город і спортивний майданчик. Також гміна мала подбати й про житло для вчителів [469, s. 286].

Слід зазначити, що освітні закони від 17 лютого 1922 р. вирішували чимало нагальних питань, особливо тих, які були пов'язані з фінансуванням початкових шкіл. Водночас реалізація закону «Про організацію та утримання державних початкових шкіл» призвела до негативних наслідків в організації освіти в сільській місцевості. Адже створення повної семикласної школи було можливим лише за наявності не менше 300 дітей шкільного віку, які проживали в шкільній окрузі. У результаті сільські райони, особливо з низькою щільністю населення, були позбавлені можливості мати семикласну школу. Значна частина дітей узагалі не мала можливості навчатися, що вплинуло на високий рівень неписьменності в країні. Враховуючи той факт, що у східних воєводствах Польщі переважало саме сільське населення, а його щільність була невисокою, то така вимога декрету ставала перепоною для повноцінного навчання місцевих дітей. Не випадково на Волині та Поліссі домінували одно-двокласні малокомплектні школи.

Таким чином, перші повоєнні роки були доволі складними в процесі розбудови системи шкільництва Другої Речі Посполитої. Стан шкільної освіти потребував від держави кардинальних реформ, а водночас чималих коштів і зусиль для відбудови зруйнованої війною шкільної інфраструктури.

Зауважимо, що система шкільної освіти вже в перші роки незалежності стала важливим компонентом національної політики польських урядів. З моменту інкорпорації західноукраїнських земель до складу Польщі тут почалася розбудова польської системи освіти. Однак шкільництво

національних меншин не отримало підтримки з боку держави. Більше того, воно почало зазнавати утисків. Це було зумовлено тим, що теоретики Польської держави розглядали українців, білорусів та представників інших національностей як потенційний об'єкт асиміляції, а національні школи були перешкодою на цьому шляху. Окрім того, відігравав свою роль фактор історичної конфронтації між поляками, з одного боку, та українцями – з іншого, який ґрунтувався на принципі домінації польської культури. Відповідно мова, культура слов'янських меншин сприймалися як другосортні. Тому зростання національної самосвідомості українців, у т. ч. через розбудову національного шкільництва, вважалося неприпустимим і розглядалося як образа національної гідності поляків.

Саме тому становлення польської системи освіти супроводжувалося передусім полонізацією шкільної освіти на західноукраїнських землях, що відображено у шкільному законі 1924 р. Закон «Про деякі положення організації шкільництва», що його ухвалив польський Сейм 31 липня 1924 р., покладав утримання національних шкіл на місцеві громади, надаючи державну підтримку утраквістичним (двомовним) школам. У законі про шкільну реформу було зазначено, що основним типом державної школи є двомовна школа [470, s. 1213]. Саме утраквістична школа мала стати одним з дієвих інструментів асиміляції українського та білоруського населення.

Фактичну ліквідацію українського та білоруського шкільництва на польських землях, що її започаткував шкільний закон 1924 р., здійснювали через зовні демократичну процедуру плебісциту. Закон передбачав щорічне подання місцевими жителями декларацій про запровадження на території кожного шкільного округу того чи іншого типу школи (у 1930 р. цей закон було доповнено вимогою про те, що змінити мову викладання можна не раніше ніж через сім років від дати останньої постанови, яка визначила мову викладання в цій школі). Плебісцит дозволялося проводити у місцевостях, де проживало не менше 25 % українців, білорусів чи литовців. Закон містив положення, за якими для відкриття національної школи потрібно було подати

шкільному інспектору 40 декларацій від батьків дітей, котрі виявили бажання навчати своїх дітей рідною мовою. Однак у випадку, коли одночасно подавалися заяви з проханням про польську мову викладання (не менше 20 декларацій), то школа автоматично ставала двомовною. В усіх інших випадках мовою викладання в школах мала бути польська.

Цей закон давав можливість у більшості випадків створювати двомовні школи, до того ж наявність заяв не гарантувала відкриття національної школи, оскільки остаточне рішення залежало від волі шкільного інспектора. Отже шкільна політика польського уряду на східних землях була спрямована на поступове обмеження національного шкільництва. Найбільш поширеною стала модель утравістичної школи, яка давала змогу здобувати білінгвістичну освіту і стала знаряддям асиміляції національних меншин. З того часу українські та білоруські школи зазнали потужного колонізаційного тиску.

Паралельно з початковою освітою розбудовувалася система загальноосвітньої *середньої школи*. Середню освіту в Польщі давали гімназії та ліцеї. Закінчення чотирикласної початкової школи відкривало можливості для продовження навчання в гімназії. Восьмирічна гімназія складалася із двох ступенів: трирічного підготовчого (нижча гімназія) і п'ятирічного систематичного (вища гімназія). Гімназії були трьох типів: математично-природничі, гуманітарні (з вивченням латини) та класичні (з вивченням латинської та грецької мов).

Згідно зі статистичними даними, 1920/21 навчального року в Польщі функціонувало 733 гімназії, із них 520 – приватних [968]. Середні навчальні заклади розподілялися по території країни вкрай нерівномірно. На землях колишнього Королівства Польського існувало усього 19 державних та 357 приватних загальноосвітніх шкіл. У Галичині на той час функціонувало 160 середніх шкіл (90 державних і 70 приватних). На східних теренах чотирьох шкільних округів – Віленського, Новогородського, Поліського і Волинського – налічувалося загалом 89 середніх шкіл, із яких 66 – приватні (62 з них для

національних меншин – російської, литовської, білоруської, української та єврейської) [968].

Зауважимо, що приватні гімназії були чи не єдиною можливістю здобувати середню освіту рідною мовою для представників національних меншин у Польщі. Наприклад, на Волині у міжвоєнний період не було жодної державної гімназії з українською мовою викладання. Проте навіть навчання в приватних гімназіях не завжди відкривало їх учням можливість продовжити навчання у вищих навчальних закладах. Річ у тім, що випускники приватних гімназій, які не мали прав державних закладів, не могли вступати до університетів. Тому кожна гімназія намагалася отримати цей статус. Навчальні заклади, які добивалися надання їм прав державних, мали відповідати таким вимогам: 1) відповідність навчальних програм програмам державних шкіл; 2) наявність відповідної кваліфікації педагогічних працівників закладу; 3) належний рівень науково-методичного забезпечення школи; 4) наявність у навчального закладу необхідної матеріально-технічної бази. Далеко не всі приватні гімназії відповідали цим критеріям, а тому не могли отримати прав державних навчальних закладів.

Що стосується професійного шкільництва в міжвоєнній Польщі, то воно тривалий час не було пріоритетним напрямом освітньої політики Польської держави, хоча пропозиції розбудови мережі середніх професійних шкіл лунали ще на першому освітньому з'їзді у квітні 1919 р. Довший час професійною освітою опікувалися приватні та громадські організації. Лише під кінець 1920-х рр. держава почала приділяти більше уваги цій галузі освіти. У міжвоєнній Польщі існувало кілька типів професійних шкіл: 1) школи загального типу з терміном навчання 3–4 роки, до яких приймали учнів, що закінчили чотири класи середньої або сім класів початкової школи; 2) школи вищого типу, де навчання тривало 7–8 семестрів. До них приймали тих, хто закінчив шість класів середньої загальноосвітньої школи; 3) трирічні агротехнічні школи, які приймали випускників семикласної початкової школи або учнів, що закінчили чотири класи середньої загальноосвітньої

школи [975]. Випускники професійних училищ разом із середньою освітою отримували відповідну фахову кваліфікацію. У Польщі існувало й кілька типів жіночих професійних училищ – торгово-промислових, шкіл домашнього господарства тощо. Загалом у 1938 р. в країні діяло 764 професійних училища [593, с. 499].

У березні 1932 р. польський Сейм затвердив новий закон «Про організацію системи освіти», згідно з яким було проведено докорінну реорганізацію початкових, середніх і фахових шкіл. За прізвиськом тодішнього міністра віросповідань і народної освіти Я. Єнджеєвича освітня реформа 1932 р. отримала назву «єнджеєвічувка».

Відповідно до положень цього нормативно-правового акта початкова школа визначалася базовою основою системи освіти Польської держави. Реформа зберегла семирічну обов'язкову початкову загальну освіту. Водночас вона запровадила організаційне і програмне диференціювання початкових шкіл. Семикласна початкова школа реорганізовувалася в початкові школи трьох ступенів:

1. *Школа першого рівня (чотирикласна)* працювала за навчальною програмою чотирьох перших класів з програмними елементами старших класів (5–7). Навчання в першому та другому класі тривало по одному рокові, у 3-му класі – два роки, а в 4-му – три роки.

2. *У школі другого ступеня (шестикласній)* навчання провадилося за програмою 1–6 класів, з елементами програми 7-го класу. В 6-му класі навчання тривало два роки.

3. *У школі третього ступеня (семикласній)* навчання здійснювалося за повною програмою семирічної школи. У кожному з класів навчання тривало по одному рокові [471, с. 640–641].

У виданому роком пізніше «Статуті початкової школи» (1933 р.) визначалися додаткові умови класифікації початкових шкіл. У школі I рівня мало бути від 60 до 120 учнів, школі II рівня – від 121 до 210 учнів, а в школі

III рівня – від 211 до 310 і більше учнів [975]. Отже, школи II–III ступенів відкривалися лише у великих населених пунктах, куди дітям із малих сіл важко було дістатися. У сільській місцевості діяли переважно школи першого рівня, що значно ускладнювало (у т. ч. і через розрив у навчальній програмі) доступ сільських дітей до середніх та вищих навчальних закладів.

Шкільна реформа 1932 р. торкнулася й системи середнього шкільництва. Відтепер замість восьмирічної гімназії запроваджувалася шестирічна середня загальноосвітня школа, що складалася з чотирирічної гімназії та дворічного ліцею, між якими були серйозні випускні іспити («матура»). Програма гімназії опиралася на програму загальноосвітньої початкової школи II ступеня, тобто на 5–6-класну школу. Отож до гімназії можна було вступити після шести класів загальноосвітньої школи, а це значно обмежило доступ сільської молоді до середньої і вищої освіти.

Таким чином, шкільна реформа 1932 р. внесла значні зміни в освітню систему Польської держави, уніфікувавши структуру початкового і середнього шкільництва. Водночас реформа модернізувала програми навчання, удосконалила систему підготовки вчителів, накреслила шляхи розвитку професійної освіти. Серед негативних наслідків реформ стало поглиблення диспропорції у рівні початкової освіти в міській та сільській місцевостях, обмеження доступу сільської молоді до середньої та вищої освіти.

Насамкінець зауважимо, що становлення системи освіти в міжвоєнній Польщі проходило в складних політичних умовах. З перших днів незалежності тривали гострі дискусії щодо ідеологічного обличчя польської школи, що розглядалася як один із найважливіших чинників інтеграції багатонаціонального польського суспільства. Створення духовних основ суспільства в нових історичних умовах потребувало опрацювання нової концепції громадянського виховання, яка б реалізовувалася через систему освіти. Утім вироблення засад освітньої політики ускладнювалося розбіжністю інтересів різних політичних угруповань, які претендували на владу.

У 1918–1926 рр. освітньо-виховна система Польщі ґрунтувалася на *концепції національного виховання*, яку проголошували польські націонал-демократи. У їхньому трактуванні народ – це насамперед етнічна спільнота. Національні ж меншини теоретики Польської держави розглядали як потенційний об'єкт асиміляції, а тому національні школи були перепорою на цьому шляху. До прихильників концепції національного виховання належали лідери націонал-демократичного руху Р. Дмовський, З. Балицький, Я. Л. Поплавський.

Ідею національного виховання підтримувала і більшість вчених – теоретиків педагогіки. Найбільш повне теоретичне обґрунтування цієї концепції запропонував Луціан Зажецький. Він, зокрема, зазначав, що в Польщі, яка здобула незалежність після багатьох років національного поневолення, головним завданням школи є виховання патріотично налаштованої молоді, а вся система освіти повинна мати національний характер. Л. Зажецький наголошував, що саме польська школа має посісти панівне становище в системі навчальних закладів країни. На його переконання, державні польські школи слід створювати скрізь, навіть у тих місцевостях, де скупчення польського населення найменші, аби запобігти в такий спосіб утраті поляками власної національної самосвідомості в непольському середовищі. Водночас Л. Зажецький був противником створення державних шкіл для національних меншин. Він допускав лише можливість розбудови представниками нацменшин приватного шкільництва – власним коштом «під ретельним наглядом держави» [952, s. 112].

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського в основу освітньої системи Польщі було покладено *концепцію державного виховання*, яка стала складовою частиною ідеологічної програми санаційного табору. Програма державного виховання, що її виголошували пілсудчики, адресувалася насамперед представникам національних меншин. Показовою в цьому плані є думка міністра віросповідань і народної освіти в одному з санаційних урядів Казимежа

Светальського, котрий стверджував, що «не можемо і не хочемо вимагати від шкіл чи інших виховних закладів у Польщі, аби німців чи українців виховати на поляків, на протестантів чи на православних, але маємо право і обов'язок категорично домагатись того, щоб всі форми і засоби виховання, які є в нашому розпорядженні, були спрямовані на те, щоб у серцях наших дітей та молоді закласти міцний підмурок розквіту і потуги Речі Посполитої. Беручи до уваги загрозу втрати державної незалежності, державне виховання в Польщі мусить здійснюватися в такий спосіб, аби кожен поляк, будучи за своїм переконанням націоналістом, соціалістом чи народником, залишався передовсім державником... щоб кожен єврей, німець чи українець, котрий проживає в Польщі, відчував і розумів, що має залишатися передовсім громадянином найяснішої Речі Посполитої» [952, s. 112–113].

У другій половині 1930-х рр., коли в національній політиці «санації» відбувся поступовий поворот управо, концепція державного виховання зазнала певних коригувань. З'явилася ще одна концепція ідеологічного виховання – національно-державницька. Тодішній міністр віросповідань і народної освіти А. Свентославський підкреслював, що не може бути державного виховання без елементів національного [952, s. 112–113]. Нова ідеологічна концепція відобразилася в «новій педагогіці», яка цілі навчання й виховання пов'язувала як із соціальними реформами, так і з націоналізмом. Ця концепція реалізовувалася в Польщі до кінця міжвоєнного двадцятиліття.

Таким чином, від перших років існування незалежної Польської держави питання розбудови національного польського шкільництва розглядалося як один із пріоритетних напрямів державної політики. Освіті відводилася важлива роль у піднесенні цивілізаційно-культурного рівня польського суспільства, громадянському вихованні поляків. Водночас чимало проблем на практиці вирішувалися повільно, наміри залишалися лише деклараціями, а у ставленні до національних меншин освітня політика польської влади у 1920–1930-х рр. була відверто дискримінаційною.

3.2. Політика влади щодо українського шкільництва

Приєднання території Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої спричинило докорінну реорганізацію системи шкільної освіти на цих землях. Шкільництво у міжвоєнний період стало важливою складовою частиною асиміляційної політики польського уряду у східних воєводствах держави.

За рівнем освіченості населення Волинського воєводства було одним із найвідсталіших у державі. За даними перепису 1921 р. в регіоні налічувалося 75 % населення, яке не мало навіть початкової освіти. В селах частка неписьменних була удвічі більшою, ніж у містах. Труднощі у розбудові польської системи освіти в регіоні полягали й у тому, що серед місцевого населення переважали неполяки. Наприклад, у Волинському воєводстві домінуючу більшість мешканців становили українці. З огляду на це особливо гостро тут стояла проблема українського національного шкільництва.

До Першої світової війни українці Волині не мали жодної школи з рідною мовою викладання. Лише восени 1915 р., після встановлення над частиною Волинської губернії контролю з боку військ Німеччини та Австро-Угорщини, українці, які служили в австрійській армії, та громадські організації з Галичини розпочали створення у краї мережі україномовних шкіл. До серпня 1916 р. на Волині вже працювало 29 українських шкіл, у яких навчалось 1885 дітей [925, s. 49].

Процес розбудови українських шкіл на Волині тривав у 1918–1919 рр. – у період урядів Центральної ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. За короткий час на Волині виникли сотні шкіл з українською мовою викладання. На момент входження Західної Волині до складу Польської Республіки на її території налічувалося 443 українські початкові школи [925, s. 54].

Від часу появи тимчасових військово-адміністративних територіальних структур та їх реорганізації у Волинське воєводство 1 березня 1921 р. перед польським урядом постало завдання комплексної адміністративної, економічної, політичної, культурної інтеграції краю до державно-політичної системи Другої Речі Посполитої. Національна демократія, яка на початку 1920-х рр. відігравала провідну роль у державному і громадському житті Польщі, проголосила концепцію мононаціональної Польської держави. Ключова роль у цій програмі відводилася мовній і культурно-освітній асиміляції національних меншин.

Саме цю політику польський уряд уже в перші роки свого адміністрування на Волині почав активно втілювати в життя. Місцева польська адміністрація відкрито демонструвала нехтування українською освітньою справою, вимогами, що їх висували культурно-освітні інституції краю щодо розвитку національного шкільництва. У 1919 р. – в період, коли на Волині діяли тимчасові органи польської влади, справи шкільної освіти перебували у віданні Генерального комісара Східних земель. У виданому ним 11 листопада 1919 р. розпорядженні вказувалося, що створення нових шкіл на Волині мало відбуватися на підставі заяв місцевого населення, причому зазначалося, що «на території, підпорядкованій Цивільному управлінню Східних земель, дозволяється навчання рідними мовами тих національних груп, які проживають у цій місцевості» [838, s. 130]. Однак реальні справи польської влади були далекі від декларованих заяв. Місцеві українські громадські організації неодноразово направляли до адміністрації свої пропозиції щодо розвитку української школи, однак їх здебільшого залишали без уваги.

З приєднанням більшої частини Волині до складу Польської держави розпочалася докорінна реорганізація системи шкільної освіти. Для вирішення освітніх завдань у травні 1922 р. у Луцьку розпорядженням міністра віросповідань і народної освіти було утворено кураторіум Волинського шкільного округу (в жовтні 1922 р. місцем перебування кураторіуму стало м.

Рівне. – Ю. К.). У підпорядкування кураторіуму перейшло 1139 наявних на той час на Волині початкових шкіл; у 543-х із них навчання велося польською мовою (47,5 %), у 442-х – українською (38,8 %); 89 шкіл були двомовними (7,8 %) [838, с. 133]. Освіту в них здобувало загалом 79 165 учнів.

Одним із перших розпоряджень куратора Волинського шкільного округу став циркуляр, згідно з яким усі без винятку вчителі упродовж двох місяців мали прийняти польське громадянство. У протилежному випадку їм загрожувало звільнення з обійманих посад [707, с. 84]. Чимало українських освітян втратили роботу саме через неможливість отримати польське громадянство. Часто траплялося, що роботи позбавляли всіх учителів-українців певної школи, після чого вони мали писати нове прохання про прийняття на службу. Але тепер шкільна адміністрація вимагала від них посвідчення про лояльність, моральну стійкість, про стан здоров'я, свідоцтво, яке підтверджувало польське громадянство, та інші документи. Проте навіть наявність цих документів не давала гарантії на отримання роботи.

Кадрова політика теж ставала засобом опосередкованої полонізації українського шкільництва на Волині. Нерідко вчителів україномовних шкіл направляли на роботу до корінної Польщі, а на їхнє місце присилали учителів-поляків, котрі не тільки не знали місцевої мови, а й не мали відповідної фахової підготовки. Це давало підстави українським послам у інтерпеляції до міністра внутрішніх справ Польщі від 18 березня 1923 р. стверджувати, що «початкове шкільництво на Волині є джерелом денаціоналізації українських дітей» [707, с. 85]. Незважаючи на нестачу кваліфікованих учительських кадрів, на початку 20-х років польська влада закрила українські вчительські семінарії на Волині: дві чоловічі (в Дедеркалах і Дермані) й одну жіночу (в Зимному). Вони готували переважно вчителів для шкіл з українською мовою навчання.

Проти практики звільнень учителів-українців протестували українські послы сейму. Посол від Волині С. Козицький у своїх виступах звертав увагу

польських законодавців на те, що «шкільне питання для нас є першорядним, таким самим, як земля, як церква. Конституція забезпечує нам право мати таку школу, якої хочуть люди» [174, арк. 12]. В лютому 1923 р. УПР подала запит щодо шкільної кадрової політики на Волині. Доповідаючи освітній комісії, посол С. Козицький наголосив на фактах масового безробіття серед учителів-українців у повітах воєводства: 15 безробітних учителів у Дубенському, по 35 – у Рівненському та Острозькому, по 45 – у Горохівському та Володимирському повітах [174, арк. 4]. Призначене комісією сеймове розслідування жодних результатів не дало. Більше того, тодішній голова польського уряду В. Вітос у програмі дій уряду, викладеній на засіданні сейму 9 жовтня 1923 р., вказував на необхідність прискореного розвитку польськомовного шкільництва на західноукраїнських землях, обмеження використання української мови в школах та урядуванні.

Ще більші зміни в освіті Волинського воєводства, спрямовані на обмеження прав українців, відбулися внаслідок впровадження закону про шкільництво, відомого як «закон Грабського» (*ustawa lex Grabski*). Цей закон, ухвалений сеймом 31 липня 1924 р., визначив організаційні підстави шкільництва для національних меншин у східних воєводствах Другої Речі Посполитої до кінця міжвоєнного двадцятиріччя.

Виконавче розпорядження Міністерства віросповідань і народної освіти від 7 січня 1925 р. конкретизувало статті закону про шкільництво. Цією постановою започатковувалася акція шкільного плебісциту. Його результати ставали підставою для відкриття на території шкільного округу того чи іншого типу школи. Перший з таких плебісцитів відбувся у 1924/25 навчальному році. В серпні 1924 р. у 1814 волостях з переважаючим українським населенням було подано 99 935 декларацій, які підтверджували бажання 138 284 дітей навчатися рідною мовою. Наступного року такі заяви склали вже близько 100 тис. батьків. У цих школах виявили бажання навчатися понад 200 тис. дітей української національності [925, s. 52–53].

Однак на практиці діяльність уряду і місцевої влади спрямовувалася не на реалізацію закону про мову навчання в школі, а навпаки – на ліквідацію мережі шкіл з українською мовою навчання та створення на їх місці двомовних і польськомовних шкіл. Наприклад, жителі села Рудня Сарненського повіту подали декларацію на відкриття школи з українською мовою навчання. Шкільний інспектор, котрий приїхав для перевірки декларації, за свідченням селян, «з кожним розмовляв, найбільш впертих лякав, а потім власноруч щось написав на «нових» деклараціях» [388, s. 136]. Селяни були переконані в тому, що отримали українську школу. Однак вийшло навпаки. З початку навчального року школу було реорганізовано на польську. Схожі «плебісцити» відбувалися й в інших волинських селах.

Декларації про відкриття українських шкіл польські чиновники часто не брали до уваги, пояснюючи своє рішення недотриманням юридичних формальностей під час подання заяв (наприклад, відсутністю нотаріального підтвердження особистості заявника). Одночасно місцевих мешканців і учителів під адміністративним тиском змушували складати декларації за впровадження в школах польської мови навчання. Траплялися випадки, коли влада відхиляла заяви про відкриття шкіл з українською мовою викладання, аргументуючи це тим, що «офіційне законодавство такої мови не визнавало» [925, s. 52–53].

Реалізація закону про організацію шкільництва від 31 липня 1924 р. фактично призвела до ліквідації шкіл з українською мовою викладання на території східних воєводств. Упродовж 1922–1926 рр. тут було закрито 2046 україномовних шкіл [954, s. 402]. Найгірша ситуація була на Волині, де не залишилося жодної державної української початкової школи. Протягом лише одного року влада закрила 301 школу з українською мовою викладання, тоді як кількість двомовних шкіл зросла від 94 до 366 [925, s. 54]. На практиці частина т. зв. двомовних шкіл були такими лише за назвою. Навчання в них найчастіше проводили польською мовою, а українська залишилася лише одним із навчальних предметів. За статистикою, в утраквістичних польсько-

українських школах 9,5 % загальної кількості учнів були поляками, а 88,2 % – українцями [863, s. 78–79].

Ставлення самих поляків до утраквістичних шкіл було вкрай негативним. Яскравим підтвердженням цього є свідчення польських чиновників-освітян, котрим із великими труднощами доводилося переконувати батьків-поляків, аби ті віддавали своїх дітей на навчання до двомовних шкіл. Станіслав Бабінський – шкільний інспектор Кременецького повіту так описував одну зі своїх зустрічей з батьками польських дітей: «Мав розмову з двома мешканцями Шпиколос – поляками. Зголосились до мене із заявою, про те, що не хочуть руської (української – Ю. К.) мови, вимагають натомість – польської. Тлумачив їм, що собою являє утраквістична школа, пояснював що її діяльність регулюється обов'язковим законом, який шкільна влада і громадяни повинні виконувати. На їх заяву про те, що вони своїх дітей до утраквістичної школи не віддадуть, аби їх там не рутенізували (українізували – Ю. К.), пояснював, що їх побоювання є безпідставними, позаяк шкільна влада сама приділяє багато уваги тому, щоб польські діти не денационалізувались; запевняв їх при цьому, що навіть якщо набирається хоча б 10 дітей, накажу організувати для них окреме навчання польською мовою. Не погодились і з цим... – палали ненавистю і погордою до русинів і дітей руських. На це зауважив їм, що якщо вони не хочуть, аби їхні діти виховувались разом з дітьми руськими, що на Волині є неминучим і необхідним, то нехай своїх дітей віддають (на навчання – Ю. К.) до шкіл центральної Польщі, де немає русинів і русинської мови» [877, s. 122].

Після приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського керівні кола Польщі закликали до гнучкішої політики у національному питанні. Передбачалося проводити толерантнішу мовну й освітню політику. Важливу роль у процесі державної асиміляції місцевого українського населення новий волинський воєвода Г. Юзевський відводив системі освіти. Виховання нового покоління українців і поляків, яке би було необтяжене тягарем минулого і

позбавлене взаємної непримиренності та недовіри, він розглядав як одне з основних завдань державної політики на Волині.

На час призначення Г. Юзевського воєводою в краї особливо гостро стояла проблема українського шкільництва. Кількість неписьменних серед українського населення на початку 20-х років перевищувала 70 %. На думку Г. Юзевського, невирішеність проблем українського шкільництва вела до загострення польсько-українського суперечностей. На перше місце воєвода висував проблему початкової освіти, оскільки українське початкове шкільництво на терені Волинського шкільного округу на той час перебувало в занепаді .

У 1927/28 навчальному році у воєводстві домінувало три типи початкових шкіл: із польською мовою навчання (31,6 %), польськомовні з українською мовою як окремим предметом (29,4 %) і двомовні польсько-українські (35,2 %). Наприкінці 20-х років на Волині залишилося лише п'ять шкіл (0,4 %) з українською мовою навчання (для порівняння: шкіл з чеською мовою навчання було 17) [73, арк. 5 зв.]. На думку воєводи, до такого занепаду українського шкільництва спричинилася політика його попередників: «Нині на терені Волині не має жодної української школи, – писав він у своєму звіті про інспекційну поїздку до воєводства у 1926 р. – Так звані утравістичні школи фактично нічим не відрізняються від польських. Плебісцит Грабського був актом насилля, актом брутального розгулу шовіністичних апетитів місцевих освітніх діячів і адміністрації» [368, s. 3]. Тому воєвода вимагав радикальної «санації» освіти на Волині.

Одним з пріоритетних завдань, над вирішенням якого працювала адміністрація Г. Юзевського, була реорганізація системи початкового шкільництва. У 1927/28 н. р. з 1185 навчальних закладів Волині налічувалося лише 92 школи вищого типу (5-, 6-, 7-класових), середнього типу (3-, 4-класових) – 100 і шкіл нижчого типу (2-, 1-класових) аж 993 [73, арк. 5 зв.]. Серед учнів початкових шкіл нижчого типу переважали українці, оскільки в сільській місцевості це був основний тип школи. Тому воєвода поставив

завдання збільшити кількість шкіл вищого і середнього рівня, «оскільки лише школа вищого типу дає гарантію здобуття належної освіти і виховання майбутнього громадянина» [53, арк. 27 зв.].

У 1927/28 н. р. із 218 786 дітей шкільного віку системою початкової освіти на Волині було охоплено 111 843 дитини, тобто 51,3 % [73, арк 5 зв.]. Через те Г. Юзевський вимагав від шкільного кураторіуму та органів місцевого самоврядування збільшити кількість дітей у початкових школах.

Вирішення цих двох завдань залежало від наявності відповідної матеріальної бази. У 1929 р. з 2500 шкільних приміщень у власних будинках перебувало лише 1505, решта – в орендованих [53, арк. 27 зв.]. З огляду на швидкі темпи приросту дітей шкільного віку на перше місце вийшла проблема будівництва нових шкіл. «Не говорячи про потребу заміни непристосованих приміщень, нагальним є будівництвом 408 нових шкіл», – зазначав у 1929 р. воєвода [53, арк. 27 зв.]. У цьому ж році було збудовано 84 нових школи, з них 58 за державні кошти. В наступному році кількість новозбудованих шкільних приміщень зростає до 167. Ці темпи Г. Юзевський вважав надто повільними, тому в 1930 р. він розпорядився почати будівництво ще 230 шкільних приміщень.

У зв'язку з реорганізацією системи початкового шкільництва, відкриттям нових шкіл постала проблема забезпечення їх учительськими кадрами. У 1927/28 н. р. в початкових школах Волині працювало 2 213 учителів [73, арк. 4]. На одного вчителя припадало пересічно 50 учнів. У багатьох початкових школах відчувалася гостра нестача педагогів. Проте Г. Юзевський вимагав не лише кількісного зростання вчительських кадрів на Волині, але й їх ретельного добору. «Величезне значення завжди матиме персональний склад вчителів, – зазначав воєвода у звіті 1933 р., – їхня здатність налагодити добрі стосунки з місцевим населенням, здатність уживатись у місцеві умови [...] Наближеність школи до життя, її авторитет і здобута довіра населення є одним з головних фрагментів органічного об'єднання з Річчю Посполитою» [359].

Серед проблем початкового шкільництва Г. Юзевський особливу увагу звертав на проблему утравістичного навчання. Двомовні польсько-українські школи переважали в системі початкового шкільництва на Волині. Більшість із них виникла на місці ліквідованих українських шкіл. Воевода різко критикував ендецькі методи впровадження утравізму на східних землях держави, хоча не мав особливих застережень щодо засад утравістичного навчання. Він навіть виступав за його збереження як форми бікультурного виховання української і польської молоді.

Нарешті, останньою проблемою, яку неодноразово порушував Г. Юзевський і від розв'язання якої значною мірою залежав уклад міжнаціональних стосунків у системі волинського шкільництва, були акції шкільного плебісциту, започатковані законами про організацію шкільництва від 31 липня 1924 р., виконавчим розпорядженням Міністерства віросповідань і народної освіти від 7 січня 1925 р., а також розпорядженням Президента Речі Посполитої від 29 листопада 1930 р., яким встановлювався семирічний термін подання декларацій від дня проведення останнього плебісциту.

Як уже зазначалося, перший шкільний плебісцит відбувся на Волині у 1925 р. Його результатом стала фактично повна ліквідація україномовного шкільництва. Г. Юзевський розцінював «плебісцит Грабського» як вкрай шкідливу і навіть антидержавну акцію», яка в «багатьох випадках викликала роздратування і невдоволення населення, створювала умови для антидержавної демагогії українських політичних діячів» [368, к. 3].

Чергова акція шкільного плебісциту мала відбутися на Волині 1932/33 н. р. У зв'язку з цим українські політичні і культурно-освітні організації розгорнули активну пропагандистську кампанію. У відозві культурно-освітнього товариства «Рідна школа» підкреслювалося, що «надійшла пора знову провести всенародну акцію, аби легальним шляхом повернути втрачені українські школи і здобути нові там, де для цього є законні підстави» [15,

арк. 6]. Відозва закликала провести загальний плебісцит за українську школу по всіх українських громадах, де її не було.

У повідомленнях Волинського воєводського управління зазначалося, що у шкільну кампанію включалися «усі українські політичні сили, які в той чи інший спосіб акцентували свою неприхильну позицію до польської державності» [18, арк. 46]. УНДО видало спеціальну директиву й закликала українців Волині до участі у шкільній акції.

До кампанії за відкриття українських шкіл активно долучилася нелегальна ОУН. Повітові коменданти державної поліції повідомляли про антипольські акції шкільного саботажу, що їх організували українські націоналісти. Такими акціями були: демонстративне залишення учнями школи під час навчального процесу, поширення листівок ОУН, які закликали українську молодь до бойкоту польських шкіл, нищення портретів державних діячів Речі Посполитої і державної символіки, вивішування українських прапорів, нищення шкільного приладдя [19, арк. 15].

У зв'язку з посиленням акцій шкільного саботажу Волинське воєводське управління направило 4 вересня 1933 р. директиву за підписом воєводи та начальника відділу громадської безпеки до усіх старост Волинського воєводства з вимогою рішуче придушувати будь-які акції шкільного саботажу [18, арк. 46–49]. Для цього їм пропонували за посередництвом шкільних інспекторів налагодити тісний контакт з учителями, щоб використати їх як інформаційне джерело, нейтралізувати акції скликання віч і сходок, не давати дозволу на відкриття осередків «Рідної школи», попереджувати організовані виступи української молоді [18, арк. 47].

Очевидно, проведені органами поліції і місцевої адміністрації заходи значною мірою вплинули на перебіг української шкільної кампанії 1932/33 рр. У 1932 р. шкільний плебісцит відбувся лише в 144 волинських школах. Його результати були такими: одна школа школа перейшла на українську мову навчання, дві – на польську і шість шкіл отримали статус

утраквістичних [369, к. 27]. У решті шкіл мова навчання не змінилася. У 1933 р. плебісцит не відбувся в жодній із початкових шкіл Волині. Таку ситуацію Г. Юзевський пояснював головно стабілізацією ситуації у сфері початкового шкільництва: «Стан шкільництва, – відмічав він у звіті 1933 р., – значно покращився; характерно, що нині державне шкільництво має цілковиту підтримку населення, випадки роздратування чи невдоволення нинішньою школою трапляються дуже рідко і мають спорадичний характер» [359]. На думку воєводи, початкова школа на Волині відповідала прагненням широких мас місцевого населення.

Які ж були реальні результати освітньої політики Г. Юзевського на Волині?

За десять років його діяльності на посаді воєводи у сфері початкового шкільництва відбулися помітні зміни. Передусім зросла кількість дітей, охоплених початковою освітою: якщо в 1926 р. на 100 дітей шкільного віку припадало 56 учнів, то в 1935 р. – 63 учні [370, к. 41]. За роки перебування Г. Юзевського на посаді воєводи кількість початкових шкіл у Волинському воєводстві збільшилася від 1185 у 1928 р. до 1934-х у 1938 р., тобто було збудовано 749 нових шкіл [863, s. 95].

Проте до українського шкільництва Г. Юзевський ставився упереджено. Щоб переконатися у цьому, досить проаналізувати структуру початкового шкільництва на Волині в 1928–1938 рр. Реалізуючи програму польсько-українського зближення, Г. Юзевський віддавав перевагу польським школам з обов'язковим викладанням предмета «українська мова». На його думку, цей тип школи найбільше відповідав концепції так званого державного виховання. Вона, за задумом її авторів, мала пробудити в поляків зацікавленість і повагу до історії та культури національних меншин. Натомість представники національних меншин через пізнання історії Польщі і пов'язаної з нею історії власного народу мали сприйняти польську культуру, зміцнити в собі почуття приналежності до польської державності.

Концепція державного виховання цілком відповідала основним програмним засадам «волинської політики» Г. Юзевського. Тож не випадково в 1928–1938 рр. на Волині кількість польських шкіл з українською мовою як окремим навчальним предметом зросла більш ніж удвічі – від 348 до 853, тоді як польськомовних – від 375 до 555, а двомовних – від 417 до 520 (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Структура державного початкового шкільництва у Волинському воєводстві у 1928–1938 рр.

Навчальний рік	Школи з польською мовою навчання	Польські школи з українською мовою як предметом	Двомовні (польсько-українські) школи	Школи з українською мовою навчання
1927/28	375	348	417	5
1928/29	406	329	498	9
1929/30	426	417	524	9
1930/31	527	417	534	11
1931/32	533	552	537	7
1932/33	616	546	530	4
1933/34	545	631	539	11
1935/36	470	777	546	7
1936/37	472	775	528	6
1937/38	555	853	520	8

Розраховано за: [370, s. 38; 369, s. 28; 863, s. 95–96].

Щодо шкіл з українською мовою викладання, то в 1937/38 н. р. їх на Волині налічувалося лише вісім, що становило 0,4 % загальної кількості початкових шкіл, які існували тут до 1928 р. У той самий час у воєводстві функціонувало 22 школи із чеською, 66 – із німецькою мовами викладання та 50 єврейських шкіл (у 1931 р. чехи, німці та євреї становили відповідно 1,4, 2,2 та 9,8 % людності воєводства) [62, арк. 26]. Така мізерна кількість

українських шкіл не відповідали національній структурі населення Волинського воєводства. Це визнавали навіть представники польської державної адміністрації. У листі куратора Волинського шкільного округу К. Шеяговського до воєводи Г. Юзевського від 17 листопада 1930 р. зазначалося, що «відповідно до національного складу населення воєводства і на підставі чинного законодавства на Волині мали б діяти 783 школи з українською мовою викладання, 253 утраквістичних і 337 польських шкіл» [863, s. 81].

Щодо національності учнів початкових шкіл, то тут теж зберігалася велика диспропорція не на користь українців: якщо серед дітей поляків початковою освітою було охоплено 95,5 %, то цей показник серед українців становив лише 69,3 % [370, s. 44]. Не на користь українців був і національний склад учителів початкових шкіл. У 1933/34 н. р. у початкових школах Волині працювало 3304 вчителі, з них 2637 поляків (80 %) і лише 447 українців (13,5 %).

Не кращим було становище і в галузі середньої освіти. У 1928/29 н. р. серед 22 середніх навчальних закладів Волині не було жодної державної школи з українською мовою навчання. Українці могли здобувати середню освіту лише в трьох приватних закладах такого типу – в українській гімназії ім. С. Мілашкевича в Кременці [268, арк. 1], загальноосвітній гімназії з українською мовою викладання Товариства ім. Лесі Українки в Луцьку [188, арк. 1] та загальноосвітній гімназії з українською мовою викладання ім. Т. Пекарського в Рівному [224, арк. 20]. Ці навчальні заклади утримувалися коштом батьків та окремих благодійних установ.

Так, у Рівному розвитком українського приватного шкільництва опікувалося культурно-освітнє Товариство «Українська школа». У 1930-х рр. його очолював посол С. Скрипник. Мета товариства полягала в задоволенні культурно-освітніх потреб українського населення Волині. Для цього передбачалося: засновувати на території воєводства початкові, середні і професійно-технічні школи з українською мовою викладання; організувати

освітні курси для дорослих, українознавчі курси для дітей та молоді; видавати шкільні підручники, книги наукового і науково-популярного змісту, часописи для дітей; відкривати книгарні й крамниці шкільного приладдя [224, арк. 20]. Товариство проводило в Рівному різноманітні благодійні акції (вистави, концерти, лекції) для збору коштів на потреби українського шкільництва. Станом на 1 грудня 1938 р. товариство «Українська школа» налічувало 232 члени [224, арк. 31].

Українська гімназія в Луцьку була однією з трьох приватних середніх навчальних закладів з українською мовою викладання, які діяли на території Волинського воєводства. Її було засновано на базі діючої з 1895 р. російської державної чоловічої гімназії. У роки Першої світової війни її евакуювали до Белгорода Курської губернії, а до Луцька вона повернулася у 1918 р. На той час гімназія не мала директора, тож Київська шкільна округа призначила на цю посаду інспектора Конотопської чоловічої гімназії І. Власовського – досвідченого адміністратора і педагога. Він і став ініціатором створення в Луцьку української гімназії.

Запроваджували в гімназії українську мову навчання поступово. У 1918–1919 рр. на українську мову перейшли перші два класи, наступного року – ще два. Для учнів старших класів, які й далі навчалися російською мовою, було введено такі предмети, як українська мова, історія України та історія української літератури. Повільне переведення навчання на українську мову зумовлювалося передусім тим, що не вистачало підручників та вчителів-фахівців, які могли б викладати всі предмети українською мовою.

У 1919 р., після того, як Луцьк перейшов під контроль польських військ, у будівлі гімназії розташувалося Волинське воєводське управління. Гімназію перемістили у будинок Марка Кронштейна, в якому ще до війни діяла російська жіноча гімназія ім. А. Коленко [382, с. 9]. Через це заняття проводили у дві зміни: у першу вчилися дівчата російської гімназії, а по обіді – хлопці української (до 1928 р. гімназія була чоловічою, а далі – змішаною).

Наприкінці 1919 р. гімназія втратила статус державної. Виникли фінансові труднощі, адже державне фінансування навчального закладу припинилося. Крім того, потрібно було мати дозвіл (концесію) на право відкриття гімназії. Першим концесіонером став директор гімназії І. Власовський. Концесію слід було поновлювати щороку. У 1921 р. українську гімназію в Луцьку взяло під свою опіку культурно-просвітницьке Товариство «Просвіта». Саме завдяки його домаганням цього ж року гімназія отримала статус приватної української чоловічої гімназії, яка утримувалася на кошти батьків та добродійців.

У 1924 р. І. Власовському відмовили у видачі концесії на наступний рік, мотивуючи тим, що він не мав польського громадянства. Дозвіл на функціонування української гімназії в цьому ж році отримав Є. Петриківський – український громадський діяч, голова Товариства «Просвіта». У 1927 р. йому вдалося добитися від повітового сеймика виділення 50 тис. злотих; за ці гроші було придбано будинок для гімназії. Тоді ж Луцька українська гімназія отримала права (хоча й неповні) державної гімназії [506, с. 278]. Цей статус давав право її випускникам вступати до вищої школи; до цього учні, котрі закінчували гімназію, змушені були або припиняти подальше навчання, або продовжувати його за кордоном.

У 1929 р. Є. Петриківський передав концесію на українську гімназію Товариству імені Лесі Українки. Від 1931-го до 1939 р. цей навчальний заклад мав назву «Луцька приватна українська гімназія товариства імені Лесі Українки». Контингент учнів гімназії не міг перевищувати 250 осіб (обмеження кількості учнів встановила влада). Учні походили переважно з українських родин, які мешкали на околицях Луцька. Наприклад, у 1922/23 н. р. із 204 дітей лише 79 були лучанами, решта – вихідцями з навколишніх сіл [188, арк. 1]. За соціальним походженням учнями української гімназії були переважно діти священників, учителів, службовців, заможних селян [188, арк. 4 зв.]. На навчання приймали дітей 12–16 років, які успішно склали вступні іспити. Усі дисципліни, крім історії, географії та польської мови,

викладались українською мовою. Закінчивши чотири класи гімназії, учні ще два роки продовжували навчання у двох групах ліцею – гуманістичному і фізико-математичному, що діяв на базі гімназії.

Педагогічний колектив закладу складався з 12–14 учителів вищої кваліфікації. Серед них був М. Левицький – письменник, перекладач, В. Федоренко – фахівець із латинської мови та історії стародавнього світу, Р. Шкляр – директор гімназії у 1926–1929 рр., учитель української мови та історії, Б. Білецький – директор гімназії у 1929–1939 рр., І. Власовський – викладач української мови і філософії, активний учасник церковно-релігійного життя на Волині міжвоєнної доби, згодом автор одного з найповніших нарисів історії Української православної церкви.

Луцька українська гімназія, як і більшість середніх навчальних закладів, що діяли на Волині у міжвоєнну добу, припинила своє існування у 1939 р. з приходом радянської влади.

Загалом наприкінці 1920-х рр. з 5 547 учнів середніх шкіл Волині у гімназіях з українською мовою викладання навчалося лише 537 учнів, що становило 9,7 % їх загальної кількості. Щоправда, ще 360 дітей українців навчалося в польських державних і самоврядних школах (у Луцьку, наприклад, це польськомовна державна гімназія ім. Т. Костюшка, а також приватна учительська семінарія ім. Г. Коллонтая). Отже, загалом 16,2 % учнів української національності, котрі навчалися в середніх школах, представляли майже 80 % населення Волині. Ще меншим був відсоток учителів-українців, котрі працювали в системі середнього шкільництва (див. табл. 3.2).

Таким чином, політика польської влади щодо українського шкільництва на Волині в 1920–1930-х рр. реалізовувалася у рамках концепції національно-державної асиміляції, що її здійснювали уряди націонал-демократів та «санації». На початку 1920-х рр. вона призвела до фактично повної ліквідації україномовного шкільництва. Реакцією українців на спроби полонізації їх культурно-освітнього життя стала активізація українського

національного руху, в т. ч. у формі активної участі в акціях шкільних плебісцитів. Це змусило польську владу частково змінити освітню політику й погодитися принаймні на існування утравквістичних (польсько-українських) шкіл.

Таблиця 3.2

Середнє шкільництво у Волинському шкільному окрузі

(1928/29 н. р.) [53, арк. 28 зв.]

Категорія шкіл	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість учителів
З польською мовою навчання	14	3872	204
З українською мовою навчання	3	537	36
Двомовні (польсько-українські)	1	234	14
З російською мовою викладання	2	374	25
З єврейською мовою викладання	2	530	21
Усього шкіл	22	5547	300

Поступки на користь українського шкільництва, які здійснювали «санаційні уряди» наприкінці 1920-х рр., були тактичним ходом, мета якого – залучення українців до реалізації пілсудчиківської концепції національної політики. Від середини 1930-х рр. розпочався черговий етап ліквідації національних шкіл. Наприкінці міжвоєнного двадцятиліття, в умовах посилення асиміляційного тиску на нацменшини, українське державне шкільництво на теренах Західної Волині фактично припинило своє існування.

3.3. Польськомовна освіта як засіб поширення польської культури на Волині

Як зазначалося вище, в системі навчальних закладів Волині в 1920–1930-х рр. виразно домінували польськомовні школи. Так, у 1927/28 н. р. із 1185 початкових шкіл, які діяли на території Волинського воєводства, –

723 були з польською мовою викладання. Ще 417 шкіл мали статус двомовних (утраквістичних) (див. табл. 3.3). Загалом в понад 90 % початкових шкіл Волинського шкільного округу навчання проводилося переважно польською мовою.

Таблиця 3.3

Початкове шкільництво на території Волинського шкільного округу у 1927–1928 н. р. [73, арк. 5 зв.]

Повіт	Усього шкіл	У тому числі шкіл									Кількість учнів
		польських	польських із українською мовою як предметом	польсько-українських (двомовних)	українських	польських із чеською мовою як предметом	польсько-чеських	польських із німецькою мовою як предметом	чеських	польських із чесько-руською мовою як предметом	
1. Дубнівський	146	37	40	56	2	–	–	–	9	2	13 684
2. Горохівський	68	21	34	11	–	1	–	1	–	–	7369
3. Костопільський	122	69	23	30	–	–	–	–	–	–	9912
4. Ковельський	126	37	46	42	–	1	–	–	–	–	12 894
5. Кременецький	144	19	87	37	1	–	–	–	–	–	16 409
6. Любомльський	48	17	18	13	–	–	–	–	–	–	4957
7. Луцький	196	72	21	87	1	5	1	2	7	–	17010
8. Рівненський	151	45	24	75	1	4	2	–	–	–	12 718
9. Володимирський	106	43	27	34	–	–	–	2	–	–	8908
10. Здолбунівський	78	15	28	32	–	1	1	–	1	–	11 291
Усього	1185	375	348	417	5	12	4	5	17	2	111 843

Аналогічною була ситуація й у сфері середнього шкільництва. Станом на 1931 р. із 23 середніх навчальних закладів Волині у 15-ти навчання проводилося лише польською мовою (із них вісім державних і шість приватних шкіл для єврейських дітей) [58, арк. 29]. Решта сім гімназій із

непольською мовою викладання були приватними навчальними закладами (три українські, дві російські і дві єврейські школи).

Розбудові польськомовного шкільництва на східних землях уряд приділяв особливу увагу. На переконання польських урядовців, відповідним чином спрямована освітня політика сприятиме швидкій асиміляції непольського населення, яке буде здійснюватися через «природний вплив польської культури» [385, s. 32]. На практиці цей вплив означав утілення в життя тих засад, які ґрунтувалися на переконанні, що єдиною офіційною мовою є лише польська мова, єдиною державною школою – лише школа з польською мовою викладання.

Саме ця ідея лягла в основу концепції національного виховання, яка реалізовувалася в Польщі на початку 1920-х рр. Її палким прихильником був міністр віросповідань і громадської освіти С. Грабський. Він стверджував, що головне завдання державної школи в Польщі – дати можливість непольській молоді долучитися до польської духовної культури, виховати почуття «спільної з польським народом історичної традиції», прищепити любов до польської літератури, культури і мистецтва» [401, s. 74]. Як зазначалося вище, концепція національного виховання лягла в основу Закону про освіту від 31 липня 1924 р., за яким основним типом державної школи на змішаних за національним складом населення територіях визначалася єдина польська школа. Україномовні та білоруськомовні школи були позбавлені будь-якої підтримки з боку держави.

Те, що закон про освіту був спрямований на ліквідацію шкільництва національних меншин, не приховували навіть самі поляки. Ян Корнецький – польський публіцист, котрий працював високопосадовцем у системі народної освіти, у статті «Освітні завдання на Кресах» зазначав, що в Польщі «...не може бути кількох окремих шкільних систем: польської, єврейської, русинської (української. – Ю. К.), білоруської, німецької, литовської. Державне шкільництво в Польській державі може бути лише одне: польське» [410, s. 112].

Незважаючи на те, що переважна більшість польськомовних шкіл на Волині перебували на повному фінансовому утриманні держави (оренда приміщень, забезпечення шкільним приладдям, виплата зарплатні учителям) і їхня кількість неухильно зростала, поза шкільною освітою залишалося навіть чимало поляків (у середині 1930-х рр. таких на Волині налічувалося близько 3 тисяч) [429, s. 24]. Переважно це діти, котрі проживали у віддалених волинських селах, де відсоток польського населення був низьким і не було державних початкових шкіл. У таких випадках роль фундатора польськомовних шкіл (найчастіше приватних) брали на себе польські громадсько-культурні організації. Їх кількість і потуга на Волині не була достатньою аби повністю забезпечити фінансування польських навчальних закладів. Тому частину витрат на організацію польськомовних приватних початкових шкіл брала на себе держава та органи місцевого самоврядування, які виділяли дотації на культурно-освітні товариства. А ті, у свою чергу, засновували й утримували (переважно в сільській місцевості) польські школи. Одним із таких товариств, яке мало розгалужену мережу своїх осередків у воєводстві й опікувалося польським шкільництвом на Волині, була Польська шкільна матиця (далі – ПШМ).

На західноволинських землях ПШМ розпочала свою діяльність в роки Першої світової війни – під час окупації частини її території австрійськими військами. На початку 1920-х рр. ПШМ створює розгалужену мережу своїх гуртків у всіх великих містах і багатьох селах Волинського воєводства. Членство в місцевому гуртку ПШМ, яким зазвичай опікувався місцевий ксьондз-парох, для польської інтелігенції було чи не обов'язковим. До організації входили члени родин землевласників, котрі мешкали в містах, представники вільних професій (учителі, юристи, лікарі), купці, підприємці, а також місцеве духовенство [877, s. 83]. Воєводська управа ПШМ, яку тривалий час очолював Тадеуш Кжижановський, розміщувалася в Луцьку. Станом на початок 1937 р. на Волині понад 5 тис. осіб були безпосередніми членами цієї організації або ж підтримували її фінансово [429, s. 20].

Від початку своєї діяльності ПШМ опікувалася розвитком польськомовного шкільництва на Волині, засновуючи початкові й середні школи, заклади професійно-технічної освіти, надаючи допомогу в організації інтернатів і притулків для учнівської молоді. Окрім того, ПШМ активно займалася позашкільною освітою, закладала бібліотеки, організовувала курси, театральні студії, хори тощо [429, s. 7].

Наприкінці 1920-х рр., коли стало очевидним, що держава не в змозі забезпечити у повному обсязі освітні потреби місцевого польського населення, ПШМ розпочала активну розбудову сільських приватних початкових шкіл. Школи ПШМ створювалися за ініціативи воєводської управи товариства на підставі закону про приватне шкільництво. Це були переважно чотирикласні школи першого рівня, де навчання проводив один учитель. Зазвичай школи ПШМ створювалися там, де місцева громада або гміна зобов'язувалася виділити приміщення для школи, забезпечити їй належні матеріально-побутові умови (опалення, світло), а також винайняти помешкання для вчителя [429, s. 28]. Кошти, необхідні для оплати праці вчителів, виділяла воєводська управа ПШМ.

Розбудова початкових шкіл ПШМ на території Волинського воєводства відбувалася доволі швидкими темпами. Якщо в 1931/32 н. р. на Волині налічувалося 16 початкових шкіл ПШМ, то вже в 1936/37 н. р. – 56. Станом на січень 1938 р. у воєводстві діяло 66 початкових шкіл ПШМ, найбільше в Луцькому (24 навчальні заклади), Ковельському (10) та Володимирському (сім) повітах [429, s. 26–28].

Середнє шкільництво на Волині у міжвоєнний період, як і початкове, мало виразно польський характер. Із 5 536 учнів, котрі в 1931/32 н. р. навчалися у середніх навчальних закладах Волині, 3 960 здобували освіту польською мовою [58, арк. 29]. Слід однак зазначити, що серед учнів середніх шкіл поляки не домінували. Найбільшу частку учнів цього типу навчальних закладів (за рахунок існування розгалуженої мережі приватних шкіл) становили євреї – 2133 (на Волині у міжвоєнний період існувало шість

приватних гімназій для єврейської молоді з польською мовою викладання). Утім поляки значно переважали серед учнів державних середніх шкіл. З 1713 учнів польської національності 1567 навчалися в державних гімназіях (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Національність учнів середніх шкіл (1931 р.) [58, арк. 29 зв.]

Тип шкіл	Поляки	Українці	Росіяни	Євреї	Чехи	Білоруси	Німці	Інші
Державні	1567	248	435	542	37	–	9	27
Самоврядні	56	20	16	82	–	–	–	–
Приватні	90	497	370	1509	–	–	–	1
Загалом	1713	765	851	2133	37	–	9	28

Серед навчальних закладів Волині з польською мовою викладання виділялася Луцька державна гімназія ім. Т. Костюшко. Навчальний заклад розпочав свою діяльність восени 1917 р., коли за ініціативи місцевих поляків при початковій школі ім. Королеви Ядвіги було відкрито перші класи гімназії. З листопада цього ж року гімназія перебувала під опікою місцевого гуртка ПШМ [429, с. 5]. У 1920 р. навчальний заклад отримав статус державного.

Луцька державна гімназія ім. Т. Костюшко була середнім коєдукаційним навчальним закладом гуманітарного профілю [178, арк. 13]. У 1922/23 н. р. у восьми класах гімназії навчалось 267 хлопців та 145 дівчат [177, арк. 6 зв.]. Навчання в гімназії відбувалося польською мовою, щоправда, українська мова вивчалася тут як окремий предмет. Зауважимо, що з 1927 р. в усіх польських державних гімназіях на Волині запроваджувалося вивчення української мови. Підставою цього стало розпорядження Міністерства віросповідань і народної освіти від 22 квітня цього ж року, в якому зазначалося, що «починаючи з 1927/1928 н. р. в державних середніх школах запроваджується обов'язкове вивчення

української мови як предмета у 1–5 класах – в обсязі 3 год. на тиждень, а в 6–8 класах – 2 год. на тиждень» [179, арк. 1]. Це розпорядження було підкріплене циркуляром куратора Волинського шкільного округу від 28 липня 1927 р. У ньому вказувалося, що вивчення предмета «українська мова» є обов'язковим для усіх учнів, котрі навчаються в державних гімназіях [179, арк. 1].

Переважну більшість учнів гімназії складала молодь польської національності. Так, із 412 гімназистів, які навчались тут у 1922/23 н. р., 383 були поляками. У наступні роки в навчальному закладі зростає кількість учнів-неполяків (українців, євреїв), однак упродовж усього міжвоєнного періоду вона залишалася незначною (див. табл. 3.5).

До числа кращих середніх шкіл Волині у міжвоєнний період належала Луцька приватна гімназія ім. Гуго Коллонтая. Цей навчальний заклад розпочав свою діяльність у лютому 1924 р. як приватна учительська семінарія з метою «підготовки висококваліфікованих учителів з місцевого населення для шкіл Волині та Полісся» [184, арк. 1]. Ініціатором створення семінарії був місцевий гурток Товариства учителів середніх і вищих шкіл [185, арк. 2]. Товариство опікувалося семінарією до березня 1928 р.

Таблиця 3.5

Національність учнів Луцької державної гімназії ім. Т. Костюшка

Навчаль- ний рік	Поляки	Українці	Євреї	Німці	Чехи	Росіяни	Караїми	Інші	Усього
1922/23	383	3	11	1	7	–	–	7	412
1930/31	198	9	58	2	18	46	3	–	334
1935/36	365	24	35	2	–	–	–	1	494

Розраховано за: [177, арк. 6 зв.; 180, арк. 6 зв.; 181, арк. 4].

У перші роки свого існування навчальний заклад зіткнувся зі значними фінансовими труднощами, що негативно відбилося на його роботі: учителям не виплачувалася належна зарплатня, високою була плінність кадрів, кабінети не мали навчального обладнання. Наприкінці 1927/28 н. р. шкільна влада планувала закрити семінарію через важкий фінансовий стан закладу (школа отримувала лише невелику дотацію від магістрату м. Луцька у розмірі 4 тис. зл.) [182, арк. 4]. У 1929 р. відбулася реорганізація установи, яка отримала права державної школи й часткове фінансування від Міністерства віросповідань і народної освіти [184, арк. 2].

Станом на 1930 р. у семінарії навчалося 208 учнів, із них 113 поляків, 23 українці, 26 росіян, два німці, 34 євреї, 10 чехів [183, арк. 3 зв.]. Навчальний процес забезпечували 17 учителів (12 поляків, два українці, один росіянин, один єврей та один німець) [183, арк. 5]. У 1931 р. при семінарії було відкрито інтернат для дівчат із незаможних сімей на 44 місця [183, арк. 9 зв.].

Унаслідок шкільної реформи 1932 р. приватна учительська семінарія з правами державної школи в Луцьку була ліквідована, а на її місці у 1934 р. засновано чотирикласну гімназію ім. Г. Коллонтая. У той час тут навчалося 274 учні, з них: римо-католиків – 188, православних – 53, греко-католик – один, протестантів – два, юдеїв – 30 [186, арк. 1].

Важливе місце в структурі польських середніх навчальних закладів міжвоєнної Волині займав Кременецький ліцей. У розбудові нової системи освіти на західноволинських землях цьому навчальному закладу відводилася особлива роль. Ішлося не лише про відродження освітніх традицій Волинського ліцею ХІХ ст., закритого свого часу російською владою, а й про важливу ідеологічну й культурну роль, яку мав виконувати цей навчальний заклад у справі поширення польських культурних впливів на Волині.

Кременецький ліцей відновив свою діяльність на підставі наказу «начальника держави» Ю. Пілсудського від 27 травня 1920 р. [877, s. 62]. Тоді ліцею було передано все рухоме і нерухоме майно, яке належало цій

інституції на момент її закриття російським урядом. У лютому 1922 р. Рада міністрів своєю постановою визначила організаційні засади діяльності Кременецького ліцею. Особливістю цього навчального закладу було те, що його виділили в окрему адміністративну одиницю (11 шкільний округ) у системі освітніх установ Польщі. Очолював його куратор (візитатор ліцею), що підпорядковувався безпосередньо міністру віросповідань і народної освіти [251, арк. 4]. Першим куратором Кременецького ліцею став Марек Пекарський. Цю посаду він обіймав від 1922-го до 1926 р. У наступні роки кураторами ліцею працювали Юліуш Понятовський (1927–1934) та Стефан Чарноцький (1936–1939).

Кременецький ліцей мав багатогалузеву структуру, яка охоплювала навчально-виховні заклади різних рівнів, починаючи від дошкільних установ і закінчуючи навчальним закладом вищого рівня – педагогіумом. Формування освітньої мережі ліцею розпочалося у січні 1921 р., коли на підставі рішення Міністерства віросповідань і народної освіти була відкрита його перша освітня установа – учительська семінарія. Завдання семінарії полягало в підготовці учительських кадрів для міських і сільських шкіл воєводства.

Учительська семінарія Кременецького ліцею була навчальним закладом змішаного типу, в якому навчалися і хлопці, і дівчата. Так, у 1928/29 н. р. у семінарії здобували фахову освіту 212 учнів (86 хлопців і 126 дівчат) [252, арк. 2]; у 1933–1934 рр., відповідно, – 93 (61 хлопець і 32 дівчини); у 1934–1935 рр. – 65 (36 хлопців і 29 дівчат); у 1935–1936 рр. – лише 25 (16 хлопців та дев'ять дівчат) [703, с. 20]. Тенденція до зменшення кількості учнів семінарії наприкінці 30-х років очевидно була зумовлена достатнім кадровим забезпеченням польськомовних середніх шкіл Волині. У 1936 р. після проведення шкільної реформи учительську семінарію Кременецького ліцею було ліквідовано.

Ще одним навчальним закладом, що увійшов до структури ліцею була гімназія ім. Т. Чацького. Її було відкрито у квітні 1921 р. Гімназія

забезпечувала підготовку учнів 3–8 класів. Кількість учнів гімназії ім. Т. Чацького постійно зростала. Якщо у 1929/30 н. р. у ній навчалося лише 165 учнів, то вже в 1936 р. – 357 учнів [703, с. 20].

Навчальним закладом проміжного типу між середньою і вищою школою став заснований 1935 р. педагогіум Кременецького ліцею. Він мав два відділи (гуманітарний та природничий) і займався підготовкою учительських кадрів. У 1936/37 н. р. в педагогіумі навчалося 75 учнів, переважно поляків [256, арк. 1].

До структури Кременецького ліцею входили також дошкільні установи – дитячі садочки. Перший із них (на 35 місць) було відкрито в Кременці в 1924 р. [252, арк. 2]. Згодом ліцей відкрив дошкільні навчальні заклади у Смізі та Білокриниці.

Кадрове забезпечення викладацького складу Кременецького ліцею відбивало політику Польської держави щодо новоприєднаних територій. У 1931/32 н. р. тут працювало 58 учителів, серед яких виразно домінували поляки [254, арк. 3 зв.]. Керівництво ліцею намагалося залучати до викладацької діяльності педагогів найвищої кваліфікації, у т. ч. з академічних середовищ Варшави, Львова, Кракова.

Щодо учнівського складу, то статистичні дані, наведені в щорічних звітах Кременецького ліцею про його роботу, свідчать, що в навчальних закладах ліцею щороку здобувало освіту пересічно 900 учнів (поляків, українців, росіян, німців, чехів, білорусів, євреїв, румунів) [255, арк. 1 зв.]. У перші роки роботи ліцею тут навчалися переважно вихідці з польського середовища (біженці-поляки з радянської України, колишні вояки польської армії, діти військових осадників). Водночас відсоток українців – учнів ліцею був мінімальним. Так, із 919 учнів, які навчалися в Кременецькому ліцеї у 1928/29 н. р., поляків налічувалося 731 (або 80 %), а українців – лише 71 (8 %) [252, арк. 2 зв.]. Як писав у своїх спогадах один із викладачів Кременецького ліцею: «куратор Пекарський (М. Пекарський – куратор Кременецького ліцею у 1922–1926 рр. – Ю. К.) чудово віддавав собі відчит у

виразно представлений, політичній функції Кременецького ліцею. Вважав його острівцем польськості, острівцем, оточеним елементами етнічно нам чужими: українцями, євреями, росіянами. Прагнув робити все, аби він (ліцей) промінував на місцеве середовище польську науку, польську культуру, польську цивілізацію. В такий спосіб розумів продовження ідей Тадеуша Чацького... Пекарський і коло осіб, яке опікувалось відродженням Кременецького ліцею вважали думку про допуск до ліцею українців - профанацією» [877, с. 63].

З кінця 1920-х рр. ситуація почала дещо змінюватися: української молоді в навчальних закладах ліцею з кожним роком ставало дедалі більше (див. табл. 3.6).

У 1932/33 н. р. тут навчалось 116 українців, що становило 13 % усіх учнів [254, арк. 1 зв.]. Кількість учнів польської національності хоча дещо й зменшилася порівняно з початком 1920-х рр., однак вихідці з польського середовища й надалі складали переважну більшість ліцеїстів. Свідченням виразного домінування поляків серед учнів Кременецького ліцею є статистика, яка бере до увагу їхню конфесійну приналежність. У 1932/33 н. р. 70,7 % учнів Кременецького ліцею становили римо-католики, 22,4 % – православні, юдеї – 6,3%, решта 2 % – греко-католики та протестанти [254, арк. 1 зв.].

Таблиця 3.6

Національний склад учнів Кременецького ліцею (1928–1934 рр.)

Навчальний рік	Національність								всього учнів
	поляки	українці	росіяни	німці	чехи	євреї	білоруси	румуні	
1928/29	731	71	68	1	3	45	–	–	919
1929/30	700	74	71	–	8	49	–	–	902
1932/33	648	116	75	–	6	57	1	–	903
1933/34	655	113	78	2	7	57	1	1	914

Розраховано за: [252, арк. 2 зв.; 253, арк. 2 зв.; 254, арк. 1 зв.; 255, арк. 1 зв.]

За соціальним походженням найчисленнішу групу в ліцеї становили діти – вихідці з родин інтелігенції (лікарів, учителів, службовців, юристів) – 41 %, решта – діти землевласників, заможних селян, промисловців та купців [252, арк. 3]. Понад 70 % учнів Кременецького ліцею походили з Волині. Навчалися тут і вихідці з інших воєводств Польщі, а також із-за кордону (у т. ч. 38 дітей із СРСР) [252, арк. 3].

Зауважимо, що з огляду на господарську специфіку регіону важливим напрямом освітньої діяльності Кременецького ліцею було професійне навчання. До мережі навчальних закладів ліцею входили такі професійно-технічні школи нижчого та середнього типу: державна середня сільськогосподарська школа в с. Білокриниці, середня торгова школа в Кременці, нижча садівнича школа та школа гайових (лісників) у с. Суражі, нижча садівнича школа в с. Лідихові, нижча ремісничо-промислова школа в с. Смизі Дубенського повіту, середня господарсько-ремісничка школа в с. Вишнівці [251, арк. 2]. У цих освітніх установах учні ознайомлювалися з основами сільськогосподарських і технічних наук, багато уваги приділялося вивченню фахових предметів. Так, одна з найбільших на Волині шкіл – ремісничо-промислова школа у с. Вишнівці Кременецького повіту мала такі відділи: столярний, механічний, електромонтерний, слюсарний та окремий відділ для навчання дівчат. Кількість учнів школи сягала 100–120 осіб [703, с. 20].

У структурі Кременецького ліцею існували також спеціалізовані навчальні заклади – т. зв. народні університети. Їх слухачами була сільська молодь, переважно польської та української національності, віком від 18 до 26 років. Народним університетам відводилася важлива ідеологічна роль у формуванні лояльного ставлення місцевих українців до Польської держави. Як зазначалося в одному з річних звітів про роботу Кременецького ліцею, метою діяльності народних університетів було «прагнення до творення братерства двох народів, виховання активних громадян, котрі б працювали над піднесенням культури й добробуту волинського села» [254, арк. 12 зв.].

Перший народний університет на Волині розпочав свою діяльність у 1932 р. у с. Михайлівці Дубенського повіту. Його слухачами стали 17 осіб – сім поляків і 10 українців [254, арк. 12 зв.]. Навчання т. зв. зимового курсу народного університету тривало чотири місяці – з 1 грудня 1932 р. до 1 квітня 1933 р. Програма першого курсу народного університету в Михайлівці включала такі предмети: наука про сучасну Польщу (державний устрій Польщі), громадянське виховання, правознавство, психологія, етика, польська та українська мови, природничі науки, гігієна, кооперація, культура села, народний театр, господарська бухгалтерія, співи, гімнастика. Окрім вказаних предметів, програма передбачала щоденне годинне читання газет і рефератів із дискусіями на окреслену тему (внутрішня та зовнішня політика держави, культурно-освітні події, хроніка політичного життя). Для слухачів народних університетів організовувалися екскурсії до Білокриниці, Кременця, Почаєва, Вишнівця [254, арк. 13 зв.].

У 1930-х рр. за ініціативи Кременецького ліцею на Волині створюються ще два народні університети – у Ружині Ковельського повіту (1935) та Малинську Костопільського повіту (мав розпочати роботу в 1939 р.).

Успішне функціонування Кременецького ліцею та його структурних підрозділів забезпечувалося значним економічним потенціалом закладу. Господарство ліцею складалося з лісових володінь, земельних угідь та промислових підприємств. Ліцей перебував на повному самофінансуванні.

Уже на початку 1920-х рр. для економічної підтримки та повноцінного функціонування закладу в користування ліцею уряд передав Кременецьке лісництво з орними землями та луками, а також угіддя в Білокриницькому, Лішнянському, Почаївському, Смигівському, Радивилівському, Козинському, Княгинінському, Милостівському, Дублянському лісництвах Кременецького повіту [251, арк. 3]. Площа лісових володінь Кременецького ліцею і 1938 р. сягала близько 40 тис. га, що становило 1/3 усіх лісових масивів тодішнього Волинського воєводства [703, с. 22].

У 1920–1930-х рр. ліцей володів також значними земельними угіддями. Вони поділялися на фільварки, який у 1925 р. налічувалося п'ять [251, арк. 3]. До володінь ліцею належали також сади, пасіка, тваринницьке та рибне господарство.

Чималий дохід ліцею приносили промислові підприємства, які перебували у його власності. Найбільш прибутковими з них були заклади лісопереробної промисловості. Це тартаки у Смизі, Суражі і навіть у Львові, де, окрім лісопильні, ліцей володів меблевою фабрикою [251, арк. 3]. Окрім того, у власності ліцею перебували млини, фабрики з виробництва вапна, цегельня на території Кременецького повіту.

Наявність власних коштів та їх ефективне використання забезпечило можливість Кременецькому ліцею фінансувати не лише власні науково-освітні проекти, а й діяльність багатьох польських освітніх і культурних інституцій на території Волинського воєводства. У 1927–1930 рр. загальний розмір цієї допомоги становив 270 тис. зл., із них 46 тис. зл. було виділено на розвиток різних форм позашкільної роботи Волинського кураторіуму, 6 тис. зл. – на будівництво та ремонт римо-католицьких храмів, 10 тис. зл. – на будівництво початкових шкіл. 9 тис. зл. фінансової допомоги від ліцею отримала Польська шкільна матіца, 20 тис. зл. – Волинський союз сільської молоді, 5 тис. зл. – учительська семінарія ПШМ у Луцьку, 3 тис. зл. – польський театр у Луцьку. Важливою статтею видатків ліцею були стипендії для незаможних і здібних учнів. Для цих цілей ліцей виділив 67 тис. зл. [877, s. 248].

Успішна фінансова діяльність ліцею давала йому змогу створювати наукові підрозділи, які не передбачали державного фінансування. Одним із них стала бібліотека. Станом на 1933 р. бібліотека Кременецького ліцею налічувала 8 917 томів книг, з яких 45 – стародруки та рукописи [254, арк. 14].

Ще одним науковим і культурним центром Кременецького ліцею був музей Кременецької землі ім. д-ра Віллібальда Бессера, відкритий у 1937 р.

Основу колекції музею складали етнографічні, історичні, археологічні матеріали. Окрема зала була присвячена історії Волинського (Кременецького) ліцею [703, с. 22].

Важливе місце в науковій роботі Кременецького ліцею займав Волинський науково-дослідний інститут, заснований у червні 1938 р. До роботи в ньому, окрім місцевих науковців, були запрошені представники провідних польських академічних установ. Очолив інституцію проф. С. Кульчицький. Діяльність інституту зосереджувалася в гуманістичній, етнографічній, фізико-географічній, господарській та економічній секціях [704, с. 85–88].

Важливим доповненням до навчально-виховної та наукової роботи, яку проводив цей заклад, були різні форми позашкільного дозвілля учнів. У ліцеї діяли краєзнавче товариство, яке об'єднувало аматорів туристичного руху (68 осіб), спортивний гурток (секції спортивних ігор, легкої атлетики, хокею, лиж), що налічував 67 осіб, літературний гурток (204 члени), гурток лісників (65 осіб) та гурток землеробів (64 осіб) [254, арк. 9 зв.–12].

Велика увага в ліцеї приділялася естетичному вихованню учнів. При учительській семінарії діяли музичні курси гри на фортепіано та скрипці. Їх відвідувало 40 осіб. Заняття з музики проводили як місцеві учителі, так і запрошені професори Варшавської консерваторії [252, арк. 6]. Шкільні та державні свята в Кременецькому ліцеї часто проходили за участю симфонічного оркестру рільничої школи у Білокриниці. Гімназійна і семінаристська молодь складала основу учнівського хору Кременецького ліцею, відомого в ті часи далеко за межами Кременеччини. В ліцеї постійно влаштовувалися художні виставки, а також фотовиставки, на яких виставляли свої роботи учні художнього гуртка у Вишнівці та члени фотогуртка в Кременці [252, арк. 6 зв.].

Таким чином, Кременецький ліцей став важливим осередком громадського, освітнього, наукового, культурного життя міжвоєнної Волині. Він відіграв помітну роль у розвитку освіти та науки на західноволинських

землях. Поряд із цим у діяльності цього навчального закладу в 1920–1930-х рр. чітко відстежується його політико-ідеологічна функція – залучення місцевої молоді до традицій польської освіти, мови та культури, її поступова інтеграція до польського культурного простору.

У системі навчальних закладів Волинського шкільного округу важливе місце посідали професійно-технічні школи. Потреби подолання господарської відсталості краю, гостра нестача кваліфікованої робочої сили, модернізаційна перебудова окремих секторів економіки волинського регіону вимагали фахово підготовлених кадрів. Для забезпечення краю кваліфікованими працівниками різних профілів створювалися професійні навчальні заклади. З урахуванням специфіки та потреб волинського регіону вони мали певну спеціалізацію. Найбільш поширеними на Волині були промислово-ремісничі, торговельні та сільськогосподарські школи.

Станом на 1929 р. на території Волинського воєводства діяло 19 промислово-технічних, торгових, а також кілька рільничих шкіл [52, арк. 31–31 зв.]. До кінця міжвоєнного двадцятиліття кількість професійних навчальних закладів на Волині зросла до 35, із них 22 школи готували промислово-технічні кадри, шість – фахівців торговельної і банківської сфери, п'ять шкіл мали сільськогосподарську спеціалізацію, у двох навчальних закладах молодь могла здобувати навички ведення домашнього господарства [71, арк. 95 зв.–96 зв.]. За структурою професійне шкільництво поділялося на фахові школи нижчого рівня, гімназії (ліцеї) та професійні курси [581, с. 124].

За формою власності професійні школи були державними та приватними. Ряд навчальних закладів фінансувалися органами місцевого самоврядування. Упродовж міжвоєнного періоду професійно-технічну підготовку волинської молоді забезпечували такі державні навчальні заклади: державна школа (згодом ліцей) землемірів та дорожніх техніків у Ковелі, будівельно-реміснича (мулярська), а також столярська школи у Кременці, механічна гімназія у Ковелі й жіноча кравецька гімназія у Луцьку [71, арк. 95 зв.].

Станом на 1937/38 н. р. у них здобувало професійну освіту 504 учні (див. додаток Д). Окрім названих шкіл, на території Волинського шкільного округу діяло ще 11 державних професійних *шкіл перекваліфікації*, навчання в яких відбувалося у вечірні години обсягом 12 годин на тиждень. Якщо в 1929 р. у цих школах професійну освіту здобувало близько 1100 учнів [52, арк. 31 зв.], то наприкінці 1930-х рр. кількість тих, хто перекваліфіковувався на нові спеціальності, у цих закладах професійної освіти зростає до 4 тис. [71, арк. 95 зв. – 96 зв.].

У державних професійних школах переважно навчалася незаможна молодь, яка не мала можливості здобувати освіту у приватних навчальних закладах цього типу. Зауважимо, що більшість цих шкіл мали у своїй структурі гуртожитки, де учні проживали на постійній основі. Так, інтернат (бурса) Державної жіночої кравецької гімназії в Луцьку був розрахований на 70 осіб [59, арк. 8]. Плата за проживання в ньому становила 40 зл. Діти з незаможних сімей мали пільгові умови оплати – 30, 25, 15 зл., а окремі з них проживали в бурсі безкоштовно.

До професійних закладів навчання приймали хлопців та дівчат на підставі свідоцтва про отримання початкової семирічної освіти. Навчання в цих школах зазвичай тривало три роки. У школах вивчали як загальноосвітні, так і фахові дисципліни. Навчання усіх предметів у державних школах проводилося польською мовою.

Серед приватних професійно-технічних навчальних закладів найбільш популярними були: механічна гімназія у Володимирі (167 учнів), механічні школи у Здолбуніві (137 учнів) та Сарнах (122 учні), кравецька жіноча гімназія у Рівному (166 учнів), а також приватні кравецькі школи у Ковелі (158 учнів), Рівному (136 учнів) та Сарнах (130 учнів) [71, арк. 95 зв.–96 зв.]. З основами банківської справи, діловодства, торгівлі молодь ознайомлювалася у фахових торгових (комерційних) школах найбільших міст воєводства – Луцька, Рівного, Ковеля та Дубна. У 1937/38 н. р. у цих школах загалом навчалася близько 1000 учнів.

Більшість приватних професійно-технічних шкіл перебували на утриманні товариств, професійних союзів, а також приватних осіб. Найбільшу допомогу в організації та фінансуванні закладів професійної освіти надавали громадсько-культурні організації, як-от: Товариство розповсюдження професійної і рільничої праці серед євреїв, Товариство підтримки професійної освіти на Волині, Союз жінок громадської праці, Товариство Провидіння Божого, гуртки сільських господинь, Товариство польських купців, Товариство учителів середніх і вищих шкіл, єврейське батьківське товариство «Освіта» та ін. [61, арк. 38–38 зв.].

Важливу роль у поширенні професійної освіти серед польської молоді на Волині відігравало товариство Польської шкільної матиці. Станом на 1937/38 н. р. ПШМ належало п'ять промислово-ремісничих і дві торгових школи. Це, зокрема, торгова гімназія в Луцьку (218 учнів), торгова гімназія в Рівному (234 учні), столярні школи в Луцьку (53 учні) та Острозі (51 учень), ремісничо-промислові школи в Сарнах (123 учні), Володимирі (165 учнів) та Здолбунові (143 учні). Загалом у професійних школах ПШМ на Волині навчалось 988 учнів [429, с. 35]. Серед молоді, яка здобувала освіту в торгових школах, виразно домінували поляки. Відсоток учнів непольської національності був дещо вищим серед молоді, яка навчалась в ремісничо-промислових школах. Конфесійну приналежність учнів шкіл ПШМ ілюструє таблиця 3.7.

Таблиця 3.7

Конфесійна приналежність учнів професійних шкіл ПШМ (1937/38 н. р.)

[429, с. 36]

Віросповідання учнів	Торгова гімн. в Луцьку	Торгова гімн. в Рівному	Ремісничо-промислові школи				
			Луцьк	Остріг	Сарни	Волод.	Здолбунів
Римо-католики	147	198	26	13	93	102	82
Православні	46	33	25	28	23	62	55
Інші	25	3	2	10	7	1	6

Гуртки ПШМ опікувалися також освітніми закладами, які входили до системи державного шкільництва. Так, осередок товариства у Ковелі здійснював опіку над гуртожитком (бурсою) для слухачів школи дорожніх техніків (оплачували обіди 14 учням), курсами перекваліфікації, бібліотекою (налічувала 200 томів), а також дитячим садочком на 40 місць [51, арк. 1 зв.].

Поруч із закладами професійної освіти у волинських містах діяли короткотермінові курси, які забезпечували слухачів теоретичними знаннями з фахової справи. Зазвичай вони тривали кілька місяців і провадили їх приватні особи. Наприклад, у 1930-х рр. курси крою і шиття діяли в кількох містах воєводства: Ковелі (організатор – М. Сушчевська; навчалося 28 учнів), Острозі (організатор – Союз жінок громадської праці; 61 учень), Рівному (організатор – Й. Бохенська; п'ять учнів), Володимирі (організатор – З. Лобановська; вісім учнів) [71, арк. 96 зв.].

У структурі професійної освіти важливе місце посідали сільськогосподарські навчальні заклади. Волинь була аграрним регіоном, де провідну роль відігравало сільське господарство. Щоправда, рівень агрокультури тут залишався низьким, домінували застарілі методи обробітку землі. На селі гостро стояла проблема кваліфікованих кадрів. Тому одним з актуальних завдань, які ставила перед собою воєводська адміністрація у справі піднесення волинського шкільництва, стало поширення фахової освіти серед селян. Ця роль покладалася на навчальні заклади, які мали готувати фахівців сільськогосподарських спеціальностей.

Одним із перших таких освітніх закладів сільськогосподарського профілю стала державна рільнича школа, відкрита за сприяння воєводської адміністрація у жовтні 1924 р. у с. Тростянці Луцького району [581, с. 125]. До школи приймали молодь віком 17–24 років. Курс навчання спочатку тривав 11 місяців, однак згодом його продовжили до 18 місяців через незадовільну підготовку учнів [61, арк. 38–38 зв.]. Навчання та проживання були безкоштовними, лише за харчування учні щомісяця сплачували 15–20 зл. Школа мала 77 га землі, на якій молодь отримувала практичні навички.

Незважаючи на доволі привабливі умови, охочих навчатись у школі було небагато. Станом на 1933 р. у школі було лише 42 учні [61, арк. 38 зв.], у 1937/38 н. р. їх кількість збільшилася до 62 [71, арк. 96 зв.].

Окрім Тростянця, на території Волинського воєводства державні сільськогосподарські навчальні заклади діяли у Шубкові Рівненського повіту (державна рільничо-хмелярська школа), Доротичах Сарненського повіту (державна школа рільничого навчання ім. проф. Юзефа Мікуловського-Поморського), Адамівці Ковельського повіту (державна рільнича школа), Гориньгороді Рівненського повіту (державна школа підготовки сільських господаринь). Загалом у 1938 р. у п'яти державних рільничих школах на Волині навчалось 187 учнів [71, арк. 95 зв.–96 зв.]. Окремі з них отримували державні стипендії.

Допомогу в організації та фінансуванні сільськогосподарських шкіл нерідко надавали органи місцевого самоврядування, зокрема повітові сеймики. Одна з таких шкіл була відкрита у 1928 р. за сприяння та підтримки Кременецького сеймику – чоловіча рільнича школа у Вишнівці, неподалік Кременця. Курс навчання в ній тривав 11 місяців [61, арк. 38–38 зв.]. У 1933 р. в цій школі навчалось 25 осіб. Навчання в закладі було безкоштовним, за проживання в інтернаті учні сплачували щомісяця 20 зл. Учнівська молодь із Кременецького повіту отримувала стипендію, яку виділяв сеймик. Незважаючи на це, сільська молодь не виявляла великого інтересу до навчання. Упродовж 1928–1936 рр. у Вишнівці фахову підготовку здобуло лише 195 учнів [581, с. 125].

Популярною на Волині була єдина державна середня сільськогосподарська чоловіча школа у с. Білокриниці Кременецького повіту. Цей навчальний заклад входив до структури Кременецького ліцею [251, арк. 2]. Переважна більшість слухачів школи були поляками. У річному звіті Кременецького ліцею за 1933–1934 рр. наведено дані про національний склад учнів Білокриницької рільничої школи: 138 поляків, 16 українців, вісім росіян, двоє німців, один чех і один білорус [255, арк. 2].

Позаяк утримання рільничих шкіл потребувало чималих державних коштів, то, окрім стаціонарних шкіл, сільськогосподарську освіту на Волині поширювали пересувні (мандрівні) школи. Упродовж 4–5 місяців у них викладали фахові дисципліни, читали курси домашнього господарства. Станом на 1931 р. на Волині було дві державні пересувні школи – одна в Дубенському повіті (Перша державна мандрівна жіноча рільнича школа), інша – в Горохівському [58, арк. 7]. Навчальна програма школи с. Охлопова Горохівського повіту складалася із 300 год теоретичного курсу і включала такі дисципліни, як етика, домашнє господарство, городництво, історія, кооперація та ін. На практичних заняттях жінки опановували майстерність крою, в'язання, кухарства, прання, прасування тощо. Наприкінці міжвоєнного двадцятиліття на Волині працювало п'ять пересувних рільничих шкіл: чотири жіночі – у Дубенському, Горохівському та Здолбунівському повітах та одна чоловіча – у Здолбунівському повіті [71, арк. 96 зв.].

Усього в 1937/38 н. р. на Волині працювало 11 рільничих шкіл та курсів, де сільська молодь могла здобувати фахову освіту. Для майже двомільйонного населення краю (переважно сільського) ці показники були вкрай низькими. Зауважимо, що відкриття державних непольських фахових шкіл на Волині влада не допускала. У міжвоєнний період на території Волинського воєводства діяло лише кілька єврейських приватних професійних навчальних закладів: приватна механічна школа Товариства поширення професійної і рільничої праці серед євреїв у Володимирі, приватна столярська школа Товариства поширення професійної і рільничої праці серед євреїв у Сарнах, приватна кравецька школа Товариства поширення професійної і рільничої праці серед євреїв у Ковелі, приватні кравецькі жіночі школи цього ж товариства у Кременці, Рівному та Острозі, торгова школа Мордохая Йозефсберга в Рівному [105, арк. 3]. Шкіл з українською мовою навчання (державних чи приватних) у міжвоєнний період на Волині не було.

Важлива роль у системі польської освіти у 20–30-х роках приділялася позашкільному навчанню. Насамперед воно було спрямоване на задоволення освітніх потреб сільського населення Волині. Відсоток неграмотних серед дорослих мешканців волинського села залишався доволі високим. Окрім того, влада вважала, що долучення до системи польської освіти якнайширших верств місцевого населення сприятиме «вихованню свідомих, відповідальних і активних громадян держави», пройнятих духом польського патріотизму [424, s. 14–15]. Основними формами позашкільної освіти на західноволинських землях у міжвоєнний період були: вечірні курси та початкові школи для дорослих, пересувні бібліотеки, світлиці – як культурно-освітні осередки при початкових школах, народні хори, недільні університети.

Найпоширенішою формою освіти для дорослого населення села були вечірні курси. В опрацьованому Інститутом освіти для дорослих у Варшаві документі завдання цих курсів окреслювалося таким чином: «Курси – це перший мінімальний етап початкової освіти для громадян, котрі в дитинстві були позбавлені можливості навчання в початковій школі. Мета курсів – не лише навчання, а й в однаковій мірі виховання – пробудження найглибших людських і громадянських почуттів» [424, s. 15]. На Волині влада намагалася охопити цією формою навчання насамперед сільське населення, більшість якого становили українці.

Курси почали активно впроваджуватись у волинських селах у 1929 р. – після призначення адміністратором Волині Г. Юзевського. Сам воєвода вважав цю форму навчання «важливим чинником, який впливатиме на культурний і освітній рівень найширших верств населення Волині, на формування нового позитивно ставлення громадянина до держави» [52, арк. 32 зв.]. З кожним роком слухачами курсів ставала все більша кількість осіб. Якщо у 1933 р. курси діяли у 462 місцевостях Волинського воєводства, а їх слухачами були 11 976 осіб, то в 1936 р. кількість курсів для дорослих зросла до 759 [61, арк. 51 зв.]. У 1937/38 н. р. їх відвідало 22 432 особи [71, арк. 100].

Переважну більшість слухачів вечірніх курсів склали українські селяни. Так, із 8542 осіб, які закінчили курси в 1929/30 н. р., 6018 були православного віросповідання і 2193 – римо-католиками [424, s. 9].

Вечірні курси для дорослих проводили вчителі початкових шкіл. Зазвичай заняття відбувалися в зимову пору року, коли селяни були менш прив'язані до своїх господарств. Навчання тривало п'ять місяців: від 1 листопада до 1 квітня. Весь курс п'ятимісячного навчання був розрахований на 18 тижнів і складався із 162 лекційних годин [425, s. 32]. На курсах викладали як загальноосвітні предмети, так і фахові дисципліни – рільництво, городництво, домашнє господарство. Важливе місце відводилося урокам громадянського виховання.

Тижневе навантаження (9 год) для слухачів вечірніх курсів розподілялося таким чином: польська мова і література – 2 год, математика – 2 год, господарство – 3 год, громадянська освіта – 2 год. До програми навчання курсів, які діяли в селах з переважно українським населенням, додавалося й вивчення української мови обсягом 2 год на тиждень [425, s. 32].

У тих повітах воєводства, де вечірні курси мали найбільшу популярність серед місцевих мешканців (Кременецький, Дубенський, Ковельський, Володимирський, Здолбунівський), у 1929 р. інструктори позашкільної освіти Волинського кураторіуму почали створювати *світлиці* – освітньо-культурні осередки, які мали скласти конкуренцію українським «Просвітам» [52, арк. 33]. Їх розбудова проходила швидкими темпами. Якщо у 1933 р. Волинським кураторіумом було зареєстровано 445 світлиць [61, арк. 51 зв.], то у 1938 р. їх кількість зросла до 777 [71, арк. 100]. У світлицях, які зазвичай розміщувалися в приміщеннях початкових шкіл, влаштовували читальні, проводили освітні зібрання, лекції, товариські зустрічі, ставилися вистави аматорських театрів, відбувалися заняття народних хорів. Тут же діяли пункти пересувних бібліотек (у 1937 р. їх на Волині нараховувалось 1309) [71, арк. 100].

Окрім вечірніх курсів та світлиць, важливою формою позашкільної освіти на Волині були *початкові школи для дорослих*. Ці школи розпочали свою діяльність у 1927/28 н. р. при військових гарнізонах Володимира, Рівного й Дубна. Їхніми слухачами були переважно підофіцери армії, котрі не мали повної початкової освіти й прагнули отримати свідоцтва про закінчення семи класів початкової школи. Однак у цих школах навчалися не лише військові. Так, наприклад, у 1929/30 н. р. до підофіцерських шкіл, які діяли при державних початкових школах у Володимирі, Луцьку та Ковелі, записалися працівники залізниці, а також кілька робітників промислових спеціальностей [424, s. 17].

У 1930/31 н. р. на Волині існувало сім початкових шкіл для дорослих, а їх слухачами було близько 700 осіб [424, s. 18]. Зазвичай такі школи перебували на самофінансуванні. Оплату праці вчителів здійснювали самі слухачі навчальних закладів або ж органи місцевого самоврядування. Курс навчання у школах для дорослих складався з двох рівнів і тривав упродовж двох навчальних років.

Нарешті ще однією нетиповою формою освіти для сільської молоді на Волині в 1920–1930-х рр. стали т. зв. *недільні університети*. Станом на 1935 р. їх на території воєводства діяло 13: два – в Горохівському повіті, три – в Костопільському, чотири – в Ковельському, два – в Кременецькому, два – в Луцькому й один університет для міської молоді у Рівному [65, арк. 67 зв.]. Загалом у них навчалося 455 слухачів, переважно поляків та українців. Навчальна програма включала такі предмети, як історія, громадянське виховання, охорона здоров'я, рільництво. Недільні університети діяли під опікою кураторіуму, а їх роботою керували окружні інструктори позашкільної освіти.

Отже, упродовж міжвоєнного періоду на Волині була створена доволі розгалужена мережа початкових, середніх, професійно-технічних та позашкільних польськомовних навчальних закладів. Їх основна мета полягала не лише в тому, щоб максимально охопити місцевих мешканців

(передовсім поляків) системою шкільної освіти. Не менш важливим у їхній діяльності був ідеологічний складник – громадянське виховання молоді, пропаганда ідеї «польсько-українського співжиття» на Волині, долучення якнайширших верств населення до здобутків польської культури, літератури, мистецтва.

3.4. Національні меншини (євреї, росіяни, чехи, німці) Волинського воєводства у польській освітній політиці

Освіта традиційно відігравала надзвичайно важливу роль у житті єврейської громади. Згідно з морально-релігійними приписами євреїв кожен правовірний юдей зобов'язаний був щоденно кілька годин приділяти вивченню Талмуду та релігійної літератури [961, s. 211]. Культове ставлення єврейського етносу до освіти було також пов'язане з традиційними видами занять євреїв, що потребували достатньо високої загальної і фахової освіти.

Єврейська освіта на польських землях мала давню історію та свої національні традиції. Її розвиток відбувався у складних політичних та соціально-економічних умовах, адже польські євреї були розпорошені на території, яка до 1918 р. перебувала під окупацією трьох держав: Німеччини, Австро-Угорщини та Росії. На кожній із цих займанщин діяло різне законодавство, зокрема й освітнє.

В умовах жорсткої регламентації громадянських прав євреїв на землях колишньої Російської імперії, останні намагалися зберегти свою національну та релігійну самобутність, розвиваючи різні форми суспільного, господарського, культурного та освітнього життя всередині єврейської общини – кагалу.

Єврейська громада розбудовувала свою власну систему освіти, в якій велика увага приділялася релігійному вихованню дітей та формуванню національної самосвідомості. Більшість єврейських дітей на землях

колишньої Російської імперії здобувала освіту у традиційних релігійних школах – хедерах і талмуд-торах. Навчання дітей-євреїв у загальноосвітніх навчальних закладах суворо регламентувалося. У т. зв «смюзі осілости» кількість учнів-євреїв обмежувалась нормою в 10 %, а в інших місцевостях – у 5 % [700, с. 67]. Це обмеження поширювалося і на вищі навчальні заклади.

Після проголошення незалежності Польща взяла на себе міжнародні зобов'язання щодо дотримання прав національних меншин на своїй території. Окремі статті Малого Версальського трактату гарантували відкриття в Польщі національних шкіл із мовами викладання нацменшин, зокрема з єврейською. Відповідно до статті 9 цього документа Польська держава брала на себе зобов'язання фінансувати школи з єврейською мовою викладання, що перебували на утриманні єврейських релігійних гмін [961, с. 214–215]. Право створювати приватні школи з мовами викладання нацменшин (у т. ч. єврейською) надавала й березнева Конституція 1921 р.

Однак реалізація задекларованих освітніх прав єврейського населення натрапляла на серйозні труднощі: по-перше, негативною в «єврейському питанні» була позиція табору народових демократів, що перебував при владі у 1918–1926 рр.; по-друге, серед самих єврейських політичних угруповань не було єдності щодо дидактично-виховних концепцій, які мали реалізовуватися у єврейських школах (сіоністи виступали за світський характер освіти, ортодокси були прихильниками збереження релігійних шкіл як основного типу навчальних закладів для єврейських дітей. – Ю. К.). Саме з цих причин єдиного підходу уряду до проблем єврейського шкільництва вироблено не було.

Основним типом єврейських навчальних закладів на території Західної Волині в міжвоєнний період залишалися релігійні школи. Хедери й талмуд-тори діяли в усіх великих містах та містечках воєводства. Існувало два типи цих навчальних закладів – приватні, які зазвичай розташовувались у приватних помешканнях учителів – меламедів і громадські, що перебували на утриманні єврейських релігійних громад – кагалів. Головна увага в

хедерах і талмуд-торах приділялася релігійному вихованню єврейської молоді, вивченню дітьми мови, культури, звичаїв та релігії юдеїв. До хедерів обох типів приймали лише хлопців віком від п'яти до 12 років. Повний курс навчання в них тривав вісім років.

Хедери, які здавна існували на польських землях, були суто релігійними навчальними закладами. Однак після проголошення незалежності Польщі, незважаючи на протести з боку традиційних єврейських ортодоксів, розпочалася їх поступова реорганізація, що сприяло появі хедерів т. зв. нового типу. Процес реформування хедерів прискорився після прийняття в лютому 1919 р. закону про обов'язкову шкільну освіту. Саме тоді Центральна шкільна організація ортодоксів «Хорев» (Chorew), яка діяла під патронатом партії Агудас Ізраель і опікувалася єврейськими релігійними школами розпочала кампанію за реформування хедерів.

Реформування хедерів вимагало внесення істотних змін до їх навчальних програм, адже в цих навчальних закладах відтепер мали викладати предмети загальноосвітнього циклу. В хедерах т. зв. нового типу (реформованих) на релігійні предмети відводилося від 27 до 37 годин на тиждень, а на світські – пересічно 12 годин [863, s. 172]. Релігійні предмети в хедерах викладали мовою ідиш за власними навчальними програмами, а світські – польською мовою відповідно до програм, затверджених Міністерством віросповідань і народної освіти.

Реформовані хедери зазвичай існували у великих містах, натомість у провінційних містечках переважна більшість єврейських дітей і надалі навчалася у хедерах старого типу та талмуд-торах. Вони відрізнялися від реформованих хедерів тим, що тут не викладали світських предметів. Отож навчання в них не звільняло дітей від відвідування загальноосвітніх навчальних закладів. Для єврейських дітей, які навчалися в початковій школі в першій половині дня, заняття в хедерах і талмуд-торах відбувалося по обіді і навпаки. Така організація навчання створювала неабиякі труднощі для учнів-євреїв, котрі відвідували ці навчальні заклади. До того ж рівень

матеріального забезпечення цих шкіл і побутові умови в них були далекі від ідеальних. Інспектор міністерства віросповідань і народної освіти Л. Регорович, у віданні котрого перебували питання єврейського початкового шкільництва, після інспекційної поїздки до східних воєводств і у 1935 р. писав у своєму звіті: «Рівень їх (хедерів. – Ю. К.) матеріального забезпечення і приміщення – жахливі... У всіх хедерах, відвіданих мною, панувала якась середньовічна відсталість, бруд, неохайність, хаос і безлад, в якому могли орієнтуватися, мабуть, лише самі євреї» [863, s. 175].

Значна частина приміщень хедерів дійсно не відповідали вимогам, які ставилися до навчальних закладів такого типу. Тому аби уникнути контролю та інспекції з боку державних органів, їх часто не реєстрували, і вони діяли нелегально. Саме через це досить важко встановити загальну кількість релігійних хедерів, які діяли на території міжвоєнної Польщі. Польські історики подають різні цифри цих навчальних закладів. За підрахунками польського дослідника С. Мауерсберга, у 1930-х рр. на території Польщі діяло 557 хедерів і талмуд-тор, у яких навчалося близько 100 тис. єврейських дітей [863, s. 175].

На Волині більшість єврейських релігійних шкіл у міжвоєнний період перебували під опікою культурно-освітнього товариства «Ябне» (Jabne). Шкільна організація «Ябне» була заснована в 1927 р. за ініціативи партії релігійних сіоністів «Мізрахі» («Духовний центр»). Виховна концепція, яку пропагували прихильники цього політичного угруповання, базувалася на поєднанні сіоністських ідей з цінностями юдаїзму і традиціями єврейської культури. Метою шкіл організації «Ябне», згідно зі статутом, було поширення івриту, культури й освіти серед єврейського населення в національно-релігійному дусі [222, арк. 15a].

У Луцьку та Рівному частина єврейських релігійних шкіл перебувала під патронатом культурно-освітнього товариства «Талмуд-тора». Як зазначалося у статуті, метою товариства було «поширення єврейської культури й освіти серед незаможних верств єврейського населення».

Упродовж 1920–1930-х рр. члени товариства «Талмуд-тора» засновували й утримували на Волині дошкільні начальні заклади, початкові школи, вечірні курси, здійснювали нагляд за належним викладанням івриту, а також предметів юдаїстики в єврейських школах, закладали читальні та бібліотеки, організовували літні табори, гуртки фізичного виховання для єврейської учнівської молоді, влаштовували концерти, вистави та інші благодійні акції з метою збору коштів для потреб єврейського шкільництва на Волині [219, арк. 10].

Традиційна освіта євреїв була спрямована на пізнання релігії. Тому серед єврейських навчальних закладів домінували релігійні школи. Однак у міжвоєнній Польщі євреї могли здобувати освіту й у світських навчальних закладах (див. додаток Е). На початку 1920-х рр. на території Волинського воєводства з'явилися державні початкові школи для дітей юдейського віросповідання. Діяльність цих шкіл, які в народі називали шабасувками («szabasówki») детально регламентувалась розпорядженням міністра освіти від лютого 1923 р. [949, s. 128]. Відкриття польським урядом державних шкіл для єврейських дітей переслідувало цілком конкретну мету – перетворити єврейські навчальні заклади на осередки польської культури, послабивши одночасно російські впливи в середовищі євреїв. Адже, доволі значна частина польських євреїв (особливо на території східних воєводств – землях колишньої російської займанщини) й надалі віддавала перевагу російській мові, вважаючи польську культуру й мову для себе чужою.

Державні школи для єврейських дітей різнилися від державних польських шкіл лише тим, що в цих навчальних закладах дві години на тиждень викладався предмет релігії – юдаїзм. Єврейські діти, котрі навчалися в державних школах, не відвідували занять у суботні дні та в дні єврейських свят. Натомість заняття в шабасувках могли відбуватись у неділю і в дні римо-католицьких свят [942, s. 167]. Мовою викладання в шабасувках була польська. Ідиш та іврит у школах цього типу не вивчали. До кінця 20-х років більшість шкіл-шабасувок були об'єднані з польськими навчальними

зкладами і стали двомовними – польсько-єврейськими – школами. Ця тенденція в освітній політиці польської влади була не випадкова: концепцію двомовності (утраквізму) уряди «санації» реалізовували не лише стосовно євреїв, а й щодо представників інших національних меншин у Польщі. Школи цього типу стали панівними в освітній системі Польської Республіки 1930-х рр.

Окрім державних шкіл, у яких єврейські діти могли здобувати початкову освіту, в Польщі існувала доволі розгалужена мережа приватних єврейських навчальних закладів. Розвиток приватного шкільництва зумовлювався здебільшого тим, що державних шкіл із мовою викладання іврит чи ідиш у Польщі не було взагалі, а в школах для дітей юдейського віросповідання не викладали навіть такого предмета, як іврит чи ідиш. Тому з моменту відродження Польської держави єврейська меншина активно домагалася відкриття приватних шкіл із єврейською мовою викладання.

Серед єврейської громади Волині велику популярність мали початкові приватні школи, які діяли під патронатом Центральної єврейської шкільної організації (далі – ЦЄШО). Це була найбільша світська шкільна інституція в Польщі, якій підпорядковувались усі єврейські школи з мовою викладання ідиш. Упродовж усього міжвоєнного періоду ЦЄШО перебувала під впливами Бунду і Поалей-Ціон – партій соціал-сіоністського спрямування. Метою цієї культурно-освітньої організації, згідно зі статутом, було виховання молоді в дусі єврейської національної культури, формування в неї світського світогляду, поширення ідей соціалізму. Передбачалося, що навчальні заклади ЦЄШО в майбутньому стануть новим типом «єврейської світської школи соціалістичного типу» [540, с. 191].

Луцька філія цього товариства, яку очолював Йосиф Мінензон, була заснована у 1926 р. [165, арк. 23]. Школи ЦЄШО фінансувались за рахунок членських внесків, а також допомоги благодійників. На підтримку шкіл направлялися кошти від організації платних вистав, імпрез і концертів, що їх влаштовували члени товариства. У середині 1920-х рр. на території

Волинського воєводства діяло 20 навчальних закладів ЦЄШО – шкіл, дитячих садків, вечірніх курсів [816, s. 572]. Мовою викладання в них був ідиш.

Школи ЦЄШО вважалися світськими навчальними закладами. У них не викладали предметів релігійного циклу, а головний акцент робився на природничих і гуманітарних науках. Усі школи приділяли велику увагу фізичному вихованню дітей. Дві третини учнів цих навчальних закладів складали дівчата, оскільки хлопці навчалися переважно в хедерах. Підготовку учителів для шкіл ЦЄШО здійснювала учительська семінарія у Вільні.

У школах ЦЄШО навчалися переважно діти єврейських робітників із незаможних сімей, що надавало їм до певної міри класового характеру. Саме тому ці навчальні заклади перебували під пильним наглядом органів державної безпеки та шкільної адміністрації, які нерідко відмовляли в продовженні їм концесії на черговий навчальний рік або ж просто закривали школи під приводом недотримання в них належних санітарно-гігієнічних умов. Шимон Мендельсон – керівник Центральної єврейської шкільної організації, повідомляв, що лише на початку 1920-х рр. на польських землях влада закрила 44 школи ЦЄШО [863, s. 181].

Не мала прихильності в польській владі іще одна єврейська культурно-освітня організація, яка мала розгалужену мережу своїх осередків по всій території Польщі, – «Культур-Ліга». Вона було зареєстрована в Луцьку в березні 1926 р. і діяла на Волині як секція ЦЄШО під керівництвом Брумана Хайма [165, арк. 23]. Метою товариства «Культур-Ліга» було поширення «пролетарської» культури в середовищі місцевих євреїв. «Культур-Ліга» засновувала приватні єврейські школи, притулки для сиріт і дитячі будинки, організовувала професійні та вечірні курси, влаштовувала театральні вистави, музично-концертні програми тощо [3, арк. 51]. Схожу концепцію освіти пропагувало й культурно-освітнє товариство «Фрейхейт»,

новостворену філію якого в Луцьку в 1931 р. очолив Шварц Іцек [165 арк. 23].

Серед волинських євреїв велику популярність мали приватні школи культурно-освітнього товариства «Тарбут» (з івр. – «культура»). Школи товариства «Тарбут», на відміну від релігійних хедерів і талмуд-тор, мали виразно національно-світський характер. Навчання в них здійснювалося виключно мовою іврит. Незважаючи на брак відповідних підручників і кваліфікованих учительських кадрів, мережа шкіл, які перебували під опікою «Тарбуту», розвивалася в Польщі надзвичайно швидкими темпами. У 1930-х рр. у школах товариства навчалася третина учнів єврейських приватних початкових шкіл [509, с. 245].

У Луцьку товариство «Тарбут» розпочало свою діяльність у 1922 р. Тоді філію товариства очолив Вейц Хаскель. Осередки «Тарбут» розгорнули широку просвітницьку діяльність. Вони засновували дошкільні навчальні заклади, початкові, середні та професійні школи з мовою викладання іврит, а також вечірні курси, народні університети різних типів для дорослого населення, проводили методичні конференції для вчителів [38, арк. 1]. Вечірні та релігійні курси «Тарбуту» відкривались і в містах, і в невеликих містечках. Серед основних напрямів діяльності товариства було також видання шкільних підручників, книг, часописів і брошур єврейською мовою, популяризація театрального мистецтва мовою іврит, заснування читалень і бібліотек.

Уже на початку 1920-х рр. товариство «Тарбут» мало на Волині доволі розгалужену мережу власних навчальних закладів: 11 єврейських дошкільних закладів, 48 загальноосвітніх шкіл, дві гімназії (Рівне і Ковель), дві професійні школи (Луцьк, Ковель), а також 20 вечірніх курсів для дорослих, де викладання велося мовою іврит [580, с. 33]. Зауважимо, що Волинь була регіоном, де івритомовне шкільництво розвивалося чи не найбільш швидкими темпами. У 1934 р. на терені Волині діяло вже 50 початкових шкіл

з мовою викладання іврит, які перебували під патронатом культурно-освітнього товариства «Тарбут» [62, арк. 26].

Рівень викладання в школах «Тарбуту» був досить високим, особливо в гімназіях, свідченням чого стало надання деяким із них прав державних навчальних закладів. У школах «Тарбуту» єврейська молодь виховувалась у національно-релігійному дусі, однак акцент робився не на предметах юдаїстики, а на опануванні івриту, пізнанні світської єврейської культури.

Що стосується середньої освіти, то її єврейська молодь могла здобувати в загальноосвітніх державних, самоврядних і приватних навчальних закладах. Зауважимо, що частка єврейської молоді серед учнів середніх шкіл була доволі високою і становила 18 % загальної кількості учнів [863, s. 164]. Цей показник значно перевищував відсоток єврейського населення щодо загальної кількості мешканців краю (нагадаємо, цей показник у середньому по країні становив 10 %).

Більшість єврейських гімназій та ліцеїв у Польщі були приватними, з польською мовою викладання. Цей факт пояснюється тим, що здобуття середньої освіти польською мовою євреї розглядали як важливий етап підготовки до навчання у вищих навчальних закладах. Тому в початкових школах перевага надавалася вивченню предметів єврейською мовою, а в середніх – польською. Наприкінці 1920-х рр. на території воєводства діяло вісім приватних єврейських гімназій, у шести з яких навчання велося польською мовою [105, арк. 2]. Лише у двох гімназіях товариства «Тарбут» (у Ковелі та Рівному), мовою викладання був іврит (див. табл. 3.8). На початку 1930-х рр. товариству вдалося відкрити ще одну гімназію – у Луцьку.

Польська влада усілякими засобами заохочувала вивчення польської мови дітьми єврейської національності. Так, у Рівному в 1930 р. було засновано єврейське культурно-освітнє товариство «Сцена і освіта», яке фінансувала місцева адміністрація [218, арк. 9]. Метою своєї діяльності товариство проголосило «поширення польської мови і культури серед

єврейської молоді, витіснення російської мови з повсякденного ужитку євреїв» [218, арк. 2]. Товариство «Сцена і освіта» отримало право влаштовувати театралізовані вистави польською та єврейською мовами, проводити лекції, бесіди, тематичні вечори, засновувати бібліотеки й польсько-єврейські читальні. У березні 1930 р. при товаристві «Сцена і освіта» почали діяти безкоштовні річні курси з вивчення польської мови для єврейського населення. Вони призначалися переважно для незаможних євреїв. На курсах, фінансування яких здійснював магістрат Рівного, проводилися заняття не лише з польської мови, а й з літератури, історії та географії Польщі. Станом на січень 1931 р. слухачами курсів було 220 осіб [218, арк. 17].

Таблиця 3.8

Єврейські середні навчальні заклади на Волині

(станом на 1 грудня 1928 р.) [105, арк. 2]

№ з/п	Місце розташування	Назва школи, мова навчання, власник	Хлопці	Дівчата	Разом учнів
1	Дубно	Коедукаційна гімназія з польською мовою навчання (концесіонер А. Караульнік)	43	54	97
2	Ковель	Коедукаційна гімназія з польською мовою навчання (концесіонер Клара Ерліх)	73	74	147
3	Ковель	Коедукаційна гімназія з мовою навчання іврит єврейського культурно-освітнього т-ва «Тарбут»	162	107	269
4	Луцьк	Коедукаційна гімназія з польською мовою навчання (концесіонер М. Глікліх)	135	112	247
5	Рівне	Коедукаційна гімназія з польською мовою навчання (концесіонери Лазар Перель і Бенціон Гольфельд)	144	131	275
6	Рівне	Коедукаційна гімназія з польською мовою навчання (концесіонери др. Шлома Гойзенберг, Рахміль Кричман і Арон Соколовський)	67	61	128
7	Рівне	Коедукаційна гімназія з мовою викладання іврит євр. культурно-освітнього т-ва «Тарбут»	153	108	261
8	Володимир	Коедукаційна гімназія з польською мовою навчання (концесіонер др. Марк Старер)	74	79	153
Волинське воєводство			851	726	1577

Освітня політика польського уряду щодо російської, німецької і чеської меншин на Волині упродовж міжвоєнного періоду була спрямована на поступове скорочення державних шкіл із національними мовами викладання та їх заміну двомовними або польськими школами. Відповідно до закону про шкільництво нацменшин від 1924 р. (закон Грабського) школи з російською, чеською і німецькою мовами викладання не отримували державного фінансування, а тому освітні можливості цих національних груп поступово обмежувалися лише сферою приватного шкільництва. Якщо, наприклад, у 1923/24 н. р. в Польщі діяло 14 початкових державних російськомовних шкіл, то в 1937/38 н. р. залишилася тільки одна така школа, в якій навчалося усього 292 учні [806, s. 235].

Російськомовне шкільництво в Польщі було переважно приватним. Російські школи (і початкові, й середні) перебували під опікою громадсько-культурних організацій, найбільша з яких – Російське товариство добродійності (далі – РТД) – мала на території східних воєводств кілька десятків своїх осередків. У статуті товариства зазначалося, що метою його діяльності є «надання моральної та матеріальної допомоги польським громадянам російської національності» [115, арк. 5 зв.]. Одним із пріоритетних напрямів діяльності РТД стала опіка над культурно-освітнім життям російської меншини в Польщі. Товариство мало право засновувати й утримувати гімназії, школи, бібліотеки, проводити культурно-мистецькі заходи [383, с. 5–6].

На території Волинського воєводства РТД мало осередки в містах: Володимирі (голова осередку Іван Зубович; кількість членів – 86), Дубно (голова – Іван Страшевський; 180 членів), Ковелі (голова – Олександр Нікітін; 140 членів), Кременці (голова – Володимир Первенцев; 190 членів), Луцьку (голова – Йосип Шлемер; 285 членів), Острозі (голова – Миколай Горлецький; 150 членів) [113, арк. 15] та Рівному (голова – Сергій Панченко; 462 члени) [116, арк. 4]. Членами товариства були переважно представники місцевої російської інтелігенції та російські емігранти, зокрема колишні

військові, котрі оселилися на Волині на початку 1920-х рр. При осередках РТД діяли літературні, театральні гуртки, бібліотеки та інші творчі об'єднання.

Під патронатом Російського товариства доброчинності на Волині перебувала приватна семикласна початкова школа в Ковелі (у 1929 р. в ній навчалося 40 учнів) [113, арк. 9], а також приватні російські гімназії в Луцьку та Рівному [232, арк. 124]. Станом на 1925 р. у російській приватній гімназії у Луцьку було вісім класів, у яких навчалося 466 учнів [421, s. 186]. У Рівному російську гімназію в цей самий час відвідувало 287 учнів [231, арк. 126]. Обидві російськомовні гімназії перебували на повному утриманні РТД.

Кошти на підтримку російськомовного шкільництва РТД збирало під час благодійних акцій – музичних вечорів, театралізованих вистав, концертів. Цю діяльність провадили окремі секції товариства. Так, у Рівному культурно-освітня секція налічувала 84 члени і складалася із кількох підсекцій: літературної, драматичної, релігійно-філософської, шахматної та спортивної. Упродовж 1933–1934 рр. члени секції влаштували шість спектаклів, три літературні вечори і 12 тематичних лекцій [231, арк. 126]. У Луцьку традиційними у міжвоєнний період були різдвяні бали, які організовували вчителі та учні російської гімназії [176, арк. 69]. Виручені від благодійних акцій кошти у вигляді грошової допомоги передавалися учням із незаможних родин.

Ще однією російською доброчинною організацією, що діяла на Волині, був *Російський комітет допомоги емігрантам у Польщі*. Товариство мало свої осередки у Луцьку та Ковелі. При луцькій філії товариства існувала російська бібліотека. Кошти на її утримання надходили від благодійних вистав, концертів, вуличних зборів, які влаштовували члени товариства [113, арк. 15].

Питання розвитку російськомовного шкільництва в Польщі було одним із головних програмних завдань політичної організації росіян у Польщі – РНО. Другий загальнопольський з'їзд РНО, який відбувся 14 квітня 1929 р. у

Володимирі, серед інших питань обговорював і стан російськомовного шкільництва в Польщі. Посол Миколай Серебрянников у своєму виступі зауважив, що однією з головних проблем мільйонної російськомовної меншини в Польщі є відсутність можливості для росіян здобувати освіту рідною мовою через «мізерну кількість шкіл, особливо початкових» [112, арк. 11].

У прийнятій делегатами з'їзду резолюції з освітнього питання зазначалося: «З особливим смутком з'їзд констатує скрутний стан російського шкільництва, повну відсутність державних шкіл із російською мовою викладання, мізерну кількість приватних середніх навчальних закладів, не забезпечених матеріально і з частково відсутніми правами державних шкіл, відсутність державної підтримки приватного російського шкільництва – все це створює для росіян безвихідну ситуацію у справі навчання рідною мовою. Зїзд закликає росіян підтримати матеріально наявні вже школи і домагатися відкриття нових шкіл, особливо в сільській місцевості» [288, к. 22]. У передвиборчій програмі, з якою РНО йшло на парламентські вибори 1928 р., були вимоги відкриття російськомовних шкіл і обов'язкове вивчення російської мови у польських школах.

На початку 1930-х рр. політичні впливи РНО відчутно ослабли, натомість зміцнилася угодовська течія в російському русі. У червні 1931 р. у Варшаві відбувся з'їзд російських громадських організацій, на якому було проголошено створення Союзу російських організацій нацменшин у Польщі. Головою цієї організації став посол Б. Пимонов. Нове політичне угруповання заявило про своє лояльне ставлення до польського уряду [289, к. 59]. Відповідно до цього вибудовувалася й освітня концепція російського угодовського табору. В резолюції з'їзду, присвяченій становищу російськомовного шкільництва в Польщі, констатовалося, що «виховання в російських навчальних закладах має бути поставлене так, аби російські діти виховувалися як законслухняні громадяни Речі Посполитої, здатні працювати на користь держави» [289, к. 61]. Одночасно Союз російських

організацій постановив домагатися зрівняння росіян в освітніх правах з представниками інших нацменшин в Польщі.

Зауважимо, що цю вимогу, як і питання державного фінансування російськомовного шкільництва в Польщі, до кінця міжвоєнного періоду влада так і не задовольнила. Більше того, в директивах уряду у справі «внутрішньої національної політики», датованих 1937 р., зазначалося, що «законодавство не повинно надавати жодних преференцій російській мові; слід викорінювати російську мову як мову спілкування адміністрації з непольським населенням східних земель... Освітньо-шкільні потреби російська меншина може задовольняти лише в межах приватного шкільництва з російською мовою навчання» [29, арк. 18].

Питанням російськомовного шкільництва опікувалися й громадсько-культурні організації російської еміграції в Польщі – Російський опікунський комітет, Російський громадський комітет. У їх складі діяли культурно-просвітницькі комісії, які займалися питаннями функціонування російських навчальних закладів, бібліотек, проведенням урочистих заходів. Російські емігрантські організації надавали фінансову допомогу культурно-освітнім товариствам, російським гімназіям у Пінську, Бресті та Луцьку.

Зауважимо, що під кінець 1930-х рр. політична активність російських громадсько-політичних організацій у Польщі відчутно ослабла. За винятком окремих місцевих осередків, ці організації не виявляли великої активності й не змогли добитися від уряду відчутних преференцій на користь російськомовного шкільництва.

Актуальним завданням освітньої політики польського уряду з моменту відродження держави стало врегулювання питання *німецькомовного* шкільництва. Адже на західних теренах Польщі німецька меншина становила більшість місцевого населення. Численною була громада німців і на Волині.

Документом, який регулював діяльність німецькомовних на теренах колишньої російської займанщини, зокрема на Волині, була ухвала Ради міністрів, прийнята незадовго до підписання Малого Версальського

договору. Цей документ визначив порядок створення початкових шкіл із німецькою мовою викладання. У ньому зазначалося, що німецька громада має право на закладання власних шкіл, за умови подання батьками 40 дітей шкільного віку, які проживали на території того чи іншого шкільного округу відповідної декларації [293, к. 127].

При визначенні засад освітньої політики щодо німецької меншини польська влада вимушена була враховувати кілька важливих факторів. По-перше, матеріальні можливості німецької громади були достатніми для того, щоб власним коштом розбудовувати мережу навчальних закладів різних типів. По-друге, впродовж усього міжвоєнного періоду важливим чинником, який впливав на внутрішню політику Польщі, зокрема на вирішення національного питання, було сусідство з Німеччиною. З вуст політиків Третього Рейху постійно звучала риторика про потребу захисту національно-культурних прав німецької меншини в Польщі. Нарешті, третій чинник, який справляв вплив на політику польської влади щодо німецького шкільництва, – це потреба забезпечити освітні права польської меншини в Німеччині. На думку польських урядовців, позитивне розв'язання питання німецькомовного шкільництва в Польщі мало стати запорукою дотримання освітньо-культурних прав поляків у Німеччині [863, s. 126].

Утім, незважаючи на порівняно ліберальні підходи уряду до вирішення питання німецького шкільництва в Польщі, упродовж міжвоєнного періоду спостерігалася тенденція до поступового скорочення шкіл із німецькою мовою викладання. Особливо значне зменшення кількості німецькомовних шкіл відбулося на початку 1920-х рр. Так, якщо в 1921 р. на території Польщі діяло 1562 державні школи з німецькою мовою викладання, то вже у 1922/23 н. р. їх кількість зменшилася до 1102 [863, s. 127–128]. Польські дослідники пояснюють таке стрімке зменшення німецькомовних шкіл передовсім еміграцією значної частини німецького населення із західних теренів Польщі на початку 1920-х рр. До кінця міжвоєнного двадцятиліття відбулася фактично повна ліквідація державного німецького шкільництва в Польщі.

Кількість шкіл із німецькою мовою викладання скоротилася майже в десять разів: від 1102 у 1922/23 н. р. до 160 у 1937/38 н. р.; кількість учнів за цей же період зменшилася від 83,6 тис. до 21,3 тис. осіб [863, с. 131].

Витоки німецькомовного шкільництва на Волині сягали початку ХІХ ст., коли відбувалася активна колонізація краю німецькими поселенцями. До кінця століття на території Волинської губернії сформувалася доволі розгалужена мережа шкіл, в яких здобували початкову освіту майже всі діти поселенців. Станом на 1885 р. у 306 німецьких школах навчалася 12 625 учнів [629, с. 181]. Потреба в елементарних знаннях у німців-колоністів була зумовлена передусім особливостями їхнього віросповідання. Релігія й церква мали великий вплив на формування світогляду, моралі, побуту, повсякденної поведінки колоністів. Відповідно до лютеранських принципів кожен вірянин мав самостійно читати церковно-релігійні книги й знати головні релігійні догмати. В умовах перебування в іншомовному етнічному середовищі школи допомагали німцям зберігати свою національну самобутність, мову, звичаї і традиції, ментальність, духовну культуру, підтримувати у своєму середовищі дух германізму.

Сприятливі умови для розвитку німецькомовного шкільництва на Волині склалися в роки Першої світової війни. У період німецької окупації краю (1915-й – 1-ша половина 1916 р.) мережа німецькомовних шкіл зростала дуже швидкими темпами. Навіть у тих місцевостях, де проживала невелика кількість німецьких колоністів, окупаційна влада відкривала німецькомовні школи [293, к. 121–122]. Щоправда, далеко не всі з них уціліли до кінця війни. Чимала кількість шкіл у німецьких колоніях зазнала істотних руйнувань у ході воєнних дій. Так, станом на 1921 р. із 38 німецьких шкіл у Тучинській парафії Рівненського повіту залишилася лише 21, а в Рожищенській парафії Луцького повіту з 47 шкіл, які діяли до війни, вціліло лише 12 [801, с. 138]. Гострою була й проблема вчительських кадрів. Після війни чимало шкіл залишилися без учителів, оскільки не всі з них повернулися на Волинь після депортації вглиб території Росії в роки

воєнного лихоліття. Для того щоб відновити навчання в школах, колоністи зазвичай самі вибирали з поміж себе того, хто вмів читати та писати, і покладали на нього вчительські функції. Так, у 1921 р. на 17 учителів Тучинської парафії Рівненського повіту лише троє мали фахову освіту [801, s. 138].

У міжвоєнний період німецькомовне шкільництво на Волині зазнало незначних змін. Як і до війни, німецькі школи залишалися у цілковитому підпорядкуванні лютеранського духовенства та під загальним наглядом місцевої шкільної влади – Волинського шкільного кураторіуму. Учителями в німецьких школах були духовні особи – т. зв. кантори. Канторів обирали самі парафіяни. Такий тип навчальних закладів мав назву канторських. Оскільки головним завданням цих шкіл, з погляду духовенства, була підготовка дітей до конфірмації, то їх часто називали також конфірмаційними і розглядали як церковні навчальні заклади.

Німецькі школи на Волині були типовими зразками ортодоксально-конфесійної школи. Її характерними рисами були: 1) обов'язковість навчання всіх без винятку дітей, незалежно від станової приналежності та майнового цензу; 2) керівництво і нагляд за школою з боку духовенства (право заснування чи закриття цих закладів належало виключно євангелістсько-лютеранським консисторіям); 3) тісний зв'язок школи з громадою, яка на свої фінансові та матеріальні кошти будувала й утримувала школу та вчителя.

Повний контроль над канторськими школами здійснювали місцеві пастори (в деяких колоніях школи розміщувалися безпосередньо в кірхах або при молитовних будинках). Пастори затверджували на посадах учителів, інспектували навчальний процес, екзаменували дітей перед обрядом конфірмації. Школи, що їх засновували пастори, мали характер приватних навчальних закладів. До 1927 р. пастори отримували від Волинського кураторіуму щорічну концесію (дозвіл) на утримання канторських шкіл. Згодом вона стала безстроковою [801, s. 142].

Навчальний рік у німецьких школах формально тривав від вересня до травня, але реально діти навчалися лише 5–6 місяців на рік (від листопада до початку квітня). Решту часу вони працювали по господарству, активно допомагаючи батькам під час весняних і осінніх сільськогосподарських робіт [801, s. 143]. Навчання тривало п'ять днів на тиждень, зранку і до обіду. Тривалість занять у канторських школах становила в середньому 32 години на тиждень. У школах не було уніфікованих навчальних програм, не вистачало шкільного приладдя, книг, методичних розробок. Зауважимо, що рівень неграмотності серед німецьких дітей на Волині, порівняно з іншими воєводствами, залишався достатньо високим. На початку 1930-х рр. близько 65,5 % дітей німецьких колоністів у віці від 10 до 15 років не вміли ні читати, ні писати [863, s. 151]. Найбільше неграмотних німців було серед колоністів, котрі проживали в українських або польських селах, віддалених від німецьких колоній. У такому разі батьки неохоче віддавали дітей до українських чи польських шкіл, дбаючи про «чистоту своєї віри». За свідченням сучасників чимало батьків надавали перевагу домашньому навчанню [801, s. 144–145].

Достатньо гостро стояла проблема забезпечення канторських шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами. Адже власної інтелігенції як такої німецькі колоністи не мали. Поляків-учителів до своїх шкіл німці не запрошували з огляду на їхнє віросповідання (вважалося, що католик «зіпсує віру їхніх дітей»). Проблематично було запросити на Волинь і вчителя-німця із центральних чи західних воєводств Польщі, оскільки не кожен наважувався їхати на «занедбане Полісся», де умови виживання були досить непростими. Зазвичай вчителю-кантору виділяли 2–3 морги (1 морг дорівнював 0,57 га. – Ю. К.) землі, яку той сам мав і обробляти, якщо йому не допомагали сусіди-колоністи. За словами С. Ціхоцької-Петражицької – авторки дослідження «Żywioł niemiecki na Wołyniu» (1933 р.), якщо кантор лише вчителював, то він не мав великої поваги в колоністів: «Колоністи шанують кантора як особу духовну, але не як вчителя, котрий лише вчить

дітей і нічого не має; він є особою цілком залежною від колоністів, а тому ті дивляться на нього з погордою» [801, s. 145].

Для того щоб підвищити кваліфікаційний рівень німецьких учителів, щороку в Рожищі Луцького повіту під час канікул пастори влаштовували для канторів кількатижневі освітні курси. Більш заможні німецькі колонії відправляли своїх канторів на навчання до Німецького народного університету (Volkshochschule) у Дорнфельді (Львівське воєводство) [801, s. 142].

Як впливає з документів воєводської адміністрації, шкільний кураторіум на Волині до початку 1930-х рр. не чинив перешкод розвитку німецькомовних шкіл, чим пояснюється їх швидкий кількісний ріст. Щоправда об'єктивно визначити кількість німецькомовних навчальних закладів на Волині досить складно. Авторка згаданого дослідження, присвяченого історії німецької громади на Волині у міжвоєнний період, С. Ціхоцька-Петражицька станом на 1922/23 н. р. називає 16 німецькомовних державних шкіл, у яких навчалося 656 учнів [801, s. 140]. Згідно з офіційними польськими даними, у 1928/29 н. р. на Волині діяло вже 30 державних початкових шкіл із німецькою мовою навчання і лише три приватних [863, s. 152]. Такий стрімкий кількісний ріст державних початкових шкіл на території Волинського воєводства С. Ціхоцька-Петражицька пояснює тим, що державні школи виникали через цілеспрямовану етатизацію (одержавлення) тих приватних шкіл, які мали найпридатніші приміщення та кваліфікованих учителів. Що стосується приватного шкільництва, то очевидно, що воно було набагато численнішим, аніж це відображали офіційні дані. «Обрахунки ці неправдоподібно занижені, – зауважує дослідниця, – бо ж у кожній з великих німецьких колоній існує школа: наприклад, у Луцькому повіті, згідно з переліком, немає жодної німецької школи, а проте під час власних об'їздів натрапляла на них у низці таких колоній, як Антонівка, Гаразджа, Гнідава та ін. Тому кількість німецьких шкіл, які подає Головне управління статистики, неправдиво

низька, а найбільш вірогідною варто вважати інформацію, отриману від волинських пасторів» [801, s. 140].

Згідно ж з інформацією волинських пасторів, у чотирьох парафіях, де проживали німецькі колоністи, – Луцькій, Рожищенській, Рівненській та Тучинській, у 1929 р. налічувалося 70 німецькомовних шкіл, із них 53 – приватні, а 17 – державних. Ці школи відвідували 3–3,1 тис. дітей, зокрема у приватних навчалося 2,2–2,3 тис. учнів, а в державних – 826 учнів [801, s. 139]. У листі луцького пастора А. Кляйндінста до кураторіуму Луцького шкільного округу від 5 грудня 1935 р. згадується, що до 1932 р. (тобто до впровадження в життя нового шкільного закону) на території Волинського воєводства існувала 81 приватна школа з німецькою мовою навчання [202, арк. 284].

Отже, ці дані вказують на доволі розгалужену мережу шкіл із німецькою мовою навчання, які існували на Волині наприкінці 1920-х рр. Однак ситуація з німецькомовним шкільництвом зазнала істотних змін на початку 1930-х рр. Особливо виразно ці зміни спостерігалися після призначення в 1928 р. на посаду волинського воєводи Г. Юзевського. Останній вважав присутність німців на Волині постійною прихованою загрозою для польської політики на «східних кресах». Воєвода розглядав німецьку меншину чужорідним елементом на теренах воєводства, а тому послідовно дотримувався визначених Міністерством внутрішніх справ «Директив польської внутрішньої національної політики» (1926 р.). Цей документ передбачав поступове одержавлення німецького шкільництва та постійний контроль над освітньо-культурними ініціативами волинських німців. На практиці це означало поступову ліквідацію німецького приватного шкільництва і його заміну державною утраквістичною (польсько-німецькою) школою.

На початку 1930-х рр. шкільний кураторіум Волині вирішив ліквідувати канторські школи, а на їх місці заснувати державні польсько-німецькі школи [839, s. 222]. Цьому сприяли і прийняті в 1932 р. закони «Про

шкільний устрій» та «Про приватні школи, наукові та виховні заклади» [471; 472]. Ці закони істотно обмежували освітні ініціативи місцевих національних громад, ставили їх під пильний контроль держави. Адже відтоді відкриття приватних шкіл (а такими були більшість німецькомовних шкіл на Волині) ставилося у залежність від рішень Міністерства освіти та воєводських адміністрацій [472, s. 545].

Реалізація шкільної реформи 1932 р. призвела до істотного скорочення шкіл із німецькою мовою навчання на Волині. Усього за чотири роки (з 1932-го до 1936 р.) на території Волинського воєводства було ліквідовано близько 50 німецьких приватних шкіл [202, арк. 284]. На місці більшості з них виникли державні школи з польською мовою викладання. Так, діючу від 1927 р. у колонії Користь Рівненського повіту початкову приватну школу з німецькою мовою викладання, концесіонером якої була управа євангелістської парафії в Тучині, розпорядженням кураторіуму від 15 квітня 1934 р. було зачинено, «оскільки з 1 серпня 1933 р. у Користі було відкрито державну початкову школу з польською мовою навчання та німецькою й українською мовами як понаднормовими предметами» [325, к. 215–216]. Часто свої дії шкільний кураторіум пояснював тим, що «навчальний і виховний рівень канторських шкіл був незмінно низький, господарські умови – злиденні, канторами були та й надалі залишаються люди без учительської освіти і колишні вчителі державних початкових шкіл, звільнені за професійну невідповідність» [863, s. 153]. Так, у повідомленні рівненського повітового старости від грудня 1929 р. зазначалося, що причиною звільнення з посади вчителя початкової школи колонії Топча Межиріцької гміни – німця за національністю, котрий одночасно виконував функції кантора євангелістської церкви, була його «низька кваліфікація» [214, арк. 47]. На місце звільненого німецького вчителя шкільна влада призначила поляка, якому мешканці колонії оголосили бойкот, відмовившись навчати в місцевій школі своїх дітей.

Існувала практика закриття канторських німецьких шкіл у тих місцевостях на Волині, де діяли державні школи. Так, 30 квітня 1936 р. закрито приватну однокласну школу з німецькою мовою викладання в колонії Глинищі Луцького повіту. Причину закриття навчального закладу шкільний куратор д-р Є. Новицький виклав у листі до Міністерства освіти: «Колонія Глинищі належить до району двокласної початкової державної школи в Кременці, до якої будуть переведені всі діти, а дітям німецької національності гарантуватиметься вивчення рідної мови та євангелістської релігії» [325, к. 186–187].

Нерідко приводом до ліквідації німецьких шкіл було «порушення» дирекцією норм шкільних законів від 11 березня 1932 р. Так, у звіті шкільного інспектора Л. Краєвського за результатами інспекції приватної школи з німецькою мовою навчання в Луцьку, здійсненої 16 березня 1938 р., читаємо: «Інспектована школа відповідно до статуту має бути двокласна, а насправді є трикласною (три приміщення і три вчителі), а з погляду навчальної програми вона швидше належить до третього ступеня, аніж до першого» [863, с. 153]. Окрім того, під час перевірки школи інспектор виявив у журналах прізвища дітей, які «викликають сумнів щодо того, чи є ці діти німецької національності». Вказувалися прізвища Станіслава Бальчевського, Ольги Ліпінської – римо-католицького віросповідання, а також Тамари Фібке і Ніни Тарасюк – православного віросповідання. Невдовзі цих дітей виключили зі школи, а 9 квітня 1938 р. управа євангелістської парафії, на утриманні якої перебувала школа, отримала попередження кураторіуму про закриття навчального закладу.

Таке ставлення польської державної влади до німецького шкільництва стало причиною загострення стосунків місцевої адміністрації з німецькою громадою Волині. Серед місцевих німців щораз частіше проявлялося вороже ставлення до будівництва державних початкових шкіл. Показовим з цього погляду є випадок, який трапився у колоніях Гаразджі та Цезарині Луцького повіту. Гмінна управа у Піддубцях, розпочинаючи будівництво державної

початкової школи в Цезарині, зібрала колоністів для обговорення справи та ініціювання збору пожертв на цю справу. Місцеві німці вороже поставилися до цього проекту, аргументуючи тим, що мають приватні школи, у яких навчають учителі-німці, виховуючи дітей у суто німецькому дусі [708, с. 166]. Проти концепції створення державних початкових шкіл категорично висловлювався і лідер німецької громади Волині луцький пастор Александр Кляйндінст.

Дискримінація німецькомовного шкільництва на Волині виявлялася не тільки у закритті канторських шкіл та створенні на їх місці польських або утраквістичних державних шкіл, а й в тому, що державні органи не дозволяли будівництва та відкриття нових приватних німецьких шкіл. Щоправда, прямої заборони на це не було, однак воєводські контрольні органи роками не затверджували проектної документації шкільних приміщень. Нерідко німецька громада, не дочекавшись дозволу воєводської адміністрації, розпочинала будівництво школи без затвердженого проекту. Однак після закінчення будівництва влада роками не видавала дозволів на експлуатацію приміщень. Так, зокрема, було зі школами в колоніях Кам'янці Людвипільської гміни Костопільського повіту, Мар'янівці Рожищенської гміни Луцького повіту та ін. [201, арк. 24 зв.]. Станом на 1936 р. десять німецьких шкіл на Волині очікували дозволів воєводської адміністрації на введення в експлуатацію їх нових приміщень.

Із протестами проти дискримінації німецького приватного шкільництва на Волині виступали провідні німецькі суспільно-політичні організації Польщі, передовсім Рада німців у Польщі (Rat der Deutschen in Polen) на чолі із сенатором Ервіном Госбахом. Чималі впливи на Волині мала Молодонімецька партія (Jugendeutsche Partei) [46, арк. 58], програма якої була спрямована на захист національно-культурних прав німецької меншини [47, арк. 12]. З протестами проти утисків німецькомовного шкільництва виступало провідне політичне угруповання волинських німців – Національне представництво на Волині (Volksvertretung in Wolhynien). У зверненні до

Міністерства віросповідань і народної освіти Польщі в 1936 р., за підписом голови цієї партії А. Кляйндинста, зазначалося, що після впровадження освітньої реформи 1932 р. (т. зв. енджієвичувки) на Волині залишилося лише 29 приватних шкіл із німецькою мовою викладання. «Така кількість шкіл, – ішлося в документі, – задовольняє культурні потреби заледве третини німецького населення. Від усього серця прив'язана до своєї віри і національності, німецька людність прагне дати своїм дітям виховання в школі з німецькою мовою навчання як такої, що відповідає її потребам» [201, арк. 23]. Водночас у зверненні висловлювався протест проти дій кураторіуму Луцького шкільного округу, який «у своєму ставленні до німецького шкільництва керується помилковим трактуванням закону і всіма способами протидіє не тільки створенню нових шкіл із німецькою мовою навчання, а й піднесенню організаційного рівня діючих шкіл» [201, арк. 23 зв.].

На Волині внаслідок дій шкільної влади на середину 1938 р. із 7,5 тис. німецьких дітей шкільного віку 5,8 тис. не мали можливості навчатися рідною мовою [863, с. 153]. Тому в місцевостях, де проживали колоністи, дедалі більшого поширення набувало нелегальне навчання німецьких дітей. Так, у відповідь на заборону німецькій громаді с. Річища Дубенського повіту відкрити приватну школу в молитовному будинку кантор О. Льойшнер розпочав таємно навчати місцевих дітей, за що його було оштрафовано на 100 злотих [158, арк. 28]. У 1938 р. почастишали нелегальні виїзди німецьких дітей з Волині на літній відпочинок до Німеччини. Так, 1 липня 1938 р. лише з Костополя до літніх таборів у Німеччину виїхало 34 дитини німецької національності. Тоді ж за ініціативи пастора Х. Шмідта з Тучина Рівненського повіту 30 дітей виїхало на канікули до Лодзького воєводства. Упродовж літа вони проживали в сім'ях місцевих німців [23, арк. 8].

Чергове загострення стосунків німецької громади Волині з місцевою воєводською адміністрацією відбулося в 1938 р., коли новим волинським воєводою було призначено О. Гауке-Новака. У лютому 1939 р. воєвода проголосив нову програму державної політики на Волині, головна мета якої

полягала у прискореній полонізації краю. Об'єктом асиміляції, за задумом урядовця, мали стати не лише українці, а й росіяни, чехи та німці. Воєвода О. Гауке-Новак ретельно дотримувався визначених ще 19 грудня 1938 р. Міністерством внутрішніх справ «Директив у ставленні до німецької меншини», в яких стверджувалося, що передбачуване міждержавною декларацією від 5 листопада 1937 р. про польсько-німецьке порозуміння щодо національних справ не відбулося. Ставлення Рейху до поляків у Німеччині «ні в чому не змінилося і ... польська меншина... надалі піддається примусовій германізації». Водночас німецька меншина в Польщі, «морально підтримувана міжнародними успіхами Рейху, окреслила ... свою політичну позицію... про те, що вона є складовою частиною великого німецького народу не тільки з етнічного, а й політико-правового погляду, а частина земель у Польщі є національно німецькими» [708, с. 168]. За такої ситуації «Директиви» наказували органам місцевих адміністрацій сприяти загостренню курсу щодо німецького населення, окреслюючи засоби, які мали використовувати у щоденній діяльності воєводи. Зокрема передбачалося: 1) для розв'язання проблеми німецької меншини у сфері шкільництва бажаним є зосередження дітей німецької національності в державних школах і лише за відсутності такої можливості – у німецьких приватних; 2) у справі будівництва шкіл, проектів будинків для шкільних цілей, як нових, так і вже наявних, властям I та II інстанцій забороняється ухвалювати рішення без узгодження з Міністерством внутрішніх справ; 3) остаточно ліквідувати релігійні школи, замінюючи їх на державні [708, с. 168].

Такі дії польської влади по суті були спрямовані на повну ліквідацію німецькомовного шкільництва на Волині. До кінця 1930-х рр. на території воєводства більшість шкіл із німецькою мовою викладання замінили польськими або двомовними (польсько-німецькими) навчальними закладами.

У структурі навчальних закладів Волині міжвоєнної доби помітне місце належало *чеському шкільництву*. Чеські колоністи, основна маса яких прибула на Волинь у другій половині XIX ст., велику увагу приділяли

розвитку національного шкільництва. Наявність школи чехи вважали обов'язковим елементом життя колонії. Адже школа давала можливість зберегти їх національну самобутність, мову і культуру.

На момент входження західноукраїнських земель до складу Польщі (1921/22 н. р.) на Волині налічувалося 24 початкові школи з чеською мовою викладання [863, s. 123]. У цих школах працювали досвідчені вчителі-чехи, які перебували на утриманні громад колоністів. Частково ці навчальні заклади фінансувала держава. Найбільша кількість державних початкових чеських шкіл у середині 1920-х рр. діяла в Луцькому повіті, зокрема в таких колоніях, як Баківці, Боратин-Чеський, Нове Теремне, Старе Теремне, Шклінь, Озеряни-Чеські, Струмівка та ін. Чехи, які мешкали в невеликих колоніях або в тих селах, де вони проживали разом з українцями чи поляками, навчали своїх дітей у польських або польсько-українських школах.

Наявність на Волині шкіл із чеською мовою викладання в перші роки її перебування у складі Другої Речі Посполитої не викликало великого занепокоєння в місцевій польській владі. В цей час вона переймалася переважно питанням україномовного шкільництва, яке було для поляків найбільшою проблемою. Тим більше, що волинські чехи неодноразово заявляли про свою повну лояльність до нової влади і готовність співпрацювати з нею за умови гарантування їм вільного розвитку національного шкільництва та культури [160, арк. 23–29].

Питання щодо забезпечення культурних і освітніх прав чеської меншини в Польщі постійно перебувало в полі зору чехословацького уряду. Зокрема, проблема чеськомовного шкільництва на Волині обговорювалася під час чесько-польських переговорів, які відбувалися на початку 1923 р. у Празі. Міністр закордонних справ Чехословаччини Едвард Бенеш інформував чеське посольство у Варшаві про їх результати: «Звертаю Вашу увагу на те, що було б небезпечно домагатися якихось привілеїв для наших шкіл на Волині, оскільки [поляки] вимагатимуть того ж самого на Шльонську

Цешинському» (йдеться про регіон у Чехословаччині, де проживала польська меншина. – Ю. К.) [934, s. 88].

Лояльне ставлення польської адміністрації до чеської меншини, а також активна просвітницька діяльність самих колоністів, спричинили подальше зростання кількості чеськомовних шкіл на Волині. Станом на 1922/23 н. р. на території Волинського воєводства налічувалося аж 39 початкових шкіл із чеською мовою викладання. Незважаючи на доволі розгалужену мережу чеськомовних шкіл, на Волині освіту чеською мовою здобувало лише 48,3 % дітей шкільного віку [936, s. 145]. Серед чеських колоністів поширеним явищем було домашнє навчання, частина дітей не навчалася зовсім.

Освіта чехів здебільшого обмежувалася початковою школою. Зауважимо, що середніх навчальних закладів із чеською мовою викладання на Волині не було. Чеські діти могли здобувати середню освіту лише в польських гімназіях чи ліцеях. Одиниці мали можливість продовжити навчання у вищих навчальних закладах. Зазвичай чехи здобували вищу освіту в Чехословаччині. Польський історик Збігнев Тобіянський, автор дослідження «Чехи в Польщі», стверджує, що в міжвоєнний період лише 59 волинських чехів мали середню освіту, а вищі навчальні заклади закінчили лише 14 чехів із Волині [936, s. 144].

Ситуація з чеськомовним шкільництвом на Волині починає різко погіршуватися від середини 1920-х рр. Польська влада розпочала поступову ліквідацію державних чеських шкіл або ж їх реорганізацію на польські чи двомовні (польсько-чеські) школи. За повідомленням чехословацького посла в Польщі Вацлава Гірші лише в 1924 р. на Волині було ліквідовано 29 державних шкіл з чеською мовою викладання. Станом на 1925 р. на території воєводства залишилося лише 10 чеськомовних шкіл [934, s. 89]. Чимало чеських учителів було звільнено з роботи. Як і у випадку з німецькомовним шкільництвом, більшість чеських шкіл були закриті після того, як набрав

чинності закон 1924 р. про шкільництво національних меншин. Цей закон залишив поза увагою освітні потреби чехів, німців та євреїв.

Становище чеськомовного шкільництва в Польщі дещо покращилося після того, як у квітні 1925 р. було підписано польсько-чехословацький міждержавний договір, за яким кожна зі сторін брала на себе зобов'язання щодо дотримання культурно-освітніх прав національних меншин. У статтях 16-22 угоди йшлося про організацію початкових шкіл для дітей-чехів у Польщі: «Сторони зобов'язуються дозволити в тих шкільних округах, де не було умов для організації державних початкових шкіл, існування приватних шкіл із мовою викладання тієї чи іншої меншини. Польський уряд надаватиме всіляке сприяння приватним школам з чеською мовою викладання на Волині» [934, с. 89–90]. Польська влада зобов'язувалася утримувати чеськомовні школи, укомплектовувати їх учительськими кадрами – чехами за національністю, забезпечувати школи підручниками чеською мовою [936, с. 141].

В умовах поступового скорочення державного чеськомовного шкільництва, чехи спрямували свої зусилля на організацію широко розгалуженої мережі приватних початкових шкіл із чеською мовою навчання. У їх створенні велику роль відіграло чеське культурно-освітнє товариство «Чеська шкільна матиця» (далі – ЧШМ). Ця організація була заснована 1 липня 1923 р. У статуті товариства, затвердженому воєводською адміністрацією 4 жовтня 1923 р., зазначалося, що його метою є «підтримка освіти серед чеського населення Волинського воєводства» [165, арк. 17]. Головна управа товариства розміщувалася в Луцьку; її очолював чеський громадсько-культурний діяч Володимир Меснер.

Серед пріоритетних напрямків діяльності ЧШМ була культурно-освітня робота: утримання початкових шкіл із чеською мовою викладання на Волині, освітніх курсів для дорослих, видання підручників чеською мовою. Товариство мало досить розгалужену мережу своїх осередків на місцях. У Луцькому, Дубенському, Рівненському, Здолбунівському, Ковельському та

Горохівському повітах діяли освітні гуртки, бібліотеки та громадські читальні ЧШМ (див. додаток Ж). Станом на 1931 р. на території Волинського воєводства налічувався 51 гурток та 21 бібліотека ЧШМ. Членами товариства було близько 2 тис. волинських чехів (див. табл. 3.9).

Таблиця 3.9

**Кількість осередків «Чеської шкільної матиці»
на Волині в 1931 р. [230, арк. 81]**

Повіт	Гуртки ЧШМ	Кількість членів	Бібліотеки	Приватні школи ЧШМ
Луцький	16	535	6	2
Дубенський	17	615	7	4
Рівненський	9	472	5	3
Здолбунівський	7	251	1	2
Ковельський	1	59	1	–
Горохівський	1	48	1	–
Всього	51	1981	21	11

Предметом особливої уваги «Чеської шкільної матиці» був розвій чеськомовного шкільництва на Волині. Станом на 1931 р. ЧШМ утримувала 12 приватних чеських шкіл, зокрема у Дубенському повіті – чотири школи, в Рівненському – три, Здолбунівському та Луцькому повітах – по дві школи. Організація не тільки оплачувала роботу вчителів і забезпечувала школу всім необхідним, а й купувала підручники для малозабезпечених дітей, організовувала обіди для учнів, а також, при потребі, набувала приміщення для шкіл [784, с. 105].

Школи, що їх організувала ЧШМ у чеських колоніях, існували за рахунок членських та добровільних внесків, фінансової допомоги польського уряду та з-за кордону, коштів, що їх збирали чеські організації під час благодійних акцій (аматорських вистав, концертів тощо). Допомога з боку польського уряду була незначною. Державні дотації покривали лише ¼ коштів, що були потрібні для утримання шкіл ЧШМ на Волині, решту

фінансували самі колоністи [936, s. 144]. Для прикладу, на будівництво чеської школи в Луцьку ЧШМ виділила 10 тис. злотих, Міністерство освіти в Празі надіслало 10 тис. чеських крон, у самій Чехії зібрали пожертв на цю справу у сумі 1,1 тис. злотих [936, s. 144]. Розбудові національного чеського шкільництва на Волині активно сприяли окремі представники чеської громади. Так, відомий у краї чех, засновник першої у Луцьку броварні, Вацлав Земан у 1934 р. для потреб чеської школи в Луцьку подарував земельну ділянку вартістю 6000 злотих.

Свою допомогу ЧМШ, зокрема школам товариства, надавали Об'єднання чехів за кордоном, центральний осередок якого розміщувався у Празі, уряд Чехословаччини, окремі представники інтелігенції та громадські організації. Значну методичну та навчальну допомогу надавало Міністерство освіти Чехословаччини. За його сприяння на Волині організовували курси чеської мови, читали лекції учителям, надсилалася методична та навчальна література. Так, на курси чеської мови, які відбувалися в Луцьку в 1927 р., були запрошені два професори-філологи із Чехословаччини. У 1934 р. курси чеської мови пройшли 28 місцевих учителів-чехів [784, с. 106].

Для кращого забезпечення навчального процесу в чеських школах Волині в 1931 р. було створене Товариство вчителів державних і приватних шкіл у Польщі. За його ініціативи двічі на рік у Луцьку відбувалися конференції, на яких чеські учителі ознайомлювалися з новими методиками викладання, обмінювалися досвідом тощо.

Станом на 1931 р. на Волині налічувалося 45 шкіл, у яких повністю або частково викладання велося чеською мовою. Чеське шкільництво в цей час було представлене чотирма типами навчальних закладів: приватні школи з чеською мовою викладання (школи ЧШМ), яких налічувалося 12; 17 чесько-польських державних шкіл, де навчання провадилося польською та чеською мовами; 15 польсько-чеських шкіл, у яких чеську мову викладали як обов'язковий предмет у межах двох годин на тиждень; і, нарешті, одна державна польська школа, у якій чеську мову викладали факультативно [934,

s. 93]. У цих школах працювало 65 учителів, із яких лише 35 були чехами [936, s. 144].

Важливою подією в історії чеського шкільництва на Волині стало заснування чеської школи в Луцьку. Перший навчальний рік у школі розпочався 3 січня 1929 р. Тоді в ній навчалося лише 15 учнів 1–3 класів. Це були здебільшого діти із чеських сімей, які проживали в Луцьку та найближчих околицях. Кожного наступного року кількість учнів і класів зростала. Так, у 1933/34 н. р. у школі функціонувало вже шість класів, у яких налічувалося 74 учні [804, с. 97]. Починаючи з 1934/35 н. р., чеській школі в Луцьку було надано статус вищого типу початкового навчального закладу, який давав повну семирічну освіту. В цей час у ній навчалося 132 учні [804, с. 97]. Зауважимо, що в старших класах (5–7-му) чеської школи навчалося більше учнів, ніж у початкових. Так, у 1935/36 н. р. у 1–3 класах навчалося 58 учнів, а в 4–7 класах – 95 учнів, тобто удвічі більше [804, с. 97]. Ймовірно, що батьки переводили до цієї школи чеських дітей, які отримали початкову освіту у двомовній або державній польській школі. Така тенденція зберігалася до останнього навчального року в школі. Найбільшою була кількість випускників чеської школи в Луцьку в 1936/37 н. р. – 169 [804, с. 97].

Шкільну освіту в чеських поселеннях підтримували батьківські комітети, які опікувалися питаннями виховання і навчання. Батьківський комітет у луцькій школі заснували в 1937 р. Його головою було обрано Я. Ректора. Комітет брав участь у всіх шкільних і позашкільних заходах, опікувався побутовими проблемами, забезпеченням харчуванням та ін. Після того, як чеська школа в Луцьку стала семикласною, за ініціативи батьківського комітету при школі було організовано інтернат. У ньому проживало від 20 до 28 учнів із віддалених чеських колоній [804, с. 72–73].

Зауважимо, що чеські школи були не тільки закладами освіти, а й важливими культурними осередками чехів на Волині. При школах існували аматорські театри і хори, відбувалися театралізовані вистави, танцювальні

вечори [214, арк. 46 зв.]. Хори діяли при кожній чеській школі, аматорські театри – у 22 колоніях [806, s. 238].

У другій половині 1930-х рр. розвиток чеського шкільництва на Волині наштовхується на дедалі більші перешкоди з боку польської влади: поступово ліквідовуються початкові чеські державні школи, які найчастіше реорганізуються у двомовні. Найгіршою була ситуація з державними чеськомовними школами. В них навчання поступово переводили на польську мову. Посол Чехословаччини в Польщі Юрай Славік у своєму звіті від 17 жовтня 1936 р. зазначав, що в державних чеськомовних школах на Волині навчання ведеться переважно польською мовою: «Ці школи є вже або суто польські або так звані польсько-чеські, в яких чеська мова вивчається як обов'язковий предмет, або ж т. зв. утраквістичні школи, де чеська мова практично не викладається» [934, s. 94]. Посол звертав увагу й на те, що серед учителів чеськомовних шкіл чимало поляків, котрі «зовсім не володіють чеською мовою... замість чеських учителів до шкіл, у яких навчаються переважно чеські діти, приїзять учителі польської національності із Сілезії, які хоча й розмовляють чеською мовою, проте працюють у чисто польському дусі» [934, s. 94]. Зауважимо, що чимало таких учителів – «шльонзакув», як їх називали на Волині, після кількох місяців учителювання залишали цей край, так і не зумівши пристосуватися до місцевих умов і не налагодивши добрих стосунків із громадою.

Загалом відсутність кваліфікованих учительських кадрів, які вільно володіли чеською мовою, була однією з головних проблем чеськомовного шкільництва на Волині. До роботи в чеських школах залучалися переважно учителі-чехи, які мали польське громадянство, здобули вчительську кваліфікацію в Польщі і склали екзамен на знання чеської мови [936, s. 144]. Допомогу в підготовці вчительських кадрів для чеськомовних шкіл надавав і уряд Чехословаччини. Міністерство освіти організувало в Празі вчительські курси для чехів, котрі проживали в еміграції. Однак польська влада неохоче брала на роботу випускників цих курсів: затягувалася видача паспортів

кандидатам на навчання, влаштовувалася бюрократична тяганина під час видачі віз чеським учителям, які не були польськими громадянами [934, s. 90–91].

На становищі чеськомовного шкільництва негативно відбилися модернізаційні процеси в польській системі освіти. Реформа 1932 р. передбачала зміну організаційних засад шкільництва. Переведення освітніх установ на триступеневу структуру сприяло їх модернізації та оптимізації, але водночас обмежувало освітні ініціативи місцевих національних громад, зокрема й чехів, ставило їх під пильний контроль із боку держави.

Більшість шкіл, у яких навчалися чеські діти (а це переважно сільські школи), належали до навчальних закладів нижчого типу. На Волині в 1933/34 н. р. 36 таких шкіл були однокласними, дво- і трикласних шкіл налічувалося лише шість. Шкіл вищого рівня, у яких здобували освіту чехи, було ще менше: одна чотирикласна, дві п'ятикласні, одна шестикласна та одна семикласна школи [936, s. 144–145]. Більшість шкіл нижчого рівня в ході реформи ліквідовувалися, а дітей, котрі навчалися в них, переводили до окружних шкіл вищого типу. Зазвичай у цих школах чеські діти складали невелику групу учнів. А тому кількість годин на вивчення чеської мови в польських державних школах, у яких навчалися чехи, поступово скорочувалась.

Запровадження освітньої реформи 1932 р. негативно відбилося і на становищі чеського приватного шкільництва. Кількість дітей у школах ЧШМ поступово зменшувалася, оскільки не всі з них забезпечували достатній рівень знань для того, щоб продовжувати навчання у школах вищого типу. Серед шкіл ЧШМ лише три – у Луцьку, Рівному та Здолбунові – були семикласними [934, s. 95]. Місцева адміністрація обмежувала і фінансові можливості гуртків ЧШМ. У 1936 р. польська влада заборонила проведення в Луцьку тижня шкільної матиці, який традиційно відбувався у вересні [149, арк. 3]. Під час імпрез (аматорських вистав, концертів), які влаштовували члени ЧШМ, збиралися благодійні кошти на потреби

чеськомовних шкіл. Заборона їх проведення позбавляла ЧШМ важливих джерел фінансування.

У середині 1930-х рр. тиск з боку влади на приватні школи із чеською мовою викладання посилюється. Про складну ситуацію в чеськомовному шкільництві на Волині йшлося в чеському часописі «Narodni Listy». У статті під назвою «Трагічна ситуація “Чеської шкільної матиці” на польській Волині», опублікованій 1 грудня 1935 р., йшлося про значне погіршення становища чеського шкільництва на Волині. «Уряд, – констатував автор публікації, – прагне до цілковитої ліквідації чеського шкільництва як державного, так і приватного» [149, арк. 2]. Як приклад, наводилася ситуація з відкриттям чеської школи в Луцьку. Польська влада не давала дозволу на відкриття нового шкільного приміщення, пояснюючи своє рішення непристосованістю будівлі, тоді як «майже всі польські школи в Луцьку, – зауважував автор, – перебувають у значно гірших умовах, ніж нова чеська школа» [149, арк. 2]. У школі села Підцуркова, де навчалися переважно чеські та українських діти і не було жодного поляка, мовою навчання визначено польську. Вчителькою у цій школі була полька, яка не знала ні чеської, ні української мови. Прохання відкрити початкову школу із чеською мовою навчання було відхилене на підставі положення про те, що в місцевостях, в яких проживають представники двох і більше національностей, початкова школа мала бути польською. А оскільки чеські колонії на Волині зазвичай розміщувалися неподалік українських сіл, то природно, що такі поселення були національно мішані, і це вважалося підставою для відкриття чисто польської школи. Автори статті скаржилися, що така політика загрожувала ліквідації усіх державних польсько-чеських і чесько-польських шкіл, сприяла полонізації чеського шкільництва. І справді, станом на 1937/38 н. р. на Волині залишилося лише п'ять державних шкіл із чеською мовою викладання і чотири польсько-чеських державних школи [863, s. 123]. Динаміку розвитку шкіл із чеською мовою викладання на Волині в міжвоєнний період ілюструє таблиця 3.10.

Чеські школи на Волині у 1921–1938 рр. [863, s. 123]

Навчальний рік	Школи з чеською мовою викладання (загальна кількість)		У тому числі приватні школи	
	Школи	учні	Школи	учні
1921/22	24	700	–	–
1922/23	39	1700	–	–
1923/24	29	1300	–	–
1924/25	20	964	1	25
1925/26	10	532	1	56
1926/27	27	1414	7	374
1927/28	26	1435	9	390
1928/29	28	1163	11	330
1929/30	28	1359	11	389
1936/37	17	933	12	595
1937/38	18	948	13	605

Дискримінаційна політика польської влади щодо чеської меншини пояснювалася як внутрішньополітичною ситуацією (у національній політиці «санації» відбувся поворот управо, посилювався полонізаційний тиск на нацменшини), так і погіршенням у другій половині 1930-х рр. міжнародної ситуації в Європі і загостренням на цьому тлі стосунків між Польщею та Чехословаччиною. Політика національно-державної асиміляції, яку польський уряд почав активно втілювати в життя наприкінці 1930-х рр., була спрямована на поступову ліквідацію національного шкільництва на Волині, у тому числі й чеського.

3.5. Культурно-мистецьке життя населення міжвоєнної Волині

Невід'ємною частиною культурного простору населення Волині у міжвоєнну добу було мистецького життя. Воно хоча й не було таким активним і різнобарвним, як у сусідніх галицьких воєводствах, проте мало

свою специфіку. Насамперед вона була зумовлена багатонаціональним складом місцевого населення. А отже культура регіону мала виразно поліетнічний характер. На її формування робили вплив не лише українці й поляки як найбільш численні етноси, а і євреї, чехи, німці, білоруси, росіяни, караїми, литовці та ін.

Важливим осередком культурно-мистецького життя польської громади Волині в міжвоєнний період був театр. Уже на початку 1920-х рр. тут активно розвивався польський аматорський театральний рух. У 1923 р. в Луцьку за ініціативи місцевих поляків було створено Товариство любителів сцени і музики [877, s. 130]. Ця напівпрофесійна театральна група, якою керував Владзімеж Гарльовський, здійснювала досить амбітні театральні проби. Колектив запрошував для постановки вистав навіть професійних режисерів. Репертуар польського аматорського театру в Луцьку був досить розмаїтий, однак переважали комедії («Іспанська муха», «Пан Начальник... це я», «Дами і гусари» тощо) [517, s. 1].

Аматорські театральні вистави відбувалися не тільки в Луцьку. У 1922 р. в Ківерцях створюється польський гурток любителів сцени, що налічував спершу близько 20 членів, а вже за кілька місяців – 100. У листопаді 1922 р. гурток було реорганізовано в Польський осередок громадської праці, у складі якого діяла театральна секція, що влаштовувала патріотичні концерти та аматорські вистави [748, с. 73]. У цей же час у Ковелі діяла постійна драматична труппа, в репертуарі якої були твори лише польських авторів. Її підтримували професійні польські режисери [877, s. 130]. Постановки аматорських вистав здійснювали також учні польських шкіл. У більшості волинських гімназій щонайменше один раз на рік відбувалися публічні покази вистав, які супроводжувалися кампаніями зі збору коштів на потреби школи чи незаможної молоді.

Важливою подією в історії польської культури на Волині стало відкриття 15 листопада 1924 р. в Луцьку польської професійної сцени під назвою Міський театр ім. Ю. Словацького [513, s. 6]. Ініціатором створення

театру став президент м. Луцька Болеслав Зелінський. Репертуар театру складався із творів польських та світових класиків. Театральна трупа налічувала 20 осіб, серед яких були актори, відомі в театральних колах Польщі – Марія Щенсна, Юзеф Конрад, Владислав Рачка-Совінський, Францишек Бай-Ридзевський. У першому театральному сезоні 1924/1925 рр. Міський театр ім. Ю. Словацького здійснив постановку 35 вистав, які побачили близько 26 тис. глядачів [674, с. 50].

Незважаючи на те, що театр ім. Ю. Словацького був стаціонарним, митці неодноразово виїжджали з виставами до міст і містечок Волині. Так, уже в першому театральному сезоні луцькі артисти гостювали в Рівному, Володимирі, Здолбунові, Дубні, Ківерцях та інших містечках Волині.

Перша у Луцьку польська професійна сцена проіснувала недовго. Від початку свого існування театр стикнувся із значними фінансовими труднощами. По завершенню другого театрального сезону в травні 1926 р. загальна сума боргів театру становила 45 тис. злотих. Тому магістрат Луцька 24 червня 1926 р. прийняв рішення про його закриття [674, с. 53].

Упродовж кількох років польська громада Луцька не мала своєї театральної сцени. Порожнечу в культурному житті місцевих поляків заповнювали гастрольні колективи з різних куточків Польщі. У другій половині 1920-х рр. до Луцька приїздили Львівський малий театр, віленська «Редута», варшавське кабаре «Морське око», пересувні групи варшавського Нового театру та ін.

Польське театральне життя в Луцьку активізувалося з призначенням на посаду волинського воєводи Генрика Юзевського. За його ініціативи в серпні 1928 р. було створено Воєводський театральний комітет, до складу якого увійшли представники шести найбільших міст Волині, у т. ч. Луцька. Новий театр мав фінансуватися державою, а також магістратами волинських міст, деякими фінансовими установами воєводства. Однак із різних причин відкриття театру відтермінувалося ще майже на три роки.

Польський театр у Луцьку відновив свою діяльність лише у вересні 1931 р. під назвою Волинський театр ім. Юліуша Словацького [129, арк. 21]. З того часу він діяв безперервно до кінця червня 1939 р., тобто дев'ять театральних сезонів. Театр працював як загальновоєводський осередок. Більшість часу актори перебували в Луцьку, даючи тут по два спектаклі щотижня. Однак регулярно проводилися виїзди до великих міст Волині й сусідніх воєводств. Так, під час театального сезону 1934–1935 рр. Волинський театр ім. Юліуша Словацького гастролював у понад двадцяти містах Волині, Люблінщини й Полісся. Всього за сезон театр представив глядачам 488 вистав, які подивилися 146 264 особи [190, арк. 2–7].

У 1930-х рр. діяльністю польського театру на Волині опікувалося Волинське товариство поширення театральної культури (голова Станіслав Бачинський) [138, арк. 29]. Станом на 1937 р. воно налічувало понад 300 осіб – переважно з числа польської інтелігенції Луцька, Рівного, Ковеля, Кременця та Володимира [66, арк. 1]. Головним завданням товариства була фінансова підтримка польського театру на Волині [136, арк. 3].

Під патронатом воєводської адміністрації в 1930-х рр. на Волині активно розвивався і польський аматорський театральний рух. Керівництвом ним здійснювала Волинська спілка народних театрів і хорів (*Wolyńskie zrzeszenie chorów i teatrów ludowych*), що була заснована 14 березня 1930 р. як фахова секція Волинського союзу сільської молоді [216, арк. 13]. Остання була однією з найбільших громадсько-культурних організацій Волині. Досить сказати, що у 1933 р. Союз налічував на терені воєводства 237 гуртків і 4164 члени [370, s. 49–50]. Цікаво, що в центральних воєводствах Польщі Союз сільської молоді, що був пов'язаний з опозиційною Польською народною партією, не мав особливої прихильності влади. На Волині ж ситуація виглядала по-іншому. Тут Союз міг розраховувати на підтримку воєводської адміністрації, особливо після приходу на посаду воєводи Г. Юзевського, котрий намагався перетворити організацію на один із інструментів реалізації політики «польсько-українського зближення». Одне з

головних завдань, яке воєвода відводив Союзу, полягало у вихованні молоді в дусі пропольської ідеології. Тому не випадково, що в роботі гуртків Союзу важливе місце займала пропагандистська й культурно-освітня діяльність. У 1933 р. при Волинському союзі сільської молоді діяло 94 театральних секцій, 134 секції загальноосвітніх курсів, 101 секція сільськогосподарської освіти, 30 музично-хорових секцій, 27 секцій фізичного виховання [134, арк. 29 зв.]. Гуртки Союзу сільської молоді Г. Юзевський розглядав як ефективну альтернативу волинській мережі «Просвіт», яка на цей час була майже ліквідована.

Волинська спілка народних театрів і хорів ставила за мету культурне піднесення міст і сіл Волинського воєводства. Це завдання передбачалося здійснювати через створення нових та підтримки діючих оркестрів, хорів, театральних колективів, навчання молоді елементам співочого та театального мистецтва, надання допомоги аматорським колективам костюмами, інструментами, театральним реквізитом, підготовки репертуару з режисерським роз'ясненням для аматорських, особливо сільських гуртків, тощо [216, арк. 13].

У липні 1935 р. Волинську спілку народних театрів і хорів було перейменовано на Волинський союз народних театрів у Рівному (*Wolyński związek teatrów ludowych w Równem*). Статут нової організації свідчив про її формальне відокремлення від Союзу сільської молоді. Дещо змінилися й засоби реалізації намічених ще в 1930 р. цілей: замість організації нових аматорських гуртків планувалося опікуватися вже наявними театральними та музичними секціями, створеними при громадських організаціях, школах та війську [216, арк. 25–26]. У середині 1930-х рр. зусиллями Волинського союзу народних театрів було відкрито костюмерні та реквізитні склади у Рівному та Горохові, засновано кілька музичних бібліотек при шкільних інспекторатах, видано збірки волинських народних пісень та драматичних п'єс [216, арк. 29–30]. Останні призначалися переважно для народних хорів та самодіяльних театральних колективів.

У 1930-х рр. спостерігався швидкий розвій польського музичного мистецтва на західноволинських землях. Його головними осередками були Кременець, Луцьк та Рівне. Найбільший успіх мали виступи приїжджих артистів, відомих не лише в Польщі, а й далеко за її межами. Серед співаків, котрі гастролювали на Волині, були справжні зірки тогочасної польської музики, серед них: Казимир Чекотовський (баритон), Аньєла Шлемінська (сопрано), Яніна Саріуш-Бельська (лірично-драматичне сопрано), Тадеуш Беваль (перший тенор Варшавської опери), Станіслава Корвін-Шимановська (сопрано).

Організовувало концертні гастролі співаків, акторів, у т. ч. в містах та містечках східних воєводств Польщі, де не було власних мистецьких агенцій, Товариство організації музичного руху (польська аббревіатура – ОРМУЗ) [192, арк. 1 зв.]. Лише в 1935 р. ОРМУЗ організувала на території Волинського воєводства 24 концерти за участю відомих польських співаків і музикантів.

Незалежно від виступів варшавських артистів на Волині розвивалося й місцеве музичне життя. У Луцьку організацією музичного руху активно займалася музична секція Волинського товариства поширення театральної культури, створена в 1935 р. [192, арк. 1 зв.]. На її базі в 1937 р. було засновано Волинське музичне товариство. Останнє започаткувало організацію концертів поза межами Луцька. Перший з таких концертів відбувся в травні 1939 р. у Торчині Луцького повіту за участі духового оркестру 24-го полку піхоти та хору Волинського музичного товариства [516, s. 5]. Понад 400 глядачів мали нагоду послухати твори Ф. Шопена, С. Монюшко, З. Рунди, П. Машинського, І. Падаревського. Під патронатом Волинського музичного товариства й за ініціативи його філій у Рівному, Луцьку та Ковелі були відкриті музичні школи, в яких навчання велося за програмою середньої музичної школи, що відкривало можливість для продовження навчання в консерваторіях [515, s. 5].

Невід'ємною частиною культурного простору міжвоєнної Волині було літературне життя. Щоправда воно не відзначалося великою активністю. У Луцьку довгий час не існувало навіть постійного літературного осередку, хоча вірші та проза місцевих поетів, письменників часто публікувалися на шпальтах місцевої преси.

У 1932 р. за ініціативи воєводи Г. Юзевського в Луцьку почав виходити регіональний інформаційно-мистецький тижневик «Wołyń». До його редагування у 1937 р. воєвода особисто запросив польського письменника, поета, публіциста Юзефа Лободовського, відомого своїми проукраїнськими поглядами. Українська тематика була однією із провідних тем його літературної й публіцистичної творчості. В регулярному літературному додатку до тижневика «Wołyń» друкувалися твори польських митців, котрі походили з Волині, а також твори на волинську тематику [877, s. 155]. На сторінках тижневика вміщувалися також поетичні та прозові твори українських авторів – класиків і сучасників (Л. Українки, Н. Ливицької-Холодної, Є. Маланюка та ін.), переклади яких на польську мову здійснював Ю. Лободовський, пропагуючи в такий спосіб ідею польсько-українського порозуміння.

Помітним явищем літературного життя Волині стала поява в середині 30-х рр. літературної групи «Wołyń», що діяла під патронатом Ю. Лободовського. Її членами були молоді волинські митці Чеслав Янчарський, Владислав Мільчарек, Вацлав Іванюк, Зигмунт Румель та ін. Свої твори вони щоквартально публікували в поетичній колонці тижневика «Zycie Katolickie» [877, s. 244].

У культурно-мистецькому житті українського населення Волині важливу роль відігравало товариство «Просвіта». Воно здійснювало велику роботу зі створення на території воєводства українських мистецьких колективів – музичних, театральних, художніх, хореографічних. Чи не найбільш популярною формою культурної роботи товариства була організація хорових і музичних колективів. Майже кожна третя філія

«Просвіти» мала свій власний хор, що пояснювалося не лише любов'ю волинян до пісні, а й тим, що ця справа майже не потребувала великих фінансових затрат.

Головним завданням просвітянських хорових колективів була пропаганда кращих зразків народної, професійної та духовної музики. Зазвичай хори «Просвіт» виникали на основі місцевих церковних хорів. Поступово в їх репертуарі, поряд із церковним співом, з'являлися світські твори й вони отримували статус просвітянських [757, с. 114]. Інколи хорові секції «Просвіт» виростили до рівня професійних музичних колективів, як наприклад, хор с. Лаврова Луцького повіту. Цей музичний колектив був незмінним учасником різноманітних культурно-мистецьких заходів, які організовував центральний осередок «Просвіти» в Луцьку. Основу його репертуару складали і народні пісні, і хорові твори професійних композиторів, духовна музика [757, с. 114].

Вклад товариства «Просвіта» у розвиток церковно-музичного мистецтва Волині важко переоцінити. Досить сказати, що в Луцькому повіті з 27 просвітянських хорів 22 – брали постійну участь у відправленні церковних богослужінь, причому вісім співали лише українською мовою, решта – українською та старослов'янською [782, с. 22]. Інколи самі філії товариства організовували церковні хори.

Далеко за межами воєводства був відомий хор Володимирської «Просвіти», який очолював лідер «музичного ренесансу» міжвоєнної Волині композитор М. Тележинський. Колектив, заснований у 1922 р., став осередком кращих церковних та народних традицій хорового мистецтва. З 1923 р. його діяльність була тісно пов'язана з Володимирським кафедральним собором. Серед церковних творів української служби у виконанні хору найбільшу популярність у парафіян мали композиції А. Веделя, Д. Бортнянського, М. Лисенка, К. Стеценка, О. Кошиця, Д. Леонтовича, М. Тележинського [782, с. 25]. До слова, хор першим на Волині почав виконувати літургію українською мовою. Окрім богослужінь,

хор брав постійну участь у всіх урочистостях, які влаштовувала Володимирська «Просвіта». Хоровий колектив подобався навіть місцевим полякам, котрі нерідко запрошували хористів на свої святкові імпрези.

«Просвіти» дали життя ще одному яскравому явищу культурного життя міжвоєнної Волині – академіям на честь видатних українців або визначних історичних дат. Важливими подіями, що мали велике мистецьке та ідейно-політичне значення у 1920–1930-х рр., було щорічне відзначення днів народжень та смерті Т. Шевченка. Зазвичай програма таких академій передбачала реферат-доповідь про життя та творчість великого Кобзаря, концертно-декламаційну частину, виставу. Кожній академії передувала обов'язкова панахида в церкві. Одна з перших таких академій відбулася 11 березня 1923 р. в містечку Гощі Рівненського повіту. Особливістю її концертної програми було те, що всі виконувані хорові твори були пов'язані з поезією Шевченка [782, с. 28].

Окрім шевченківських свят, «Просвіта» на Волині організовувала вечори з нагоди днів народження Лесі Українки, І. Франка, І. Котляревського. Мистецькі заходи, які влаштовувало це товариство, поступово ставали обов'язковим атрибутом культурного життя регіону, набували масового розмаху.

Діяльність просвітянських гуртків не обмежувалася лише мистецтвом хорового співу. Не меншу увагу «Просвіти» приділяли розвитку інструментальної музики. Уже на початку 1920-х рр. при деяких філіях виникають струнні оркестри. Інструментальний склад цих оркестрів через низку обставин (відсутність традиції, нестача виконавців, плінність кадрів) був нетрадиційним: струнно-смічкові інструменти (найчастіше скрипки) поєднувалися з народними (балалайками, мандолінами, домрами). Вперше такі колективи з'явилися в Радивиліві та Мізюринцях Кременецького повіту [782, с. 30]. Згодом подібні оркестри виникають у Ковелі, Турійську, Рожищі та Олиці. Репертуар цих оркестрових колективів був досить різноманітним. Це музика Д. Верді, Й. Штрауса, П. Чайковського, М. Левицького,

М. Леонтовича, М. Лисенка та ін. Проте через брак професіоналів, солістів, їх діяльність найчастіше обмежувалася участю в літературно-музичних вечорах, де вони акомпанували солістам-вокалістам.

З товариством «Просвіта» на Волині пов'язане відродження традицій української народної хореографії. Так, з ініціативи відомого балетмейстера В. Авраменка при Рівненській повітській «Просвіті» було створено гурток українських танців і співу, на основі якого постав повноцінний хореографічний ансамбль. Колектив із величезним успіхом неодноразово виступав у містах і селах воєводства.

В. Авраменко не обмежувався лише концертною діяльністю. Під його керівництвом у Луцьку при товаристві «Просвіта» в 1922–1923 рр. діяла школа танцю, в якій навчалася понад 40 осіб [757, с. 119]. З концертними програмами артисти цього колективу побували в найвіддаленіших куточках Волині.

Одним із провідних напрямів роботи луцької «Просвіти» була театральна діяльність. У Луцьку діяла музично-драматична секція товариства, яка мала характер аматорського театального гуртка. Про його активну діяльність свідчить хоча б той факт, що упродовж 1923 р. зусиллями просвітян було здійснено постановку 37 вистав.

Активізації українського аматорського театального руху на Волині сприяло створення 31 січня 1927 р. при Луцькій повітській «Просвіті» Товариства українських акторів [757, с. 123]. У репертуарі колективу були такі вистави, як «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Майська ніч», «Жидівка вихрестка» та ін.

Важливою подією громадсько-культурного життя Волині 1920-х рр. стало створення професійного постійного українського театру. Історія Волинського українського театру (далі – ВУТ) розпочинається в 1928 р. з приїзду до Луцька Миколи Певного, у минулому актора Московського художнього, а пізніше Київського державного європейського театру, вихованця М. Саксаганського. У Луцьку він організував аматорський

драматичний гурток, на базі якого згодом постав Волинський український театр [198, арк. 52].

Перша постановка тоді ще аматорського гуртка відбулася 18 листопада 1928 р. в Луцьку під час святкування 10-ї річниці Луцької повітової «Просвіти» [747, с. 320]. Волинські глядачі мали нагоду побачити частину історичної драми української письменниці Л. Старицької-Черняхівської «Гетьман Дорошенко». З часом аматорський гурток придбав необхідні декорації, реквізит, костюми і став повноцінним українським театром. До складу трупи театру, яка налічувала понад тридцять осіб, входили талановиті актори Н. Певна, П. Куліш, М. Лісовикова, О. Неделко, Ю. Шафарчук, П. Зботанів та ін. Основу репертуару театру склали твори корифеїв українського театру М. Садовського, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького та ін.

Для підтримки Волинського українського театру на початку 1932 р. в Луцьку було засноване Волинське українське театральне товариство (далі – ВУТТ) [198, арк. 52]. Це товариство об'єднало не байдужих до рідного театру представників української інтелігенції Волині. ВУТТ поставило за мету підтримку українського театального мистецтва на Волині через організацію аматорських гуртків, хорів, оркестрів, режисерських курсів, заснування театральної бібліотеки, читання лекцій та рефератів серед населення і т. п. [197, арк. 4]. Головою товариства, яке в 1932 р. об'єднувало 58 членів, був сенатор Микола Маслов. Серед зареєстрованих членів ВУТТ були відомі на Волині представники місцевої інтелігенції: О. Алмазов, І. Власовський, І. Гловацький, Микола, Ніна та Петро Певні, М. Тележинський. Постановою головної управи ВУТТ від 15 квітня 1932 р. уповноваженим представником товариства на Рівненщині був призначений посол С. Скрипник [246, арк. 7].

Основним прибутком Волинського українського театру були кошти, які надходили від організації вистав і гастролей. Театр мав підтримку з боку волинського воєводи Г. Юзевського (відділ самоврядування Волинського воєводського управління щорічно виділяв театру близько 18 тис. злотих)

[198, арк. 57]. Певні субвенції надходили також від Міністерства віросповідань та народної освіти (у 1935 р. розмір державної дотації для ВУТ становив 1 тис. злотих щомісяця) [244, арк. 30 зв.]. Це були невеликі суми, але вони давали можливість запрошувати досвідчених акторів, купувати необхідний реквізит, костюми тощо. Через хронічну нестачу коштів театр довгий час не мав свого приміщення, тому святкування, урочистості, вистави зазвичай відбувались у Луцькому міському театрі або в приміщенні міського клубу «Рідна хата». ВУТ вважався пересувним театром і в Луцьку міг давати вистави щонайбільше два місяці на рік.

Зазвичай театральний сезон у Волинському українському театрі розпочинався 1 жовтня. До кожного сезону актори готували новий репертуар у приміщенні «Рідної хати» у Луцьку. Тут же відбувались прем'єри вистав, звідси театр вирушав на короткі об'їзди найближчих повітів. Потім знову повертався до Луцька для чергових прем'єр. Так тривало до січня-лютого, коли ВУТ виїздив у гастрольні поїздки містами і селами Волинського воєводства. Побачити вистави українського театру мали також можливість жителі сусіднього Поліського воєводства [278, л. 52]. Зокрема, під час зимового сезону 1930/31 рр. ВУТ побував із виставами у Столині, де артисти відіграли 18 вистав, Лунінці (п'ять вистав), а також у Пінську (16 вистав) та Янові (шість вистав) [486, с. 3].

За свідченнями самих учасників трупі театру артистам доводилося працювати в доволі непростих умовах. «Уявім собі, – читаємо в одній з таких реляцій, – яку “насолоду” дають артистам мандрівки по волинським городам і містечкам, коли часто доводиться задовольнятися, як засобом пересування волинськими балагулами; театрові доводиться возити з собою усе, що треба для вистав, включно з декораціями. Вистави відбуваються часто в цілком не пристосованих приміщеннях, а члени трупі живуть по брудних гостинницях, отримуючи за свою працю старцівські пенсії (найвища місячна платня 120 зл.). І коли все таки театр справляється зі своєю задачею – то це тільки завдяки мертвенності і відданості ідеї дирекції і артистичної сім'ї, що

розуміють значення українського театру для населення Волині» (документ подано зі збереженням орфографії) [198, арк. 58].

А ось як описує умови, в яких працювали артисти ВУТ під час гастролей сезону 1936 р. директор театру Микола Певний (документ подано зі збереженням орфографії): «ВУТ дає свої вистави, де є до того найменша можливість: по школах (Торчин, Межиріччя), у недобудованому млині (Млинів, Дубенського повіту), по гмінах (Колки), по корчмах (де є відповідна саля), влаштовуючи, розуміється, скрізь сцени, а то просто в шопі (хліві. – Ю. К.). Наприклад, у Степані ми грали в такій шопі. Шопа ця мала три переділи. З двох переділів зробили салю й сцену, розібравши стіну, а в третьому переділі стояли гмінні брички та двоє чудових жеребців, які до речі, під час вистави тримали себе чемно, навіть ні разу не заїржали. Для гардероби симпатичний степанський війт дав нам кімнату в гміні, звідки одягнені й за характеризовані артисти переходили вулицею до театру, себто, до ... шопи. А проте Степань залишила по собі найсимпатичніші враження» [498, с. 2].

Гастролі театру зазвичай тривали 4–5 місяців, і до Луцька артисти поверталися лише наприкінці червня. Під час сезонних гастролей актори українського театру давали понад 100 вистав, а кожен спектакль збирав у середньому від 100 до 450 глядачів. Так, упродовж січня–червня 1936 р. ВУТ об'їздив із виставами п'ять повітів Волинського воєводства, дав 106 вистав, які відвідало 21 573 особи [498, с. 2]. Загалом же за перші роки свого існування ВУТ представив 317 вистав, які подивилося 49 411 глядачів [198, арк. 58].

Репертуар театру складався з понад 30 п'єс різних жанрів – опер, оперет, обрядових п'єс, музичних комедій, історичних драм. Найбільший успіх у глядачів мали такі твори: «Сорочинський ярмарок», «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка», «Пошились у дурні», «Вечорниці», «Українські колядки», «Ніч перед Різдвом», «Циганка Аза», «Ой не ходи

Грицю», «Суєта», «Мартин Боруля», «Чумаки», «Чорноморці», «Катерина», «Вій», «Мірандола», «Бояриня», «Гетьман Дорошенко», «Хазяїн» та ін.

Осередками культурно-мистецького життя волинських українців у міжвоєнне двадцятиліття були й т. зв. «Просвітянські хати». Ці громадсько-культурні організації, що діяли під опікою проурядового ВУО, почали з'являтися у волинських селах на початку 1930-х рр., після того як воєводська адміністрація ліквідувала більшість осередків Товариства «Просвіта» на Волині.

Перші «Просвітянські хати» на Волині були засновані у 1932 р. Їхнє відкриття супроводжувалося великими урочистостями, в яких брали участь українські послы й сенатори Волині, представники воєводської адміністрації. Розбудова «Просвітянських хат» проходила досить швидкими темпами. Якщо в 1932 р. їх налічувалося лише сім, то вже в 1937-му – близько 120, найбільше в Рівненському (53), Луцькому (28), Здолбунівському(28), Дубенському (19) повітах [196, арк. 3].

Статут «Просвітянської хати» відкривав широкі можливості для культурно-освітньої діяльності на селі. Передбачалося видавати і розповсюджувати підручники, педагогічні й науково-популярні книги, газети, засновувати музеї, книгарні, бібліотеки, аматорські курси, влаштовувати літературні та музичні вечори [485, с. 3].

Майже при кожній «Просвітянській хаті» існували народні (просвітянські) хори. Деякі з них переросли рівень аматорських колективів. Так, помітний вклад у розвиток регіональної музичної культури зробив хор «Просвітянської хати» с. Шубкова Тучинської гміни Рівненського повіту. Розквіт його діяльності припав на 1935–1936 рр. Колектив постійно брав участь в аматорських виставах, які влаштовували члени місцевої «Просвітянської хати», в урочистих академіях та інших заходах. Своє мистецтво хор демонстрував перед мешканцями Олександрії, Тучина, Рівного (782, с. 35).

Хор «Просвітянської хати» ВУО ім. К. Стеценка із с. Воютина Луцького повіту пішов ще далі, здійснивши в 1934 р. постановку опери «Наталка Полтавка» І. Котляревського [757, с. 115]. Колектив, що його очолював відомий на Волині диригент В. Поліщук, багато гастролював і виступав не лише перед українською, а й перед польською аудиторією, зокрема на «Святі моря та пісні» 26 червня 1934 р. у Торчині Луцького повіту. Серед учасників свята були й польські «Хори людові» з колоній Усичі та Людвшин того ж повіту. До речі, останні також перебували під опікою польської адміністрації, а їхній репертуар складався і з польських, і з українських пісень.

Слід, однак, зазначити, що, незважаючи на фінансову підтримку воєводської адміністрації, загалом діяльність «Просвітянських хат» не відзначалася великою активністю. По-перше, вони не були організаціями культурно-освітнього характеру в повному розумінні цього слова. На з'їзді старост Волинського воєводства в 1936 р. воєвода Г. Юзевський чітко окреслив завдання «Просвітянських хат». Воно мало полягати в тому, аби протидіяти «небажаним політичним впливам» у волинському селі. Тому існування «Просвітянських хат» швидше мало політичний сенс і диктувалося завданнями «волинської політики» Г. Юзевського. Адже не випадково стати членом «Просвітянської хати» можна було лише після підтвердження свого членства у ВУО й підписання декларації про лояльність.

По-друге, діяльність «Просвітянських хат» на Волині нерідко натрапляла на неприхильне ставлення до них із боку українського населення. Так, у 1934 р. в с. Омелянику Луцького повіту місцеві жителі знищили виставку і декорації для театральної вистави, яка мала відбутися в приміщенні «Просвітянської хати» [475, s. 206]. Були й випадки масового виходу українських селян із «Просвітянських хат», як це мало місце в цьому ж році в кількох сільських гмінах Рівненського повіту [131, арк. 41]. У своєму звіті від 1936 р. луцький староста вимушений був констатувати, що

«всі діючі на терені Луцького повіту “Просвітянські хати” мають слабкі політичні впливи, не користуються великою популярністю на терені».

Іншою українською громадсько-культурною організацією, створеною за сприяння місцевої адміністрації Г. Юзевського, було товариство «Рідна хата». Перші осередки цієї організації з’явилися в 1929 р. в Луцьку і Рівному [250, арк. 1]. Вони об’єднували переважно місцеву українську інтелігенцію [357, к. 283]. Засновником українського клубу «Рідна хата» в Рівному був С. Скрипник, у Луцьку – послі П. Певний, П. Пилипчук, М. Маслов. У 1937 р. на Волині налічувалося чотири організації «Рідної хата» – у Луцьку, Рівному, Ковелі та Володимирі, членами яких було 350 осіб [150, арк. 7].

Український клуб «Рідна хата» став осередком, що об’єднував митців і мистецькі колективи різного спрямування. Наприклад, провідною в діяльності клубу «Рідна хата» в Луцьку була організація хорів. До цієї справи заохочувалися кращі представники місцевої інтелігенції. Так, на посаду диригента хору «Рідної хати» в Луцьку було запрошено професійного волинського композитора М. Тележинського. Уперше колектив виступив на святі української пісні 10 листопада 1929 р. [782, с. 46].

Луцький клуб «Рідна хата» підтримував загальноволинську традицію влаштування урочистих академій на честь визначних українців (Т. Шевченка, С. Петлюри, Лесі Українки), під час яких у виконанні хору звучали пісні відомих українських композиторів, а також українські народні пісні. Клуб «Рідна хата» в Луцьку залишався важливим осередком української музичної культури на Волині упродовж 1930-х рр.

Серед українських культурно-освітніх установ, які організаційно були пов’язані з проурядовим ВУО, слід відзначити також Товариство аматорів української пісні «Рівненський Боян» [245, арк. 2]. Товариство об’єднувало шанувальників світського й церковного українського хорового мистецтва Рівненщини. Члени «Рівненського Бояна» влаштовували концерти, товариські зустрічі, мистецькі вечори. При товаристві діяли курси хорового співу.

Різноманітним було культурно-мистецьке життя єврейської громади Волині. Його осередками виступали культурно-освітні, мистецькі та добродійні товариства. Це, зокрема, Товариство допомоги бідним та хворим євреям «Лінас Хацедек», культурно-освітні товариства «Гарбут», «Культурліга», «Фрейхейт» [165, арк. 23], єврейське мистецьке товариство «Мистецтво і сцена» [14, арк. 13], молодіжна організація «Гекалюц піонер» («Nechaluc-Pionier») [40, арк. 55], єврейське товариство «Сцена і освіта», що в 1930-х рр. діяло в Рівному [285], та ін. Члени цих товариств організовували в Луцьку, Рівному та інших містах Волині постановки вистав за п'єсами єврейських авторів, концерти, а зароблені кошти направляли на благодійні цілі. Так, у середині листопада 1921 р. в рамках турне Польщею у Рівному відбувся великий камерний концерт під керівництвом і за участю відомого єврейського композитора Льва Цейтліна. У концерті взяли участь скрипаль-віртуоз Альберт Мейф, а також популярний виконавець єврейських народних пісень М. Кальманс [209, арк. 227]. У програмі були твори композиторів Мільнера, Мейфа, Розовського, Шкляра, єврейські народні пісні.

Нерідко на Волинь приїздили й мандрівні єврейські театри. Так, за повідомленнями повітових старост, у 1931 р. на території Волинського воєводства гастролювали: Варшавська артистична група під керівництвом Іди Камінської, єврейський мандрівний театр (керівники трупи – Вольф Бенхаус, Давид Хельтман), Новий єврейський театр із Варшави (керівник – Бернард Харт), Артистична група єврейських сцен (керівник – Лідія Потоцька) [108, арк. 54]. Упродовж квітня–жовтня 1933 р. в містах та містечках Здолбунівського повіту виступали єврейський театр артиста Лайхтера, мандрівний єврейський театр Е. Дессера, театральна єврейська трупа Л. Гельтіхмана [236, арк. 26]. На початку 1935 р. у Здолбунівському повіті гастролювали: єврейський театр «Die Idische Bande», мандрівний єврейський театр Ізраеля Бялковича та єврейський мандрівний театр Барнарда Харта з Дрогобича [237, арк. 165]. За повідомленням повітового

старости, усі вистави викликали жвавий інтерес єврейського населення повіту. Загальна відвідуваність спектаклів становила 300–350 глядачів.

Слід зауважити, що польські спецслужби уважно стежили за діяльністю мандрівних театрів (серед них, окрім єврейських, було чимало українських, російських колективів), оскільки вони були легальними і доволі дієвими формами прояву громадської активності нацменшин. Спостереження за ними велось постійно. Щоденні інформаційні повідомлення про їхню гастрольну діяльність надсилалися старостам і воєводі.

Театр відіграв важливу роль у культурному житті чеської меншини на Волині. Найбільш відомими були театральні колективи в колоніях Грушвиці, Мартинівці, Дубровиці, Нивах-Губинських, Дорогостаї [953, s. 42]. Акторами найчастіше виступала місцева чеська молодь, а режисерами театральних постановок були вчителі місцевих шкіл.

Важливими осередками національно-культурного життя чехів Волині були т. зв. чеські клуби, які існували майже в усіх великих чеських колоніях. Це були свого роду клуби дозвілля та сімейного відпочинку [235, арк. 1]. При клубах зазвичай існували бібліотека, читальня, зала для аматорських вистав. У приміщеннях клубів організовувалися лекції, тут відбувалися товариські зустрічі, вокально-музичні та літературні вечори, бали-маскаради, танці, вистави та інші імпрези за участю місцевих чехів [106, арк. 2].

Доволі популярним серед волинських чехів було мистецтво духової музики. Духові оркестри зазвичай існували при чеських товариствах добровільної пожежної сторожі [160, арк. 27]. Останні не тільки виконували функції пожежних команд, а й були осередками культурного життя чеської меншини. Духові оркестри пожежної сторожі брали участь в урочистостях з нагоди державних, релігійних та сімейних свят. Відомими на Волині були колективи духової музики з Купичева, Глинська [953, s. 43].

У багатьох чеських колоніях (при товариствах добровільної пожежної сторожі) існували аматорські народні хори. Найбільш відомими були хорові колективи волинських чехів у колоніях Боратині, Княгинінці, Квасилові,

Мирогощі, Семидубах. Їхній репертуар складався переважно із чеських народних пісень (ліричних, весільних, військових, танцювальних, колискових, різдвяних).

Доволі активним у міжвоєнну добу було культурно-мистецьке життя російської меншини на Волині. У повітових містечках Волинського воєводства часто гастролювали російські театральні колективи. Драматичні гуртки, музичні колективи існували при Російському товаристві добродійності [113, арк. 6 зв.]. У 1920–1930-х рр. місцеві театральні трупи поповнювалися російськими акторами з Москви, Петрограда, Києва, Одеси, які прибували на Волинь під час чергових хвиль еміграції [973].

У Рівному, де в міжвоєнний період проживала одна з найчисленніших російських громад на Волині, театральні мистецькі заходи відбувалися у місцевому театрі «Зафран», що вміщував 486 осіб [148, арк. 48]. Глядачі мали змогу відвідувати вистави як місцевих театральних труп, так і мандрівних драматичних колективів. Так, у серпні 1921 р. в театрі «Зафран» виступала трупа російських акторів Миколи Гриневського [209, арк. 107]. У листопаді 1921 р. в Рівному гастролювала російська драматична група під керівництвом Зінаїди Кельчевської. Колектив складався з 25 акторів, які в театрі «Зафрана» винесли на суд глядачів вистави «Мадам Сен-Жен» і «Затоплений дзвін». Режисуру здійснив актор і режисер Олександр Горяїнов. У репертуарі цього театру були також вистави «Обрив», «Діти Ванюшина», «Павло І». Афіші повідомляли глядачам, що під час вистав вони зможуть побачити захопливе дійство з розкішними декораціями та костюмами з Віленського міського театру [209, арк. 224–225].

Окрім Рівного, виступи театральних колективів відбувалися і в найближчих повітових містечках. Так, у Здолбунові 17–18 січня 1922 р. театр оперети «Музична комедія» під керівництвом професійного актора П. Н. Андрєєва-Трельського показав місцевим глядачам вистави «Сільва» і «Король, що веселиться» [208, арк. 30]. У березні цього ж року театр гастролював у Корці з виставами-оперетами «Весела вдова» та «Гейша» [210,

арк. 258]. 2–4 лютого 1922 р. у Здолбунові в залі театру Варецького відбулися гастролі трупи артистів петроградських і московських театрів. Глядачі побачили виставу «Весела вдова» (у головній ролі О. Вигоцька) та оперету І. Кальмана «Граф Люксембург» [208, арк. 241].

Нерідко концертні вечори у волинських містах влаштовували організації російських емігрантів. Так, 31 січня 1922 р. за сприяння організації «Антибільшовицька ліга» в залі театру «Новий світ» у Рівному відбувся вечір-концерт за участю відомого російського поета-літератора М. М. Брешка-Брешковського на тему «Радянський рай – картини з життя Совдепії». Після лекції артисти запропонували увазі рівненської публіки концерт-дивертисмент за участю виконавиці циганських романсів Катерини Арцибашевої, театральної актриси Зінаїди Кельчевської, танцівниці Марії Марині, оперного співака Мойсея Рудінова. Всі виручені кошти мали поповнити фонд рівненської філії Антибільшовицької ліги [208, арк. 143].

Наприкінці листопада 1922 р. «Dziennik Wołyński» повідомив про запланований приїзд до Рівного колишньої актриси київського театру Соловцова – А. Пасхалової. Її добре знала і шанувала в місті не лише російська публіка, а й поляки-репатріанти, які свого часу не раз аплодували виступам актриси на київській сцені. 30 і 31 листопада А. Пасхалова відіграла вистави в Рівному, а наступні вечори виходила на сцену луцького театру «Одеон» [499, s. 1].

У 1930-х рр. Волинь неодноразово з гастроями відвідували: Російський мандрівний театр Володимира Шубінова та Овсея Чарського, Російська артистична група під керівництвом Миколая Греля, Російський об'їзний театр Полікарпа Павлова, російський театр «Бі-ба-бо» під керівництвом П. Андреева-Трельського, Віленська російська артистично-драматична група Миколая Орла та ін. [108, арк. 54].

Особливим успіхом з-поміж усіх російських театрів на Волині користувався ТАРД – Театр артистів російської драми з Вільна під керівництвом Леоніда Скіпітрова-Ніколаєва, який було засновано в 1924 р.

Цей театр об'їздив з гастролями усю Волинь. Так, у травні–червні 1929 р. Віленський ТАРД гастролював містами Рівненського та Здолбунівського повітів, показуючи глядачам вистави «Право життя» В. Винниченка, «Жінка-вбивця» Лавіна Морланда-Гордіна, «Як люблять жінки» Сімона, «Інтрига і кохання» Шиллера, «Романа» Е. Шелдона [213, арк. 129, 103 зв.]. У репертуарі цього театру в сезоні 1931 р. були вистави «Раба кохання», «Цар Іван Грозний», «Квадратура кола», «Ідіот», «Ікс, ігрек, зет», «Життя людини», «Жінка і брехня», «Мрія кохання», «Голос крові», «Восьма дружина синьобородого» та ін. [236, арк. 8]. У червні–липні 1931 р. вистави ТАРДу змогли побачити глядачі Мізоча, Здолбунова, Острога.

Окрім професійних театральних труп, що мали дозвіл на розважальну діяльність у великих містах – осередках російської еміграції, на Волині діяли самодіяльні драматичні гуртки. Один із перших таких колективів був створений при Російському добродійному товаристві у м. Володимирі-Волинському (голова – Іван Зубович). У липні 1924 р. в приміщенні гарнізонного кінотеатру члени драматичної секції товариства показали публіці вистави «Поза законом» та «Позичена дружина». Попри очікування виставу відвідала невелика кількість глядачів [81, арк. 1 зв.].

Драматичний гурток при РДТ існував і в Рівному. За повідомленням місцевої преси, одночасно з виставою, яку в січні 1929 р. дали члени гуртка РДТ, в театрі «Зафран» відбувся сеанс відомого мага-гіпнотизера професора Ф. Мессінга [478, с. 1]. За повідомленням дубенського повітового старости, у квітні 1929 р. члени місцевого осередку РДТ влаштували в Дубні сім вистав, 12 «сімейних вечорів», а також кілька виставок виробів ручної роботи [113, арк. 8]. Виручені кошти були передані на благодійні цілі.

Великий успіх у російського населення воєводства мали вокальні та інструментальні ансамблі, організовані емігрантами з Росії. Це, зокрема, Ансамбль кубанських козаків у Здолбунові (керівник А. Павлов), ансамбль балалайок рівненської філії РДТ під керівництвом Є. Дубровіної, Здолбунівський ансамбль балалайок під керівництвом К. Дякова-

Ставицького. Основу їх репертуару складали варіації на теми російських та українських пісень.

У 1920–1930-х рр. Волинь стає популярним гастрольним «пунктом» для багатьох відомих російських оперних співаків. Лише в 1922–1923 рр. тут побували з концертами соліст Московського Большого театру, баритон Борис Попов, соліст московських оперних театрів, тенор Костянтин Садро, солістка Большого театру, мецо-сопрано Л. Росінська-Кустодієва та багато інших [782, с. 64].

У лютому 1927 р. в Кременці з'явилися афіші, які повідомляли про приїзд відомого співака, поета і композитора Олександра Вертинського, котрий у той час мешкав у Польщі. Однак концерт у Кременці не відбувся. Польська влада заборонила відомому співаку виїзд на «креси» й обмежила термін візи на перебування в Польщі. Сам співак згадував, що раніше він порівняно легко отримував візи і «право праці» на декілька місяців. Але з часом дістати дозвіл ставало дедалі важче навіть йому – улюбленцю варшавської публіки та польської політичної еліти [973].

Офіційним мотивом відмови у дозволі відомому співаку гастрювати східними воєводствами було те, що іноземні актори «вивозять гроші» за кордон, у той час як серед польських акторів шириться безробіття. «Мене завжди дивувало це, – згадував сам О. Вертинський, – нібито від того, що польська публіка, яка була позбавлена можливості послухати Гофмана чи Кубелика, кинеться на допомогу безробітним акторам і віддасть їм гроші, які вона збиралася витратити на знаменитостей... Причина полягала в іншому. Вона торкалася здебільшого нас, російських акторів, особливо мене. Справа в тому, що так звані “креси”, тобто територія, що раніше належала Росії, була під великим впливом росіян. Частина населення взагалі не говорила польськи і жила своїм суто російським укладом. Ось тут і крилася справжня причина.

– Ми полонізуємо наше російське населення, а ви, коли приїжджаєте, його русифікуєте, – сказав мені відверто один великий польський сановник» [555, с. 64–65].

Важливими культурно-мистецькими осередками у волинських містах 1920–1930-х рр. були кінотеатри. Кіно на початку ХХ ст. стало новим видом масового мистецтва. Перші кіноустановки на Волині з'явилися саме в міжвоєнний період. Організацією цієї справи займалися і муніципальні органи влади, і приватні особи, переважно євреї. Так, співвласниками одного з найбільших у міжвоєнному Луцьку кінотеатрів «Słońce» на 470 місць були Ілія Полак, Фройм Бронфер, Борух Гелер. Кінотеатр «Swiatowid» у Ковелі, розрахований на 440 місць, належав Перелю Мойші, кінозал «Nowości» (200 місць) в Олиці Луцького повіту – Ірге Песії, а кіно «Radio» в Любомлі, яке вміщало 235 осіб, було власністю Шруля Ройзенмана [148, арк. 48]. Під час кіносеансів у них демонструвалися здебільшого фільми закордонного виробництва.

У 1929 р. в Луцьку було засновано Український кооперативний кінотеатр. Статут кооперативного об'єднання визначав головною метою його діяльності «поширення кооперативних ідей і сільськогосподарських знань серед українського селянства» [194, арк. 36]. Для досягнення цих цілей передбачалося, що Український кооперативний кінотеатр «набуватиме і продаватиме своїм членам кіно-апарати, фільми та всі інші предмети, необхідні для облаштування кінотеатрів, а також продукуватиме... нові фільми виключно на тему кооперації та сільського господарства» [193, арк. 2].

Окремою сторінкою культурно-мистецького життя міжвоєнної Волині є діяльність наукових та громадських установ, які здійснювали краєзнавчі дослідження для виявлення та охорони історико-культурних пам'яток. Вагому роль у вивченні минулого Західної Волині, збереженні її культурної спадщини відіграло Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини, яке було засноване 1927 р. в Луцьку з ініціативи

інженера Франца Ксенжопольського [621, с. 22]. У різні роки товариство налічувало від 200 до 300 членів, які об'єднувались у секції: краєзнавчу, музейну, природоохоронну, туристичну та ін.

Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини ставило перед собою завданням накопичення й опрацювання матеріалів, присвячених вивченню та популяризації відомостей про історію, природу, мистецтво, етнографію Волині [121, арк. 7]. Для реалізації цих завдань товариство проводило інвентаризацію і фотографування історичних пам'яток, збирало матеріали для майбутнього музею, узяло під свою опіку давні споруди та пам'ятники, які мали історичне, археологічне чи мистецьке значення. Товариство організовувало краєзнавчі виставки, експедиції та екскурсії для своїх членів і громадськості, влаштовувало популярні лекції про Волинь, засновувало бібліотеки, видавало власний щомісячний часопис «Ziemia Wołyńska». У доробку товариства були також видання «Łuck» і «Miasta Wołyńskie».

Завдяки старанням товариства 16 червня 1929 р. в Луцьку було відкрито регіональний Волинський музей. У відкритті музею взяв участь президент Речі Посполитої Ігнацій Мосцицький [481, с. 1–2]. Серед засновників Волинського музею були відомі дослідники природи та історії волинського краю: громадський діяч, історик і педагог Якуб Гофман, лікар Адам Войнич, історик мистецтва і реставратор Збігнев Ревський, історик і бібліотекар Юліан Нець, а також етнограф і музеолог Олександр Прусевич, який став першим директором новоствореного музею.

Своє головне завдання Волинський музей вбачав у вивченні та збереженні пам'яток історико-культурної, природничої спадщини Західної Волині, популяризації старожитностей регіону. У 1938 р. в чотирьох відділах музею – природи, доісторичного минулого, мистецтва та етнографії – налічувалося понад дев'ять тисяч експонатів. У музеї періодично влаштовувалися виставки польських художників, фотомитців, майстрів художньої графіки тощо.

Вагому роль у вивченні минулого Волині, збереженні її культурної спадщини відіграло Волинське товариство приятелів наук, що розпочало свою діяльність 1935 р. в Луцьку. Серед його відомих діячів були: згадуваний уже польський історик Я. Гоффман, віце-воєвода Ю. Слешинський, професор Луцької гімназії О. Яворчак, депутат польського Сейму Ю. Понятовський, викладач Кременецького ліцею З. Опольський та ін. Товариство проводило роботу в чотирьох комісіях: природничій (географія, геологія, біологія, ґрунтознавство), гуманістичній (історія, філологія, етнографія, мистецтво, психологія, педагогіка та ін.), господарській (економіка, землеробство) та музейно-бібліотечній.

На особливу увагу заслуговувала робота музейно-бібліотечної комісії товариства, яка здійснювала опіку над Волинським музеєм (у 1935 р. його було підпорядковано товариству) і бібліотекою. Завідувачем бібліотеки товариства був доктор Ю. Нець. Фонди бібліотеки склалися з власних зібрань і депозитів. Варто зауважити, що у власних зібраннях установи було чимало стародруків (дипломів, грамот), найдавніший із яких датований 1536 р. Крім того, у бібліотеці містилося 1000 рукописів, 155 карт, 546 часописів і 21 735 книг. Загалом станом на 1937 р. книгозбірня налічувала 27 тис. примірників [621, с. 24].

Товариство здійснювало також археологічні розвідки в Луцьку та його околицях. Так, упродовж 1934–1936 рр. польські краєзнавці Я. Фітцке та З. Леський досліджували городище у с. Городку. Ці ж учені виявили в с. Коршеві (нині Луцького району) багаточислове поселення неолітичної доби.

Одним із напрямів культурної роботи Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини, Волинського музею, Волинського товариства приятелів наук була організація мистецьких заходів. За сприяння цих інституцій у Луцьку періодично влаштовувалися виставки польських художників, фотомитців, майстрів художньої графіки та ін. Перша на Волині у міжвоєнний професійна виставка творів образотворчого

мистецтва відбулася 1927 р. На ній було представлено 250 робіт 57-ми митців. У 1929 р. в приміщенні Волинського музею було відкрито виставку відомих польських майстрів графічного мистецтва [877, s. 242]. До слова, спробу створити місцевий малярський осередок на Волині намагалася дружина Г. Юзевського – Юлія, котра, як і сам воєвода, захоплювалася образотворчим мистецтвом і пробувала себе в малярстві.

Отже, культурне життя на Волині у міжвоєнний період було насичене багатьма яскравими подіями. Незважаючи на обмеження, які чинила польська влада у розвитку культури національних меншин, у 1920–1930-х рр. Волинь залишалася регіоном, де органічно поєднувалися, співіснували та збагачували одна одну культури різних народів – українського, польського, єврейського, російського, чеського, німецького та ін.

Головна мета польської культурно-освітньої політики на Волині у міжвоєнний період полягала не лише в намаганні піднести цивілізаційно-культурний рівень регіону, а й мала яскраво виражене ідеологічне спрямування – поширення польських культурних впливів у краї, переважну більшість мешканців якого становили неполяки, долучення місцевого населення до традицій польської освіти, мови та культури з метою його якнайшвидшої інтеграції до польського культурного простору.

Важливим елементом національно-культурної політики польського уряду на східних землях була система шкільної освіти. Уже з перших років незалежного існування Польської держави освітнє питання було підняте до рівня державної політики. Надзвичайно важливими документами, що визначили перспективи розвитку освіти у Другій Польській Республіці, стали закони: «Про всезагальну обов'язкову освіту» (лютий 1919 р.), «Про тимчасовий устрій шкільних властей» (червень 1920 р.), «Про організацію та утримання державних початкових шкіл» та «Про будівництво державних початкових шкіл» (лютий 1922 р.). Ці законодавчі акти сприяли розв'язанню багатьох нагальних питань, пов'язаних із фінансуванням навчальних закладів. Істотні зміни в освітню систему Польської держави внесла шкільна

реформа 1932 р. (т. зв. «енджиєвічувка»), яка уніфікувала структуру початкового й середнього шкільництва, модернізувала програми навчання, удосконалила систему підготовки учителів, окреслила основні напрями розвитку професійного шкільництва.

Упродовж усього міжвоєнного періоду уряд приділяв пріоритетну увагу розбудові польського шкільництва на Волині. У 1920–1930-х рр. на західноволинських землях була створена доволі розгалужена мережа початкових, середніх, професійно-технічних та позашкільних польськомовних навчальних закладів. Зміст і характер навчання у цих школах відповідав завданням політики національно-державної асиміляції, яку проводили польські уряди в міжвоєнне двадцятиліття. Важливим у їх діяльності був й ідеологічний складник – громадянське виховання молоді в дусі «польського патріотизму», пропаганда серед місцевого населення здобутків польської культури та мистецтва.

Водночас школа розглядалася як один з інструментів асиміляційної політики влади щодо національних меншин. Становлення польської системи освіти супроводжувалося полонізацією шкільництва на західноукраїнських землях, зокрема на Волині. Найбільш послідовно ця політика реалізовувалася щодо українського шкільництва. Наприкінці 1920-х рр. у польській системі освіти утвердилася модель утравістичної (білінгвістичної) школи, яка стала знаряддям асиміляції національних меншин.

Досить динамічно в міжвоєнний період розвивалося освітньо-культурне життя єврейської громади Волині. На території воєводства діяла розгалужена мережа єврейських навчальних закладів. У структурі єврейського шкільництва важливу роль відігравали релігійні школи – хедери і талмуд-тори. Втім серед польських євреїв у 1920–1930-х рр. з'являється й чимало прихильників ідеї світської освіти. Концепція світської освіти мала найбільшу підтримку в середовищі інтелігенції та молоді. Світські навчальні заклади діяли під опікою єврейських громадських товариств і організацій. Однак ідея розбудови світської освіти й культури як альтернативи

юдейському традиціоналізму не була реалізована до кінця. На заваді цьому стояли труднощі матеріального характеру, відсутність державного фінансування, суперечності між єврейськими політичними угрупованнями (особливо між сіоністами й ортодоксами-традиціоналістами) стосовно напрямів розвитку єврейського шкільництва.

Освітня політика польського уряду щодо російської, німецької і чеської меншин на Волині упродовж міжвоєнного періоду була спрямована на поступове скорочення державних шкіл із національними мовами викладання та їх заміну двомовними або польськими школами. Відповідно до закону про шкільництво нацменшин від 1924 р. (закон Грабського) школи з російською, чеською і німецькою мовами викладання не отримували державного фінансування, а тому освітні можливості цих національних груп поступово обмежувалися лише сферою приватного шкільництва. Російськими школами (і початковими, й середніми) опікувалися громадсько-культурні організації, найбільша з яких – Російське товариство доброчинності. Переважна більшість німецькомовних шкіл (т. зв. канторських) на Волині перебували під опікою лютеранського духовенства. Розгалужена мережа приватних початкових шкіл із чеською мовою викладання існувала завдяки активній просвітницькій діяльності культурно-освітнього товариства «Чеська шкільна матиця».

На становищі шкільництва нацменшин негативно відбилися модернізаційні процеси в польській системі освіти. Реформа 1932 р. передбачала зміну організаційних засад шкільництва. Переведення освітніх установ на триступеневу структуру сприяло їх модернізації та оптимізації, але водночас обмежувало освітні ініціативи місцевих національних громад, ставило їх під пильний контроль держави.

Політика «зміцнення польської присутності» на східних землях, яку реалізовував уряд наприкінці міжвоєнного двадцятиліття, безпосередньо торкнулася й освітньої системи. Державні українські, єврейські, німецькі,

чеські та російські школи на Волині зазнали потужного асиміляційного тиску, що фактично призвело до їх повної ліквідації.

Одним із пріоритетних напрямів політики держави на західноволинських землях була популяризація здобутків польської культури та мистецтва. Найбільш дієвим засобом утвердження польських культурних впливів серед місцевого населення вважався театр. Уже в перші роки перебування Волині у складі Польщі тут активно розвивався польський аматорський, а згодом і професійний театральний рух. Польські театральні колективи отримували значну фінансову підтримку з боку держави та органів місцевого самоврядування.

У 1930-ті роки спостерігався швидкий розвій польського музичного мистецтва на західноволинських землях. Його головними осередками були Кременець, Луцьк та Рівне. Організацією концертних гастролей на Волині польських співаків, артистів, музикантів займалися Товариство організації музичного руху, музична секція Волинського товариства поширення театральної культури, Волинське музичне товариство. Метою їх діяльності була популяризація польського музичного мистецтва.

У культурно-мистецькому житті українського населення Волині важливу роль відіграло Товариство «Просвіта», яке здійснювало велику роботу зі створення на території воєводства українських мистецьких колективів – музичних, театральних, художніх, хореографічних. Чи не найпопулярнішою формою культурної роботи товариства була організація хорових і музичних колективів, які пропагували кращі зразки народної, професійної та духовної музики. «Просвіти» дали життя одному з найбільш яскравих явищ культурного життя міжвоєнної Волині – академіям на честь видатних українців або визначних історичних дат. Із Товариством «Просвіта» на Волині пов'язане відродження традицій української народної хореографії, розвиток інструментального музичного мистецтва, аматорського, а згодом і професійного театру.

Окрім «Просвіт», осередками культурно-мистецького життя волинських українців у міжвоєнне двадцятиліття були т. зв. «Просвітянські хати», які діяли в селах під опікою проурядової політичної партії – Волинського українського об'єднання, а також український клуб «Рідна хата», що об'єднував митців і мистецькі колективи різного спрямування. Активна діяльність українських громадсько-культурних, мистецьких організацій і товариств стала важливим чинником збереження національної самосвідомості місцевих українців.

Театр, музичне мистецтво були одними з яскравих форм національного самовираження єврейської, чеської та російської меншин. Головними осередками їх культурно-мистецького життя були культурно-освітні, мистецькі та добротинні товариства. Останні перебували під постійним наглядом польських спецслужб, адже діяльність театральних, музичних колективів була легальною і доволі дієвою формою прояву громадської активності нацменшин.

У міжвоєнну добу новим видом масового мистецтва стало кіно. Перші кіноустановки на Волині з'явилися саме в той час. Організацією цієї справи займалися як муніципальні органи влади, так і приватні особи, переважно євреї.

Окремою сторінкою культурно-мистецького життя міжвоєнної Волині є діяльність наукових та громадських установ, які здійснювали краєзнавчі дослідження для виявлення та охорони історико-культурних пам'яток. Вагому роль у вивченні минулого Західної Волині, збереженні її культурної спадщини відіграли Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини, старанням якого у Луцьку було відкрито регіональний Волинський музей, а також Волинське товариство приятелів наук. Ці інституції зробили помітний внесок у дослідження й популяризацію історії та пам'яток краю. За сприяння цих товариств у Луцьку влаштовувалися й мистецькі заходи – виставки польських художників, фотомитців, майстрів художньої графіки та ін.

РОЗДІЛ 4

РЕЛІГІЙНІ СПІЛЬНОТИ В ПОЛІТИЦІ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ

4.1. Політика Польської держави щодо Православної церкви на Волині

Однією із важливих проблем внутрішньої політики міжвоєнної Польщі, від толерантного розв'язання якої залежала внутрішня стабільність і спокій у державі, була проблема врегулювання міжконфесійних відносин. Волинь була поліконфесійним регіоном, у якому проживали представники різних релігійних конфесій – православні, римо-католики, греко-католики, протестанти, юдеї. Це потребувало від польського уряду комплексного підходу до розв'язання проблеми міжконфесійних стосунків у краї.

Після входження західноукраїнських земель до складу Польщі чи не найбільш гостро стояло питання неврегульованого становища Православної церкви. Адже на підставі офіційних даних відомо, що в кордонах відродженої Польської держави опинилося близько 3,8 млн православних вірян [557, с. 6].

Питання міжконфесійних відносин набуло особливої актуальності у Волинському воєводстві, де більшість населення становили неполяки. За даними перепису 1921 р. на терені воєводства проживало 1 066 842 мешканці православного віросповідання [426, с. 40]. До того ж Волинська єпархія була найбільшою у складі Православної церкви в Польщі. У 1925 р. вона налічувала 760 парафій, переважно українських за національним складом (для порівняння: чотири інші православні єпархії в Польщі – Поліська, Віленська, Гродненська, Варшавсько-Холмська – разом налічували 651 парафію) [557, с. 8].

Після проголошення польської державності статус Православної церкви залишався нерегульованим. У перші повоєнні роки Православна церква в Польщі й надалі підпорядковувалася Московському патріархатові. Майже вся її ієрархія залишалася російською. Вище духовенство намагалось зберегти російську мову в богослужіннях і синодально-консисторіальний устрій церкви. Значна частина православного духовенства відзначалася ворожим ставленням і до Польської держави, і до національних прагнень українського та білоруського населення, яке становило більшість у східних воєводствах. Відверто промосковська орієнтація православного духовенства не влаштувала польську владу, яка мала намір використати церкву як один з інструментів своєї інтеграційної політики на «східних кресах».

Концепція польської державної політики щодо Православної церкви формувалася впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття й зазнала певної еволюції. У період правління націонал-демократів (1918–1926 рр.) політика державної влади щодо православних не була чітко визначена, хоча вже тоді великий вплив на неї справляла концепція національної асиміляції непольських народів. Польська націонал-демократія проголошувала пріоритет інтересів народу стосовно держави і твердила, що всі непольські нації, зокрема й українці, мають бути підпорядковані політичній, культурній і релігійній домінації поляків. Одним із найдієвіших засобів державної та національної інтеграції мала стати віросповідна єдність, яка мала здійснюватися через латинізацію «східних кресів» [755, с. 61]. Однак концепція ліквідації православ'я мала небагато шансів на успіх, з огляду на незначну кількість його послідовників. До того ж уряд мав гарантувати прописані на законодавчому рівні релігійні свободи нацменшинам. «Умова про охорону національних меншин», підписана у Версалі 28 червня 1919 р., а також статті Ризького договору 1921 р. гарантували, серед інших, релігійні права української меншини, що мешкала в Польщі [461, с. 827]. Ці гарантії згодом підтвердила Конституція 1921 р.

Міжконфесійна ситуація на теренах, населених українцями, ускладнилася на початку 1920-х рр. у зв'язку з розгортанням тут масового руху за українізацію Православної церкви. Найбільш активно він проявився на Волині. Поява українського національно-церковного руху була зумовлена кількома причинами. По-перше, він став реакцією на політику Російської православної церкви, яка впродовж багатьох років докладала значних зусиль для денационалізації українців. По-друге, до боротьби за надання Православній церкві в Польщі національного характеру українців підштовхнув досвід релігійного співжиття з поляками-католиками в межах Речі Посполитої (XVI–XVIII ст.). По-третє, церковне відродження на Волині було зумовлене поступовим зростанням національної самосвідомості волинян у період після Першої світової війни та в роки національно-визвольної боротьби українців у 1917–1921 рр.

Модель, яку намагалися реалізувати українські громадські та церковні діячі Волині, полягала в тому, що церква має бути за своїм національним характером українською, незалежною від держави, а її устрій – соборним, що гарантуватиме широку участь мирян в управлінні [755, с. 62]. Один із визначних ідеологів цієї концепції та лідер українського церковного руху на Волині в 1920-х рр. Арсен Річинський вважав, що українці, які становлять переважну більшість вірних церкви, повинні мати вирішальний голос при розв'язанні питань не лише в українських єпархіях, а й у справах, що стосувалися всієї Православної церкви в Польщі [379, с. 3–4].

Першим кроком на шляху українізації церкви став Волинський єпархіальний з'їзд духовенства і мирян, що відбувся 3–10 жовтня 1921 р. в Почаєві. Одним із головних питань, які обговорювалися на зібранні, була справа українізації богослужінь. Незважаючи на протести представників промосковського духовенства, з'їзд ухвалив резолюцію, яка впроваджувала вживання української мови у богослужіннях: «Жива віра вимагає й живої віри в молитвах і в Службі Божій, через те треба перейти від церковнослов'янської мови до народної, живої мови української» [257,

арк. 7]. Передбачалося, що такий перехід мав відбуватися поступово, в міру того, як церковна влада перекладатиме й впроваджуватиме необхідні богословські книги. Крім цієї ухвали, з'їзд прийняв і низку інших постанов, у яких окреслювалися основні вимоги національно-церковного руху: відновлення діяльності парафій та монастирів, створення при них органів церковного самоврядування, відродження Луцької єпископської кафедри, видання єпархіального часопису рідною мовою, ведення діловодства українською мовою [257, арк. 3–5].

Рішення почаївського з'їзду дали поштовх подальшому розвитку національно-церковного руху на Волині, на який змушена була зважати і вища церковна ієрархія. Під тиском обставин керівництво Православної церкви пішло на певні поступки у справі українізації церкви. На засіданні Собору єпископів у Варшаві 14 січня 1922 р. було прийнято рішення про видання в Кременці єпархіального часопису українською мовою під назвою «Православна Волинь», а також про відкриття при Волинській єпархії кафедри Луцького вікарного єпископа [557, с. 22]. Священний синод своїми ухвалами від 16 червня 1922 р. і 3 вересня 1924 р. дав дозвіл на: 1) запровадження української вимови до літургійних старослов'янських текстів; 2) виголошення проповідей українською мовою; 3) навчання дітей українською мовою; 4) видання в синодальній друкарні двотижневика «Духовна бесіда» [557, с. 22–27].

Однак прийняті Синодом ухвали впроваджувалися в життя досить повільно, а нерідко зрусифіковане православне духовенство, церковні ієрархи, які намагалися зберегти «російський» характер церкви, їх просто ігнорували. За цих умов Польській державі доводилося маневрувати між українським церковним рухом, що наростав, та промосковською ієрархією церкви.

Слід зазначити, що в перші роки незалежності польська влада доволі толерантно ставилася до українського національно-церковного руху. Український дослідник історії Православної церкви в міжвоєнний період

В. Борщевич вважає, що ліберальна позиція уряду щодо процесів національно-культурного відродження мала своє пояснення. Допускаючи обмежений розвиток українського церковного руху, влада «відвертала увагу українців від політичної боротьби, отримувала змогу контролювати проросійську верхівку Церкви і на конфесійному ґрунті тримати Волинь в ізоляції від більш національно-свідомої, але греко-католицької Галичини» [533, с. 44].

У той же час польський уряд удався до кроків, спрямованих на посилення свого впливу на Православну церкву в Польщі. За його ініціативи 30 січня 1922 р. було видано адміністративний акт під назвою «Тимчасові правила про ставлення Уряду Речі Посполитої до Православної церкви в Польщі». Цим документом регулювався правовий статус Православної церкви впродовж усього міжвоєнного періоду. Водночас влада отримала додаткові, ніким не контрольовані важелі впливу на церковно-релігійне життя православного населення Польщі. Такий висновок можна зробити на основі аналізу деяких положень «Тимчасових правил». Отож уряд залишав за собою право затверджувати призначення чи зміщення православного духовенства. Кандидатури на вищі церковні посади мали погоджуватися з державними органами. Один із пунктів «Правил» містив положення, яке влада часто використовувала проти українських священників Волині. Зокрема, ті пастирі, які втратили громадянство або були запідозрені у вчинках, що тягнули за собою судову відповідальність і були «небезпечними для держави», на вимогу міністра віросповідань і народної освіти мали бути усунуті церковною владою [378, с. 38]. Для відкриття нових парафій та філій обов'язковою була згода міністра.

Низка інших урядових і церковних документів, прийнятих упродовж 1920–1930-х рр., обумовила синодально-консисторіальний устрій Православної церкви, якою мав управляти синод у складі єпископів на чолі з екзархом-митрополитом. Цими актами, зокрема, встановлювалося, що всі єпископи мали складати присягу на вірність державі; висвячення, а також

усунення священників із парафії узгоджувалося із відповідним воєводою; на єпископські посади могли призначатися громадяни Польщі, які здобули теологічну освіту у визнаних урядом Віленській і Кременецькій духовних семінаріях, державному православному богословському ліцеї та на православному богословському факультеті Варшавського університету; державна влада взяла на себе утримання навчальних закладів, у яких здобували освіту кандидати на духовний сан [755, с. 6].

Дієвим засобом тиску на церкву та її служителів із боку державної влади стала процедура юридичного набуття польського громадянства священниками. Здійснення священничих обов'язків ставилося у пряму залежність від набуття громадянства. У таємному листі Міністерства внутрішніх справ Польщі до волинського воєводи від 30 червня 1923 р. зазначалося, що надання громадянства має залежати від позиції духовенства і слугувати винагородою за роботу на користь зміцнення держави й поширення автокефалії [75, арк. 1]. У липні того ж року Волинське воєводське управління надіслало старостам повітів таємний циркуляр у справі надання громадянства православному духовенству. Підставами для позитивного вирішення питання були: 1) лояльність до Польської держави; 2) позитивне ставлення до автокефалії Православної церкви в Польщі [75, арк. 24].

Важливою подією церковно-релігійного життя Польщі міжвоєнної доби стало проголошення автокефалії Православної церкви. У листопаді 1924 р. польському урядові і керівництву Православної церкви вдалося добитися від патріарха Константинопольського видання акта про визнання Православної церкви в Польщі автокефальною. Офіційне проголошення автокефалії відбулося 17 вересня 1925 р. у Варшаві. До нової православної митрополії увійшла і Волинська єпархія.

Прийняття урядом «Тимчасових інструкцій» і проголошення її автокефалії створювали сприятливі можливості для дерусифікації усїєї церковної організації. Однак цей процес проходив важко. Єпископат

Православної церкви в Польщі загалом негативно сприймав відродження українського православ'я на Волині. Маючи у своїх руках важелі церковної влади, проросійські елементи нерідко використовували такі засоби, як тиск, шантаж, репресії проти тих священиків і мирян, котрі прихильно ставилися до автокефалії та процесів національно-церковного відродження. Доходило навіть до фізичного знищення опонентів. Так, 8 лютого 1923 р. російський шовініст-фанатик, архімандрит Смарагд пострілом із пістолета убив митрополита Варшавського і всієї Польщі Юрія Ярошевського [557, с. 22]. Новим предстоятелем Православної церкви було обрано Волинського архієпископа Діонісія (Валединського).

Убивство митрополита Юрія негативно вплинуло на церковне життя Волині. Новий глава церкви – митрополит Діонісій – змушений був зважати на впливове проросійське духовенство, перебуваючи одночасно під тиском польської влади, яка дедалі більше виявляла занепокоєння процесами національно-церковного відродження на Волині. Про це свідчить, зокрема, лист міністра віросповідань і народної освіти до волинського воєводи від 23 вересня 1925 р. У ньому зазначалося, що «органи державної влади і управління не можуть прихильно ставитися до процесу українізації Православної церкви..., бо в підсумку це може призвести до відокремлення Православної церкви на Волині від Православної церкви в Польщі, послабити вплив центральної духовної влади у Варшаві і погрожує об'єднанням православних Волині з національною київською церквою (мається на увазі Українська автокефальна православна церква на чолі з митрополитом В. Липківським. – Ю. К.). Вважаю недоцільним сприяння політиці українізації церкви з боку Волинського воєводського управління» [324, к. 26–27]. Отже місцевій владі на Волині було поставлене завдання дотримуватися курсу на нейтралізацію українського національно-церковного руху.

Новий етап державної політики Польщі щодо Православної церкви був започаткований у 1926 р. після приходу до влади табору «санації» на чолі з

Ю. Пілсудським. Запропонована «санацією» національна програма передбачала й більш толерантну релігійну політику. Як зазначалося вище, в основу національної політики пілсудчиків, що реалізовувалася у 1926–1935 рр., було покладено програму державної асиміляції. Її суть полягала в тому, щоб через певні поступки добитися лояльного ставлення національних меншин до Польської держави. Новий режим, серед іншого, погодився підтримувати й національно-церковний рух в обмін на політичну співпрацю.

Свідченням нового підходу уряду до проблеми українського православ'я стало проведення в 1927 р. за неофіційної підтримки влади Українського церковного з'їзду в Луцьку. Ініціатива його скликання належала відомому громадсько-політичному діячеві, одному з лідерів національно-релігійного життя на Волині А. Річинському. Він очолив організаційний комітет зі скликання з'їзду, до якого увійшли представники від усіх повітів Волині, а також м. Берестя (Поліське воєводство) [672, с. 98]. Комітет розпочав переговори з митрополитом Діонісієм для отримання дозволу на проведення з'їзду. 7 лютого 1927 р. А. Річинський звернувся до митрополита з проханням «про уділення благословення на скликання в м. Луцьку Українського Православного Церковного з'їзду духовенства і мирян за участю в роботі з'їзду митрополита або кого-небудь з єпископів» [557, с. 45]. Розглянувши це прохання, Священний синод 26 лютого 1927 р. прийняв постанову, в якій визнав намічений у Луцьку український з'їзд «в церковному відношенні недоцільним і непотрібним» і наказав усьому духовенству під страхом канонічної відповідальності «не осмілюватися бути присутнім на цьому з'їзді» [557, с. 46]. Вірянам також рекомендували «стриматися від присутності» на цьому зібранні.

Не отримавши дозволу на проведення з'їзду від церковних першоієрархів, організатори вирішили звернутися до уряду. Ще в грудні 1926 р. ряд громадський діячів Волині на чолі з А. Річинським надіслав до міністра віросповідань і народної освіти лист із проханням дозволити проведення з'їзду представників православних українців у Луцьку. А вже

18 січня 1927 р. уряд повідомив, що немає жодних перешкод для скликання церковного з'їзду в Луцьку і дав дозвіл на його проведення. Цей факт свідчив про значне зацікавлення польських урядових кіл українським церковним рухом. Функції посередника влади у стосунках з діячами українського національно-церковного руху покладалися на волинського воєводу. Таємним розпорядженням від 14 травня 1927 р. Міністерство внутрішніх справ доручало воєводі прискорити процес підготовки та проведення з'їзду [533, с. 60].

Після тривалих приготувань з'їзд відбувся 5–6 червня 1927 р. в Луцьку. На з'їзд прибуло 565 делегатів із Волині, Полісся і Холмщини [39, арк. 1]. Серед присутніх було вісім українських послів і сенаторів, представники багатьох політичних партій та громадських організацій, чиновники воєводської адміністрації, зокрема, віце-воєвода Т. Гінтовт-Дзевалтовський. На розгляд з'їзду було винесено вісім питань, що стосувалися проблем українізації і демократизації внутрішнього устрою та життя Православної церкви в Польщі. Найбільш жвава дискусія розгорнулася навколо доповіді А. Річинського «Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі». Доповідач негативно оцінив політику церковної влади щодо задоволення церковно-релігійних потреб українців, навів конкретні факти занепаду релігійного життя, поширення в церкві політиканства. У доповіді А. Річинський зазначив, що Варшавська митрополія провадить цілеспрямовану політику, в якій зацікавлені, зокрема, і владні кола Польщі, для недопущення українізації церкви та національного відродження населення краю [379, с. 3–4].

Під час дебатів серед учасників з'їзду чітко окреслилося два підходи щодо вирішення проблем церковно-релігійного життя. Менша, але радикально налаштована частина учасників з'їзду, ідеологом якої був А. Річинський, наполягала на потребі припинити взаємини з промосковською частиною ієрархії Православної церкви в Польщі і запросити єпископів

Української автокефальної церкви з Києва, які б висвятили українських єпископів для західноукраїнських земель.

Інша група, на чолі із головою з'їзду І. Власовським, дотримувалася більш поміркованої позиції щодо вирішення українських церковних проблем, висунувши гасло боротьби за «внутрішню автокефалію» в межах Православної автокефальної церкви в Польщі. Голова з'їзду навіть не поставив на голосування проект резолюції, виголошеної А. Річинським, заявивши, що «питання розриву з церковною владою Православної церкви в Польщі і звернення до влади іншої Православної церкви поза територією сучасної Польщі не передбачено програмою з'їзду» [557, с. 48]. Очевидно, «радикальна програма» А. Річинського виходила за рамки домовленостей, укладених між польською владою і провідниками українського церковного руху.

Урешті представники двох течій з'їзду дійшли компромісу і прийняли резолюції щодо всіх обговорюваних питань. У постановах з'їзду було окреслено способи подальшої дерусифікації Православної церкви в Польщі та надання їй українського національного характеру. Перед Синодом Православної церкви в Польщі були поставлені вимоги щодо негайного впровадження української мови до богослужінь у тих парафіях, де цього бажають віряни; повернення до життя українських церковно-народних звичаїв та обрядів, скасованих російською владою; запровадження в церковному діловодстві української мови замість російської; комплектування священиків, дяків і диригентів хорів із числа українців. Передбачалося призначити на три єпископські кафедри на теренах із переважно українським населенням єпископів-українців [39, арк. 23–31].

Для виконання прийнятих з'їздом рішень було створено Український церковний комітет у складі 36 осіб, куди увійшли представники від усіх повітів Волині, Південного Полісся, Холмщини і Підляшшя [39, арк. 34]. Цей комітет організував ряд повітових та окружних церковно-народних з'їздів, зокрема в містах Володимирі-Волинському і Бересті [273, л. 10], та провів

опитування щодо мови богослужіння в повітах, населених переважно українцями. Близько 572 сільських громад Волині висловилися за українську мову богослужіння [557, с. 55–56].

Український церковний з'їзд у Луцьку став важливою віхою на шляху дерусифікації Православної церкви в Польщі. Його рішення мали характер петиції до церковних властей. Однак навіть такий протест українців зустрів рішучий осуд з боку єпископату [274, л. 4]. Реакцією на з'їзд з боку офіційних церковних властей став скликаний митрополитом Діонісієм 16–17 червня 1927 р. в Почаєві з'їзд вищого духовенства та церковних старост, який категорично висловився за збереження чинного устрою і російського характеру церкви. Вимогу виборності духовенства і вищої церковної влади, що її висунув луцький з'їзд, єпископат розцінив як «неканонічну, яка може штовхнути Православну Церкву в Польщі на шлях політичної боротьби» [479, с. 290]. З'їзд повністю відкинув і вимогу впровадження української мови до богослужінь і проповідей [423, с. 51].

Стосунки між єпископатом і діячами українського національно-церковного руху на Волині досягли критичної межі. Їх апогеєм став інцидент у Луцькому Свято-Троїцькому соборі 20 червня 1927 р. Під час богослужіння, яке відправляв митрополит Діонісій, хор, незважаючи на заборону, розпочав співати літургію українською мовою. Коли митрополит перервав службу і спробував випровадити хор із церкви, то це викликало обурення парафіян. З натовпу лунали образливі вигуки на адресу глави церкви [423, с. 51]. Одна з волинських парафій звернулася до Київського митрополита з проханням прийняти її під свою юрисдикцію [896, с. 219].

В умовах гострих релігійних суперечок і конфліктів на терені воєводства розпочав свою діяльність у 1928 р. на посаді волинського воєводи Генрик Юзевський. Його призначення на Волинь після приходу до влади в Польщі табору «санації» на чолі з Ю. Пілсудським мало започаткувати «новий підхід» уряду до розв'язання української проблеми на регіональному рівні. Так звана волинська програма Г. Юзевського серед іншого передбачала

проведення реформи «православної церкви на Волині у напрямі повернення до традицій соборності та зміни російського національного складу єпископату» [368, s. 4].

Як глава воєводської адміністрації, Г. Юзевський мав визначити свою позицію в конфлікті православних Волині з вищими церковними ієрархами, тим більше, що цей конфлікт набув політичного забарвлення.

У питанні взаємин держави з Православною церквою воєвода виходив з того, що проблема православ'я в Польщі мала два виміри – зовнішній і внутрішній. Після проголошення незалежності Польщі Православна церква, яка формально залишалася в підпорядкуванні Московського патріархату, була чи не єдиною інституцією, де продовжували домінувати російські впливи. «Всюди панувало переконання, що православ'я не може існувати без Москви, не може не бути російським», – писав у своїх спогадах Г. Юзевський [361, s. 24]. Рішуча позиція Московського патріарха, який довгий час відмовлявся визнати незалежність Православної церкви в Польщі під приводом неканонічності, польський уряд розглядав як намагання Москви зберегти за собою можливість втручання у внутрішні справи Польської держави [329, к. 24].

Проголошення автокефалії Православної церкви в Польщі у 1925 р. не змінило російського характеру церкви. Цю обставину, яка могла значно ускладнити відносини Православної церкви з державою, Г. Юзевський вважав украй шкідливою для національних інтересів Польщі [370, s. 59]. Тому він вимагав рішучої дерусифікації Православної церкви, а одночасно підтримував вимоги її українізації. На переконання воєводи, «так звана українізація церкви [...] є нічим іншим, як процес її дерусифікації» [370, s. 59]. Він виходив з того, що неправильний підхід до справи українізації церкви на Волині (чи то з боку єпископату, чи урядових чинників) може призвести до поглиблення конфлікту між православними.

Крім того, Г. Юзевський наполягав на тому, щоб при оцінці релігійної ситуації на Волині враховували ще одну обставину, пов'язану з доктриною

«сокальського кордону». Православ'я воєвода розглядав як важливий елемент окремішності Волині від Східної Галичини, основну масу населення якої становили греко-католики. Тому він вважав за потрібне піти назустріч релігійним вимогам волинських українців, аби не допустити «опанування церковного життя українськими націоналістами зі Східної Галичини» [369, s. 21]. Якнайшвидше врегулювання правового статусу Православної церкви в Польщі, на думку воєводи, могло стабілізувати не лише церковне, а й державно-політичне життя в країні, особливо на її східних теренах, і стати одним із головних чинників, який зміг би суттєво вплинути на формування позитивного ставлення українського православного населення до польської державності [369, s. 24].

Як і багато інших санаційних політиків, воєвода Г. Юзевський був палким прихильником підпорядкування Православної церкви політичним інтересам держави. Він вважав, що православна релігія має стати «державно-польською релігією». На переконання воєводи, це перетворило б Православну церкву в Польщі у «важливий чинник державної асиміляції східних кресів» [368, s. 4].

Поряд з українізацією Православної церкви важливим засобом її дерусифікації, на думку Г. Юзевського, було повернення до соборного устрою церкви. Він рішуче критикував синодально-консисторіальний устрій, успадкований від «імператорсько-російської церкви», і вимагав розширення участі мирян в управлінні Православною церквою.

Таким чином, політика держави щодо Православної церкви в Польщі, за Г. Юзевським, мала базуватися на підпорядкуванні церкви політичним інтересам держави; автокефалії церкви, її самостійності і незалежності від будь-яких зовнішніх чинників; соборному устрою православної церкви.

Свою роботу на посаді волинського воєводи Г. Юзевський розпочинав в умовах напруженої міжконфесійної ситуації на Волині. Тут на початку 1930-х рр. церковний конфлікт, після деякого затишшя, загострився з новою силою. Цього разу до нього долучилася група українських послів і сенаторів

з проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом, котрі наполегливо добивалися від митрополита Варшавського і Волинського Діонісія поступок на користь українців. Досить рішучою була їхня позиція і стосовно самого глави Православної церкви. У доповідній записці на ім'я воєводи Г. Юзевського від 1934 р. Українська парламентська репрезентація Волині заявила про неприпустимість перебування на чолі православної ієрархії митрополита Діонісія, «котрий не розуміє і не хоче розуміти прагнень Православної церкви в Польщі і прагнень величезної більшості прочан» [330, к. 5].

Велику активність у сфері релігійних відносин на Волині виявляло також Волинське українське об'єднання – проурядова партія, яка одним із пунктів своєї програми проголосила українізацію Православної церкви. Саме ВУО було ініціатором створення в листопаді 1931 р. громадсько-релігійної організації – Товариства прихильників православної освіти та оборони традицій православної віри ім. Петра Могили. Зусиллями УПР Волині членів ВУО й особливо сенатора М. Маслова поновило свою діяльність Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Його статут у 1935 р. затвердив воєвода Г. Юзевський.

Можна припустити, що активну діяльність проурядової групи послів і senatorів на церковній ниві інспірувала адміністрація Г. Юзевського, яка в такий спосіб намагалася чинити тиск на вищу ієрархію Православної церкви. Угодовська течія на Волині в обмін за політичну підтримку влади отримала від неї дозвіл на дерусифікацію церкви в рамках, що не загрожували державним інтересам. Яскравим свідченням цього стали події 10 вересня 1933 р. у Почаєві.

Акцією, яка мала в черговий раз продемонструвати російський характер православ'я в Польщі, мали стати урочистості, присвячені 10-річчю митрополії Діонісія, що були заплановані на 10 вересня 1933 р. в Почаєві. На святкування прибули православні єпископи з Румунії, єпископи Олексій з Гродна і Олександр із Пінська, волинські єпископи Полікарп і Симон. У

Почаєві зібралось близько 20 тис. прочан, адже саме на цей день припадало свято Святого Йова Почаївського.

Г. Юзевський вирішив перехопити ініціативу з рук православних ієрархів і діяти за власним сценарієм. Запросивши до себе посла С. Скрипника, воєвода обговорив з ним план дій, який полягав у тому, щоб за посередництвом групи українських послів і сенаторів організувати в Почаєві українську маніфестацію. «Визнаю, – писав у своїх спогадах Г. Юзевський, – що наш план був досить ризикованим. Багатотисячний натовп, оточений мурами монастиря, під час маніфестації міг викликати трагічні наслідки і людські жертви» [361, s. 28]. Проте воєвода вирішив не відмовлятися від проведення акції, керівником якої був призначений посол С. Скрипник.

Під час урочистостей 10 вересня 1933 р. в Почаєві на території Лаври було вивішено близько 50 транспарантів із вимогами українізації Православної церкви, лунали антиросійські гасла й українські пісні. На почаївській дзвіниці з'явився жовто-блакитний прапор. Після маніфестації відбулося посольське віче за участю 12 тис. осіб, яке за дорученням УПР Волині організували послы С. Скрипник, М. Бура, Т. Тележинський. У своїх промовах вони детально аналізували стан Православної церкви в Польщі, висвітлювали питання соборності церкви та проблеми її українізації, зазначали, що і УПР Волині, і весь український народ не веде боротьби з ієрархами, а прагне до того, щоб українській церкві було повернуто соборний устрій та традиції, які скасував російський царат [423, s. 55]. У резолюції віча ставилися вимоги, які мали сприяти подальшому відродженню українського православ'я на Волині. Делегація послів і сенаторів вручила резолюцію митрополиту Діонісію.

Події в Почаєві викликали резонанс не лише на Волині, а й в усій Польщі. На них широко відгукнулася російська православна преса. Єпископат Православної церкви в Польщі виступив із різким засудженням почаївських подій. У листі до міністра віросповідань і народної освіти митрополит Діонісій назвав цю акцію, організатором якої стали українські

посли і сенатори, члени ББ, разючим проявом безбожництва і релігійного анархізму [363, s. 2]. 9 жовтня 1933 р. митрополит Діонісій видав відозву до архієпископів, духовенства, ченців та всіх вірних Православної церкви в Польщі. У ній він вкотре засудив «почаївські розрухи» і в різкій формі заявив, що української мови не буде впроваджено до богослужінь; вони й надалі повинні відправлятися церковно-слов'янською мовою, «освяченою тисячолітньою традицією» [490, с. 2].

Невдовзі після почаївських подій у Рівному відбулося засідання УПР Волині, присвячене церковним справам. Результатом дискусій стало прийняття відозви, в якій стверджувалося, що розвій Православної церкви в Польщі пов'язаний із відродженням церковних традицій давньої Речі Посполитої, чому активно протидіють російські ієрархи. Відозва в черговий раз ставила вимогу призначення до Волинської єпархії єпископа-українця і дерусифікації православного духовенства на Волині [423, s. 56]. З підтримкою цих вимог виступив і воєвода Г. Юзевський, який заявив, що події в Почаєві мають стати серйозною пересторогою для ієрархів і уряду, а зміна курсу політики ієрархів Православної церкви є конечною і неминучою. «Ієрархи, – наголошував воєвода, – мусять знайти “modus vivendi” з проурядовою групою волинських православних послів і сенаторів» [60, арк. 10 зв.].

Незважаючи на ці заяви, митрополит Діонісій і надалі займав рішучу позицію щодо українських вимог, особливо у справі призначення на Волинь окремого єпископа-українця. Це змусило втрутитися у конфлікт уряд. У листі від 22 вересня 1933 р. до митрополита Діонісія міністр віросповідань і народної освіти Я. Єнджиєвич порушив питання про призначення до Волинської єпархії єпископа, котрий мав би постійну резиденцію на Волині, і просив митрополита винести цю справу на обговорення Синоду Православної церкви [363, s. 1].

Уже до 1 грудня 1933 р. єпископат за погодженням з урядом визначив кандидатуру на посаду волинського архієпископа. Ним мав стати єпископ

Гродненсько-Новогрудський Олексій Громадський. Погодившись на призначення єпископа Олексія на Волинь, митрополит Діонісій висунув, однак, вимогу приєднання до Варшавської єпархії 100–150 волинських парафій Володимирського, Любомльського, Ковельського повітів [364, s. 1]. У листі Г. Юзевського до директора департаменту віросповідань Міністерства віросповідань і народної освіти Ф. Потоцького воєвода оцінив кандидатуру О. Громадського як цілком прийнятну на посаду волинського єпископа, але рішуче відкинув пропозиції митрополита Діонісія щодо відокремлення окремих волинських парафій [364, s. 1]. Під тиском уряду митрополит Діонісій змушений був піти на поступки.

У березні 1934 р. Синод Православної церкви в Польщі призначив владика Олексія правлячим волинським архієреєм, а його заступником – архімандрита Полікарпа Сікорського [365, s. 1]. З того часу політика українізації Православної церкви поступово почала набувати реального змісту. Збільшилася кількість парафій, де богослужіння провадилося українською мовою. Станом на 1 листопада 1935 р. на Волині було 122 таких парафії. Крім того, на території Волинської єпархії налічувалося 40 парафій, де богослужіння відправлялося поперемінно українською і церковно-слов'янською мовою, 27 парафій, де воно велося церковно-слов'янською мовою з українською вимовою, 99 парафій, у яких українська мова була впроваджена частково, і 129 парафій, у яких богослужіння відправлялося українською мовою періодично (урочисте чи жалобне богослужіння). Таким чином, процес українізації тою чи іншою мірою охопив 423 із наявних на той час 678 парафій Волинської єпархії [143, арк. 6].

Наступним кроком у процесі українізації Православної церкви на Волині стало прийняття Волинською духовною консисторією постанови від 23 жовтня 1934 р., яка запроваджувала українську мову як офіційну мову органів єпархіального управління [143, арк. 6]. Остаточним підтвердженням нового курсу православної ієрархії стали збори єпархіального духовенства і мирян Волинської єпархії, що відбулися 29–30 січня 1935 р. у Кременці. На

епархіальному з'їзді були присутні усі волинські єпископи, члени консисторії, обрані духовенством делегати, декани Волинської єпархії, а також послі і сенатори проурядового ББ: П. Певний, Є. Богуславський, С. Тележинський, С. Серафимович, М. Маслов, М. Бура, І. Гловацький. З'їзд висловив повну підтримку українізаційної політики єпархіальних властей [423, s. 58].

Від середини 1930-х рр. процес українізації Православної церкви на Волині вповільнився, а невдовзі став натрапляти на щораз сильніший спротив не лише з боку російського православного духовенства, а передусім – з боку самих поляків. До цього спричинилися переважно зміни у внутрішній політиці Польської держави після смерті Ю. Пілсудського у 1935 р. У державній політиці панівною стає тенденція національної асиміляції. У доповідній записці Міністерства військових справ на ім'я міністра внутрішніх справ від 28 серпня 1933 р. вказувалося що українізація Православної церкви на Волині була не лише безглуздом, а й крайністю, яка могла мати дуже небезпечні наслідки для Польської держави [363, s. 3].

Наприкінці 1935 р. у Варшаві створюється комітет у справах національностей, який на першому ж своєму засіданні заявив, що «...православна церква повинна стати інструментом поширення польської культури на східних кресах, отже, необхідно докладати зусиль до *спольщення православ'я* й припинення його українізації» [755, с. 66]. У листопаді 1935 р. близький до урядових кіл часопис «Warszawski Dziennik Narodowy» вмістив статтю, в якій стверджувалося, що православ'я в Польщі мусить бути православ'ям польським, але не православ'ям російським або ж українським. «Константуємо, – пише анонімний автор, – що перші ластівки цього процесу (полонізації Православної церкви. – Ю. К.), який, зрештою, може завершитися через кілька поколінь, вже з'явилися» [366, s. 8].

Однією з перших таких «ластівок» була постанова Синоду Православної церкви в Польщі, прийнята 17 жовтня 1936 р. Вона затвердила переклад окремих літургій польською мовою. Ці постанови викликали гостру

реакцію з боку українських політичних сил, що розцінили їх як перший крок на шляху полонізації православ'я в Польщі [301, к. 813]. Газета «Волинське слово» (орган УПР Волині) в номері від 18 березня 1937 р. зазначала, що ці ухвали, спрямовані проти українізації богослужінь, повертають стан напруженості й непевності у справі літургійної мови у волинських парафіях [301, к. 813].

Черговим кроком польських властей, спрямованих проти українізації Православної церкви, стало прийняття рішення про поетапне закриття єдиного на Волині навчального закладу, що готував православних священників, – Державної православної духовної семінарії в Кременці (мала статус гімназії класичного типу; у 1929 р. в ній навчалося 234 студентів – Ю.К.) [52, арк. 28 зв.]. Замість неї передбачалося відкрити державний теологічний лицей у Варшаві. Подібні заходи викликали нове напруження у міжцерковних відносинах на Волині.

У другій половині 30-х років політика українізації Православної церкви на Волині натрапляла на гостру критику не лише з боку вищих урядових кіл, а й самих українців. У лютневому номері часопису «Шлях нації» з'явилася стаття колишнього посла С. Хруцького під назвою «Православна церква в Польщі». В ній автор стверджував, що основною рисою політики польського уряду щодо Православної церкви є прагнення до цілковитого підпорядкування цієї церкви державі для використання її як інструменту асиміляційної політики уряду [304, к. 1]. На думку автора, така політика уряду спричинила занепад православ'я в Польщі. З подібною критикою з трибуни Сейму виступали навіть послы проурядового ББ на Волині [300, к. 298].

Отже, зміни у вищих ешелонах влади негативно відбилися на становищі української Православної церкви на Волині. Ідея підтримки українського православ'я як складової частини українсько-польської співпраці знаходила щораз менше прихильників серед поляків. У 1937–1938 рр. уряд відкрито перейшов до політики полонізації Православної церкви і насильницького переведення волинян у католицьку віру. Невдовзі процес

полонізації Православної церкви в Польщі був оформлений законодавчо. На підставі «Внутрішнього статуту» Православної церкви, підписаного президентом Польщі 18 листопада 1938 р. замість «Тимчасових інструкцій» 1922 р. офіційною мовою церковного життя стала польська [392, к. 1318]. Цим документом була змінена й офіційна назва церкви з «Свята Автокефальна Православна церква» на «Польська Автокефальна Православна церква», яка підкреслювала її національно-польський характер. У директивному листі міністра віросповідань і народної освіти В. Свентославського під назвою «Релігійна політика зі спеціальним розглядом православної проблематики» до глав адміністрацій східних воєводств від 21 грудня 1938 р. серед основних заходів у напрямку полонізації Православної церкви вказувалися: дерусифікація церкви, боротьба з білоруським і українським рухами, заборона викладання предмета релігії в школах, а також виголошення проповідей в церквах російською мовою [279, л. 12–16].

В другій половині 1930-х рр. складовою частиною офіційної політико-державної доктрини була т. зв. польська модель католицизму, яка виходила з тези про «польське християнство» як головний форпост на шляху наступу нехристиянського світу [574, с. 187]. Цим форпостом мали стати насамперед «східні польські землі» – Волинь та Полісся, які підлягали полонізації. Зміцнення «християнського муру» по «східних кресах» на практиці мало привести до покатоличення українського населення через політику т. зв. «ревіндикації» [632, с. 127–138].

Те, що «ревіндикаційна кампанія» мала політичний підтекст, не приховували навіть самі польські політики, які розглядали її як дієвий інструмент зміцнення «польськості» т. зв. східних кресів та «скріплення католицизму латинського обряду». Виступаючи 2 липня 1936 р. на нараді вищого командного складу армії, міністр військових справ Т. Каспжицький заявив, що «Польська держава ... повинна прагнути до підпорядкування віруючих окремих конфесій асиміляційним впливам польської культури [...], а там, де це можливо, як наприклад, щодо слов'янських меншин, процес

полонізації церковно-релігійного життя слід оточити якнайбільшою увагою» [919, s. 169–170].

Промовою керівника військового відомства було започатковано «рух православних поляків» на теренах східних воєводств Речі Посполитої. Метою акції, яка проводилася за активної участі військових, проголошувалося «повернення до польськості всього, що було польським». Йшлося передусім про повернення до «віри предків» тих груп населення, які з тих чи інших причин втратили свою польську національну свідомість і були зукраїнізовані. За підрахунками військових, на Волині налічувалося понад 400 місцевостей, де мешкало 100–150 тисяч «рутенізованих» поляків [342, к. 8]. Це здебільшого нащадки давньої так званої загородової шляхти. Для координації руху загородової шляхти 25 лютого 1938 р. було засновано комітет у справах загородової шляхти на Сході Польщі. Головою комітету став перший віце-міністр військових справ генерал Я. Глуховський [342, к. 19].

Другим напрямом ревіндикаційно-полонізаційної кампанії на «східних кресах» було насильницьке «навернення» православних українців на католицьку віру. Для реалізації цієї програми 11 грудня 1936 р. в Любліні на базі військово-адміністративного округу, що охоплював території Люблінського і Волинського воєводств створювався Координаційний комітет на чолі з генералом М. Сморовінським [919, s. 190]. Його рішення були обов'язковими для органів державної влади і місцевого самоврядування.

Ревіндикаційна кампанія розпочалася на Волині у другій половині 1937 р. Передусім вона торкнулася прикордонних повітів воєводства. Методи, які використовувалися для переведення православних українців на католицьку віру, були найрізноманітнішими: від адміністративного тиску до відвертого залякування і погроз. У багатьох випадках селянам за зміну віри обіцяно додатковий наділ землі під час парцелярії, звільнення від податків, надання грошової допомоги, ліквідація боргів [261, арк. 1]. Така агітація не раз потрапляла на придатний ґрунт. Той, хто зголошувався перейти на римо-католицьку віру, аргументував свою позицію тим, що не хоче більше бути

«кривдженім українцем», а хоче стати поляком, людиною, яка має більше прав.

Слід зауважити, що в акції здобуття православних для католицизму на Волині активну участь брали збройні підрозділи Корпусу охорони прикордоння, а допомагала адміністрація (державна і самоврядна). Нерідко для того, щоб змусити православних зректися своєї віри КОП використовував методи морального і матеріального шантажу [22, арк. 55]. У рапорті благочинного церкви с. Ходаків Суразької парафії Кременецького повіту о. Ф. Дубицького до Волинської духовної консисторії від 16 травня 1938 р. йшлося про те, що підрозділи КОПу силою змушували місцевих селян приймати римо-католицьку віру (*документ подається зі збереженням орфографії*): «15 травня ц.р. з ініціативи Пограничної Сторожі в Суражі було скликане в нашому селі зібрання, на яке погранична сторожа силою змушувала приходити всіх православних. Господарів, які zostавалися вдома, жовніри тягнули на зібрання за руки. Дехто, знаючи в чому справа, втікали з Ходак і ночували в Суражі.

З промовою на цьому зібранні виступив поручник Суразької стражниці пан Буковський, що розпочав її такими словами: «Хто є католиком нехай іде додому, а хто є з “православних”, що в часи російського режиму зрадили свою батьківську католицьку віру, той нехай зостанеться, бо ще сьогодні є можливість для них зробитись добрим поляком і обивателем Речіпосполитої польської, прийнявши католицьку віру.... В Панстві Польському не повинно бути стільки вір як є, а мусить бути одна віра, мусять бути всі католиками» [262, арк. 10–12 зв.]. Католицька церква офіційно в кампанію не втручалася, а починала діяти лише тоді, коли група православних у тому чи іншому населеному пункті «готова була прийняти католицизм».

У прикордонних повітах воєводства підрозділи КОПу всіляко перешкоджали діяльності православних священників. Про труднощі, з якими стикалося православне духовенство Кременецького повіту при здійсненні своїх священничих обов'язків, писав у своєму зверненні до польського уряду

посол УПР С. Скрипник: «Парох села Козачків, – читаємо у документі, – уже не раз був заарештований і відпроваджуваний, немов якийсь злочинець, під багнетами до віддаленої на 6 км стражниці. Православний благочинний (декан) лановецького деканату не дістає дозволу на відвідини десяти підлеглих йому парохій. Парох Суражу-Ходаків має перешкоди при викладах науки православної релігії в школі Ходаків» [248, арк. 1 зв.] (повний текст документу наведено в додатку 3).

Частими були випадки, коли православним священикам прикордонних повітів заборонялося відправляти богослужіння нічної пори (наприклад, під час Страсного тижня чи на Великдень). При цьому такі заборони нерідко видавалися у формі, які ображали релігійні почуття православних. Так, священик с. Кобиля Рівненського повіту 12 березня 1938 р. напередодні Великодніх свят отримав від начальника місцевого КОПу повідомлення наступного змісту: «За дорученням вищих органів влади забороняю святому отцю відправляти богослужіння нічної пори, тобто від заходу до сходу сонця» [248, арк. 1 зв.].

Характерною рисою ревіндикаційного руху на Волині була його масовість: здійснювалося переведення на римо-католицьку віру цілих сіл. Особливо великого резонансу в усій Польщі набула справа насильницького переведення православних українців на римо-католицький обряд у Гриньках Кременецького повіту.

17 жовтня 1937 р. в приміщенні сільської школи місцевий підрозділ КОПу влаштував імпрезу, на яку було запрошено й українську молодь Гриньків. Наступного дня виявилось, що під час свята при загадкових обставинах невідомі здійснили наругу над портретами вищих керівників держави і державним прапором. Тоді ж капрал КОПу заарештував шістьох хлопців, звинувачених у здійсненні злочину. Місцева влада і військові почали домагатися виселення їх та їхніх родин із Гриньків. Одночасно в селі поширювалися провокаційні чутки про те, що до Гриньків прибуде каральна військова експедиція, яка здійснить масову пацифікацію. Після цього

відбудеться виселення всіх підозрюваних у найменшій нелояльності щодо Польської держави [632, с. 130].

Постійний моральний терор не залишився без наслідків. 19 грудня 1937 р. близько 400 місцевих православних українців перейшли на римо-католицький обряд. Події в Гриньках викликали рішучий протест із боку українських політичних сил. Посол від Галичини С. Баран звернувся 11 лютого 1937 р. із запитом до Міністерства внутрішніх справ, а також міністра віросповідань і народної освіти. Він вимагав негайного припинення терору з боку КОПу щодо православного населення с. Гриньків і призначення урядового розслідування цієї справи. Голові УПР Волині С. Тимошенку не дали змоги ознайомитися зі справою на місці. У заяві від 10 січня 1938 р. УПР Волині вимагала нормалізувати ситуацію у прикордонній смузі й заборонити втручання у релігійні справи військових та представників самоврядних органів [172, арк. 98].

Подібні дії військові застосовували й до інших православних громад краю. Посол УПР С. Скрипник у своєму зверненні до Голови польського уряду від 10 липня 1938 р. розцінив такі дії влади щодо православного населення як політику «приниження і гноблення»: «Акція навернення (насильницького переведення на католицизм. – Ю. К.), –ішлося в документі, – сполучена з погрозами виселення не-католиків із прикордонної смуги, із звільненням православних з посад в державних і самоврядних установах, із різними прикростями для стероризованого православного населення та з обіцянками різних користей для нових католиків – не тільки не зменшилась, а, навпаки, зміцніла в просторі та інтенсивності, спричиняючи серед православного громадянства враження, що по відношенню до нього *сталася зміна дотеперішньої окраїнної політики* на політику, про яку Великий Маршалок (Ю. Пілсудський. – Ю. К.) говорив, як про політику «приниження і гноблення» [248, арк. 1 зв.].

Акція у Гриньках загалом була лише фрагментом політики зміцнення польської присутності на «кресах», яку проводило військо, починаючи з 1936

р. Однак вона стала останнім елементом розправи військових із воєводою Г. Юзевським. Постає питання: чи не були події у Гриньках спланованою акцією військових, здійсненою задля остаточної компрометації воєводи в очах уряду і президента? Адже те, що Г. Юзевський не відразу намагався висловити своє ставлення до подій у Гриньках і не засудив дій КОПу, військові розцінили як ознаку слабкості його політичних позицій.

На воєводу посипалися нові доноси військових у Варшаву. Лише після цього Г. Юзевський звернувся зі скаргою до Міністерства внутрішніх справ про зловживання КОПу у прикордонних повітах воєводства. Воєвода звинуватив військо у застосуванні терору щодо православного населення Волині. «Те, що діялося на Волині у 1938 році, – писав Г. Юзевський, – ставало нестерпним. Це був замах не тільки на православних, але замах на Польщу» [361, s. 47]. Отже, воєвода відверто засудив той курс національної політики, який проводив польський уряд на східних теренах Речі Посполитої, починаючи з другої половини 30-х років. Цілком зрозуміло, що за цих умов відставка Г. Юзевського ставала лише питанням часу. Врешті у квітні 1938 р. він був відкликаний з Волині й отримав нове призначення на посаду глави воєводської адміністрації у Лодзі.

Невдовзі після відставки Г. Юзевським була підготовлена доповідна записка «Щодо основних напрямів польської державної політики на Волині», у якій колишній воєвода виклав своє бачення розвитку ситуацій на терені воєводства на найближчу перспективу [367, s. 1–30]. Велику стурбованість воєводи викликав факт втручання військових у справи міжнаціональних і міжконфесійних відносин на Волині. Г. Юзевський вказував на неприпустимість втягування війська в політичну боротьбу, позаяк це підривало авторитет державної влади в очах громадян і анархізувало суспільство. На думку воєводи, політика зміцнення польської присутності на Волині, яку наприкінці 30-х років започаткували військові, у недалекому майбутньому могла обернутися непередбачуваними для держави наслідками. Терор щодо православного населення, тенденція до повної полонізації

українського шкільництва, звільнення української інтелігенції зі своїх посад – усі ці починання нового керівництва воєводської адміністрації на Волині, на переконання Г. Юзевського, невдовзі призведуть до «вкрай небажаних і небезпечних» для поляків змін в укладі політичних відносин на східних теренах Речі Посполитої [367, s. 18–19]. «Для чого, – риторично запитував колишній воєвода, – Польща демонструє перед всім світом і так, зрештою, добре відому в нашій історії нетолерантність щодо українців? Для чого, власне тепер руками певних чинників на наших кресах запалено пожежу ненависті?» [367, s. 21–22]. На думку Г. Юзевського, цей шлях вів у безвихідь, адже ненависть до всього українського викликала з боку українців ненависть до всього польського.

За ініціативою нового волинського воєводи О. Гауке-Новака була розроблена і у лютому 1939 р. затверджена Міністерством внутрішніх справ Польщі «Програма державної політики Польщі на Волині» [158]. Головне завдання «нового курсу», за словами самого воєводи, полягало у «прискоренні процесу полонізації воєводства» [157, арк. 9]. Сама програма складалася з кількох розділів. Перший присвячувався проблемі православного населення Волині. «Реалізуючи польську програму щодо руського (українського. – Ю. К.) населення, – йшлося у документі, – слід мати на увазі, що не все православне населення може бути зараховане до цієї нації. Не можна ототожнювати православних із руською (українською) нацією. Боротьба за душі несвідомого православного населення мусить бути піднята польською громадськістю, і ця боротьба в інтересах держави має закінчитися перемогою» [158, арк. 1]. У цьому ж розділі запропоновано низку засобів для досягнення поставленої мети. Передбачалося, зокрема, створити осередки православних поляків, які б започатковували ефективну полонізацію, охопити «несвідому» українську молодь польськими напіввійськовими організаціями, посилити польський вплив у сільськогосподарських гуртках і кооперативах, активізувати польську пропаганду в органах місцевого самоврядування.

У розділі, де йшлося про вживання термінів «русини» та «українці», вказувалося: «Прогресуючий національний процес в українському суспільстві призвів до того, що назви “українець” і “український” стали символами ворожого Польщі напряму і сепаратистського руху, який ставить за мету утворення України на землях, що входять до складу Польської держави й на яких *одвічно* проживають поляки» [158, арк. 5]. Далі підкреслювалося, що терміни «українець» і «український» слід вживати лише стосовно тих осіб, які усвідомлюють і відчувають себе українцями. В інших випадках замість цих визначень пропонувалося використовувати слова «русин», «руський», а також такі нейтральні назви, які б нічого спільного з національністю не мали, як наприклад, «православний», «волиняк», «тутейший». Велика увага приділялася уніфікації календаря, вихованню нового покоління православного духовенства, яке б допомагало полонізувати українців. На думку авторів «Програми», її якнайшвидша реалізація сприятиме повній асиміляції українців.

Програма зміцнення польської присутності на Волині, реалізацію якої розпочала нова адміністрація на чолі з воєводою О. Гауке-Новаком засвідчила кінець ліберальної політики польських урядів у національному питанні загалом і в ставленні до Православної церкви зокрема.

4.2. Роль Римо-католицької церкви в реалізації конфесійної політики влади

Важлива роль у конфесійній політиці уряду на теренах східних воєводств відводилася Римо-католицькій церкві. Упродовж усього міжвоєнного періоду польський державний апарат цілеспрямовано підтримував пріоритетну роль цієї конфесії. Конституція Другої Польської Республіки 1921 р., а згодом Конкордат 1925 р. не тільки толерували права римо-католицького костелу в Польщі, але і юридично закріпили його підтримку світською владою [883, s. 28]. Католицьке духовенство стало важливим і потужним інструментом пропаганди ідей польської державності

та культури на східних землях. Окрім того, Римо-католицька церква справляла величезний вплив на освітню систему й позашкільне виховання молоді, відігравала помітну роль у громадсько-культурному житті польського населення східних воєводств.

На момент відродження Польської держави західноволинські землі входили до складу Луцько-Житомирської дієцезії, яка територіально охоплювала Волинську, Подільську та Київську губернії. У підпорядкуванні луцько-житомирського єпископа перебувало три єпархії – Луцька, Житомирська і Кам'янецька, на теренах яких проживало 846 203 вірних Римо-католицької церкви. Тут налічувалось близько 250 парафіяльних костелів і понад 300 каплиць [907, s. 24].

Однією з найбільших єпархій Луцько-Житомирської дієцезії була Луцька (109 тис. кв. км), до складу якої входило дев'ять деканатів (Дубенський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Рівненський, Старокостянтинівський, Володимирський, Заславський, Звягільський) і 94 парафії (373 719 вірних) [907, s. 24].

Події, пов'язані з польсько-українською й польсько-радянською війною, мали своїм наслідком не лише встановлення нових державних кордонів, а й спричинили зміну адміністративних меж римо-католицьких єпархій. Після укладення Ризького мирного договору 1921 р. у складі Польщі опинилося дев'ять деканатів колишньої Луцько-Житомирської єпархії: Дубенський, Корецький, Ковельський, Кременецький, Луцький, Острозький, Рівненський, Сарненський і Володимирський (83 парафії і бл. 162 тис. вірних). До складу радянської України відійшла вся територія колишньої Житомирської єпархії (дев'ять деканатів, 78 парафій) і три деканати Луцької єпархії (Старокостянтинівський, Заславський і Звягільський – усього 19 парафій) [907, s. 24]. Одночасно йшов процес усамостійнення єпархій (Луцької, Житомирської і Кам'янецької), які раніше входили до складу Луцько-Житомирської дієцезії.

28 жовтня 1925 р. Папа Пій XI своєю буллою «*Vixdum Poloniae unitas*» утворив окрему Луцьку єпархію, підпорядкувавши її в адміністративно Львівській митрополії. Територія Луцької єпархії порівняно з довоєнним часом зменшилася зі 109 тис. кв. км до 38 678 кв. км і залишалася незмінною до кінця міжвоєнного двадцятиліття (див. табл. 4.1). Територіально єпархія обіймала, окрім західноволинських земель, частину Камінь-Каширського, Столинського і Пінського повітів Поліського воєводства [270, л. 2].

Таблиця 4.1

Луцька дієцезія у 1918–1939 рр. [906, s. 20]

Загальний стан	1918	1926	1939
площа	109 000 кв. км	38 678 кв. км	38 678 кв. км
кількість деканатів	9	11	16
кількість парафій	94	99	167
кількість вірних	373 719	197 569	370 000
середній розмір території деканатів	12 111 кв. км	3516 кв. км	2417, 8 кв. км
середній розмір території парафій	1159 кв. к.	390, 7 кв. км	231,6 кв. км
середня кількість вірних на 1 парафію	3976	1996	бл. 2215

Уже в перші роки перебування Західної Волині у складі Польщі Римокатолицька церква намагалася посісти тут панівне становище, втрачене нею в часи російського панування. Упродовж XIX ст. царська адміністрація, здійснюючи політику русифікації і насильницького навернення на православну віру частини місцевого населення, передала Православній церкві спочатку уніатські, а згодом і католицькі храми, каплиці, монастирі, а також земельні володіння, що належали костелам. За підрахунками Міністерства віросповідань і народної освіти, на території колишньої російської займанщини, що увійшла до складу Польщі, російська влада конфіскувала тоді в католиків 1025 костелів і 390 уніатських храмів

[586, с. 19]. У міжвоєнний період католицька церква розгорнула акцію, спрямовану на повернення відібраних на користь Православної церкви культових споруд і майна, яка в офіційних документах отримала назву «ревіндикації». Поряд із матеріальною стороною, ця кампанія мала й чітко виражене ідеологічне забарвлення – зміцнення католицького й польського елементу на «східних кресах» з метою асиміляції місцевого, переважно православного, населення.

Дослідники виділяють кілька хвиль ревіндикаційної акції, початок якої припадає на період Першої світової війни. Під час німецької окупації католикам було передано кілька православних храмів на території Західної України та Західної Білорусі [277, л. 25]. Після проголошення незалежності в 1918 р. головними ініціаторами ревіндикацій стало місцеве католицьке духовенство. Нерідко ця акція проходила за участі польських військових, а також осадників, які оселялися на «східних кресах» [272, л. 33].

Аби надати процесові організованого характеру й створити юридичні підстави для повернення католикам їх майна, 22 жовтня 1919 р. Генеральний комісар східних земель видав спеціальне розпорядження, відповідно до якого всі перебудовані з католицьких на православні храми (окрім уніатських) передавалися у власність католицького духовенства [328, к. 136]. Передача майна мала відбуватися лише за погодженням з місцевою адміністрацією, в протилежному випадку передбачалося покарання – штраф або тюремне ув'язнення.

Щодо кількості православних храмів, які було ревіндиковано під час першої хвилі цієї кампанії, дані суперечливі. Так, спеціальний уповноважений польського уряду у справах східних земель К. Сроковський стверджував, що вже в перші місяці польської влади на теренах східних воєводств католикам було передано близько 400 храмів [454, с. 43–44]. Очевидно, ця цифра дещо завищена, про що свідчать документи очільників воєводських адміністрацій. Так, у звіті, представленому поліському воєводі наприкінці 1930 р., на території воєводства налічувалося 252 католицьких

храми, які в XIX ст. були передані православному духовенству. З них упродовж 1914–1930 рр. Римо-католицькій церкві повернуто – 19, зруйновано – п'ять, залишилося у користуванні Православної церкви – 228 культових споруд [275, л. 14]. На Волині упродовж 1920–1921 рр., за оцінками польських дослідників, було ревіндиковано 11 храмів [907, s. 28].

У зв'язку із загостренням суспільно-політичної ситуації на сході країни 24 травня 1924 р. Політичний комітет Ради міністрів прийняв рішення про зупинення процесу передачі католицькому населенню церков, у т. ч. і тих, на які вже була згода Міністерства віросповідань і народної освіти, до часу прийняття відповідних законодавчих актів [896, s. 336]. Після травневого перевороту 1926 р. пілсудчики заявили про зміну курсу національної політики у напрямі державної асиміляції національних меншин. Відповідно й конфесійна політика держави зазнала певних коригувань. У «Директивах у справі ставлення влади до нацменшин» від 18 серпня 1926 р., що їх підготував міністр внутрішніх справ К. Млодзяновський, рекомендувалося зупинити процес ревіндикації до моменту врегулювання спірних питань між Православною та Римо-католицькою церквами [413, s. 159].

Другий етап ревіндикаційної кампанії розпочався наприкінці 1920-х і тривав до середини 1930-х рр. У цей період ревіндикація набула характеру масових судових позовів римо-католицького єпископату до Православної церкви у справі повернення церковного майна. За підрахунками М. Папежинської-Турек, у 1929 р. католицька ієрархія подала 755 позовів про повернення їй колишніх католицьких і уніатських храмів [896, s. 344]. Ці позови торкнулися третини всіх культових об'єктів, які перебували в користуванні Православної церкви, у тому числі ряду кафедральних соборів і монастирів, що мали історичне значення. Волинський краєзнавець В. Рожко звертає увагу на те, що лише 202 сакральних об'єкти в Західній Україні колись належали римо-католикам, а решта – уніатській церкві [729, s. 107].

Незважаючи на те, що позовні заяви римо-католицького єпископату меншою мірою стосувалися території Західної Волині (надійшло загалом 145

позовів), але під загрозою ревіндикації опинилися найбільші православні святині краю, зокрема Дерманський, Зимненський, Корецький, Кременецький та Мілецький монастирі, кафедральні собори в Кременці та Луцьку, а також Свято-Успенська Почаївська лавра [283, л. 2]. Тому православні ієрархи вирішили організувати централізований судовий захист церковних об'єктів та майна на всіх територіях, де переважало населення православного віросповідання.

Для реалізації цього завдання при Синоді була створена спеціальна комісія з досвідчених юристів, які мали представити в судах вичерпні докази, що показували безперспективність претензій Римо-католицької церкви на майно Православної церкви. Комісія призначила адвокатів і по окремих єпархіях. Вони мали брати участь у судових процесах на місцях. Парафіям категорично заборонялося самостійно звертатись до юристів, незатверджених Синодом. Кожна парафія, якій пред'являвся судовий позов, зобов'язана була внести до єпархіальної казни 100 зл., усі інші – по 50 зл. з метою створення грошового фонду для судових видатків [283, л. 2 зв.]. У кожній церкві з листопада 1929 р. циркуляром Синоду встановлювався особливий, так званий кубковий збір на потреби цього фонду [283, л. 14].

Слід зауважити, що процес ревіндикації православних церков на Волині не набув масового характеру. За період 1918–1935 рр. Римо-католицькій церкві було передано 17 православних святинь [423, с. 3–4]. У стані розгляду в середині 1930-х рр. перебувало ще 36 справ [423, с. 4]. Збільшення кількості римо-католицьких храмів на Волині до середини 30-х років відбувалося переважно за рахунок будівництва нових костелів, про що йтиметься нижче.

Третій етап ревіндикаційної кампанії в Польщі припадає на кінець 1930-х рр. Головним предметом суперечок у цей час стали земельні володіння. Ще під час перших хвиль ревіндикацій Римо-католицька церква отримала у свою власність 8 тис. га землі, яка свого часу належала Православній церкві [586, с. 24]. Не змогла вирішити цю справу і спеціальна

змішана комісія, створена 1931 р. з представників державної комісії і комісії Папи Римського. У 1935 р. вона була розпущена [883, s. 111–112].

Урешті 22 лютого 1938 р. між державою і польським костелом було підписано угоду, за якою католицька ієрархія відмовлялася від нових претензій на землі, які раніше належали Римо-католицькій церкві, за що як компенсації отримувала від держави 12 тис. га землі. Сюди включалися вже ревінδικовані 8 тис. га землі, а замість ще 4 тис. га, на які претендували римо-католики, уряд зобов'язувався виплатити Люблінській, Ломжинській, Луцькій, Пінській, Підляській і Віленській єпархіям 3,5 млн злотих в облігаціях чотиривідсоткової позики [586, s. 24–25]. У такий компромісний спосіб було вирішено проблему спірних земельних володінь, на які претендувала Римо-католицька церква.

Слід, однак, зазначити, що наприкінці 1930-х рр. ревінδικації православних церков тривали й надалі. Причому в окремих місцевостях вони набули характеру брутального насильства щодо православного населення. Саме тоді відбувалося масове нищення українських православних і греко-католицьких храмів на Люблінщині та Холмщині [551, с. 359–371]. На Волині в цей час активізувався процес насильницького навернення православних на католицьку віру, про що вже йшлося вище.

Невід'ємною частиною ревінδικаційної кампанії на східних землях були заходи польської адміністрації щодо збільшення кількості римо-католицьких парафій на теренах із переважно українським і білоруським населенням. Їх розбудова тривала упродовж усього міжвоєнного періоду. Вже в першій половині 20-х років на Волині було засновано 35 нових парафій [907, с. 29]. Можна припустити, що нові парафії засновувалися переважно в тих місцевостях, де були хоча б невеликі скупчення польської людності – на теренах колоній військових і цивільних осадників, на стражницях (вартах) КОПу тощо. Вже на середину 1920-х рр. Луцька римо-католицька єпархія складалася зі 13 деканатів і понад 100 парафій [84, арк. 1–2]. Переважна їх більшість – це невеликі сільські парафії, що налічували від 500

до 2500 вірних. Стан Римо-католицької церкви на Волині у 1925 р. ілюструє додаток И.

Процес створення нових римо-католицьких парафій на Волині ще більше активізувався з призначенням на посаду Луцького єпископа А. Шельонжека. Упродовж 1925–1939 рр., коли останній обіймав кафедру Луцького єпископа, на території воєводства було засновано понад 70 нових парафій [906, s. 20]. У листі до Міністерства віросповідань і народної освіти від січня 1927 р. єпископ А. Шельонжек доводив необхідність утворення нових парафій у підпорядкованій йому єпархії тим, що «польське населення тут – розпорошене. Воно постійно змушене долати навіть 70 км, аби дістатись до найближчого костелу. За поганих погодних умов каплани два дні мусять витратити на те, аби дістатись до хворого. Люди живуть без хрещення і зареєстрованих шлюбів» [848, s. 316–317].

У 1938–1939 рр. єпископська курія в Луцьку опрацювала «Проект створення нових парафій, будівництва або ремонту костелів і каплиць, а також об'їзних префектур», у якому передбачалося утворити на Волині ще 44 нові парафії [907, s. 32]. За фінансової підтримки уряду цей проект очевидно вдалося реалізувати, позаяк наприкінці міжвоєнного двадцятиліття на території Луцької дієцезії діяло вже 167 римо-католицьких парафій [906, s. 20], тобто порівняно з 1918 р. їхня кількість зросла майже вдвічі.

Окрім розбудови розгалуженої мережі римо-католицьких парафій на Волині (переважно в північно-східній частині дієцезії), велику увагу в 1920–1930-х рр. уряд приділяв будівництву нових і відновленню старих римо-католицьких святинь у краї. Як відомо, в ХІХ ст., за часів російського панування, чимало давніх костелів і католицьких монастирів було знищено, частину закрито, інші – перебудовувалися на православні церкви відповідно до канонів православ'я [911, s. 86]. Значна кількість римо-католицьких святинь на Волині зазнала руйнувань у роки Першої світової війни. Це костели в Олиці, Рівному, Устилугу, Чарторийську, Турійську, Порицьку, Колках, Затурцях.

Будівництво костелів на Волині в міжвоєнний період влада вважала справою першорядної ваги, адже єдина релігія – католицизм – репрезентувала цілісність Польської держави, а власне самі храми – мали стати символом польськості цих теренів. Уже в перше десятиліття перебування краю у складі Польщі тут було споруджено 44 нових костели. Процес будівництва католицьких костелів на території Волинського воєводства тривав упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття. Тут споруджувалися і дерев'яні, і муровані святині. Серед збудованих на Волині у 1920–1930-х рр. римо-католицьких храмів назвемо костел Преображення Господнього в Рожищі (1921–1931), костел Св. Петра і Павла в Здолбунові (1928–1938), храми Найсвятішого Серця та Чесного Хреста в Ківерцях (1929–1933) та Преображення Господнього в Маневичах (1933–1937), костели Ісидора Орача в Римачах (1931–1933) та Всіх Святих у Цумані (1936), костел Преображення Господнього в Сарнах (1935–1938 рр.) і найбільший на західноволинських землях храм – костел Св. Петра і Павла в Рівному (1931–1938) [697, с. 378–382]. Загалом до кінця міжвоєнного періоду на Волині було збудовано 72 нових парафіяльних костелів і близько 100 каплиць [907, с. 31–32], найбільше в Луцькому, Кременецькому, Сарненському, Дубенському і Володимирському деканатах.

У 1938 р. єпископська курія в Луцьку звернулася до Волинського воєводського управління з проханням про виділення фінансової допомоги на будівництво нових костелів і каплиць на території дієцезії. Необхідність надання нових коштів на будівництво римо-католицьких храмів єпископ Луцький пояснював тим, що «чимало будівель перебуває в недобудованому стані, в окремих місцевостях великою є відстань до найближчих костелів – понад 30 км» [159, арк. 5]. На думку А. Шельонжека, потреба в нових культових спорудах диктувалася й тим, що на Волині спостерігалася тенденція до зростання кількості вірних Римо-католицької церкви внаслідок проведення ревіндикаційної кампанії. У планах курії було будівництво на Волині 116 каплиць, 20 костелів, а також ремонт 19-ти і завершення

будівництва 28 розпочатих храмів [907, s. 32]. Реалізації цих проектів перешкодили події, пов'язані з початком Другої світової війни.

Зауважимо, що Римо-католицькій церкві відводилася важлива роль і в ідеологічному впливі на населення східних воєводств. Упродовж 1925–1939 рр. на Волині та Поліссі майже при кожному костелі були створені товариства Акції католицької (далі – АК). Інститут Акції католицької, що розташовувався у Вільні при архідієцезії, підпорядковувся безпосередньо Ватикану. Його головна мета полягала у «вихованні молоді в душі католицизму, захисті й поширенні католицьких засад у житті людини, сім'ї і суспільства в цілому згідно із наукою Католицького костелу і вказівками Апостольської Столиці» [141, арк. 3]. Ці завдання АК реалізовувала через відкриття читалень та бібліотек, організацію на місцях популярних релігієзнавчих курсів, лекцій, товариських зустрічей тощо [503, s. 363–364]. За ініціативи та підтримки Луцького єпископа А. Шельонжка у листопаді 1932 р. в Луцьку було засновано генеральний секретаріат єпархіального Інституту АК. У січні 1933 при ньому відкрито громадську читальню та бібліотеку, що налічувала 825 примірників книг. Інститут активно займався видавничою діяльністю. Упродовж 1933 р. цей заклад підготував і видав шість брошур на релігійну тематику загальним накладом 13 тис. примірників [504, s. 109–112].

8 листопада 1938 р. в Луцьку було відкрито Інститут вищої релігійної культури [141, арк. 11]. Його слухачами стали близько 200 осіб. Трирічне навчання в інституті було безкоштовним. Навчальна програма закладу охоплювала такі курси: апологія католицької віри, історія філософії, основи католицької догматики, вивчення Старого та Нового Заповітів, вступ до історії католицького права, соціологія католицизму та ін. [505, s. 540].

Активно займалася пропагандою католицької віри, культурно-освітньою діяльністю ще одна клерикальна організація – Католицька ліга (з 1932 р. – Католицька дія), а також численні громадсько-релігійні товариства і братства. Це, зокрема, Католицьке товариство жінок (Katolickie

Stowarzyszenie Kobiet), Католицьке товариство чоловіків (Katolickie Stowarzyszenie Meżów) Католицьке товариство юнаків (Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej) і Католицьке товариство дівчат (Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Zeńskiej), Союз польської молоді (Związek Młodzieży Polskiej), Релігійне братство жінок (Sodalicja Pań), Товариство католицької єдності (Kolo Jedności Katolickiej), Релігійний союз землевласників для захисту віри і моральності (Religijny Związek Ziemiaków dla Obrony Wiary i Moralności), Братство християнської науки (Bractwo Nauki Chrześcijańskiej) та ін. Метою діяльності цих організацій було «глибше пізнання католицької науки, надання допомоги Костелу в навчанні засад віри та її поширенні серед широких верств населення» [907, s. 38].

Більшість громадсько-релігійних товариств входили до структури АК; деякі з них налічували десятки тисяч членів. Наприклад, Католицьке товариство юнаків і дівчат, що було однією з найбільших молодіжних організацій в Польщі, налічувало близько 300 тис. членів [141, арк. 3]. У Луцькій єпархії членами цього товариства було 1422 особи [141, арк. 6]. Постійну фінансову підтримку католицьким громадським організаціям надавав польський уряд. Силами католицького духовенства і польської інтелігенції в містах і селах воєводства налагоджувалася культурно-освітня і релігійно-освітня праця серед католицького населення. Наприклад, у 1930 рр. чи не найбільшу активність на західноволинських землях виявляв єпархіальний відділ Католицького товариства жінок (далі – КТЖ), що діяв при єпархіальному Інституті Акції Католицької в Луцьку. Станом на 1938 р. товариство мало на Волині 20 своїх осередків, членами яких були 2 680 осіб [151, арк. 1].

У складі товариства діяло кілька секцій (рефератів), зокрема харитативна, катехізисна, опіки над костелом, культурно-освітня, господарська, а також імпрезова. Харитативна секція здійснювала опіку над бідними, допомагала у пошуках праці для безробітних, надавала матеріальну допомогу учнівській молоді. Катехізисна секція займалася катехізацією

дітей, а також підготовкою старших осіб, котрі мали намір перейти на католицьку віру. Відділ опіки над костелом проводив збір коштів на будівництво костелів, каплиць, вівтарів на території єпархії. Культурно-освітній відділ займався створенням пересувних бібліотек КТЖ, влаштовував освітні курси для своїх членів. Господарська секція товариства організовувала курси домашнього господарства (крою і шиття, випічки тіста, прання, ручної роботи) в Луцьку і в повітових містах воєводства. Відділ імпрез брав участь у підготовці і відзначенні державних, релігійних свят, влаштовував урочисті академії, проводив лотереї, дохід від яких призначався на благодійні цілі. При осередках товариства в повітах діяли пункти «дешевої кухні», а також їдальні для бідних [151, арк. 3 зв.]. В Устилузі гурток товариства опікувався дитячим садком. Товариство займалося також організацією паломництв до найбільших релігійних святинь Польщі. Так, у вересні 1937 р. КТЖ влаштував паломницьку поїздку молоді до Вільна, в якій узяло участь 819 осіб [151, арк. 3].

Польські клерикальні організації видавали газети, часописи, бюлетні, брошури та іншу літературу релігійного змісту, що поширювалася серед місцевого населення. На Волині це були «Miesięcznik Diecezjalny Łucki» (1926–1939) – орган єпископської курії в Луцьку, тижневик «Życie Katolickie» (1930–1939), а також газета «Pro Fide» (1936–1939) – часопис, який висвітлював життя парафій Луцької єпархії. Тираж цих газет сягав десятків тисяч примірників. Усі вони видавалися польською мовою.

Ще одним важливим напрямом діяльності Римо-католицької церкви на Волині в міжвоєнний період була спроба відновлення унійного руху серед православних українців. Задля посилення асиміляційного впливу на українське православне населення римо-католицьке духовенство на початку 1920-х рр. розгорнуло діяльність, спрямовану на запровадження серед православних вірян східних регіонів держави так званої нової унії у формі католицизму східнослов'янського обряду. Парафії нової унійної церкви офіційно називалися парафіями «Костелу католицького східнослов'янського

обряду» або «Римо-католицького костелу східного обряду». У деяких документах новий обряд мав назву східнокатолицький, слов'янокатолицький, візантійсько-слов'янський, біригуалістична (двообрядова) унія. Акція поширення католицтва у східному обряді серед українського та білоруського населення міжвоєнної Польщі мала й неофіційну назву – «неоунія».

Акція неоунії була започаткована Ватиканом на початку ХХ ст. Як зазначив у березні 1918 р. Папа Римський Бенедикт XV, її мета – «привернути об'єднані східні церкви до давньої єдності» [156, арк. 18]. Ватикан розглядав східні воєводства Речі Посполитої як своєрідний місток між католицькою Польщею і православною Росією. На думку прихильників унії, швидке падіння радянської влади в більшовицькій Росії, де православ'я перебувало в занепаді внаслідок репресивної політики влади і внутрішніх розколів, створить сприятливі умови для католицької пропаганди. Задля зближення східного й західного християнства 1917 р. в Римі було засновано Конгрегацію у справах східних церков. У той самий час розпочав діяльність Східний понтифікальний інститут, що готував місіонерів для країн Східної Європи.

Серед вищого польського духовенства головними прихильниками запровадження унії на новоприєднаних «окраїнах» були новогрудський архієпископ Едвард Ропп, підляський єпископ Генрик Пшездзецкий та віленський єпископ Єжи Матулевич [740, с. 206]. З огляду на те, що поширення унії в її греко-католицькому варіанті, який мав виразне українське забарвлення, було неприйнятним для польської влади, то польські єпископи схилилися до того, щоб створити новий уніатський обряд, заснований на синодальному обряді Православної церкви. Цей обряд мав стати перехідним етапом до латинського або ж окремим і самодостатнім обрядом у межах Католицької церкви.

У жовтні 1923 р. підляський єпископ Генрик Пшездзецкий представив папській курії проект, який передбачав утворення на польських землях, цілком або частково заселених православними, нової унії у формі церкви

східного обряду, незалежної від Греко-католицької церкви. Папа Пій XI схвалив план організації нової унійної церкви, до розробки якого було залучено і єпископа Г. Пшездзецького. За задумом Ватикану розбудовувати нову церкву мало лише римо-католицьке духовенство, а готувати священиків східного обряду – римо-католицькі семінарії [756, с. 76].

Декретом Конгрегації у справах східної церкви від 10 грудня 1923 р. на Підляшші створюється перша католицька парафія цього обряду. Кілька тижнів по тому, 21 січня 1924 р., було опубліковано папський декрет у справі «унійної діяльності», з відповідними повноваженнями для єпископа Г. Пшездзецького, які надавали йому право створювати унійні парафії «скрізь, де того побажає місцеве населення» [912, s. 57]. 1925 р. з ініціативи Папи Пія IX створюється так звана комісія «Pro Russia», до компетенції якої належали церковні справи католиків, що мешкали в Радянському Союзі, опіка над російською еміграцією, керівництво місіонерською діяльністю в сусідніх із СРСР країнах, захист «усіх тих, хто з релігійного погляду був підданий русифікаційним впливам» [912, s. 58]. До сфери діяльності комісії увійшли й справи східних земель Польщі, зокрема Волинь. З-під її юрисдикції було виключено українські греко-католицькі парафії Східної Галичини, оскільки права Греко-католицької церкви захищалися особливою угодою — Конкордатом між Польщею і Ватиканом від 10 лютого 1925 р.

Отож у квітні 1925 р. на підставі відозви папського нунція у Варшаві неоунійний рух починає поширюватися в Луцькій, Поліській і Віленській єпархіях. Організаційні засади діяльності нової унійної церкви на сході Польщі регулював документ, розроблений ще у грудні 1923 р. Ватиканом. Це були інструкції для підлеглого Апостольській столиці духовенства Польщі щодо проведення унійної роботи на теренах із переважно православним населенням. Своєрідність католицизму східного обряду полягала в тому, що його священнослужителі здійснювали богослужіння переважно за православним чином. Документ забороняв їм змінювати будь-що у православних богослужіннях і таїнствах. Місіонерам нової унійної церкви

потрібно було лише додавати до традиційного православного ритуалу служб молитву за Папу Римського та уніатського єпископа. Відправи в церквах східного обряду мали провадитися церковнослов'янською мовою. Під час окремих богослужінь допускалося вживання білоруської, польської, російської та української мов. Священикам неоунії надавалося право так званого біритуалізму, тобто право відправляти службу за православним або ж за латинським зразком [756, с. 75].

Зауважимо, що ідея нової церковної унії в Польщі виходила далеко за межі суто конфесійної проблеми. Польський уряд негативно поставився до нового обряду, аргументуючи свою позицію тим, що діяльність церкви східного обряду в Польщі не передбачена умовами Конкордату 1925 р. У розмові з Папою Пієм XII у 1925 р. керівник зовнішньополітичного відомства Польщі В. Скжинський заявив, що Польща не може погодитися на визнання нового обряду і дати згоду на організацію його єпархіальних структур [922, s. 161]. Проти створення ієрархії церкви східного обряду в Польщі категорично висловлювався маршалок Ю. Пілсудський. На його думку, неоунійний рух був експериментом, який міг спричинити нестабільність і хаос у церковних відносинах на східних польських землях [912, s. 69].

Доволі промовистою була оцінка неоунії одним із впливових польських політиків сенатором К. Скірмунтом, висловлена ним на пленарному засіданні Сенату 1 березня 1932 р.: «Східний обряд є поважною справою. Йдеться про те, аби ця справа не завдала шкоди ані Костелу, ані державі. Комісія Pro Russia розпочала свою роботу. Уряд дивиться на цю справу тверезо. До Польщі, немов на віддалене Борнео, почали з'їжджатися місіонери із Франції, Бельгії, Голландії. Можливо, вони добре знайомі з ситуацією в Росії, однак польських реалій вони не знають. У Польщі вони послуговуються російською мовою, поширюють серед населення молитовники і читанки російською мовою, що викликає занепокоєння польського населення й урядових кіл. До Білорусі прибули місіонери зі

Східної Малопольщі (Східної Галичини. – Ю. К.). Вони відкривають для себе терени, які взагалі їм не належать, оскільки існує історичний кордон поміж південною і північною Руссю. Цей кордон відділяє Полісся від Волині. З 1569 р. він відмежовує Велике князівство Литовське від земель, долучених до Корони. Цей кордон є історичним, етнічним і економічним і про нього за будь-яких політичних розкладів слід пам'ятати. Тільки в тісному порозумінні держави з Костьолом ця проблема може бути вирішена з користю і для Костьолу, і для держави» [912, s. 70–71].

Урешті в 1932 р. польський уряд вустами міністра віросповідань і народної освіти В. Єнджієвича однозначно заявив про невизнання державою східнослов'янського обряду як такого, що «небажаний з погляду державних інтересів». Урядові чинники висловлювали побоювання, що неоунія може викликати «релігійну війну на кресах», загострити і без того напружені відносини держави з Православною церквою, дестабілізувавши ситуацію на східних теренах Речі Посполитої. Занепокоєння уряду викликало, очевидно, й те, що в разі можливого підпорядкування унійної акції керівництву Греко-католицької церкви на чолі з митрополитом А. Шептицьким унія могла перетворитися на легальне представництво українського галицького руху на Волині, чого польська влада за будь-яку ціну намагалася не допустити.

Слід зауважити, що підстави для таких побоювань справді були. Львівський митрополит А. Шептицький послідовно відстоював думку про те, що Волинь, Холмщина, Підляшшя і Полісся, де на той час мешкало переважно православне населення, – місійне поле для греко-католицького духовенства. При цьому він був переконаний, що для успішного впливу на православних «сходу» потрібно самим «бути східним», виступав за те, щоб саме галицька гілка унії стала «передовим загоном католицизму» [756, с. 76].

Особливе побоювання щодо місіонерської діяльності східної церкви висловлювали керівники воєводських адміністрацій, на яких лежала відповідальність за дотримання громадського порядку та безпеки на підвладній їм території. У поширенні серед православного населення східних

воєводств держави нової унії місцева влада вбачала джерело нових конфліктів на національному та релігійному ґрунті. Конкретних урядових інструкцій органам місцевої влади на випадок загострення міжконфесійних відносин у тому чи іншому регіоні не існувало. Тому кожен воєвода у разі виникнення конфліктних ситуацій на релігійному ґрунті мав приймати рішення самостійно.

Досить показовою в цьому плані є інструкція волинського воєводи Владислава Меха до повітових старост на випадок загострення стосунків між православним населенням і католиками східного обряду. У документі, датованому 18 липня 1927 р., воєвода висловив своє ставлення до неоунійного руху на Волині. «Упродовж останнього часу, – зазначав він, – у Волинському воєводстві спостерігається значна активізація релігійних рухів. Одним із них є перехід православних на унію. Цей рух має тенденцію до масового поширення, а тому набуває політичного забарвлення як з погляду громадської безпеки, так і у зв'язку з політикою уряду щодо русинів (українців. – Ю. К.), щодо католицького духовенства і Папи, а також до православного духовенства. Тому ця проблема потребує особливих підходів для її вирішення» [292, к. 3].

Далі воєвода окреслив причини поширення неоунійного руху на Волині. На його думку, основними факторами, які сприяли успіху неоунійної пропаганди були: активізація релігійного життя, невдоволення населення низьким культурно-освітнім рівнем православного духовенства, нехтування священиками своїми релігійними обов'язками, суперечки між вірянами і духовенством на економічному ґрунті, земельні спори за церковну землю, невдоволення з високих оплат за релігійні послуги [292, к. 3]. Важливим мотивом поширення унії на Волині, на переконання воєводи В. Меха, була історична традиція: «У душах православних людей, – писав він, – існує традиційне переконання, що на чолі церкви мусить стояти якась поважна особа, наприклад, цар, – а позаяк його немає, то хоча б Папа Римський» [292, к. 3].

Роль державної адміністрації у розв'язанні конфліктних ситуацій, які виникали на релігійному ґрунті, на думку воєводи, є надзвичайно важливою. Ситуація ускладнювалася тим, що цілі обох сторін конфлікту часто були діаметрально протилежними: «Католицький єпископат, – зазначав В. Мех, – прагне відібрати в православних усі церкви, які мали унійне походження, і передати їх вірянам східного обряду; позиція православного єпископату є оборонною – воно стоїть на переконанні, що всі церковні об'єкти повинні залишитися у власності Православної церкви. Прихильники і тієї, і тієї церкви прагнуть швидко і не завжди в мирний спосіб заволодіти церквою та її майном» [292, к. 3]. У справі вирішення релігійних суперечок воєвода вимагав від старост надзвичайної обережності й такту: «Засаднича теза у розв'язанні цього питання – дотримання закону, об'єктивності й неутручання у релігійні конфлікти; адміністративні органи не можуть подавати навіть натяку на сприяння або тим більше підтримку на користь того чи того віровизнання; не можна допускати ситуації, коли створюється враження, що вона (адміністрація. – Ю. К.) поборює православ'я на користь унії або ж, навпаки, підтримує православну церкву на противагу католицькій» [292, к. 4].

Утім, незважаючи на загалом негативне ставлення уряду щодо неоунійної церкви, польські державні кола змушені були де-факто визнавати її діяльність у рамках діоцезій Римо-католицької церкви. Влада на місцях нерідко надавала не тільки моральну, а й матеріальну підтримку новій церкві. Так траплялося, наприклад, при будівництві храмів нової унійної церкви [912, s. 65]. Непоодинокими були випадки, коли на православне духовенство чинили тиск представники місцевої влади з метою їх переходу до неоунії. Окремі урядовці погрожували священикам, що за свою «впертість» і «непоступливість» вони можуть бути передані «совітам як чужинці» [756, с. 78].

Першочерговим завданням у процесі розбудови структур католицької церкви східнослов'янського обряду у східних воєводствах Польщі стала

підготовка кадрів священнослужителів для нової церкви. Їх почали готувати на спеціальних курсах при римо-католицьких духовних семінаріях у Пінську та Вільні. Тут майбутні священики неоунії здобували теологічну освіту, вивчали догмати та обрядовість східнослов'янської церкви.

Одним із центрів підготовки місіонерів східного обряду став неоунітський монастир у містечку Альбертині Новогрудського воєводства. Тут ще з вересня 1924 р. діяв новіціат ордену єзуїтів східного обряду [912, s. 116]. У 1930 р. в Альбертинському монастирі виховувалося 15 кандидатів у священики нової церкви під керівництвом єзуїтів східної гілки, а в 1933 р. їх кількість зросла до 20. Причому лише двоє були поляками, решта – українці зі східних регіонів Польщі [756, с. 77].

У 1927 р. за ініціативи луцького римо-католицького єпископа Адольфа Шельонжека при римо-католицькій семінарії в Луцьку було відкрито чотиримісячні курси для тих православних священиків, котрі переходили на унію. З 1933 р. при Луцькій семінарії латинського обряду діяв інститут перекваліфікації навернутих до Костелу священиків-схизматиків [912, s. 119].

Найбільшим навчальним закладом, який готував кваліфіковані кадри для церкви східного обряду, стала заснована в 1931 р. за ініціативою і на кошти римської конгрегації «Pro Russia» духовна семінарія у м. Дубні. Згодом вона отримала статус Папської колегії. Відповідно до статуту цього закладу, затвердженого Конгрегацією у справах Східної церкви в 1939 р., семінарія готувала священиків для п'яти єпархій, де були парафії східнослов'янського обряду. Для потреб нової семінарії був орендований на 30 років у єпископської курії в Луцьку бернардинський монастир у Дубні. Духовний нагляд за семінарією та управління нею здійснював луцький єпископ А. Шельонжек. Ректором семінарії був призначений єзуїт, доктор філософії, філології та права ксьондз Антоній Домбровський. Викладання в семінарії здійснювалося лише українською мовою, за винятком догматичного богослів'я, яке викладалося латиною.

Папська колегія в Дубні утримувалася за рахунок місіонерських пожертвувань із-за кордону і дотацій, які виділяла єпископська курія в Луцьку [126, арк. 98]. Кількість слухачів семінарії коливалася у межах 40 осіб. Наприклад, у 1936 р. в семінарії навчалося 38 слухачів (17 поляків, 16 українців і чотири білоруси).

На Волині схильність до співпраці з неоунійним рухом виявляло передусім російське духовенство, яке з огляду на процеси українізації Православної церкви поступово втрачало свої впливи. Колишні православні священники-кар'єристи не приховували корисливих мотивів переходу до католицтва східного обряду. Перехід в унію давав змогу російським православним священикам не тільки зберегти свої парафії, а й отримати від єпископської курії в Луцьку значні грошові дотації. Як наслідок, церква східнослов'янського обряду спочатку зберігала суто російський характер, що проявлялося не тільки в зовнішньому вигляді священиків (ксьондзи-уніати носили довгі бороди, рясни з широкими рукавами), а й у літургії, яка велася церковнослов'янською мовою і не відрізнялася від православного богослужіння.

Для пропаганди унії на Волині нерідко використовували священників, моральна поведінка яких ставилася під сумнів. Серед них було чимало позбавлених сану за різні порушення [282, л. 6]. Переходом в унію такі духовні особи намагалися ухилитися від відповідальності за вчинки, що суперечили канонічному праву. В унії вони шукали джерело доходу й безкарності, не знайшовши яких, занедбували справу й поверталися до православної віри. Характерним є випадок з отцем Ніфонтом Медведем, який, будучи священником парафії в селі Застав'ї Рівненського повіту, перейшов в унію східнослов'янського обряду, згодом знову прийняв православну віру, і зрештою став заступником декана в одній із греко-католицьких єпархій Костопільського повіту [126, арк. 9].

Цікавий випадок трапився в селі Озерці Луцького повіту, де початки унійної діяльності сягають 1925 р. Агітацію за унію тут почав місцевий

православний священник Євсевій Сльозка – колишній член «Союза русского народа», капелан російської армії. Під час відступу в 1916 р. російських військ він оселився в Озерці. Невдовзі збудував у селі зерновий склад, пізніше – паровий млин. Підприємницька діяльність відбирала майже весь час, тож не дивно, що душпастирські обов'язки отець повністю занедбав. Коли ж церковні власті прийняли рішення про перевід Сльозки в іншу парафію, той почав активно агітувати за унію. Зав'язавши офіційні контакти з римо-католицькою курією в Луцьку, він звернувся до єпископа Ігнація Дубовського з проханням прийняти його в «лоно католицької церкви», обіцяючи перевести в унію парафію.

25 квітня 1925 р. відбувся урочистий акт переходу отця Сльозки в унію. Незабаром села, які належали до православної парафії села Озерця, перейшли в унію – усього 2000 душ (до речі, це була перша на Волині парафія східнослов'янського обряду) [103, арк. 44]. Маючи в особі Дубовського надійного покровителя, Сльозка добився формального переходу православної парафії в уніатську. Однак зі зміною луцького єпископа він утратив підтримку. Рішенням місцевої адміністрації церква знову була передана православним. Втративши засоби до існування, Сльозка звернувся до митрополита Діонісія з покаянним листом і в 1927 р. повернувся на православ'я, після чого парафія в Озерці припинила своє існування.

Діяльність неоуніатських священників була зазвичай розрахована на необізнаність людей та облуду. Агітуючи за унію, ксьондзи-уніати використовували різні аргументи. Селян переконували в тому, що перехід в унію не є зміною віри і що загалом ідеться не про якісь радикальні реформи в лоні Православної церкви, а про врегулювання окремих непорозумінь, які виникли внаслідок революційних подій у Росії. Мовляв, главою церкви був цар, якого вбили більшовики, отже тепер ним повинен стати польський король. Оскільки короля в Польщі немає, а главою Католицької церкви є Папа Римський, то його й слід визнати верховним ієрархом Православної церкви, залишившись при цьому в православній вірі, яка відтепер

називатиметься унією. Подібна пропаганда нерідко натрапляла на прихильне ставлення українського селянства [423, с. 18].

Однак випадки переходу в унію православних на території Волинського воєводства в перші роки існування нової церкви траплялися нечасто. У 1928 р. на Волині діяло лише чотири католицькі парафії східного обряду. Найбільшого поширення унійний рух серед православного населення Волині набув наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., коли на унію перейшли деякі парафії у таких селах, як Дубечне (з 4100 осіб у православ'ї залишилось лише 12 родин), Краска (із 700 осіб православних залишилося 15), Гумнище (на унію перейшло 199 родин із 234), Великі Кусковці, Жабче, Цегів та ін. [740, с. 210]. Причинами переходу православних в унію були переважно конфлікти зі священником або церковною владою. Найчастіше вони виникали на економічному ґрунті (користування парафіяльними землями, виділення дотацій на ремонт церкви, великі розміри оплат за релігійні послуги тощо) [271, л. 3; 282, л. 4]. Нерідко траплялося так, що тільки православна церковна влада йшла назустріч тим чи іншим вимогам селян, починався масовий відтік уніатів назад на православ'я. Так, жителі с. Крутнева Кременецького повіту, котрі в 1927 р. перейшли на унію, вже наступного року повернулися на православ'я [740, с. 210].

На Волині католицька церква не мала у своєму розпорядженні достатньої кількості ревіндикованих церков, тому в багатьох випадках при наверненні православних селян на унію події набували драматичного, а інколи й трагічного характеру. Широкого розголосу набула справа в с. Жабчому Луцького повіту. Причиною переходу православної парафії в унію став тривалий конфлікт між місцевими жителями й священником Антоном Тужанським (той брав завищені оплати, кривдив орендарів церковної землі й поводився вкрай нетактовно). Це спричинило втрату будь-якого довір'я до душпастиря з боку населення, і воно звернулося до православної консисторії з проханням змінити священника. Отримавши відмову, парафіяни масово (614 осіб із 869 православних жителів села)

перейшли на візантійсько-слов'янський обряд [103, арк. 45]. Унаслідок того, що єдина сільська церква де-факто дісталася неоуніатам, виник затяжний конфлікт між вірянами обох конфесій за храм.

Конфлікт між парафіянами с. Жабчого особливо загострився після того, як православна консисторія призначила нового священника, активного агітатора проти унії – отця Сагайдаковського. Тоді чимало уніатів повернулися на православ'я [740, с. 11]. 14 жовтня вночі православні зламали замок, захопили церкву і безперервно правили там до полудня. Коли в церкві почали правити уніати, православні знову увірвалися всередину й не дали закінчити відправи. Покинути церкву вони погодилися лише після того, як поліція пообіцяла опечатати її до остаточного розв'язання справи.

Певний час православні надсилали петиції та делегації до різних інстанцій, вимагаючи повернути церкву. Так, 16 жовтня 1928 р. для врегулювання конфлікту православні Жабчого відрядили до Луцька свою делегацію. Воєвода Г. Юзевський, який прийняв її разом із послом до сейму І. Власовським, видав розпорядження про закриття й опломбування церкви до завершення слідства. Однак, побачивши, що розв'язання справи затягується, 19 лютого 1929 р. близько сотні православних парафіян силоміць увійшли до храму і склали присягу не залишати його доти, доки влада не прийме рішення про належність їм споруди.

Упродовж восьми днів зачинені в церкві люди були позбавлені їжі й питної води. При спробі поліції наблизитися до храму православні чинили опір. Конфлікт набував значних розмірів, і це змусило адміністрацію втрутитися у справу [361, с. 74]. Воєвода видав розпорядження відвести поліцію і вислати до церкви повітового старосту з лікарем, які мали передати знесиленим людям продовольство та медикаменти. Лише після цього натовп почав розходитися, і поліція увійшла до церкви. Після слідства рішенням воєводської адміністрації церкву повернули православним.

Невдовзі після цих подій волинський воєвода звернувся до Міністерства віросповідань і народної освіти з проханням про виділення

8 тис. злотих на будівництво в Жабчому каплиці для католиків східного обряду. Уряд погодився з аргументами воєводи і виділив необхідні кошти на будівництво церкви-костелу для вірян візантійсько-слов'янського обряду. Нова дерев'яна церква в Жабчому була освячена в 1930 р. Католицька парафія Жабчого на той час налічувала 128 прихожан [912, s. 201].

Випадок у Жабчому отримав розголос в усій країні, про нього писали польські і навіть зарубіжні газети, він став предметом дебатів у парламенті, де із роз'ясненнями змушений був виступати сам міністр віросповідань і народної освіти. Цей та інші випадки накладали негативний відбиток на всю унійну акцію на східних землях. Як свідчить волинський воєвода Г. Юзевський після подій у Жабчому луцький римо-католицький єпископ А. Шельонжек «істотно змінив свою тактику і відмовився від наміру форсовано поширювати унію, використовуючи для цього невдоволення серед православних. Тепер він приділяє більше уваги духовному аспектові справи, і це дає хоча й невеликі, зате певніші результати, і не наражає єпископа на різні небезпідставні звинувачення» [327, к. 191–192].

Слід зазначити, що адміністрація Волинського воєводства загалом негативно ставилася до неоунійного руху. На думку Г. Юзевського, унія становила серйозну небезпеку політиці польсько-українського зближення, що його, починаючи з 1928 р., намагалася досягнути місцева адміністрація. «Унія, – зазначав воєвода, – перетворюється на деструктивний і небажаний політичний чинник на терені Волині, який значною мірою підриває діяльність адміністрації на шляху до консолідації взаємин» (між українцями й поляками. – Ю. К.) [291, к. 4].

Серйозного опонента своїй політиці воєвода мав в особі луцького біскупа Адольфа Шельонжка, з призначенням якого в 1925 р. неоунійний рух починає наростати. Саме луцькій курії підлягали парафії східнослов'янського обряду на терені Волинського воєводства, хоча Г. Юзевський вважав, що римо-католицькому духовенству не вдасться втримати унійний рух під своїм контролем. «Дуже швидко, – зазначав він, – завдяки активній діяльності

українців усі уніати, поза сумнівом, перейдуть під вплив українських діячів». У цьому, на думку воєводи, переконував досвід «Просвіт» на Волині, «які довгий час існували самостійно й не давали опанувати себе галицьким “Просвітам”, а в кінцевому підсумку перейшли під вплив останніх; а цей досвід говорить про те, що з унійним рухом буде те саме» [359].

Позицію волинського воєводи поділяла значна частина місцевих поляків і навіть переважна більшість римо-католицького духовенства, яке вважало, що найкоротший шлях до полонізації місцевого українського населення – це безпосереднє прийняття ним латинської віри [511, s. 1].

Різно негативним було ставлення до неоунії ієрархів Православної церкви в Польщі. Вони сприймали неоунійний рух як загрозу православ'ю і виступали з різкою критикою політики Ватикану щодо поширення серед православних Польщі нової унії у формі католицизму східнослов'янського обряду. Яскравим свідченням цього є постанова Місіонерського єпархіального комітету Поліської православної єпархії від 1925 р., яка містить рекомендації парафіяльному духовенству як протидіяти поширенню неоунійного руху серед місцевого населення. У документі, зокрема, зазначалося (*подається мовою оригіналу*): «Ввиду того, что в последнее время целью деятельности римо-католического духовенства является борьба с православной церковью и ведется энергичнейшая пропаганда “католического восточного обряда” вменить в обязанность районным миссионерским комитетам: всячески противодействовать этой пропаганде, предписать приходскому духовенству в проповедях и в беседах обличать унию; вменить в обязанность на всех курсах, конференциях и пасторских собраниях и на внебогослужебных беседах разбирать подробно основные пункты униатского лжеучения, доказывать его неправоту и подтверждать чистоту и непреложность взглядов православия; в тех православных приходах, где устраиваются католиками и сторонниками “католичества восточного обряда” в целях пропаганды его торжества исключительно противоправославные, – организовывать торжественные богослужения с

произнесением обстоятельных проповедей и ведением внебогослужебных бесед в защиту православного учения; рекомендовать приходскому духовенству доносить Епархиальному Миссионерскому Комитету о предполагаемых религиозных торжествах» [284, л. 17].

Досить гострою була реакція православних ієрархів на факти переходу в неоуніатство представників духовенства. Жоден факт відступництва ієрея від православ'я не залишався поза увагою церкви. Прізвища священнослужителів, які переходили в уніатство, оприлюднювали в листівках, відозвах, повідомленнях. Парафіяльному духовенству рекомендувалося вивішувати їх у церквах і роздавати вірним. Керівництво церкви оприлюднювало прізвища не лише «пастирів-відступників», а й світських осіб – колишніх православних, які з корисливих мотивів переходили до католицизму східного обряду. Мирянам пропонували ігнорувати їх і на побутовому рівні, і в ділових стосунках. Коли до неоунії перейшов парафіянин Свято-Миколаївської церкви м. Ковеля Л. Домбровський, спеціаліст із будівництва і ремонту церков, парафіям Волинської єпархії було розіслано листа, в якому містилася рекомендація «...не давати Л. Домбровському ніяких підрядів по будівництву або ремонту православних церков» [756, с. 84].

Зауважимо, що на початку 30-х років темпи розвитку унійного руху відчутно сповільнюються. У звіті воєводи за листопад 1934 р. читаємо: «Останнім часом на Волині спостерігається значне послаблення зацікавленості населення унійною акцією» [20, арк. 99]. У 1937 р. у воєводстві налічувалося лише 14 парафій східнослов'янського обряду й близько 7500 вірян (див. табл. 4.2).

У середині 30-х років у неоунійній пропаганді на Волині з'являються нові моменти. Питання унії перебувало в центрі уваги конференцій, проведених у 1930–1931 рр. у Пінську з ініціативи польського єпископату. На них виявилися розбіжності в підході до розвитку унійної акції на східних теренах Речі Посполитої. Якщо одна частина духовенства й надалі

висловлювалася за збереження «російського характеру» східнослов'янського обряду, то інша підкреслювала необхідність зважати в унійній пропаганді на національні моменти.

Таблиця 4.2

**Парафії східнослов'янського обряду у Волинському воєводстві
станом на вересень 1937 р.**

№ з/п	Парафія	Повіт	Дата	Кількість
1	Цегів	Горохівський	1925	135
2	Дубечне	Ковельський	1927	2000
3	Пап. дух. семін.	Дубенський	1931	733
4	Гумнище	Горохівський	1926	250
5	Краска	Ковельський	1927	600
6	Гаї-Лев'ятинські	Дубенський	1934	484
7	Орд. редемптор.	Ковельський	1928	420
8	Великі Куськівці	Кременецький	1931	185
9	Луцьк	Луцький	не встановл.	200
10	М'ятин	Рівненський	1934	1095
11	Рівне	Рівненський	1936	не встановл.
12	Тутовичі	Сарненський	1933	1100
13	Застав'я	Рівненський	1934	150
14	Жабче	Луцький	1926	175

Розраховано за: [126, арк. 97–109].

Друга Пінська конференція (вересень 1931 р.) [280, л. 6–8] прийняла важливу резолюцію про запровадження в богослужіння в храмах східнослов'янського обряду української мови [20, арк. 22 зв.]. Це дало підстави керівництву Греко-католицької церкви заявити про нівеляцію розбіжностей поміж двома обрядами – східнослов'янським і греко-католицьким – і проголосити про їх об'єднання. «Ми, греко-католики, – промовляв у 1934 р. митрополит Андрей Шептицький, – не маємо якогось відмінного обряду. Маємо той самий обряд, що й наші православні брати на Волині, Холмщині, Поліссі й Підляшші» [896, s. 423]. Таким чином, «пінська ухвала» 1931 р. докорінно змінила характер неоунії. У певному розумінні вона відкривала галицьким релігійним і політичним діячам легальний (в обхід «сокальського кордону») шлях на північно-східні землі. Незалежність

унії від польських властей і держави, піднесення національного характеру церкви стають головними гаслами неоунійної пропаганди на Волині.

Певний вплив на розвиток у воєводстві унійної акції справив перехід в унію в жовтні 1931 р. ректора православної семінарії в Кременці Петра Табінського. У відкритому листі до «православних братів-українців», опублікованому в українській пресі, він мотивував свій крок русифікаторською політикою, яку, на його думку, чиновники проводили в Православній церкві в напрямі денационалізації українців Польщі [423, s. 33].

У листопаді 1931 р. П. Табінського прийняв Папа Римський. У меморіалі колишнього ректора на ім'я папського нунція у Варшаві, складеному невдовзі після повернення з Риму, містилися головні засади реорганізації унійної політики на Волині, яка, на думку його автора, мала підпорядковуватися безпосередньо Ватикану [299, s. 212]. Одночасно стверджувалося, що, крім суто релігійної акції, серед українців Волині слід організувати культурно-громадську діяльність, аби в такий спосіб повернути до унії широкі верстви населення.

Важливим етапом на шляху «українізації унії» стало призначення 1931 р. відомого на Волині українського священика Миколи Чарнецького єпископом східнослов'янського обряду й апостольським візитатором парафій цього обряду в Польщі [912, s. 96]. Своє призначення останній отримав після того, як у вересні 1931 р. провів кілька тижнів у Римі. На зустрічі з Папою він виклав своє бачення унійної акції на східних теренах Речі Посполитої. На думку Чарнецького, унія могла мати успіх лише за умови надання їй українського характеру. Він рішуче відкинув тезу про наднаціональний характер унійного руху, яка тривалий час мала підтримку в Римі, і найбільшою тактичною помилкою Ватикану вважав те, що ним «ігнорувалася національна сила тих, хто хоче з'єднатися для унії».

Цю ідею підтримували також деякі представники українських політичних сил Волині. З їх ініціативи папському нунцію у Варшаві надсилалися петиції, у яких підкреслювалося, що слабкий розвиток унії

зумовлений шовіністичними настроями римо-католицького духовенства, яке розглядає унію як засіб полонізації українців. Єдиний вихід із ситуації вбачався у створенні окремої єпархії східного обряду на чолі з єпископом Миколою Чарнецьким, яка б охоплювала схід Речі Посполитої. Цікаво, що навіть деякі неоунійні священники домагалися незалежності візантійсько-слов'янського обряду від римо-католицького єпископату [359, к. 425].

З підтримкою цих вимог виступало й керівництво Греко-католицької церкви, яке проявляло до неоунійної акції на Волині чималий інтерес. Підтримка М. Чарнецького митрополитом А. Шептицьким відкривала ширші можливості для розвитку в межах неоунії українського руху. Сам А. Шептицький щораз частіше виступав як покровитель цієї акції на північно-східних землях, намагався підпорядкувати неоунійний рух на Волині греко-католицькому духовенству. Починаючи з 1936 р., він не раз звертався до Риму з пропозицією про призначення на Волинь окремого греко-католицького єпископа. Однак щоразу митрополит отримував негативну відповідь Ватикану, який, знаючи про несхвальне ставлення до унії польського уряду, не бажав загострювати з ним стосунки.

Активну пропаганду унії греко-католицького обряду на терені воєводства вів орден редemptористів, який за ініціативи А. Шептицького створив свій осередок у Ковелі. У 1932 р. тут було засновано монастир редemptористів. Спочатку члени ордену провадили свою діяльність лише серед греко-католиків, та згодом поширили її і на парафії східного обряду. У своїй пропаганді вони наголошували на тому, що між східновізантійським і греко-католицьким обрядами немає жодної різниці, що Греко-католицька церква є єдиною церквою, яка забезпечить своїм вірним опіку всього католицького світу для здобуття великої мети – політичної незалежності України [156, арк. 24]. Членом ордену редemptористів був і єпископ М. Чарнецький.

Широку пропагандистську кампанію на Волині провадив Український католицький союз (далі – УКС). За короткий час ця організація, центральний

провід якої перебував у Львові, спромоглася створити на терені воєводства цілу низку своїх осередків. Від лютого 1933 р. УКС почав видавати в Луцьку часопис «Волинська неділя». У травні цього ж року делегація Волині взяла участь в організованому у Львові святі християнської молоді, під час якого волинян прийняв глава Греко-католицької церкви митрополит А. Шептицький [291, к. 5].

Домінантну роль у структурі Католицького союзу відігравала т. зв. Католицька акція української молоді (далі – КАУМ). Своє головне завдання на Волині ця організація вбачала у пробудженні національної свідомості місцевого українського громадянства, консолідації усіх українців на релігійній платформі як етапі до політичної консолідації нації. З цією метою члени КАУМ поширювали нелегальну літературу ОУН, періодичні видання Фронту національної єдності, статті Д. Донцова, Д. Палієва, П. Табінського.

Намагання греко-католицького духовенства підпорядкувати своєму впливу унійний рух на Волині викликало гостру реакцію з боку місцевої польської адміністрації. Г. Юзевський кваліфікував ці спроби як нову форму керованої А. Шептицьким «безкомпромісної української націоналістичної агресії Львова» [359, к. 85a]. На думку воєводи, небезпека полягала насамперед у тому, що «ця акція, яка проводиться під релігійною оболонкою, випадає з-під нагляду влади» [291, к. 4], тому адміністрація всіма способами намагалася зміцнювати «сокальський кордон», не допускаючи греко-католицького духовенства на північно-східні землі. Утім, незважаючи на протидію адміністрації, у 30-х роках на території воєводства існували чотири греко-католицькі парафії (Антонівка, Оздютичі, Поворськ, Зджари), що налічували загалом близько 4000 парафіян [126, арк. 96–97].

У наступні роки неоунійна пропаганда на Волині поступово пішла на спад. Наприкінці міжвоєнного двадцятиліття парафії східнослов'янського обряду на території Волинського воєводства об'єднували лише 12 180 вірян [423, с. 29]. Порівняно з понад мільйоном православних ця цифра видається більше ніж скромною.

Отже, неоунія як складова частина «східної політики» Ватикану і спроба її втілення в життя на західноукраїнських землях Другої Речі Посполитої зазнала краху. Які ж були причини слабого розвитку неоунійного руху на Волині?

По-перше, випадки переходу православного населення в унію зумовлювалися не так внутрішніми переконаннями, як протестом проти того становища, у якому перебувала Православна церква на Волині. Нерідко свою прихильність до унії православні виявляли на ґрунті особливої неприязні до окремих парафіяльних священників, моральна поведінка яких суперечила нормам церковного права.

По-друге, керівництво унійним рухом перебувало в руках римо-католицьких єпископів, зокрема єпископської курії в Луцьку, яка прагнула не допустити «українізації унії», підтримувала русифікаторські тенденції в церкві східного обряду. Спроба підпорядкувати унійну акцію керівництву Греко-католицької церкви на чолі з митрополитом А. Шептицьким (місії М. Чарнецького, П. Табінського) відкривала ширші можливості для розвитку в межах неоунії українського руху. Однак римо-католицьке духовенство всіляко протидіяло цьому, вважаючи, що греко-католики проводитимуть на Волині «проукраїнську діяльність».

По-третє, місцева польська адміністрація займала щодо неоунійного руху негативну позицію, вбачаючи в ньому деструктивний фактор, що призводив до загострення стосунків між православними і римо-католиками на Волині.

По-четверте, у міжвоєнній Польщі ідея унії вийшла за межі суто релігійної проблеми, набувши політичного забарвлення. Неоунія, метою якої була поступова латинізація Православної церкви, стала прихованою формою колонізації українського населення. У цьому ще більше переконує той факт, що, починаючи з другої половини 30-х років, уряд повів жорсткішу лінію щодо українців, забувши про будь-яку «релігійну толерантність».

4.3. Протестантська церква в системі державно-церковних відносин у краї

Важливим фактором етноконфесійного життя на західноволинських землях у міжвоєнний період стало інтенсивне поширення протестантизму. У 1920–1930-ті роки серед східних воєводств Польщі Волинь була регіоном, де ріст протестантських громад відбувався чи не найшвидшими темпами. Стрімке зростання кількості прихильників протестантизму і до певної міри феномен цього явища в історії міжвоєнної Волині можна пояснити декількома причинами. По-перше, для населення краю важкими були наслідки Першої світової війни. Біженство, зруйновані війною господарства, часті зміни влади, економічна занедбаність краю – усе це негативно відбивалося на настроях місцевих мешканців. Зневірені люди, зазнавши великих матеріальних збитків, нерідко втративши свої помешкання й усе майно, шукали нових форм релігійного заступництва, сподіваючись отримати у непростій повсякденній реальності хоч якусь стабільність, а головне – надію. Цим прагненням значною мірою відповідали доволі демократичні за своєю суттю і прості за формою ідеї протестантських церков.

Була ще одна причина активного просування протестантизму на західноукраїнські землі в післявоєнний період. Розпад Російської імперії і невизначене ставлення польської влади до Православної церкви, при одночасній втраті нею статусу офіційної релігії відкривало перед протестантськими конфесіями можливість збільшити кількість своїх прихильників за рахунок православного населення. Традиційно на українських землях протестанти шукали своїх потенційних вірян саме серед православних, а не католиків чи представників інших конфесій. Основне вістря пропаганди місіонерів спрямовувалося на незаможні й бідні прошарки населення Волині та Полісся з переважно низьким рівнем національної свідомості.

Зауважимо, що Волинь була регіоном, де традиції протестантизму мали давнє і глибоке коріння. Перші протестантські громади – лютеран, кальвіністів, соцініан з'явилися тут ще в XVI–XVII ст. – у період Реформації. Особливо інтенсивно ранньопротестантські течії поширювалися на Волині в XIX ст. – разом із колонізацією краю німецькими переселенцями. Глибока релігійність була характерною для переважної більшості німецького населення Волині. Релігія становила невід'ємну частину повсякденного життя місцевих німців, мала великий вплив на формування їхнього світогляду, моралі та побуту. За даними загальнопольського перепису 1921 р., із загальної кількості (27 063) німців, котрі проживали на території Волинського воєводства, 25 464 (або 94,1 %) були протестантами.

У міжвоєнний період більшість волинських німців належала до євангелістсько-лютеранської церкви. Волинське воєводство входило до складу Варшавської євангельсько-аугсбургської консисторії. На початку 1920-х рр. на території Волині налічувалося п'ять парафій лютеранської церкви: Рожищенська, Луцька, Володимирська, Тучинська і Рівненсько-Дубенська (див. табл. 4.3). До складу кожної євангелістсько-лютеранської парафії входило кілька десятків приходів – канторатів.

Таблиця 4.3

Статистика парафій, канторатів і парафіян євангелістсько-лютеранської церкви на Волині в 1921 р. [801, s. 128–132]

Парафія	Кількість колоній	Кількість канторатів	Кількість парафіян
Луцька	26	25	11 023
Рожищенська	47	47	7666
Рівненсько-Дубенська	23	15	2060
Тучинська	67	38	5366
Володимирська	76	29	6000

У перші повоєнні роки лютеранська церква на Волині переживала доволі скрутні часи. Незважаючи на те, що Волинське воєводство фактично

одразу після входження до складу Польщі було підпорядковане Варшавському консистору, довгий час воно не мало навіть власного пастора. Для здійснення релігійних відправ на Волинь приїздив пастор із м. Холма. У багатьох німецьких колоніях відчувався гострий брак сільських священиків – канторів. Наприклад, у Тучинській парафії Рівненського повіту на 38 канторатів припадало лише 17 канторів; у Володимир-Волинській парафії 20 із 29 канторатів не мали власних канторів [801, s. 134]. Нерідко колоністи вимушені були самостійно відправляти богослужіння, ховати померлих. Шлюбні церемонії здійснював пастор із Холма.

Упродовж міжвоєнного періоду німці, незважаючи на скрутне економічне становище своїх господарств активно відновлювали зруйновані війною культові споруди, а також збудували кілька нових. У Луцькому повіті в колоніях, які налічували понад 50 мешканців, було збудовано 37 нових молитовних будинків. Схожа ситуація спостерігалася і в інших повітах воєводства. Окрім будинків молитви, німці збудували на Волині чотири нові кірхи – у Костополі, Володимирі, Топчі й Вінсентівці; відновлено кірхи в Луцьку та Рожищі [801, s. 131]. У середині 1930-х рр. кількість парафій євангелістсько-лютеранської церкви на території Волинського воєводства зросла до семи, а загальна кількість вірних становила 28 757 осіб [423, s. 74] (див. додаток К).

Незважаючи на те, що переважна більшість волинських німців сповідувала лютеранство, поширеними серед них були і сектантські рухи. Релігійна терпимість німців стала тим сприятливим ґрунтом, на якому на початку ХХ ст. в їхньому середовищі розпочали місіонерську діяльність проповідники з Північної Америки та західноєвропейських країн.

Слід зауважити, що пізньопротестантські течії (євангельські християни, баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня) почали активно поширюватися на Волині на початку ХХ ст. і не лише серед німецьких колоністів. Цьому сприяла певна лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії в період революції 1905–1907 рр. Так, 17 квітня 1905 р.

цар Микола II видав Іменний указ «Про зміцнення начал віротерпимості», а 17 жовтня того ж року вийшов маніфест «Про дарування населенню непорушних основ громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів, зібрань та союзів». Наступного року, також 17 жовтня, вийшов Іменний Височайший Указ, який встановлював порядок творення та діяльності громад різновірців, права та обов'язки їх послідовників [607, с. 360]. Ці документи легалізували та активізували діяльність різних протестантських церков в Україні.

Отож початок ХХ ст. став періодом бурхливого зростання кількості прихильників баптизму на західноукраїнських землях, зокрема на Волині. Перші згадки про існування баптистських громад у Луцьку та Ковелі стосуються 80-х років ХІХ ст. [686, с. 245]. На зламі ХІХ–ХХ ст. на західноукраїнських землях діяло два баптистські об'єднання. Перше – Союз зборів німецьких баптистів. На Волині цей союз об'єднував переважно німців.

Більший вплив у Західній Україні мав Союз зборів слов'янських баптистів із центром у Варшаві, який у 1920–1930-х рр. очолював Іван Петраш. До союзу входили поляки, українці, росіяни, чехи, словаки. На Волині його громади існували у Здолбунові, Камені-Каширському, Луцьку та інших містах і селах воєводства. За баптистською статистикою 1930 р., із 66 громад Союзу, які об'єднували близько 10 тис. віруючих, 23 громади (3876 членів) діяли на Берестейщині, Підляшші, Галичині та Волині [686, с. 246].

Близькою до баптизму за віровизнанням і особливостями культової практики протестантською течією були *євангельські християни*. Громади цієї конфесії в Польщі міжвоєнного двадцятиліття були найбільш поширеними саме на західноукраїнських землях. Перша з них з'явилася в 1909 р. у Ковелі [607, с. 371]. Ковельська громада була зареєстрована як філія петербурзької громади євангельських християн. Її пресвітером був Франц Венцкевич, поляк за національністю.

Динаміка кількісного зростання євангельських християн на західноволинських землях спостерігалася й у перші роки перебування краю у складі Польщі. У звіті Волинського воєводського управління за 1921 р. стверджувалося, що протестантські «громади створюються швидко і є досить великими, як наприклад, у Рівному і околицях, де штундистів і баптистів є вже кілька тисяч» [531, с. 238]. Саме на 1921 р. припадає процес оформлення перших 19 громад євангельських християн на Волині [530, с. 146]. Наступні роки були позначені подальшим зростанням кількості громад цієї конфесії. Так, якщо в 1921 р. у Луцькому повіті налічувалося близько 300 євангельських християн, то в 1923 р. – вже понад 700, у Дубенському повіті їх кількість зростає за цей же період від 700 до 1000 осіб, а в Горохівському – від 114 до 300 осіб [333, к. 61–66]. Загалом станом на 1923 р. на Волині налічувався 6771 євангельський християнин [99, арк. 3].

Кількісне зростання громад євангельських християн спричинило потребу їх об'єднання для координації спільних дій в організаційних та духовних питаннях. Ще в 1920 р. у Польщі створюється Союз слов'янських зборів євангельських християн, до якого увійшли поляки, українці, росіяни, чехи, котрі проживали на теренах Західної України. Очолювали об'єднання українець Олексій Нечипорук (одночасно керував Союзом євангельських християн Волині) та росіянин Людвік Шендеровський [99, арк. 2].

Наступним кроком в організаційному становленні євангельського християнства на теренах Польщі стала спільна діяльність громад євангельських християн та слов'янських громад баптистів у межах однієї релігійної організації. Об'єднавчий з'їзд двох конфесій відбувся в червні 1923 р. у Бресті (Поліське воєводство) за участі 84 делегатів від 40 громад євангельських християн і баптистів [530, с. 146]. З'їзд ухвалив рішення про створення єдиної організації під назвою «Об'єднання євангельських християн і баптистів у Польщі». Однак діяльність двох конфесій у спільному об'єднанні була нетривалою. Вже в 1924 р. у середовищі українських баптистів Галичини з'явилися тенденції до відокремлення, а в 1927 р.

відбувся офіційний вихід баптистських громад зі складу Союзу й утворення ними власного об'єднання – Союзу слов'янських баптистів у Польщі [532, с. 62].

Утім, незважаючи на організаційні зміни, які відбулися в 1927 р., об'єднання до 1930 р. діяло під назвою Союз слов'янських громад євангельських християн і баптистів у Польщі. Наприкінці 1920–1930-х рр. Союз був представлений сімома територіальними відділами, чотири з яких охоплювали українські землі: три територіальні відділи діяли на Волині (рівненський, луцький і ковельський), один – у Галичині (малопольський) [530, с. 147]. Станом на 1931 р. Союз євангельських християн був однією з найбільших протестантських громад на Волині. Він мав свої осередки майже в усіх повітах воєводства й налічував 8 693 особи [127, арк. 8].

Водночас на теренах Західної України та Західної Білорусі діяв ще один осередок євангельсько-християнського напрямку – Союз церков Христових (інша назва – Церква Христова) з центром у м. Кобрині Поліського воєводства. Цей осередок, очолюваний К. Ярошевичем, мав філії у Віленському, Новогрудському, Білостоцькому, Люблінському, Львівському, Поліському та Волинському воєводствах [101, арк. 23 зв.]. Станом на 1930 р. Союз церков Христових об'єднував 42 громади, мав молодіжну спілку, жіноче товариство, регентські курси та будинок для сиріт [686, с. 254]. Видавав російською мовою журнал «Християнський Союз». Головним осередком Церкви Христової на терені Волинського воєводства було с. Горичів Володимирського повіту. Місцеву громаду, зареєстровану у 1930 р. очолював Теодор Павлюк [101, арк. 23 зв.]. Осередки Союзу діяли також у Горохівському, Костопільському, Ковельському, Любомльському та Рівненському повітах воєводства.

У 1920-х рр. у Галичині, на Волині та Поліссі починає стрімко поширюватися *п'ятидесятницький* рух. Саме в Західній Україні було започатковано одну із течій п'ятидесятництва – християн віри євангельської (далі – ХВЄ). У східних воєводствах існувало кілька місійних осередків

п'ятидесятників (у Польщі їх ще називали зеленосвятківцями). Один із них – у Лодзі – очолював випускник лондонської біблійної школи Артур Бергольц [101, арк. 24]. Інший місійний осередок п'ятидесятників діяв у м. Данцигу (Гданську). Саме тут у 1924 р. Асамблея Божа (п'ятидесятницьке об'єднання світового масштабу з центром у США) створила філію Російської та Східноєвропейської місії, яку очолив суперінтендант Густав Шмідт [686, с. 270]. Ця місія організувала поїздки американських та європейських п'ятидесятницьких проповідників теренами Західної України та Західної Білорусі. Разом із ними активно починають працювати й проповідники з числа українців, котрі на початку 1920-х рр. повертаються із США, куди вони виїжджали на заробітки – І. Герис, П. Ільчук, Й. Антонюк, Т. Нагорний та інші. Вони активно подорожували містами та селами Галичини, Волині й упродовж кількох років створили доволі розгалужену мережу п'ятидесятницьких громад у Західній Україні.

Одним із найбільших осередків п'ятидесятницького руху на Волині в 1920–1930-х рр. стало с. Стара Човниця Луцького повіту. Тут активно діяли п'ятидесятницькі проповідники – Федір Каплун (повернувся на Волинь із США, куди перед Першою світовою війною виїжджав на заробітки), Іван Зуб-Золотарев (офіцер царської армії, котрий після більшовицької революції виїхав до Польщі) і Федір Кандиба (повернувся на Волинь у 1920 р. після десятирічного перебування у США) [608, с. 64–66]. Човницька церква, до якої увійшли також віруючі Ківерець і навколишніх сіл Озера, Звозова, Суська, Хопнева налічувала понад 200 членів [604, с. 65]. Багаторічним пресвітером Човницької церкви, а одночасно головним пресвітером Волинського краю був Іван Зуб-Золотарев.

Одним із центрів п'ятидесятництва на Волині було с. Підріжжя Ковельського повіту. У 1935 р. місцева церква ХВС налічувала 169 членів [423, с. 103]. Пресвітером громади був Лукаш Столярчук, котрого самі віряни називали «волинським апостолом». Молитовні зібрання в Підріжжі відвідували селяни як із сусідніх, так і з віддалених сіл повіту. Влітку 1934 р.

тут діяли Біблійні курси, організовані Східноєвропейською місією. Ці курси тривали півтора місяця, а навчалось на них 140 осіб. Викладачами були Артур Бергольц, Густав Шмідт, Іван Зуб-Золотарев, доктор Парр із Великої Британії [608, с. 84].

У травні 1929 р. у с. Старій Човниці відбувся перший з'їзд п'ятидесятників Західної Білорусі та Західної України. На ньому було прийнято рішення про створення Союзу зборів християн віри євангельської з центром у Лодзі [607, с. 377]. Союз мав три видавничі центри, які друкували релігійну літературу польською (журнал «Przystep» («Доступ»); виходив у 1936–1939 рр. у Лодзі), російською (журнал «Придет Примиритель»; виходив у 1929–1939 рр. у Данцигу) та українською (журнал «Євангельський голос»; видавався в 1936–1939 рр. у Кременці) мовами [686, с. 271]. Окрім того, Союз ХВС опікувався понад 30 недільними школами, більшість з яких діяла на Волині. У Ківерцях Луцького повіту працював сиротинець для дітей із бідних п'ятидесятницьких родин. Серед українців-п'ятидесятників більшість становили селяни, робітники та міщани.

Упродовж міжвоєнного періоду кількість членів Союзу ХВС на Волині зростала швидкими темпами. Якщо в 1931 р. євангельських християн «зеленосвятківців» налічувалося в Польщі 12 204 особи, то в 1937 р. їх кількість зросла до 18 197 осіб, з них понад 7 тисяч проживало на Волині [127, арк. 8]. Найчисленнішими були громади п'ятидесятників були у містах та селах Кременецького (2330 осіб), Костопільського (1131), Ковельського (659), Луцького (598), Сарненського (488), Дубенського (426), Володимирського (355), Рівненського (589) повітів [127, арк. 4].

У міжвоєнний період Волинь стала тереном діяльності ще однієї протестантської конфесії – *адвентистів сьомого дня* (далі – АСД). Перша громада АСД в Західній Україні виникла 1890 р. неподалік Луцька. Її членами були здебільшого німецькі поселенці [686, с. 65]. У перше десятиліття ХХ ст. до регіону прибуло чимало зарубіжних місіонерів, переважно із Швейцарії, Німеччини, Північної Америки. У 1922 р.

адвентисти Польщі (переважно її східних воєводств) об'єднуються в Союз АСД в Польщі, який став частиною Східноєвропейської місії (дивізіону) [101, арк. 21]. Союз поділявся на вісім полів, серед них – Сланське, що мало свій центр у Луцьку. Його очолював Август Лідке.

Історичним центром адвентистського руху на Волині стало с. Пожарки Луцького повіту. Перша громада адвентистів виникла тут у 1924 р. Саме в Пожарках відбувалися майже всі з'їзди Східного поля АСД, під опікою якого перебували 23 громади Волині. Тут діяла дворічна школа, працювали курси колпортерів (книгонош), був організований перший молодіжний оркестр [608, с. 302].

Утім громади АСД на Волині були нечисленними. Станом на 1932 р. на території Волинського воєводства налічувалося 839 послідовників адвентизму. Найбільші адвентистські осередки існували у Дубнівському (гміни Княгинін – 64 особи, Млинів – 32, Верба – 28), Горохівському (громади в Свинюхах – 80 осіб, Серничках – 66, Старому Загорові – 53 особи) та Луцькому (громада с. Пожарок – 275 осіб) повітах [101, арк. 21].

У 1920–1930-ті рр. Волинь стала регіоном поширення наймолодшої пізньопротестантської течії – *єговізму, або течії свідків Єгови*. Першими послідовниками цього вчення ставали емігранти-українці, котрі, побувавши в США та Канаді, поверталися звідти прихильниками єговізму. У рідних селах у Західній Україні вони почали поширювати вчення пастора Чарлза Рассела (засновника течії) та створювати тут перші громади т. зв. «русселітів». Найбільша кількість віруючих на західноукраїнських землях належала до громад, що входили до структури Товариства свідків Єгови. Вони були складовою частиною польського крайового бюро, яке діяло в Польщі та Західній Україні під назвою Товариства дослідників Святого Письма [101, арк. 20 зв.]. У структурі польського бюро в 1925 р. відкрився філіал у Львові (філіал відділу крайового на кресах), який наприкінці 20-х років налічував 70 громад [686, с. 276]. На Волині найбільші громади Товариства дослідників Святого Письма діяли в Костопільському, Любомльському та

Сарненському повітах [127, арк. 8]. У 1931 р. вони об'єднували 118 послідовників єговізму.

Кількасот прихильників із числа німецьких колоністів на Волині налічувала секта «Церква Божя». Вона існувала на волинських землях ще з ХІХ ст., однак кількість її прихильників почало особливо швидко зростати на початку 1920-х рр., після приїзду сюди проповідників із Західної Польщі, а також зі Швейцарії. Найбільш численні громади «Церкви Божої» на Волині існували в Амеліні (178 прихожан) та Луцинові (212 вірян) – колоніях Рівненського повіту [211, арк. 11].

Загалом у середині 1930-х рр. на Волині діяло 10 протестантських церков і 127 сектантських громад (серед останніх найбільшими були т. зв. «ногомийці», євангельські християни «стефанівці» (засновник Стефан Бохонюк), вільні євангельські християни, т. зв. дарбісти, євангельські християни «святих сіоністів» (т. зв. «мурашківці» – за іменем засновника секти Івана Мурашка), «карпівців» (за іменем лідера Карпа Бабія) та ін. [101, арк. 20–25], членами яких були близько 24 тис. осіб [127, арк. 8]. Найбільш численними за кількістю вірян були церкви євангельських християн (51 громада), т. зв. «зеленосвятківців» (27 громад), вільних євангельських християн (12 громад) та баптистів (12 громад) (див. додаток Л). Вірянами цих конфесій були представники різних національностей – німці, поляки, чехи, росіяни. Однак основу протестантських громад на Волині, за даними звітів воєводської адміністрації, складали українці. Вони виразно домінували серед послідовників найбільших сект – євангельських християн, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня [114, арк. 20–28].

Відносини волинської воєводської адміністрації з місцевими протестантськими громадами були доволі складними й напруженими. Від початку 1920-х рр. громади протестантів, а також діяльність закордонних місіонерів перебувала під ретельним наглядом із боку органів державної безпеки. Про це свідчить розпорядження волинського воєводи, датоване 1921 р., яким він доручив повітовим старостам негайно повідомляти

воєводське управління про будь-яку діяльність місіонерів у підпорядкованих їм повітах [215, арк. 1].

Свідченням упередженого ставлення влади до протестантських конфесій було те, що процес їх юридично-правового визнання в Польщі у перші роки незалежності відбувався досить повільно. Юридичною підставою створення «сект» на теренах Другої Речі Посполитої, які раніше входили до складу Російської імперії залишався Іменний Вищий указ від 17 жовтня 1906 р. із невеликими змінами й доповненнями, що відповідали нормам польського законодавства. Для уникнення непорозумінь між керівниками протестантських церков та офіційною владою на місцях Міністерство віросповідань і народної освіти видало розпорядження від 25 травня 1924 р., яке визначало порядок реєстрації протестантських громад. Розпорядження воєводських адміністрацій деталізували цю процедуру [276, л. 4–5]. Щоб зареєструвати релігійну громаду, потрібно було подати заяву на ім'я воєводи з не менш як 50-ма нотаріально завіреними підписами. Далі повітовий староста перевіряв заяви, збирав дані про керівника громади: чи має він польське громадянство, чи володіє польською мовою, тощо.

Проте навіть дотримання цих норм не означало, що органи державної влади швидко зареєструють протестантську громаду. В більшості випадків процес юридичного визнання протестантських церков затягувався. Яскравий приклад – легалізація громад євангельських християн у міжвоєнній Польщі. Об'єднання слов'янських громад євангельських християн і баптистів у Польщі подало документи на реєстрацію конфесії до Міністерства внутрішніх справ ще в червні 1923 р. Процес розгляду статуту Союзу тривав аж чотири роки і завершився лише в лютому 1927 р. [331, к. 133].

Позаяк процес реєстрації протестантських громад у більшості випадків затягувала місцева влада, то громади протестантів – євангельських християн, баптистів, п'ятидесятників – нерідко були позбавлені можливості користуватися усією повнотою громадянських прав [133, арк. 1]. Одним із питань, що виявилось каменем спотикання у взаєминах держави і

протестантських церков, стало ведення записів актів громадянського стану. Відповідно до польського законодавства оформлення метричних книг вірян протестантських конфесій покладалося на магістрати в містах та гмінні управи в селах за місцем проживання осіб [326, к. 33–40]. Проте представники влади на місцях погоджувалися робити записи актів громадянського стану лише для членів зареєстрованих громад протестантів. Однак таких було небагато, а отже шлюби членів протестантських громад часто не реєструвалися, не здійснювалися записи про народження дітей, або ж їх записували як незаконнонароджених.

Наявність записів про народження у книгах громадянського стану безпосередньо впливала на можливість навчання дітей протестантів у загальноосвітніх школах. Міністерство віросповідань і народної освіти вимагало від батьків, діти яких вступали до школи, подати витяги з метричних книг, із зазначенням віку дітей, а також віросповідання, в якому вони були народжені. Позаяк гмінні чи міські управи зазвичай не здійснювали записів у книгах громадянських станів для вірян незареєстрованих протестантських церков, або останні самі не бажали записувати своїх дітей як незаконнонароджених, то таких метричних посвідчень євангельські християни, баптисти, адвентисти часто надати не могли [530, с. 149]. А отже можливість навчання їхніх дітей у загальноосвітніх школах була досить обмеженою.

Чимало незареєстрованих протестантських громад прагнули самостійно вести книги громадянських станів. Відомо, наприклад, що незареєстрована громада євангельських християн с. Холопичів Горохівського повіту впродовж 1924–1925 рр. видавала метричні посвідчення своїм членам [212, арк. 19–25]. Однак документи, що їх видали керівники громад, не могли прирівнюватися до записів, здійснених органами державної влади.

Кількісне зростання протестантських громад у середовищі традиційних церков загострило й проблему спільного використання кладовищ. Це питання особливо гостро стояло на Волині й Поліссі, де переважна більшість

мешканців були православними. Захоронення на православних цвинтарях іновірців нерідко викликало обурення місцевого населення й розцінювалося ним як осквернення кладовищ [263, арк. 43–44]. У багатьох волинських селах, де громади протестантів зростали, зокрема за рахунок приєднання до них колишніх православних вірян, виникали гострі міжконфесійні протистояння, що вимагало втручання органів державної влади.

Характерним є випадок, що трапився у с. Садові Луцького повіту. 20 лютого 1922 р. православні мешканці цього села звернулися зі скаргою до волинського воєводи на те, що громада євангельських християн на чолі з Ісаком Мудноюю здійснила поховання на місцевому православному цвинтарі жительки с. Кошарів Торчинської гміни, «штундистки» Тетяни Черняк. «Вона була похована, – скаржилися селяни, – без нашої згоди за розпорядженням коменданта Торчинського постерунку (поліції. – Ю. К.)» [72, арк. 4]. Місцеві православні розцінили такі дії протестантської громади як спробу «нахабних штундистів, котрі не визнають нічого святого, осквернити наш цвинтар... через свої антихристські обряди» і звернулися до воєводи з проханням «не видавати жодних дозволів на проведення захоронень на православному кладовищі, особливо штундистів» [172, арк. 4]. Православні парафіяни також просили владу виділити громаді євангельських християн землю під окреме кладовище.

З таким же проханням у березні 1922 р. до волинського воєводи звернувся і православний парох парафії Садів о. В. Михайловський. «Прошу пана воєводу, – зазначав він, – заборонити штундистам здійснювати поховання на православному цвинтарі, і потурбуватися про те, щоб штундисти мали свій цвинтар для поховань» [72, арк. 1].

Реакція воєводи не забарилася, і 23 травня 1922 р. він видав розпорядження до усіх старост Волинського воєводства, в якому радив останнім «не чинити перешкод при закладанні цвинтарів для штундистів» [72, арк. 7]. Щоправда Міністерство внутрішніх справ розцінило такий крок передчасним, вважаючи «заснування окремих цвинтарів для представників

різних конфесій і численних сект *небажаним* із погляду дотримання санітарних норм і труднощів, які може мати цей процес під час подальшого розширення адміністративних меж населених пунктів» [72, арк. 27].

Додатковим фактором напруження у взаєминах влади і протестантських церков на Волині було те, що ряди протестантів поповнювалися здебільшого за рахунок зневірених у православ'ї українців. У листі Дубенського повітового старости до Волинського воєводського управління від 8 червня 1922 р. зазначалося, що пропаганда «штундизму» на Волині «не є бажаною з огляду на ... те, що її поширення веде до послаблення Православної церкви, а також з огляду на засади релігійних переконань цієї секти, як наприклад, заборона носіння зброї, а також складання військової присяги... Члени цих сект твердять, що вони повинні звільнитись від військової служби, що є цілком зручним для волинського селянина і єврея, котрі зазвичай уникають військової служби. А отже, – резюмував староста, – розповсюдження цієї пропаганди є *шкідливим для польської державності*» [72, арк. 11].

Послаблення Православної церкви на Волині на користь протестантських конфесій не входило до планів уряду. Тому влада всіляко підтримувала зусилля ієрархів Православної церкви для боротьби зі «штундизмом» на волинських і поліських землях. Причому антипротестантська діяльність православних священиків мала і стихійний, і організований характер.

Питання боротьби із сектантством і протестантизмом на Волині перебували в центрі уваги Волинських єпархіальних зборів, що відбулися на початку жовтня 1921 р. в Почаєві. З'їзд прийняв низку важливих рішень про «боротьбу зі штундою». Духовенство закликало парафіяльних священиків у своїх проповідях під час богослужінь якнайчастіше виступати проти сектантів [257, арк. 12]. З'їзд також постановив запровадити при особі Кременецького єпископа посаду протисектантського місіонера. До обов'язків останнього мало входити ведення антисектантських бесід, створення

протисектантської місії в краї, організація в Кременецькій духовній семінарії відповідних курсів тощо [257, арк. 12 зв.].

Задля посилення антипротестантської пропагандистської кампанії Кременецький єпископ Діонісій в березні 1922 р. звернувся до волинського воєводи М. Міцкевича з проханням дозволити організувати на Волині (в Дермані) спеціальні курси православного духовенства, основним завданням яких, мала стати підготовка священників до боротьби зі «штундизмом» [332, к. 43–44]. Волинський воєвода, інформуючи про це Міністерство віросповідань і народної освіти, висловив власну позицію щодо планів Кременецького єпископа. На його думку, протестантські громади є юридично визнаними церквами в Польщі, а тому органи державної влади не повинні підтримувати будь-яких акцій, спрямованих на боротьбу із цим віросповіданням. Тому воєвода М. Міцкевич пропонував відхилити клопотання єпископа Діонісія [259, арк. 2].

Міністерство віросповідань і народної освіти підтримало позицію волинського воєводи [332, к. 42]. Проте влітку 1922 р. на Волині таки розпочали роботу двотижневі пересувні курси для православного духовенства. Дізнавшись про це, волинський воєвода звернувся до Кременецького єпископа з проханням зупинити їхню діяльність та висловив подив непослідовною позицією ієрарха [332, к. 45].

31 липня 1922 р. єпископ Діонісій направив звернення до Міністерства релігійних віросповідань і народної освіти, в якому мотивував свої дії з організації курсів для православних священників. Єпископ Кременецький назвав сектантський рух на Волині проявом «церковного більшовизму», з яким потрібно боротися і церкві, і державі [332, к. 48–49].

У 1923 р. цю позицію єпископа Діонісія підтримав новопризначений волинський воєвода С. Сроковський. Воєвода зауважував: «На мою думку, не варто православному кліру чинити перешкоди у цій праці заради збереження відповідного такту й уникнення релігійної нетерпимості у стосунках між віруючими різних конфесій; не варто також обмежувати їх лише захистом

засад православної віри і релігії від закидів штундистських проповідників» [332, к. 61–66]. Аби переконати чиновників міністерства у важливості посилення антисектантської пропаганди на теренах підпорядкованого йому воєводства, С. Сроковський надіслав до Варшави «Меморіал у справі поширення руху штундистів і баптистів на Волині», який він спеціально опрацював [99, арк. 1–7].

У документі воєвода звертав увагу на три основні моменти, які викликали найбільше занепокоєння воєводської адміністрації. По-перше, керівництво євангельським і баптистським рухом перебувало поза межами Польщі, а отже було непідконтрольне державі. По-друге, небезпечною тенденцією воєвода вважав залучення єврейства до штундистського і баптистського руху. Він зауважив, що останні настільки зацікавилися протестантським рухом, що серед пресвітерів-штундистів почали з'являтися євреї (наприклад, в Острозі), а місцеве єврейське населення симпатизує євангельському рухові й підтримує його матеріально [99, арк. 6–7]. Третім небезпечним моментом, на думку воєводи, було те, що штундистсько-баптистський рух, який донедавна поширювався переважно серед православних українців та німців-лютеран, почав здобувати дедалі більше прихильників серед місцевих поляків – римо-католиків. Як приклад воєвода С. Сроковський наводив той факт, що серед 30 членів ковельської громади євангельських християн було 15 поляків; у с. Кричевичах Ковельського повіту на 40 членів протестантської громади припадало п'ять поляків, а римо-католики в с. Бистриках Володимирського повіту всі перейшли на протестантську віру [99, арк. 7].

Очевидно аргументи, що їх навів воєвода, були достатньо переконливими, оскільки Міністерство віросповідань і народної освіти дало митрополиту Діонісію дозвіл на організацію курсів православного духовенства в Дермані. Про своє рішення Міністерство повідомило усі воєводські управління [263, арк. 37]. У 1924 р. влада дала дозвіл на проведення антисектантських курсів у Березному Костопільського повіту

[263, арк. 11], а в 193-му – в Олександрії Рівненського повіту [260, арк. 38]. Відтак Православна церква в особі держави отримала союзника у протидії поширенню протестантизму серед вірян православного віросповідання.

У 1930-х рр. занепокоєння польської державної адміністрації викликало саме те, що до протестантського руху дедалі активніше почало долучатися українське населення краю. У 20-х роках протестантську церкву на Волині хоча й підтримувала частина українців, проте вона мала здебільшого російський характер. Це неодноразово відзначали у своїх звітах представники польської адміністрації. В одному з них читаємо: «цей рух (йдеться про громаду євангельських християн на Волині. – Ю. К.), хоча й виник серед українців, проте є чисто московським. Проповідують і співають там по-московськи» [170, арк. 22].

Проте в 1930-х рр. ситуація поступово змінюється – спостерігається поступове зближення протестантизму з українським національним рухом. Світовий протестантський рух був зацікавлений у співпраці з останнім для поширення свого впливу серед місцевого населення. А діячі українського національного руху мали намір використати структури протестантської церкви для легалізації своєї діяльності серед волинських українців.

Найбільш активно співпрацювала з діячами українського національного руху українська євангельсько-реформована церква, яка сповідувала засади кальвінізму. Перші українські реформатські громади з'явилися в середині 20-х років у Східній Галичині. У цей же період громади кальвіністів створюються й на Волині – у Рівному, Олександрії, Тучині, Кустині, Шубкові, Степані, Колевниках, Тростянці, Піскові [686, с. 288].

У 1930-х рр. Союз українських євангельсько-реформованих громад мав на західноукраїнських землях свою суперінтендантуру, яку очолював єпископ В. Кузів [107, арк. 1]. Вона поділялася на три пресвітерії: Галицьку (із центром у Львові), Покутську (в Коломиї) та Волинську (у Рівному). Церква видавала свій часопис – «Віра і Наука» (тираж – 1 тис. примірників), який у 1926–1939 рр. виходив у Коломиї Станіславського воєводства.

Зауважимо, що членам українських кальвіністських громад не заборонялося брати участь у діяльності партій, рухів, громадських організацій. Віруюча молодь активно співпрацювала з пластунським рухом. На Волині, наприклад, пастор Т. Довгалюк певний період очолював місцеві пластунські осередки.

Одним із головних напрямів позакультової практики Союзу українських євангельсько-реформованих громад була підтримка українських культурно-освітніх організацій. Під опікою Союзу в середині 1930-х рр. перебувало 20 недільних українських шкіл, де навчалося 360 учнів [686, с. 291]. Реформати активно співпрацювали з Товариством «Просвіта». Кальвіністи надавали підтримку українському культурно-освітньому товариству «Рідна школа» у її боротьбі за впровадження української мови до навчального процесу; збереження мережі українських шкіл у Галичині та на Волині. Учасники реформатського руху перераховували кошти на проведення свят рідної мови, відзначення пам'ятних дат, ювілеїв діячів культури, спорудження пам'ятників, видання художніх творів українською мовою для народних і дитячих бібліотек [686, с. 296].

Таким чином, кальвіністський рух у Західній Україні поступово набував виразно національних рис. У середині 30-х років членами української євангельсько-реформованої церкви були переважно українці, вся усна й друкована пропаганда, богослужіння, проповіді велися лише рідною мовою. Кальвіністи закликали представників інших протестантських конфесій переходити на українську мову під час відправи богослужінь, долучатися до національно-українських традицій.

Така позиція стала причиною переслідувань українських кальвіністів польською владою. Членів кальвіністських громад неодноразово заарештовували й навіть ув'язнювали. Так, 13 жовтня 1934 р. в с. Олександрії Рівненського повіту заарештовано місіонерів євангельсько-реформованої церкви Теодозія Семенюка і Теодозія Довгалюка, а також керівника місцевого хору Л. Крисюка. Як повідомляв часопис «Віра і Наука»,

арештованих звинувачено в тому, що «під час євангельських богослужінь вони співали гімн “Ще не вмерла Україна”, проводили антидержавну націоналістичну діяльність, бунтували народ, силою змушували православних ставати членами реформованої церкви» [170, арк. 22 зв.–23]. Лише після втручання керівника місії в Коломиї проповідників звільнили з в’язниці. Однак 16–18 жовтня того ж року в сусідньому з Олександрією селі Кустині під час євангельських богослужінь поліція провела нові арешти членів кальвіністських громад (бл. 50 осіб), звинувативши їх «в участі у нелегальних зібраннях» [170, арк. 24].

18 червня 1935 р. у с. Степані Костопільського повіту поліція заарештувала проповідника української євангельсько-реформованої церкви Івана Гуцуляка. Його справу було передано на розгляд прокурору Рівненського окружного суду. 1 жовтня 1935 р. у Рівному відбувся суд над І. Гуцуляком. В обвинувачувальному вирокі проповіднику закидалося те, що «під прикриттям місіонерської діяльності в Степані він нав’язав контакти з особами, підозрюваними в приналежності до ОУН, а у свої проповідях, виголошуваних під час богослужінь у Народному Домі в Степані, закликав присутніх до антидержавної діяльності й до збройного повстання» [140, арк. 5]. Наприкінці міжвоєнного періоду більшість кальвіністських громад на Волині опинилася під загрозою повної ліквідації.

4.4. Громадсько-релігійне життя євреїв Волині

Релігія виступала важливим чинником самоорганізації й самоідентифікації єврейського населення. Євреї були на Волині єдиною національною групою, чия етнічна й конфесійна приналежність (за результатами загальнопольських переписів) майже повністю збігалися.

У міжвоєнній Польщі євреї об’єднувались у т. зв. релігійні гміни, якими управляли виборні представники громади. Свою історію єврейські релігійні гміни вели від давніх кагалів (слово «кагал» на івриті означає

зібрання народу. – Ю. К.). Кагали як форма общинного самоуправління євреїв у Речі Посполитій існували ще в XVI–XVIII ст. [974].

У перші роки існування незалежної Польщі правовий статус єврейських віросповідних громад був невизначеним. Це зумовлювалося тим, що на момент відродження Польської держави на її території діяли законодавчі норми країн-«подільниць» (Німеччини, Австро-Угорщини), які по-різному регулювали діяльність єврейських релігійних громад. Правовий статус мешканців юдейського віросповідання на східних польських землях (у т. ч. на Волині) довгий час взагалі залишався неврегульованим, оскільки російська влада в період після поділів Польщі ліквідувала існуючі тут кагали як форму общинного самоврядування євреїв.

Базовим документом, який визначав правові підстави організації і діяльності єврейських релігійних громад у міжвоєнній Польщі стало розпорядження німецької окупаційної влади в особі варшавського генерал-губернатора Ганса фон Безелера від 1 листопада 1916 р. про організацію Єврейського релігійного союзу [792, s. 65].

Розпорядження 1916 р. передбачало триступеневу систему єврейського самоврядування на польських землях: єврейські віросповідні гміни, єврейські повітові гміни, єврейський релігійний союз. На підставі цього документа релігійні гміни створювалися в межах певних адміністративних одиниць (відповідно до адміністративного устрою краю). Передбачався контроль над ними з боку органів державної влади. Місцева адміністрація могла дати дозвіл на існування однієї єврейської віросповідної гміни на території кількох адміністративних гмін або ж дозволити функціонування кількох єврейських громад на терені однієї адміністративної гміни [792, s. 65].

Після здобуття Польщею незалежності деякі єврейські політичні угруповання, насамперед сіоністи, намагалися перетворити віросповідні гміни на органи національного представництва євреїв на зразок давніх кагалів. Однак перемогла концепція ортодоксів, підтримувана й польським

урядом, за якою єврейські віросповідні громади мали залишитися суто релігійними інституціями [884, s. 187].

Першим правовим документом, який регулював діяльність єврейських релігійних гмін у незалежній Польщі став декрет Начальника держави від 7 лютого 1919 р. «Про зміни організації віросповідних гмін на терені колишнього Королівства Конгресового» [391]. Документ акцентував увагу на суто релігійному характері єврейських громад.

Дія декрету від 7 лютого 1919 р. не поширювалася на східні регіони Польщі, правовий статус яких у цей період все ще залишався невизначеним. На території Західної Волині після її окупації поляками у травні 1919 р. були розпущені управи єврейських віросповідних громад, обрані в період діяльності Української центральної ради (1917–1918 рр.). Як відомо, свого часу УЦР проголосила національну автономію для нацменшин, зокрема й для євреїв.

Уже після сформування воєводських органів влади на сході країни, 26 серпня 1921 р., Міністерство віросповідань і народної освіти звернулося з листом до східних воєвод – поліського, волинського і новогрудського, з тим, щоб з'ясувати їхню думку у справі організації єврейських релігійних гмін на теренах «кресових воєводств» [792, s. 75]. В уряді на той час панувало переконання, що дія Декрету від 7 лютого 1919 р. не може поширюватися на східні воєводства з огляду на відсутність там органів територіального самоврядування, обраних на підставі загального голосування.

Лише восени 1927 р. на східні землі Польщі поширилося законодавство, що регулювало діяльність єврейських релігійних гмін. 14 жовтня 1927 р. було оголошено текст розпорядження Президента, який визначав устрій єврейських віросповідних громад на всій території країни, за винятком трьох західних воєводств [434]. Документ згодом було доповнено двома виконавчими розпорядженнями Міністерства віросповідань і народної освіти: перше, датоване 24 жовтня 1930 р., окреслювало засади виборчого права до гмінних органів влади, вибори рабинів і підрабинів [435];

розпорядження від 9 вересня 1931 р. регулювало фінансову діяльність релігійних гмін [436].

Відповідно до цих нормативно-правових актів провідною інституцією єврейського самоврядування в Польщі визначався Релігійний союз юдейського віросповідання (*Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego*) [434, s. 1277]. До нього мали увійти всі релігійні гміни, що діяли на території Польщі (їх у міжвоєнний період налічувалося близько 800). Передбачалося, що керівним органом Союзу стане Релігійна рада [434, s. 1279], яка, однак, до кінця міжвоєнного двадцятиліття не була сформована, а отже сам Союз існував лише на папері. Очевидно, влада в такий спосіб намагалася відтермінувати створення інституції, яка б представляла інтереси всіх євреїв Польщі, і не лише у справах суто релігійних. Органи державної влади отримали право здійснювати нагляд за діяльністю єврейських віросповідних громад. Цю функцію мали здійснювати повітові старости і воєводи. Вони затверджували осіб, обраних на керівні посади до гмінних органів влади (рабинів і підрабинів), а також проекти бюджетів релігійних гмін [884, s. 189].

Єврейські релігійні гміни в Польщі поділялися на великі (понад 5 тис. мешканців юдейського віросповідання) і малі [434, s. 1277–1278]. Великими віросповідними гмінами управляли рада й управа, натомість малі гміни мали лише один керівний орган – управу. Гмінна рада була представницьким і контрольним органом, управа – виконавчим. Основними функціями ради були: ухвалення бюджету, опрацювання загальних засад фінансової діяльності, відкриття релігійних шкіл (хедерів, талмуд-тор, єшиботів), добродійних організацій, а також вибори рабинів і підрабинів. Кількість радних і членів управи визначали органи державної адміністрації.

До компетенції єврейських віросповідних гмін належали переважно релігійні справи. Гміна організувала й утримувала рабинат, синагоги, молитовні будинки, ритуальні лазні, шпиталі та кладовища; опікувалася релігійним вихованням молоді, піклувалася про забезпечення єврейського населення кошерним м'ясом, здійснювала управління майном, фондами

гміни та усіма закладами, що їй належали [434, s. 1277]. Гміна також контролювала проведення різних добродійних акцій, наглядала за діяльністю релігійних організацій на своїй території.

На терені Волинського воєводства у міжвоєнний період налічувалося 35 єврейських релігійних громад [134, арк. 9], п'ять із яких належали до категорії великих гмін (Луцьк, Ковель, Рівне, Сарни та Остріг) (див. додаток М). Найбільшою на Волині була єврейська віросповідна гміна Рівного. У 1925 р. на її території проживало 30 тис. мешканців юдейського віросповідання [207, арк. 6]. Єврейська віросповідна громада Луцька у тридцятих роках налічувала 19 тис. мешканців [165, арк. 38]. Кількісний склад малих єврейських віросповідних громад сягав від 700 осіб (гміна Шумськ Кременецького повіту) до понад 5 тис. юдеїв (гміни Кременець, Березне, Костопіль, Любомль, Володимир) [423, s. 124–125].

Керівні органи єврейських віросповідних громад формувалися шляхом виборів. Уперше вибори до єврейських гмінних органів влади на Волині відбулися в липні 1928 р. За їх результатами були обрані гмінні ради й управи віросповідних громад. Так, рада єврейської релігійної гміни Луцька, вибори до якої відбулися 29 липня 1928 р., складалася із 15 осіб. Головою ради гміни став підприємець Кельман Фришберг. Члени гмінної управи Луцька (їх було четверо) обиралися на чотирирічний термін. Гмінну управу міста довгий час очолював сенатор Лазар Даль [199, арк. 1].

За соціальним складом радні м. Луцька в переважній більшості належали до дрібновласницької верстви. Так, 10 із 15 радних релігійної гміни Луцька були пов'язані з ремісництвом, торгівлею, дрібною власністю [200, арк. 1]. Зауважимо, що членство в раді гміни чи управі для багатьох єврейських підприємців мало й суто практичне значення, позаяк гміна, окрім релігійних функцій, вирішувала важливі господарські питання, пов'язані з життєдіяльністю єврейської громади. Радні, наприклад, вирішували, кому передати підряд на ремонт сакральних об'єктів, яким способом і хто мав здійснювати закупівлю муки для випікання маці, кому надати право

постачання кошерного м'яса і т. п. Ці питання ставали предметом гострих дискусій під час засідань гмінних рад.

За політичними уподобаннями більшість радних єврейських віросповідних громад належали до сіоністських організацій. Найбільший вплив серед польських сіоністських партій мала Сіоністська організація в Польщі (далі – СО). Програма СО декларувала широку національно-культурну автономію євреїв у Польщі. Сіоністи виступали за світський характер єврейських віросповідних громад. Значна увага приділялася мовному питанню. Сіоністи вважали, що мовою євреїв має стати іврит, однак не заперечували й можливості використання в повсякденному житті ідишу.

Всередині сіоністського руху існували регіональні відмінності в поглядах на тактику діяльності. Наприклад, у Галичині домінували більш помірковані тенденції в реалізації програми сіоністів (група «Eth Liwont» – івр. «час діяти»). Її виразниками були краківський рабин Абрахам Осіяш Тон та адвокат Леон Рейх зі Львова. Діячі цієї групи (т. зв. австрійці) мали за собою досвід австрійського парламентаризму [866, s. 91]. Натомість на теренах колишньої Російської імперії, зокрема й на Волині, домінувала фракція «Al Hamiszmar» («На сторожі») на чолі з І. Грюнбаумом (т. зв. росіяни). Ця група сіоністів відзначалася більшим радикалізмом у досягненні політичних вимог.

Розбіжності між діячами сіоністського руху наприкінці 1920-х рр. призвели до його розколу. Так утворилася Нова сіоністська організація (далі – НСО), т. зв. сіоністи-ревізіоністи на чолі з Володимиром Жаботинським. На думку лідера НСО, проголошення єврейської держави в Палестині слід добиватися не тільки політичними методами, а й збройним шляхом, відвойовуючи землі в арабів, а також у Великобританії, яка в 1920 р. отримала від ліги Націй мандат на управління Палестиною.

Серед сіоністських організацій Волині на початку 30-х років найсильніші позиції посідала Сіоністська організація в Польщі. Найбільшу кількість прихильників СО мала на території Костопільського, Дубенського,

Володимирського, Ковельського, Луцького та Рівненського повітів [117, арк. 6–13 зв.]. Починаючи з 1928 р., на терені воєводства розпочала політичну діяльність група сіоністів-ревізіоністів. На початку 30-х років вона вийшла із Сіоністської організації. У 1935 р. організація сіоністів-ревізіоністів налічувала в Луцьку близько 400 членів [514, s.13]. Сіоністський рух на Волині представляла також єврейська соціалістична робітничка партія – «Поалей Сіон»-правиця.

Певний вплив серед волинських євреїв мала традиціоналістська течія. Найбільш впливовою організацією в середовищі євреїв-ортодоксів був Союз Ізраїлю (далі – СІ) (Agudas Israel). Ця партія входила до складу всесвітнього єврейського релігійного руху ортодоксальних євреїв. Її представники виступали за збереження традиційної структури єврейської общини в межах єврейських релігійних гмін, яким намагалися надати суто релігійного характеру. Тому серед діячів консервативно-релігійного руху переважали рабини і цадики – духовні та релігійні керівники єврейських гмін. Ідею створення світської єврейської держави вони категорично відкидали. Від моменту проголошення незалежності СІ декларував свою повну лояльність щодо Польської держави, посиляючись при цьому на одну із заповідей Талмуду: «Право держави є правом» [884, s. 150]. Взамін СІ добивався від уряду визнання за євреями гарантованих їм конституцією релігійних прав.

На Волині Союз Ізраїлю найбільшу підтримку мав у середовищі дрібного купецтва та незаможних євреїв [165, арк. 22]. Незначне представництво ортодокси мали в органах міського самоврядування (Ковель, Луцьк, Рівне) [117, арк. 14].

Серед партій лівого спрямування найбільший вплив серед єврейських робітників Волині мав Бунд – Загальноєврейський робітничий союз (Algemajner Jidiszer Arbeter Bund in Pojlen). Релігійне питання не було пріоритетним у програмних документах партії. Бунд виступав за революційну перебудову суспільства на соціалістичних засадах. Розв'язати єврейське питання пропонувалося через надання євреям широкої

національно-культурної автономії. На Волині партійні осередки Бунду (голова Мойша Фердман, радний м. Луцька) діяли в п'яти містах – Луцьку, Горохові, Ковелі, Рівному, Луцьку та Дубні – й налічували 1025 осіб [117, арк. 16].

Певну підтримку серед єврейського населення Волині мали єврейські ліберали, які представляли Єврейську народну партію (далі – ЄНП) (Jidisze Folk Partaj in Pojlen) – т. зв. фолкісти. Партія мала вплив у середовищі єврейської інтелігенції. Ідеологом фолкізму був єврейський історик Семен Дубнов. Фолкісти наголошували на тому, що євреї є автохтонним населенням Польщі, й відповідно до цього виступали за надання їм усієї повноти політичних, релігійних і національно-культурних прав у державі, відкидаючи еміграцію як спосіб розв'язання єврейського питання. ЄНП була прихильником національно-культурної автономії євреїв у Польщі, аж до створення окремого парламенту [903, s. 81]. Фолкісти виступали за світський характер єврейських віросповідних громад і вимагали визнання ідиш офіційною мовою польських євреїв. Отож релігійне питання було в центрі уваги провідних єврейських політичних угруповань у Польщі. Їхні речники тією чи іншою мірою були представлені в керівних органах усіх єврейських віросповідних громад на Волині.

Однією із головних функцій єврейської релігійної гміни були вибори духовного лідера єврейської громади, керівника юдейської общини, її духовного наставника – рабина (з івр. буквально «значний», «великий», «вчитель»). Вибори рабинів проходили на основі таємного і прямого голосування всіх членів єврейської громади, які користувалися виборчим правом (чоловіки віком від 25 років). Кандидат мав володіти польською мовою та івритом, а в 1930-х рр. він ще й складав іспит із польської мови спеціальній державній комісії [125, арк. 305]. Обраного громадою рабина гміни затверджував міністр віросповідань і народної освіти. Рабини здійснювали нагляд над релігійними інституціями, освітніми закладами, видавали дозволи на навчання релігії, викладали в єшиботах, здійснювали

обряди шлюбів і розлучень. У дні єврейських і державних свят вони проводили молитви в головній синагозі міста [824, s. 158]. Свої функції рабини виконували пожиттєво. У 1930-х рр. рабином єврейської релігійної гміни Луцька був Залман Сорочкін.

Як було зазначено вище, на утриманні єврейських релігійних гмін перебували синагоги, молитовні будинки, ритуальні лазні тощо. При цьому вони виконували функції не лише сакральних об'єктів. Наприклад, при синагогах зазвичай діяли релігійні навчальні заклади – хедери і талмуд-тори. В них розміщувалися бібліотеки. Молитовні будинки слугували місцем товариських зустрічей. Кожен правовірний єврей щодня або під час шабату відвідував свій дім молитви – *Bet ha-Midrash* (серед них було й чимало приватних), де проводив час зі знайомими одновірцями або ж читав релігійну літературу.

Окрім суто релігійних функцій, єврейські релігійні гміни активно займалися організацією різноманітних добродійних акцій, опікувалися єврейськими благодійними товариствами. У 1935 р. на утриманні єврейських віросповідних громад на Волині перебували шпиталі (Дубно, Рівне, Здолбунів, Ковель, Луцьк, Кременець та Почаїв), притулки для людей похилого віку (Дубно, Рівне, Тучин, Гоща, Корець, Луцьк, Березне, Остріг), сиротинці (Дубно та Луцьк) [423, s. 145].

У листопаді 1933 р. за ініціативи єврейських релігійних громад на Волині було започатковано благодійну акцію для збору коштів на потреби польської армії. Для цього в Рівному створюється громадський комітет «Євреї Волині – армії польській» [240, арк. 4]. Своєю метою організація проголосила збір коштів на території Волинського воєводства на будівництво літака для польської армії. Осередки організації (повітові та гмінні комітети) були створені в усіх повітах воєводства.

У зверненні Луцького повітового комітету за підписом голови З. Сорочкіна до єврейського населення зазначалося: «Літак, подарований Польській армії стане виявом нашої шани і вдячності тим, хто віддав своє

молоде життя за визволення Вітчизни з кайданів неволі, хто жертвуючи своїм життям готовий стати до боротьби за цілісність і непорушність кордонів Речі Посполитої польської, а також життя і майна наших співгромадян. Водночас це стане символом єднання між армією і єврейською громадою, виразом сердечної симпатії, якої зичимо для Війська польського» [241, арк. 9 зв.].

Чим закінчилася ця акція на Волині і чи вдалося зібрати необхідні кошти на спорудження літака, достеменно не відомо. Однак у звітах повітових комітетів про надходження грошових пожертв до благодійного фонду від громадських організацій та приватних осіб фігурували невеликі кошти – 200–300 злотих [241, арк. 1–14].

Наприкінці 1938 р. в Луцьку під патронатом рабина З. Сорочкіна та голови управи єврейської релігійної гміни К. Фришберга було засновано ще одну благодійну організацію – Комітет допомоги біженцям-євреям із Німеччини. У листі волинського воєводи до повітових старост від 2 листопада 1938 р. читаємо: «Прийняття в Німеччині антиєврейських законів спричинило приїзд великої кількості євреїв до Польщі. У ряді міст були організовані спеціальні комітети єврейських організацій для надання допомоги біженцям-євреям. Діяльність цих комітетів не обмежувалася лише добродійною діяльністю, вони займалися облаштуванням цих біженців на території Польщі, допомагали їм у працевлаштуванні.

Ці комітети, – зазначав воєвода, – не реєструвалися відповідно до приписів права, а їхня діяльність не відповідає інтересам держави. Тому МВС не легалізує жодного з цих комітетів і просить панів старост не допускати будь-якої їх діяльності» [155, арк. 3]. Більше того, у грудні 1938 р. Міністерство внутрішніх справ видало таємне розпорядження до воєвод східних воєводств, у якому йшлося про необхідність встановити ретельний контроль «над усіма єврейськими біженцями, які останнім часом прибувають на терен того чи іншого повіту» [153, арк. 14].

Зі звітів повітових старост дізнаємося, що осередки Комітету допомоги біженцям-євреям із Німеччини діяли на території чотирьох повітів

воєводства – Луцького, Горохівського, Ковельського та Рівненського. У повідомленні горохівського повітового старости від 6 грудня 1938 р. читаємо: «У Локачах згаданий комітет організував збір коштів, у результаті якого 507 злотих надіслано до головної управи Комітету у Варшаві... Єврейських біженців на території повіту немає. Втім єврейська громадськість досить жваво цікавиться питанням надання допомоги біженцям» [155, арк. 20]. Рівненський повітовий староста у своєму звіті від 23 грудня 1938 р. повідомляв волинського воєводу, що на терені повіту з ініціативи єврейської релігійної гміни створений і діє Комітет допомоги біженцям-євреям, який очолює адвокат Каган Лебіш. На допомогу біженцям Комітет зібрав 10 000 злотих і кілька десятків пакунків з одягом. На цей момент на території повіту не перебуває жодного біженця, але найближчим часом очікується приїзд до Рівного групи єврейських біженців із Кракова у кількості 150 осіб, із яких 30 – діти... Їх перебування в прикордонному повіті не є бажаним... У разі прибуття біженців маю намір дозволити перебування на території повіту лише тих осіб, які матимуть відповідні документи, що підтверджують їх громадянство» [155, арк. 22].

Як бачимо, волинська воєводська адміністрація не виявляла великого інтересу до єврейських біженців, більше того, ставилася з пересторогою до добродійних ініціатив місцевих єврейських релігійних громад. Очевидно, це було пов'язано зі зміною польської державної політики щодо єврейської меншини наприкінці 1930-х рр. Виявом цього стало зростання антисемітських настроїв у середовищі місцевого польського населення, особливо серед шкільної молоді [145, арк. 5]. І хоча в документах 1930-х рр. не зареєстровано масових антиєврейських погромів на Волині на зразок подій травня 1937 р. у Бресті (Поліське воєводство) [930], однак наприкінці міжвоєнного двадцятиліття окремі антисемітські виступи мали місце й на території Волинського воєводства [146, арк. 2–7].

Наприкінці міжвоєнного двадцятиліття пріоритетним напрямом розв'язання єврейської проблеми в Польщі, зокрема й на Волині, уряд

визначив еміграцію євреїв із країни. За підрахунками волинського дослідника А. Шваба в структурі населення, що емігрувало з Польщі до позаєвропейських країн у 1937–1938 рр., юдеї становили 38 % [776, с. 396]. Лише за ці два роки до Палестини та країн Південної Америки виїхало 17 260 євреїв [776, с. 397]. У 1930-х рр. населення юдейського віросповідання складало найбільшу частку емігрантів, що залишили територію Волинського воєводства. У 1932–1936 рр. цей показник сягав 61,5 %, або 7617 осіб, що переселилися до Палестини, Аргентини, Бразилії, США, Уругваю та Мексики [776, с. 387]. Надалі польський уряд всіляко підтримував такого типу міграційні рухи у рамках політики колонізації «східних кресів».

Отже, аналіз міжконфесійних стосунків на території Західної Волині в 1920–1930-х рр. дає підстави для таких висновків.

Етноконфесійний склад населення східних воєводств Польщі, зокрема Волинського, був надзвичайно строкатим. Справи віровизнання тут були тісно пов'язані з проблематикою національних меншин, адже приналежність до тієї чи іншої конфесії зазвичай пов'язувалася з належністю до певної етнічної спільноти. Найяскравіше це проявилось серед сповідників юдаїзму, які майже повністю ототожнювалися з євреями. Православну релігію сповідувало майже 80 % населення Волині (українці, росіяни, частина чехів і навіть поляків). Переважна більшість волинських німців були протестантами. Католицьке віровизнання охоплювало переважно поляків, а також частину українців, німців і чехів.

Найбільш гостро на Волині в міжвоєнний період стояла проблема нерегульованого становища Православної церкви, яка в перші повоснні роки й надалі підпорядковувалася Московському патріархатові. Відверто промосковська орієнтація православного духовенства не влаштовувала владу, яка мала намір адаптувати Православну церкву до умов польської держави, перетворити її на інструмент впливу на православне населення Західної України та Західної Білорусі.

Концепція польської державної політики щодо Православної церкви формувалася впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття й зазнала певної еволюції. У період правління національних демократів політика державної влади щодо православних не була чітко визначена, хоча вже тоді великий вплив на неї справляла концепція національної асиміляції непольських народів. Віросповідна єдність (поряд із мовною і культурною) мала стати одним із найдієвіших засобів державної та національної інтеграції «східних кресів».

Однак на заваді процесу масового окатоличення українського населення став рух за українізацію Православної церкви, який найбільшого розмаху набрав на Волині. Аби не допустити виходу його з під контролю влади, а одночасно усунути залежність православної ієрархії від Москви польська влада погодилася на часткову українізацію Православної церкви в Польщі. В той самий час польський уряд удавався до кроків, спрямованих на посилення свого впливу на православних задля встановлення контролю над усім внутрішньоцерковним життям на «східних кресах». Особливо яскраво це проявилось в період урядування волинського воєводи Г. Юзевського, котрий не приховував наміру перетворити Православну церкву у важливий чинник державної асиміляції українського населення Волині.

У другій половині 1930-х рр. уряд почав висловлювати відверто негативне ставлення до процесів українського національно-церковного відродження. Влада вбачала в цьому процесі серйозну небезпеку для польських державних інтересів на сході країни, тому проголосила курс на форсовану полонізацію Православної церкви в Польщі. Ця політика реалізовувалася різними методами: конфіскацією частини майна церкви, ревідикацією храмів, репресіями щодо неблагонадійних священиків, запровадженням польської мови як офіційної мови церковного життя, врешті – примусовим наверненням до католицизму православних вірян. Ці заходи послаблювали церкву, ставили її в більшу залежність від держави.

Зауважимо, що заходи в напрямі полонізації Православної церкви у другій половині 30-х років були складовою частиною планів національно-культурної асиміляції населення східних земель і зміцнення позицій польської культури. Така політика польської влади призвела до загострення міжконфесійної ситуації в краї і стала одним із серйозних чинників загострення польсько-українських відносин на Волині напередодні Другої світової війни.

Одночасно з послабленням позицій Православної церкви уряд намагався забезпечити пріоритетне становище Римо-католицької церкви на Волині. Цю політику польський державний апарат цілеспрямовано підтримував упродовж усього міжвоєнного періоду. Римо-католицьке духовенство стало важливим і потужним інструментом пропаганди ідей польської державності й культури на східних землях. Кампанія ревіндикації, започаткована РКЦ на початку 1920-х рр., мала на меті матеріальне й ідеологічне зміцнення своїх позицій на західноукраїнських землях, з одночасним послабленням Православної церкви як духовної опори непольського населення. Державна адміністрація, підтримуючи на першому етапі ревіндикацію, швидко зауважила і негативні сторони, які створював цей безконтрольний процес, що спричиняв загострення міжконфесійного антагонізму і сприяв зростанню незадоволення православного населення польською владою. Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. цей процес був частково зупинений, а ревіндикація набула характеру масових судових позовів католицького костелу до Православної церкви у справі повернення церковного майна. На Волині ревіндикаційна кампанія не набула масового характеру. Збільшення кількості римо-католицьких храмів на західноволинських землях відбувалося здебільшого за рахунок будівництва нових костелів. Архітектура католицьких храмів Волині міжвоєнної доби була одним із найважливіших засобів візуалізації державної приналежності цих теренів, а також ствердження тут нової влади. Втілення протягом 1920–

1930-х рр. у культовому будівництві державотворчих програм та ідей мало на меті підкреслити цілісність держави, безперервність її культурного розвитку, стати символом польськості цих теренів.

Для посилення асиміляційного впливу на українське православне населення Римо-католицька церква розгорнула в міжвоєнний період діяльність, спрямовану на запровадження серед православних вірян т. зв. нової унії у формі католицизму східнослов'янського обряду. В питанні неоунії інтереси костелу і польської держави розійшлися. Польська влада не підтримувала і не була зацікавлена в розвитку унії в будь-яких її проявах, оскільки вбачала в ній один із факторів пробудження національної свідомості українців. Неоунійний рух, який розглядався РКЦ як крок до поступової латинізація Православної церкви, не дав очікуваних результатів на Волині. На території воєводства наприкінці міжвоєнного двадцятиліття налічувалося лише декілька парафій східнослов'янського обряду.

Під ретельний контроль із боку держави влада намагалася поставити діяльність віросповідних громад юдеїв, протестантів, представників інших конфесій, котрі проживали на Волині. Особливо виразно ця тенденція в політиці воєводської адміністрації простежується наприкінці 1930-х рр., коли влада проголосила курс на прискорену колонізацію краю. Досягти віросповідної єдності населення краю передбачалося через асиміляцію не лише православних українців, а й чехів, росіян і навіть німців-протестантів.

ВИСНОВКИ

1. Історіографію теми нашого дослідження складають роботи, присвячені проблемам, які розкривають походження та природу польської державної політики у сфері міжнаціональних відносин міжвоєнної доби, а саме: передумови та чинники національної політики, її ідеологічні засади; форми, методи та інструменти її реалізації; внутрішнє нормативне та міжнародно-правове регулювання питань, пов'язаних із захистом національно-культурних прав національних меншин у Другій Речі Посполитій; вплив на реалізацію польської національної політики внутрішніх та зовнішніх чинників; відстеження регіональних особливостей етнокультурної та етноконфесійної політики Польської держави.

Історія західноукраїнських земель, зокрема й Волині, у міжвоєнну добу має багату й різноманітну за специфікою та жанровими ознаками історіографію, представлену працями і вітчизняних, і зарубіжних науковців.

Специфікою досліджень радянської доби є те, що вони опираються суто на марксистську ідеологію. В оцінках подій та явищ зазначеного періоду автори вимушені були керуватися класовим та партійним підходом, що призвело до суб'єктивізму, упереджених суджень та висновків. В українській радянській історичній науці питання національно-культурного, релігійного життя населення Західної України з ідеологічних міркувань розглядалися лише побічно. Головна увага приділялася вивченню соціально-економічної політики польської влади, суспільно-політичних рухів (переважно лівого спрямування), соціально-класових протистоянь.

Ця тема не отримала належного висвітлення і в сучасних українських дослідженнях. У центрі уваги перебувала проблематика українсько-польських політичних взаємин. Водночас політика польської влади щодо національних меншин (євреїв, німців, чехів, росіян), котрі проживали на західноволинських землях, форми їх культурного, освітнього, мистецького життя залишалися поза увагою дослідників. Недостатньо в українській історіографії висвітлені й проблеми міжконфесійних взаємин 20–30-х років у

східних воєводствах Польщі, зокрема діяльність єврейських віросповідних громад, протестантських конфесій, місце та роль Римо-католицької церкви в конфесійній політиці уряду на сході країни.

Близькими до теми нашого дослідження є напрацювання польських учених. Оpubліковані наукові роботи доволі широко висвітлюють проблеми міжнаціональних відносин у Другій Речі Посполитій. Їм притаманний системний аналіз підходів, концепцій, напрямів, форм, методів реалізації державної політики у сфері міжнаціональних та міжконфесійних відносин, проте окремого комплексного дослідження, присвяченого національно-культурній політиці польської влади в Західній Україні, зокрема на Волині, немає й досі. Поза увагою дослідників залишаються регіональні особливості національної політики польських урядів.

Отже, можна констатувати, що узагальнювальних, концептуально цілісних праць з історії Волині міжвоєнної доби, у яких процеси та явища культурно-релігійного життя окресленого періоду були б представлені в історичному причинно-наслідковому взаємозв'язку на нинішній момент немає, що є одним з аргументів для обґрунтування актуальності теми пропонованого дослідження.

Науково-пошукова робота щодо виявлення та систематизації історичних джерел дала змогу сформувати достатню джерельну базу для дослідження обраної теми. Її основу склали архівні документи державних архівів Волинської, Рівненської та Тернопільської областей, державного архіву Брестської області (Республіка Білорусь), а також Архіву нових актів у Варшаві (Республіка Польща). Переважна більшість архівних джерел уведена до наукового обігу вперше. У поєднанні з ними використовувалися періодичні та довідкові видання.

Вибір дослідницьких методів визначили специфіка предмета дослідження і поставлені в ньому завдання. Поєднання в дослідженні соціально-економічного, політичного, культурного, релігійного аспектів зумовило застосування елементів різних методик, поєднання та взаємне

доповнення загальнонаукових та спеціальних методів, міждисциплінарний підхід до вивчення досліджуваної теми. Методи дослідження підпорядковані базовим для історичної науки методологічним принципам історизму та об'єктивності.

2. Багатонаціональний склад населення відродженої Польської держави, потреба якнайшвидшої інтеграції новоприєднаних територій до складу Польщі, вимагали від уряду особливих підходів до врегулювання проблеми міжнаціональних і міжконфесійних відносин.

Одним із регіонів на сході країни із надзвичайно строкатим національним і релігійним складом населення була Західна Волинь. Політичні, соціально-економічні та культурні процеси на західноволинських землях у міжвоєнну добу мали свою специфіку. Вона була зумовлена і внутрішніми, і зовнішніми чинниками. До найголовніших слід віднести: напружену суспільно-політичну ситуацію у воєводстві, яка склалася після приєднання західноволинських земель до складу Польщі; поліетнічний і поліконфесійний склад населення Волині, де проживали представники понад 30 етнічних спільнот, найчисленнішими з яких були українці, поляки, євреї, німці, росіяни і чехи; господарська відсталість краю, що, серед іншого, була зумовлена руйнівними наслідками Першої світової війни. На характер міжнаціональних відносин у краї істотно впливав той факт, що поляки, які представляли «державну націю», на «східних кресах» були в абсолютній меншості. Майже 70 % населення Волині становили українці. Хоча рівень їх національної свідомості залишався низьким порівняно з населенням Східної Галичини, однак упродовж 1920–1930-х рр. політична й культурна активність волинських українців значно зростає. Свідченням цього стала діяльність численних політичних партій, громадсько-культурних організацій, які виступали на захист національно-культурних прав українського населення.

Зовнішньополітичним фактором, на який мали зважати польські урядові кола при визначенні засад національно-культурної політики на Волині, було її сусідство з радянською Україною. Саме цей факт спричинив

появу серед українців у Польщі руху, який убачав розв'язання національної проблеми через революційну перебудову суспільно-економічного устрою. Після поразки Української національної революції 1917–1921 рр. частина західноукраїнського суспільства схилилася до возз'єднання з радянською Україною. Нова економічна політика й українізація викликали симпатії до ідеї об'єднання всіх українських земель, які увійшли до складу Польщі, з УСРР. Невипадково упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття найбільші симпатії серед місцевого українського населення мали політичні сили прорадянського спрямування.

3. Національна політика польських урядів на території Західної Волині реалізовувалася у межах трьох періодів: 1) 1921–1925 рр. – пріоритет доктрини польських національно-демократичних сил, який передбачав лише мононаціональний (польський) характер культурного життя, національну асиміляцію непольських народів. Методами форсованої уніфікації національних окраїн слугували колонізація у формі військово-цивільного осадництва, придушення будь-яких форм національно-визвольних рухів, полонізаційний тиск у політико-культурній та релігійній сферах; 2) у 1926–1934 рр. відбувається модифікація програмних засад польської національної політики, офіційне оголошення режимом «санації» політики державної асиміляції національних меншин. Програма пілсудчиків у національному питанні мала на меті замінити скомпрометовану ендецьку політику примусової денационалізації нацменшин федералістською (прометеїстською) програмою державної асиміляції. Її суть полягала в тому, щоб через певні поступки добитися лояльного ставлення непольського населення до Польської держави; 3) у 1935–1939 рр. у національній політиці «санації» відбувся різкий поворот управо: утвердилася нова концепція, відома як «політика зміцнення польськості Речі Посполитої» або «політика національно-державної асиміляції» нацменшин. Зростання ролі військових у суспільно-політичному житті держави, пропаганда політичними організаціями пілсудчиків нових форм польського тоталітаризму спричинили

популяризацію в Польщі націоналістичних ідей, поставили на порядок денний радикальні концепції розв'язання національного питання. Цей період був позначений посиленням полонізаційного тиску в усіх сферах культурного, освітнього, релігійного життя національних меншин.

4. Домінантним типом міжнаціональних відносин на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. були взаємини між українцями, котрі становили переважну більшість місцевого населення, і поляками, державна підтримка яких мала забезпечити польській культурі панівні позиції у Східній Галичині та на Волині. У ставленні до українців серед більшості поляків переважали погляди, що їх сформувавши польські націонал-демократи на початку ХХ ст. Інкорпоративна концепція ендеків ґрунтувалася на ідеї великодержавності Речі Посполитої, згідно з якою нація є не тільки культурно-духовним, а й політичним феноменом. Тому до складу польської нації долучали також народи, які зазнали політичного та культурно-цивілізаційного впливу поляків і Польської держави. Йшлося насамперед про слов'янські меншини – українців та білорусів. Звідси теза про культурну й цивілізаційну нижчість українців, які не досягли рівня «політичної нації», а тому підлягають асиміляції. Це передбачалося здійснювати через зміну національної структури Східної Галичини й Волині, а також відповідним чином спрямованої мовної, освітньої та конфесійної політики. З огляду на це політика *національної асиміляції* передбачала якнайшвидшу полонізацію українців, через що характер міжнаціональних стосунків на Волині в перші роки її перебування у складі Речі Посполитої визначала польсько-українська конфронтація.

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського керівні кола Польщі закликали до гнучкіших дій у національному питанні. Пропонований ними курс політики в українському питанні робив поворот у бік *державної асиміляції*. Він передбачав толерантнішу мовну й релігійну політику, допущення українців на окремі посади в органи державного управління, задоволення нагальних

економічних, культурно-освітніх та релігійних потреб українського населення. На думку пілсудчиків, це дало б змогу прив'язати українців до платформи польської державності, сприяло б їх відверненню від боротьби за національне визволення.

Лібералізація польської політики в українському питанні стала причиною появи т. зв. «волинського експерименту», реалізатором якого у 1928–1938 рр. був воєвода Г. Юзевський. Політична концепція волинського воєводи, яка базувалася на ідеї польсько-українського співжиття, мала два аспекти – міжнародний і внутрішній. Внутрішньополітичний аспект «волинської програми» безпосередньо пов'язувався з реалізацією політики державної асиміляції. Її зовнішньополітичний аспект був відображенням федералістсько-прометеїстської ідеології санаційного табору.

Зазначимо, що, незважаючи на розбіжності в методах реалізації української політики, пілсудчики й національні демократи залишалися солідарними у визначенні головної мети – зміцненні польської державності на східних землях та їх якнайшвидшої інтеграції в політичний і соціокультурний простір Другої Речі Посполитої. Характерно, що політика державної асиміляції враховувала відмінність етнополітичних умов різних регіонів, населених українцями. Це дає підставу стверджувати, що поляки заперечували інтегральність української національної спільноти, намагалися поглиблювати регіональні особливості територій, де в більшості проживало українське населення.

5. Політика польського уряду щодо інших етнічних спільнот, котрі проживали на Волині в міжвоєнний період (євреїв, німців, чехів, росіян), залежала від багатьох факторів: кількісного складу, особливостей соціальної структури, компактності розселення, матеріальних і фінансових можливостей тієї чи іншої етнічної спільноти, рівня їх національної самосвідомості.

Доволі суперечливим було ставлення польської влади до *євреїв*. На відміну від українців, вони не займали компактних територій, а були розпорошені по всій території країни. У містах і містечках Волині частка

євреїв сягала 50 і більше відсотків. З огляду на етноконфесійну замкненість єврейської громади мовно-культурна асиміляція євреїв у Польщі ускладнювалася. Щодо них влада впроваджувала цілу низку обмежувальних заходів у сфері культури та освіти. Під кінець 1930-х рр. пріоритетним напрямом розв'язання єврейської проблеми в Польщі уряд визначив еміграцію євреїв із країни.

Національно-культурні інтереси *німецької меншини* польський уряд розглядав суто крізь призму польсько-німецьких міждержавних відносин. Серед засобів впливу на німецьку меншину польські політики декларували гасло «рівні права взамін за лояльність до держави», підкреслюючи, що польська політика щодо німців має бути такою ж, як і політика німецького уряду щодо польської меншини. Не заперечувалася й можливість полонізації німців, особливо тих, котрі проживали на східних землях. Неодмінною передумовою мовно-культурної асиміляції волинських німців мала стати повна ліквідація німецькомовного шкільництва на Волині.

Стосунки польської влади із *чеською общиною* не належали до пріоритетних. З огляду на те, що чехи компактно проживали лише в одному східному воєводстві – Волинському, «чеська проблема» розглядалася як другорядна в політиці Польської держави щодо національних меншин. Конкретних державних програм щодо чехів уряди Польщі не розробляли, а керувалися загальними положеннями національної політики. Найбільш оптимальним способом розв'язання «чеського питання» на Волині вважали поступову асиміляцію чехів.

Не було в польських урядовців і державної програми щодо *російської меншини*. На Волині росіяни проживали в кількох великих містах воєводства – Луцьку, Рівному, Ковелі, Володимирі та Кременці. Політика дерусифікації волинських міст, яку проводила місцева адміністрація з метою повного усунення росіян із місцевих та державних органів влади, обмеження сфери вживання чиновниками російської мови у спілкуванні з місцевим населенням, парцеляція маєтків великої земельної власності, процес

українізації Православної церкви помітно зменшили вплив росіян на політичне та громадсько-культурне життя воєводства.

б. Важливим елементом національно-культурної політики польського уряду на східних землях була *система шкільної освіти*. За рівнем освіченості Волинське воєводство було одним із найвідсталіших у державі. У 1920–1930-х рр. уряд приділяв пріоритетну роль розбудові польського шкільництва на Волині. На території воєводства була створена доволі розгалужена мережа початкових, середніх, професійно-технічних та позашкільних польськомовних навчальних закладів. Велика увага приділялася будівництву нових шкільних приміщень, зростає кількість дітей шкільного віку, охоплених системою початкової освіти. Зміст і характер навчання в польськомовних школах відповідав завданням політики національно-державної асиміляції, яку проводили польські уряди в міжвоєнне двадцятиліття. Школа мала стати важливим осередком громадянського виховання молоді в дусі «польського патріотизму», пропаганди серед місцевого населення здобутків польської культури.

Водночас школу розглядали як один із найбільш дієвих інструментів асиміляційної політики уряду на східних землях. У перші роки перебування Волині у складі Польщі освітня політика Польської держави була спрямована на поступову ліквідацію шкіл із національними мовами викладання. Найбільш послідовно ця політика реалізовувалася щодо українського шкільництва. Радикальні зміни в освіті Волинського воєводства, спрямовані на обмеження національно-культурних прав українців, сталися після впровадження закону про шкільництво, відомого як «закон Грабського». Упродовж лише одного навчального року (1925/1926) на Волині було закрито 301 початкову школу (з понад 400) з українською мовою викладання. До кінця міжвоєнного двадцятиліття на території воєводства не існувало жодного державного україномовного середнього навчального закладу.

Наприкінці 1920-х рр. у польській системі освіти утвердилася модель утравістичної (білінгвістичної) школи. Діяльність уряду й місцевої влади

була спрямована на ліквідацію шкіл, у яких навчання велося українською, єврейською (іврит чи ідиш), німецькою, чеською мовами, та створення на їх місці двомовних і польськомовних шкіл. Саме такі школи упродовж 1930-х рр. стали панівними у структурі початкової й середньої освіти на Волині.

На становищі шкільництва нацменшин негативно відбилися модернізаційні процеси в польській системі освіти. Реформа 1932 р. передбачала зміну організаційних засад шкільництва. На Волині переведення освітніх установ на триступеневу структуру сприяло їх модернізації та оптимізації, але водночас поглиблювало диспропорції у рівні початкової освіти в міській та сільській місцевостях, обмежувало доступ сільської (переважно української) молоді до середньої та вищої освіти.

Наприкінці 1930-х рр., коли в політиці польських урядів відбувається поступовий відхід від ліберальних концепцій розв'язання національного питання в Польщі, шкільництво національних меншин зазнало нових утисків і обмежень. Саме тоді державні українські, єврейські, німецькі, чеські та російські школи на Волині зазнали потужного асиміляційного тиску, що фактично призвело до їх повної ліквідації. Освітні можливості національних меншин поступово обмежувалися лише сферою приватного шкільництва. Більшість приватних навчальних закладів перебувала на утриманні громадських культурно-освітніх організацій і товариств, які проводили активну просвітницьку роботу, організовували культурно-масові заходи. Завдяки їх діяльності волинським українцям, євреям, німцям, чехам удавалося протистояти асиміляційним впливам, зберігати свою етнічну та культурну самобутність.

7. Окрім освіти, важливу роль у поширенні польських культурних впливів на східних землях держава відводила *мистецькій культурі*. Одним із найдієвіших інструментів пропаганди польської культури серед громадян непольської національності став театр. Розвиток театрального мистецтва, в умовах низького рівня грамотності місцевого населення, а також обмеженого впливу на нього засобів масової інформації, став одним із пріоритетних

напрямків культурної політики Польщі на «східних кресах» на початку 1920-х років.

Важливу роль театр і музично-драматичне мистецтво загалом відігравало в житті польської громади Волині. Для місцевих поляків це був спосіб популяризації та утвердження польських культурних впливів на східних землях. Польське музично-драматичне мистецтво отримувало всіляке сприяння й матеріальну підтримку з боку держави.

Водночас театральньо-музичний рух на Волині в міжвоєнну добу набув значного поширення і в середовищі інших національних спільнот, адже це була легальна й доволі дієва форма прояву громадської активності нацменшин. Театр, музичне мистецтво були одними з яскравих способів національного самовираження єврейської, чеської та російської меншин. Головними осередками їх культурно-мистецького життя стали культурно-освітні, мистецькі та добродійні товариства.

Визначальний вплив на культурно-мистецьке життя українського населення Волині в 1920-х рр. зробило товариство «Просвіта». Організація проводила велику роботу зі створення на території воєводства українських мистецьких колективів – музичних, театральних, художніх, хореографічних. Їх діяльність стала важливим чинником збереження національної самобутності місцевих українців. У 1930-х рр. осередками громадсько-культурного життя волинських українців стають «Просвітянські хати» та «Рідні хати», що діяли під патронатом проурядових українських політичних організацій. Вони об'єднували митців і мистецькі колективи різного спрямування.

У культурно-мистецькому житті міжвоєнної Волині важлива роль належала науковим та громадським установам, які здійснювали краєзнавчі дослідження для виявлення та охорони історико-культурних пам'яток. Серед них назвемо Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини, старанням якого в Луцьку було відкрито регіональний Волинський музей, а також Волинське товариство приятелів наук. Ці інституції зробили помітний внесок у дослідження й популяризацію історії та

пам'яток волинського краю, збереження його культурної спадщини. За сприяння цих товариств у Луцьку влаштовувалися й мистецькі заходи – виставки польських художників, фотомитців, майстрів художньої графіки тощо. В такий спосіб засобами мистецтва серед місцевого населення популяризувалися здобутки польської культури.

8. *Державно-церковна політика* Другої Речі Посполитої на західноволинських землях упродовж міжвоєнного періоду еволюціонувала під впливом боротьби політичних сил у самій державі та активізації національно-церковного руху на цих теренах. У період 1918–1926 рр. державна політика Польщі була спрямована на національну та конфесійну асиміляцію українського православного населення, його найтіснішу інтеграцію з польською нацією й Римо-католицькою церквою. Така політика активізувала український національно-церковний рух на Волині, який займав опозиційне становище і щодо церковної влади, котра залишалася на промосковських позиціях, і щодо держави, яка прагнула використати церкву як інструмент впливу на місцеве українське населення.

Після травневого перевороту 1926 р. пропонований пілсудчиками курс в українському питанні, серед іншого, передбачав толерантнішу релігійну політику. На думку пілсудчиків, це дало б змогу прив'язати українців до платформи польської державності, сприяло б їх відверненню від боротьби за національне визволення. У середині 1930-х рр. українізація Православної церкви на Волині досягла найбільших успіхів. Вона виявилася в активній участі мирян у церковно-релігійному житті краю; у відновленні єпископської кафедри з керівним волинським архієреєм; у пожвавленні діяльності українських церковно-громадських інституцій; у впровадженні в церковно-релігійну сферу національної культури та української богослужбової мови.

У період 1935–1939 рр., коли відбувався поступовий відхід від ліберальних проєктів розв'язання українського питання, пріоритетом державно-церковної політики стала полонізація Православної церкви в Польщі та її підпорядкування інтересам держави.

Важлива роль у конфесійній політиці уряду на теренах східних воєводств відводилася Римо-католицькій церкві. Упродовж 1920–1930-х рр. пріоритетність цієї конфесії цілеспрямовано підтримувалася польським державним апаратом. Католицька церква була важливим і потужним інструментом пропаганди ідей польської державності й культури на східних землях, вона справляла величезний вплив на освітню систему й позашкільне виховання молоді, відіграла помітну роль у громадсько-культурному житті польського населення східних воєводств. Упродовж міжвоєнного періоду на Волині розгорнули активну діяльність численні клерикальні організації, найбільшими з-поміж яких були Акція Католицька, Католицька ліга, а також громадсько-релігійні товариства, братства, діяльність яких мала чималу вагу в ідеологічному впливі на місцеве населення.

Важливим елементом політики зміцнення католицького й польського елементу на «східних кресах» у 1920–1930-ті рр. стала акція ревіндикації – повернення католицькій церкві культових споруд і майна, відібраних російською владою на користь православних у попередній період. Поряд із матеріальною стороною ця кампанія мала й чітко виражене ідеологічне забарвлення – послаблення Православної церкви як духовної опори непольського населення. Зауважимо, що процес ревіндикації православних церков на Волині не набув масового характеру. Збільшення кількості римо-католицьких храмів на Волині до середини 1930-х рр. відбувалося переважно за рахунок будівництва нових культових споруд. Будівництво костелів на Волині в міжвоєнний період влада вважала справою першорядної ваги, адже нові храми мали стати символом польськості цих теренів. Упродовж міжвоєнного періоду на Волині було збудовано 72 нових парафіяльних костелів і близько 100 каплиць. Архітектура католицьких храмів Волині міжвоєнної доби була одним із найважливіших засобів візуалізації державної приналежності цих теренів, а також ствердження тут нової влади.

Невід’ємною частиною ревіндикаційної кампанії на східних землях були заходи польської адміністрації щодо збільшення кількості римо-

католицьких парафій на теренах із переважно українським і білоруським населенням. Їх розбудова на Волині тривала упродовж усього міжвоєнного періоду. Наприкінці 1930-х рр. на території Луцької дієцезії діяло 167 римо-католицьких парафій, тобто порівняно з 1918 р. їх кількість зросла майже удвічі.

Задля посилення асиміляційного впливу на українське православне населення Римо-католицька церква розгорнула в міжвоєнний період діяльність, спрямовану на запровадження серед православних вірян т. зв. нової унії у формі католицизму східнослов'янського обряду. Однак на Волині неоунійний рух, метою якого була поступова латинізація Православної церкви, не дав очікуваних результатів.

Міжвоєнне двадцятиліття стало періодом стрімкого зростання протестантських конфесій на західноволинських землях. Цьому сприяли і нестабільність повоєнних років на Волині, матеріальна скрута місцевого населення, і суттєва трансформація міжконфесійних відносин, спричинена неврегульованим статусом Православної церкви в Польщі в перші роки незалежності. Ці фактори помітно активізували боротьбу протестантських конфесій за православних віруючих.

Відносини держави з протестантськими церквами в міжвоєнній Польщі були доволі напруженими. Юридично-правове визнання протестантських громад відбувалося повільно, місцева влада нерідко відмовляла їм у реєстрації статутів, здійсненні записів актів громадянського стану, що суттєво обмежувало громадянські права віруючих протестантських спільнот.

Додатковим фактором напруження у взаєминах держави і протестантських громад стало зростання їх підтримки з боку місцевого українського населення. До протестантизму долучалася зазвичай молодь, яку приваблювала доступність протестантського віровчення, відсутність церковної ієрархії і простота богослужінь. Традиційно на українських землях протестантські церкви своїх потенційних віруючих шукали саме серед православного населення, а не католиків чи вірян інших конфесій. Ця

тенденція викликала занепокоєння та гострий спротив і з боку влади, і з боку православного духовенства Волині, сприяла загостренню міжконфесійної ситуації в краї.

Основний напрям конфесійної політики Польщі стосовно протестантів на Сході країни – протидіяти їх рухам з причини послаблення польського асиміляційного впливу на місцеве населення. Щодо протестантських конфесій, які мали виразно національний характер (німецькі лютерани, українські кальвіністи), то польська влада вдавалася до відверто репресивних дій.

Релігійне життя єврейської громади зосереджувалося в т. зв. єврейських віросповідних гмінах. На Волині юдеї об'єднувалися в 35 таких громадах. Незважаючи на доволі широку автономію єврейських релігійних гмін у розв'язанні фінансових, релігійних, освітніх питань, повного самоврядування вони не отримали. Нагляд за діяльністю єврейських релігійних громад здійснювали органи державної влади (повітові старости і воевода), що ставило їх у пряму залежність від місцевої адміністрації.

Під ретельний контроль з боку держави влада намагалася поставити діяльність не лише віросповідних громад юдеїв, а й представників інших конфесій, котрі проживали на Волині. Особливо виразно ця тенденція в політиці воеводської адміністрації простежується наприкінці 1930-х рр., коли влада проголосила курс на прискорену колонізацію краю. Досягти віросповідної єдності населення краю передбачалося через асиміляцію не лише православних українців, а й чехів, росіян і навіть німців-протестантів. Така політика спричинялася до загострення міжконфесійної ситуації в краї, обмежувала можливості національно-культурного розвитку непольського населення.

Таким чином заходи, здійснювані польськими урядами у 1920–1930-х рр. у культурно-освітній і релігійних сферах на Волині стали важливою складовою державної політики Польщі щодо новоприєднаних територій. Їх метою була якнайтісніша інтеграція регіонів зі специфічним національним і конфесійним складом населення, з різним рівнем його політичної та культурної активності до державно-політичної системи Другої Речі Посполитої.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Архівні документи

1. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 13. Ситуаційні звіти про суспільно-політичне становище на Волині, 17 травня 1921 р. – 13 жовтня 1921 р., 183 арк.

2. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 16. Звіти про політичне і соціально-економічне становище на Волині, 5 квітня 1921 р. – 5 січня 1922 р.), 95 арк.

3. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 32. Інформації повітових староств про діяльність єврейської «Ліги культурної» на території повітів воєводства, 12 травня 1921 р. – 3 березня 1924 р., 69 арк.

4. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 142. Донесення поліцейських агентів про осіб, запідозрених у політичній діяльності, 13 січня 1922 р. – 23 квітня 1923 р., 260 арк.

5. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 145. Матеріали передвиборчої кампанії по виборах до сейму та сенату за 1922 рік (персональний склад послів до сейму і сенату від Волинського округу, списки політичних та громадських організацій та

характеристика їх діяльності у передвиборчій кампанії), 23 листопада 1922 р. – 1 травня 1924 р., 245 арк.

6. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 288. Інформації про громадсько-політичне становище євреїв на Волині, 2 лютого 1923 р. – 3 квітня 1923, 15 арк.

7. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 614. Інформація про діяльність організації «Просвіта» і «Рідна Хата» на Волині, 11 квітня 1924 – 17 березня 1925 р., 59 арк.

8. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 780. Відозва українських послів та сенаторів Польського сейму і сенату до митрополита Діонісія, 21 серпня 1924 р., 8 арк.

9. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 908. Місячні ситуаційні звіти про внутрішньо-політичну ситуацію у Волинському воєводстві за вересень – жовтень 1925 р., 1925 р., 53 арк.

10. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 1082. Інформаційні донесення повітових поліцій про діяльність політичних організацій і товариств на території Волинського воєводства, 24 червня 1925 р. – 21 серпня 1925 р., 34 арк.

11. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 1117. Інформації про діяльність контрреволюційної організації «Російський національний союз» на Волині, 4 березня 1925 р. – 19 червня 1925 р., 26 арк.

12. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 1238. Характеристика єврейського населення Польщі, 23 листопада 1925 р. – 23 лютого 1926 р., 13 арк.

13. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 1725. Щотижневі ситуаційні звіти Волинського воєводського управління за 1928 рік, 9 січня 1928 р. – 23 грудня 1928 р., 316 арк.

14. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 2435. Місячний ситуаційний звіт Волинського воєводи за січень 1930 р., б/д, 16 арк.

15. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 3254. Інформації поліції про діяльність членів УНДО Супронюка Єфима та інших, 16 жовтня 1932 р. – 30 січня 1933 р., 16 арк.

16. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 3605. Ситуаційні звіти Волинського воєводського управління про суспільно-політичний рух на Волині, 19 лютого 1933 р. – 12 травня 1933 р., 25 арк.

17. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 3606. Ситуаційні рапорти про суспільно-політичне становище,
10 червня 1933 р. – 20 листопада 1933 р., 53 арк.

18. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 3785. Інформації повітових поліцій про виступи населення за
відкриття українських шкіл, 30 червня 1933 р. – 14 вересня 1935 р., 93 арк.

19. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 5025. Статистичні звіти повітової поліції про виступи населення за
відкриття українських шкіл, 1 січня 1934 р. – 23 лютого 1934 р., 29 арк.

20. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 5047. Дані про діяльність політичних партій на території
Волинського воєводства за 1934 рік, б/д, 125 арк.

21. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 6613. Інформації про насильницьке навернення православних
українців у католицьку віру, 26 грудня 1937 р. – 21 квітня 1938 р., 35 арк.

22. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 7250. Звіт про насильницьке ополячення українського населення,
2 січня 1938 р. – 30 березня 1938 р., 74 арк.

23. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 7255. Місячний звіт Волинського воєводи про суспільно-політичний рух за липень 1938 р., б/д, 13 арк.

24. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 7264. Місячні ситуаційні звіти про суспільно-політичний і національний рух у воєводстві, 11 лютого 1938 р. – 12 квітня 1938 р., 38 арк.

25. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 7917. Інформації агента «Вивяд власни» про діяльність німецької організації «ЮДП», 3 квітня 1939 р. – 1 серпня 1939 р., 16 арк.

26. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 7918. Інформації агента «Вивяд власни» про діяльність німецької організації «ЮДП», 12 червня 1939 р. – 29 липня 1939 р., 11 арк.

27. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 7929. Інформації постерункових державних поліцій про нелегальну еміграцію німців до Німеччини, 18 липня 1939 р. – 4 вересня 1939 р., 246 арк.

28. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 7931. Інформації слідчих відділів повітових державних поліцій про німецькі школи, список шкіл в Луцьку, 2 червня 1939 р. – 12 червня 1939 р., 14 арк.

29. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції. 1921–1939 рр.

оп. 2 а.

Спр. 73. Інформація про внутрішню національну політику Польщі, 1936 р., 23 арк.

30. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 20. Луцька єврейська гімназія ім. Мойсея Глікліха. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 34. Атестати зрілості, 6 вересня 1929 р. – 16 червня 1930 р., 85 арк.

31. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 21. Луцька єврейська приватна змішана початкова школа ім. Шолома Алейхема. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 55. Шкільні свідоцтва учнів з першого класу до сьомого, 31 січня 1932 р. – 22 грудня 1932 р., 119 арк.

32. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 21. Луцька єврейська приватна змішана початкова школа ім. Шолома Алейхема. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 68. Звіти шкільного інспектора про перевірку школи, матеріали шкільної організації, 18 вересня 1935 р. – 22 лютого 1939 р., 68 арк.

33. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 34. Волинська фінансова палата. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 35. Протокол про хід періодичного зібрання адміністративних начальників II інстанції на території Волинського воєводства від квітня 1925 р., б/д, 146 арк.

34. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 36. Луцьке повітове староство. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 135 Протест німецьких колоністів на Волині, 1921–1922 рр., 6 арк.

35. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 36. Луцьке повітове староство. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 429. Протокол з'їзду старост Волинського воєводства, 10 жовтня 1919 р., 41 арк.

36. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 36. Луцьке повітове староство. 1921–1939 рр.

оп. 13 а.

Спр. 162. Інформації Луцької повітової команди державної поліції і повітового староства про діяльність «Організації монархістів» у повіті, 3 квітня 1926 – 10 травня 1926 р., 3 арк.

37. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 36. Луцьке повітове староство. 1921–1939 рр.

оп. 13 а.

Спр. 169. Переписка з Волинським воєводським управлінням про життя німецьких колоністів на Волині, 19 листопада 1926 р. – 14 грудня 1926 р., 6 арк.

38. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 36. Луцьке повітове староство. 1921–1939 рр.

оп. 13 а.

Спр. 219. Інформації про діяльність єврейського просвітницького товариства «Тарбут». Статут товариства, 14 вересня 1927 р. – 26 лютого 1934 р., 7 арк.

39. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 36. Луцьке повітове староство. 1921–1939 рр.

оп. 13 а.

Спр. 238. Звіт про з'їзд представників православної церкви в Луцьку. Протоколи і резолюції з'їзду, 7 червня 1927 р. – 27 червня 1927 р., 92 арк.

40. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 36. Луцьке повітове староство. 1921–1939 рр.

оп. 13 а.

Спр. 285. Переписка з воєводським управлінням про реєстрацію відділу організації «Гехалюц-Піонер» в Луцьку. Інформації про діяльність та статут організації, 15 квітня 1928 р. – 20 грудня 1929 р., 64 арк.

41. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 36. Луцьке повітове староство. 1921–1939 рр.

оп. 13 а.

Спр. 289. Переписка з товариством «Культур-ліга» про відкриття та реєстрацію в Луцьку відділу товариства. Статут товариства, 16 травня 1928 р. – 18 лютого 1929 р., 13 арк.

42. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 36. Луцьке повітове староство. 1921–1939 рр.

оп. 13 а.

Спр. 760. Заява засновників відділу «Російського товариства молоді в Луцьку». Статут товариства, 3 листопада 1936 р. – 28 листопада 1936 р., 16 арк.

43. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 36. Луцьке повітове староство. 1921–1939 рр.

оп. 13 а.

Спр. 954. Статут «Російського комітету опіки над емігрантами» і організація цього комітету в м. Луцьку, 1922–1923 рр., 19 арк.

44. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 38 Луцький шкільний інспекторат. 1921–1939 рр.

оп. 1

Спр. 666. Звіти про перевірку німецької двохкласної школи при Євангельсько-Аугсбургським костелі і єврейській школі «Тарбут» в Рожищах, 27 жовтня 1932 р. – 18 травня 1933, 3 арк.

45. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 45. Луцька повітова команда державної поліції. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 67. Протокол з'їзду старост Волинського воєводства, який відбувся 18–20 січня 1922 р., б/д, 31 арк.

46. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 45. Луцька повітова команда державної поліції. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 1447. Списки легальних та нелегальних політичних та громадських організацій і товариств в Луцькому повіті, грудень 1928 р. – березень 1939 р., 58 арк.

47. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 45. Луцька повітова команда державної поліції. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 2027. Інформації постерункових поліції про діяльність організації німецької молоді, 12 травня 1938 р. – 13 червня 1938 р., 33 арк.

48. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 67. Протокол з'їзду старост Волинського воєводства, що відбувся 18–20 січня 1922 року, 18 січня 1922 р. – 20 січня 1922 р., 31 арк.

49. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 544. Протоколи конференції воєвод східних воєводств Польщі, 2 грудня 1929 р. – 3 грудня 1929 р., 23 арк.

50. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 639. Доповідь воєводи про господарський, політичний і культурний стан Волинського воєводства за 1930 р., 1930 р., 77 арк.

51. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 1239. Звіт про роботу гуртка «Польської мацежи шкільної» у місті Ковелі за 1928–1929 роки, б/д, 9 арк.

52. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 3356. Звіт Волинського воєводи про проведену роботу за 1929 рік, б/д, 37 арк.

53. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 3473. Звіт Волинського воєводи про загальний стан воєводства і діяльність державної адміністрації в 1929 році, б/д, 29 арк.

54. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 5658. Ситуаційні рапорти старост про стан опікунських закладів і протоколи з'їзду старост воєводства від 20 січня 1922 року, 1 липня 1922 р. – вересень 1922 р., 70 арк.

55. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 83. Ситуаційні звіти і рапорти повітових державних поліцій про суспільно-політичне становище на Волині за 1921–1922 роки, 10 січня 1922 р. – 13 квітня 1924 г., 125 арк.

56. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 202. Звіт Волинського воєводи про стан воєводства і адміністративно-державну діяльність у 1931 р., 1931 р., 24 арк.

57. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 208. Звіт Волинського воєводи про загальний стан у воєводстві за 1932 рік, 1932 р., 75 арк.

58. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 209. Звіт Волинського воєводи про загальний стан воєводства у 1931 р., 1931 р., 34 арк.

59. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 214. Організаційний звіт про діяльність «бурси» державної спеціальної школи в Луцьку за 1932 рік і список вихованців цієї школи, 1932–1933 рр., 15 арк.

60. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 3.

Спр. 3. Накази Міністерства внутрішніх справ про прийняття польського підданства іноземцями, додаткових коштах для учителів громадських шкіл та інше, 5 січня 1933 р. – 28 грудня 1933 р., 145 арк.

61. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 3.

Спр. 30. Звіт Волинського воєводи про діяльність державної адміністрації, 1933 р., 70 арк.

62. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 3.

Спр. 31. Звіт воєводи про становище на Волині за 1933 рік, б/д, 35 арк.

63. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 4.

Спр. 69. Звіт Волинського воєводи про загальний стан воєводства за 1934 р., б/д, 79 арк.

64. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 5.

Спр. 70. Звіт Волинського воєводи про загальний стан воєводства за 1935 р., б/д, 84 арк.

65. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 5.

Спр. 72. Звіт Волинського воєводи про загальний стан воєводства у 1935 році та завдання на майбутнє, б/д, 85 арк.

66. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 5.

Спр. 137. Дані про організацію Волинського театру ім. Юліуша Словацького, 1935 р., 1 арк.

67. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 6.

Спр. 50. Звіт Волинського воєводи про загальний стан воєводства за 1936 р., 1936 р., 108 арк.

68. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 6.

Спр. 197. Переписка окружного управління товариства по розповсюдженню театральної культури з управою м. Дубно та іншими закладами про гастролі польського театру, 1935 р., 21 арк.

69. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 6.

Спр. 223. Звіти товариства театральної культури на Волині за 1934–1935, 1935–1936 рр., 13 квітня 1936 р., 22 арк.

70. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 6.

Спр. 225. Звіти про роботу Волинського театру за квітень і жовтень місяці 1937 р., квітень 1937 р. – листопад 1937 р., 8 арк.

71. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 6.

Спр. 229. Звіт волинського воєводи про загальний стан і державно-адміністративну діяльність у воєводстві, 1937 р., 119 арк.

72. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 8.

Спр. 2. Переписка з міністерством релігійних культів та громадської освіти і староствами про легалізацію релігійних сект, список сектантів та ін. матеріали, 6 березня 1922 р. – 4 листопада 1927 р., 66 арк.

73. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 8.

Спр. 1556. Річний звіт про стан початкових шкіл на Волині станом на 1927–1928 рр., б/д, 16 арк.

74. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 52. Інтерпеляції послів про зловживання поліції і адміністрації в Луцькому і Володимирському повітах, 24 листопада 1922 р. – 5 жовтня 1928 р., 118 арк.

75. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 98. Справа про прийняття польського громадянства православними священиками, 30 червня 1923 р. – 23 січня 1925 р., 85 арк.

76. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 100. Інтерпеляція послів українського клубу на випадок озброєного нападу осадників на цивільне населення, 1923 р., 6 арк.

77. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 101. Інтерпеляція посла Левінсона про ставлення влади до вихідців із Росії і України та листування з Міністерством внутрішніх справ і староствами по цьому питанню, 24 березня 1923 р. – 14 квітня 1923 р., 20 арк.

78. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 103. Інтерпеляція послів українського клубу і інформації з гмін про зловживаннях поліції і адміністрації у Волинському воєводстві, 1923 р., 31 арк.

79. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 137. Ситуаційни звіт про суспільно-політичний і профспілковий рух за червень 1924 р., б/д, 32 арк.

80. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 138. Ситуаційни звіт за серпень 1924 р., б/д, 37 арк.

81. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 139. Ситуаційні звіти Володимирської повітової команди державної поліції за липень – червень 1924 р., б/д, 5 арк.

82. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 157. Облікові листи на політичні та громадські організації у воєводстві, 17 вересня 1924 р. – 14 січня 1928 р., 37 арк.

83. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 159. Списки громадських організацій на Волині, 1924–1935 рр., 50 арк.

84. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 162. Відомості про кількість парафій римсько-католицького і православного віросповідання і кількість населення по повітах Волинського воєводства і розпорядження Міністерства віросповідань і народної освіти про усунення православних священників від служби, 1 лютого 1924 р., 3 арк.

85. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 182. Програма, протокол і рішення з'їзду старост Волинського воєводства, що відбувся 13 жовтня 1924 р. в м. Луцьку, 7 жовтня 1924 р. – 13 жовтня 1924 р., 72 арк.

86. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 253. Реєстраційні листи чеських громадських організацій на Волині, 18 вересня 1925 р. – 12 березня 1929 р., 11 арк.

87. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 254. Облікові листи на членів партії «Російське народне об'єднання», 1925 р., 10 арк.

88. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 307. Ситуаційний звіт за вересень 1926 р., б/д, 32 арк.

89. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 406. Звіт міністерства внутрішніх справ про політичне життя національних меншин в Польщі за серпень – листопад 1926 року, б/д, 16 арк.

90. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 416. Матеріали реєстрації членів «Російського Народного об'єднання», 1926 р., 5 арк.

91. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 422. Донесення повітових староств про діяльність сіоністських організацій, 30 вересня 1926 р. – 24 березня 1928 р., 127 арк.

92. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 625. Квартальний звіт Міністерства внутрішніх справ про політичне життя національних меншин в Польщі, травень 1927 р., 15 арк.

93. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 628. Звіт Міністерства внутрішніх справ про політичне життя національних меншин в Польщі за липень 1927 р., б/д, 11 арк.

94. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 629. Звіт Міністерства внутрішніх справ про політичне життя національних меншин в Польщі за серпень 1927, б/д, 13 арк.

95. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 633. Місячний звіт Міністерства внутрішніх справ про політичне життя національних меншин в Польщі за грудень 1927 р., б/д, 12 арк.

96. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 648. Інформація про діяльність української соціал-радикальної партії (УСРП), 17 жовтня 1927 р., 23 арк.

97. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 649. Інформація повітових староств про діяльність УНДО на території воєводства і список членів організації УНДО в Дубенському повіті, 12 листопада 1927 р. – 21 січня 1929 р., 68 арк.

98. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 684. Донесення староств про склад союзу учителів початкових шкіл, 7 жовтня 1927 р. – 22 жовтня 1927 р., 16 арк.

99. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 695. Інформація воєводи про стрімке зростання чисельності штундистів і баптистів на Волині за період з 1921 по 1927 рік, 22 липня 1927 р., 9 арк.

100. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 697. Листування з Луцьким повітовим староством про реєстрацію «Зборів євангелістів–християн» в Луцьку. Протоколи з'їздів «Зборів євангелістів-християн», 31 травня 1927 р. – 27 січня 1933 р., 50 арк.

101. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 701. Статут Союзу слов'янських громад євангельських християн в Польщі, 6 січня 1927 р. – 25 травня 1932 р., 42 арк.

102. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 746. Списки і листи реєстрації кінотеатрів і кіноустановок у Волинському воєводстві, лютий 1927 р. – 1930 р., 120 арк.

103. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 983. Недільні оперативні дані Рівненського старости. Переписка із старостами про уніатів і православну церкву, 20 квітня 1928 р. – 13 січня 1932 р., 65 арк.

104. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1021. Інформація про діяльність членів УНДО і директиви УНДО, 23 жовтня 1928 р. – 20 листопада 1928 р., 39 арк.

105. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1035. Списки приватних початкових, середніх загальноосвітніх і професійних єврейських шкіл на території воєводства станом на 1 грудня 1928 р., 1 грудня 1928 р. – 24 квітня 1929 р., 3 арк.

106. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1038. Листування із Здолбунівським повітовим староством про реєстрацію товариства «Клуб чеський в Гульчі Чеській». Статут товариства, 8 червня 1928 р. – 30 липня 1928 р., 10 арк.

107. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1041. Переписка з Горохівським повітовим староством про реєстрацію земельного гуртка в Орицях, 16 червня 1928 р. – 16 серпня 1928 р., 8 арк.

108. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1075. Звіти староств про гастролі театрів і артистичних груп, 11 жовтня 1928 р. – 16 травня 1930, 123 арк.

109. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1326 Інформації Рівненського і Луцького повітових староств про організацію товариства «Рідна Хата», «Рідна школа» в м. Луцьку, Рівне, Хелм, 21 березня – 2 червня 1929 р., 10 арк.

110. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1327. Статут українського клуб «Рідна Хата» на Волині, 18 квітня 1929 р., 13 арк.

111. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1333. Інформація повітових староств про діяльність польських громадських організацій на Волині, 29 січня 1929 р. – 27 липня 1929 р., 35 арк.

112. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1336. Інформації Володимирського повітового старости про роботу з'їзду організації «Російське народне об'єднання» і список делегатів з'їзду, 28 березня 1929 р. – 19 квітня 1929 р., 22 арк.

113. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1337. Листування з повітовими староствами про діяльність «Російського народного об'єднання». Списки членів РНО, 19 лютого – 30 жовтня 1929 р., 15 арк.

114. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1359. Інформація повітових староств про сектантський рух в повітах, 8 березня 1929 р. – 30 вересня 1929 р., 78 арк.

115. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1543. Звіти про діяльність російського добродійного товариства з 1930 по 1939 рр., б/д, 36 арк.

116. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1544. Звіти про роботу російського православного добродійного товариства у місті Рівне, 7 жовтня 1930 р. – 8 липня 1938 р., 20 арк.

117. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1556. Дані Волинського воєводського управління до Міністерства внутрішніх справ про єврейські політичні партії, 10 березня 1930 р. – 25 березня 1930 р., 57 арк.

118. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1664. Повідомлення луцького повітового староства про місце проживання і діяльність Сонненберга Густава – проповідника секти «Костел Божий» в Луцькому повіті, 31 жовтня 1930 р. – 11 грудня 1930 р., 4 арк.

119. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1810. Характеристика політичних партій, що діють на території воєводства, 6 липня 1931 р., 18 арк.

120. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1813. Інформації Полісського, Станіславського, Люблінського, Волинського воєводських управлінь і повітових староств Волинського воєводства про ліквідацію організації «Сільроб-єдність» в повітах. Списки членів «Сільроб-єдність», 14 вересня 1931 р. – 8 жовтня 1932 р., 159 арк.

121. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1842. Статут Волинського краєзнавчого й опіки над пам'ятниками минулого товариства в м. Луцьку і звіт товариства про діяльність за травень 1931 р., 13 червня 1931 р. – 30 липня 1931 р., 12 арк.

122. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1845. Інформація Рівненського повітового староства про діяльність єврейського товариства «Талмуд–Тора». Статут товариства, 27 серпня 1931 р. – 4 квітня 1939 р., 39 арк.

123. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1846. Переписка з Луцьким повітовим староством про реєстрацію єврейського товариства «Талмуд–Тора», 4 лютого 1931 р., 14 арк.

124. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1848. Статут єврейського товариства «Маккабі» в Колках, 11 липня 1931 р., 2 арк.

125. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1852. Переписка з Міністерством релігії і народної освіти про проведення екзаменів з польської мови у зв'язку із виборами равинів і підравинів в гмінах. Заяви кандидатів на равинів. Свідоцтва про здачу екзаменів, 28 січня 1931 р. – 28 липня 1938 р., 352 арк.

126. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1853. Інформації повітових староств про діяльність релігійних парафій на території Волині, 11 липня 1931 р. – 15 січня 1938 р., 111 арк.

127. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1860. Статистичні дані про кількість членів релігійних сект на території воєводства, 6 травня 1931 р. – 2 грудня 1931 р., 20 арк.

128. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1861. Статистичні дані про кількість релігійних сект на Волині, 2 грудня 1931 р., 13 арк.

129. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1899. Звіт і переписка із староствами про роботу товариства польського театру на Волині, 16 листопада 1931 р. – 2 травня 1933 р., 23 арк.

130. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1972. Інтерпеляція послів Українського клубу про повстання селян на Поліссі та Волині, 15 листопада 1932 р. – грудень 1932 р., 15 арк.

131. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 1994. Варшавські інформаційні бюлетні. «Українські відомості», 27 жовтня 1932 р. – 10 березня 1933 р., 170 арк.

132. **Державний архів Волинської області, м. Луцьк**
Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 9.
Спр. 1999. Звіт відділу безпеки Волинського воєводського управління про діяльність політичних партій, існуючих на Волині, квітень 1932 р., 46 арк.
133. **Державний архів Волинської області, м. Луцьк**
Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 9.
Спр. 2040. Переписка з Дубенським повітовим староством про реєстрацію релігійного товариства євангельських християн в Постникові, Дубенського повіту, 6 лютого 1932 р. – 25 вересня 1937 р., 19 арк.
134. **Державний архів Волинської області, м. Луцьк**
Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 9.
Спр. 2320. Інформаційні повідомлення повітових староств про діяльність членів УНДО, 22 лютого 1933 р. – 24 березня 1933 р., 66 арк.
135. **Державний архів Волинської області, м. Луцьк**
Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 9.
Спр. 2352. Статут «Волинського польсько-чехословацького товариства». Переписка з повітовим староством про реєстрацію статуту, 30 вересня 1933 р. – 28 вересня 1934 р., 21 арк.
136. **Державний архів Волинської області, м. Луцьк**
Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 9.
Спр. 2356. Переписка з Луцьким повітовим староством про реєстрацію статуту «Товариства розповсюдження театральної культури на Волині», м. Луцьк, 10 жовтня 1933 р. – 5 червня 1937 р., 28 арк.
137. **Державний архів Волинської області, м. Луцьк**
Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 2603. Звіт-монографія про діяльність і організаційний стан ОУН на Волині, 1 січня 1934 р., 89 арк.

138. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 2631. Переписка з Луцьким повітовим староством про реєстрацію. Статут товариства «Розповсюдження театральної культури в Луцьку», 16 грудня 1934 р. – 7 травня 1935 р., 51 арк.

139. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 2891. Звіт-монографія про ОУН (Організація українських націоналістів) на Волині за 1935 р., б/д, 10 арк.

140. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 2897. Інформації повітових староств про арешт осіб, підозрюваних у приналежності до ОУН і про євангельський рух серед українців, 12 липня 1935 р. – 6 листопада 1935 р., 21 арк.

141. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 2917. Інформація Міністерства внутрішніх справ про роботу «Кампанії католицької віри», 2 травня 1936 р., 18 арк.

142. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 2956. Список німецьких організацій на території воєводства, 1935 р., 14 арк.

143. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 2967. Переписка з Міністерством внутрішніх справ і міністерством релігії та громадської освіти про службу в православній церкві польською, українською, російською мовами, 6 квітня 1935 р. – 20 січня 1938 р., 22 арк.

144. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 3251. Звіт про з'їзд старост Волинського воєводства від 24.01.1936, б/д, 17 арк.

145. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 3661. Інформація кураторіуму шкільного округу про антисемітські настрої серед польських школярів, про побиття єврейських дітей в Катербургу, 1 квітня 1936 р. – 23 липня 1936 р., 5 арк.

146. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 3662. Донесення старост про антисемітські виступи в повітах, 4 квітня 1936 р. – 13 червня 1937 р., 7 арк.

147. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 3665. Переписка з Рівненським староством про реєстрацію спортивного єврейського товариства «Хазмонеа» і статут товариства, 22 серпня 1936 р. – 2 грудня 1936 р., 8 арк.

148. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 3834. Списки кінотеатрів по повітах воєводства за 1936–1938 рр., 24 січня 1936 р. – 5 жовтня 1938 р., 79 арк.

149. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 3866. Переписка з повітовими староствами з питання будівництва нових шкіл і таємного навчання дітей чеських і німецьких колоністів на Волині, 31 січня 1936 р. – 19 листопада 1936 р., 64 арк.

150. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 3937. Статистичні дані про КПЗУ, націоналістичні партії та українські громадські організації на Волині, 11 вересня 1937 р., 15 арк.

151. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 4349. Звіт про роботу католицького товариства жінок, м. Луцьк, 1938 р., 6 арк.

152. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 4377. Списки українських товариств по повітах, 19 грудня 1938 р. – 17 січня 1939 р., 20 арк.

153. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 4380. Інформація повітових старост про облік в повітах євреїв німецького підданства, 25 листопада 1938 р. – 30 серпня 1939 р., 39 арк.

154. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 4381. Інформація повітових староств про діяльність єврейської організації товариства «Тарбут», 11 травня 1938 р. – 20 червня 1938 р., 35 арк.

155. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 4390. Переписка з повітовими староствами про діяльність комітету допомоги євреям, котрі виїхали до Німеччини, 19 жовтня 1938 р. – 12 січня 1939 р., 23 арк.

156. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 4419. Монографія про східно-слов'янський церковний обряд на території Віленського воєводства, 7 червня 1938 р., 33 арк.

157. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 4634. Інструкція повітових староств про проведення політики польської держави щодо Волині, лютий 1939 р., 26 арк.

158. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 4671. Програма польської державної політики на Волині, 1939 р., 18 арк.

159. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 4858. Статистичні дані про кількість землі, що перебуває у власності приватних осіб і церков на території воєводства, б/д, 9 арк.

160. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9 а.

Спр. 161. Переписка з повітовими староствами про чисельність та рід занять населення чеської національності, котре проживає на території воєводства, 4 жовтня 1926 р. – 27 липня 1927 р., 59 арк.

161. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9 а.

Спр. 228. Інформації воєводських управлінь і повітових староств Волинського воєводства про діяльність німецьких організацій, 27 вересня 1927 р. – 22 грудня 1928 р., 31 арк.

162. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9 а.

Спр. 336. Висловлювання сенатора Даля Лазаря про економічне та політичне становище євреїв на Волині, березень 1929 р., 5 арк.

163. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9 а.

Спр. 349 а. Звіт воєводи про загальне становище у воєводстві і діяльність воєводського управління за 1930 р., б/д, 36 арк.

164. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9 а.

Спр. 354 а. Статут «Німецького культурно-господарського союзу в Польщі», 19 травня 1930 р., 5 арк.

165. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9 а.

Спр. 417. Звіти Луцького повітового старости про політичне життя національних меншин в повіті, 12 лютого 1932 р. – 29 лютого 1932 р., 38 арк.

166. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9 а.

Спр. 495. Монографія про діяльність УНДО на Волині. Проект програми УНДО, липень 1935 р., 49 арк.

167. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921 – 1939 рр.

оп. 9 а.

Спр. 612. Переписка з Луцьким повітовим староством про реєстрацію «Воєводського союзу загородової шляхти на Волині» Статут союзу, 22 листопада 1938 р. – 14 січня 1939 р., 12 арк.

168. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921 – 1939 рр.

оп. 9 а.

Спр. 698. Інформації воєводи про ізоляцію Волині від комуністичних впливів зовні, жовтень 1931 р., 9 арк.

169. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921 – 1939 рр.

оп. 9 а.

Спр. 789. Оперативні дані про внутрішньополітичну ситуацію на території Волинського воєводства, 28 березня 1924 р. – 30 листопада 1925 р., 52 арк.

170. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921 – 1939 рр.

оп. 9 а.

Спр. 1005. Інформації про секту євангелістів, 10 серпня 1934 р. – 4 вересня 1939 р., 62 арк.

171. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921 – 1939 рр.

оп. 9 а.

Спр. 1076. Дані про діяльність політичних партій, вересень 1938 р., 32 арк.

172. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 60. Українська парламентарна репрезентація Волині. 1921 – 1939 рр.
оп. 1.

Спр. 1. Заяви, листи послу Певному Петру про сприяння надання роботи, відкриття українських шкіл, службу українською мовою, 3 травня 1931 р. – 20 березня 1933 р., 214 арк.

173. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 60. Українська парламентарна репрезентація Волині. 1921 – 1939 рр.
оп. 1.

Спр. 3. Листування з окружним управлінням ВУО про проведення дня пам'яті Пілсудського, Петлюри, Шевченка, з послом Тимошенко, про гурток «Спокій» у Варшаві, про IV з'їзд укр. політ. Еміграції, протокол засідання Президії комітету дня пам'яті С. Петлюри від 31 травня 1937 року, 25 січня 1936 р. – 29 грудня 1937 р., 275 арк.

174. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 60. Українська парламентарна репрезентація Волині. 1921 – 1939 рр.
оп. 1.

Спр. 10. Промова посла С. Козицького в сеймовій освітній комісії 23 квітня 1923 р. (про звільнення українських вчителів, заміну їх поляками, скарги жителів сіл), 23 квітня 1923 р. – 28 квітня 1923 р., 29 арк.

175. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 62. Луцький відділ Російського благодійного товариства в Польщі.
1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 2. Протоколи громад зібрань членів Р.Д.Т. (Російського добродійного товариства в Луцьку), 1 серпня 1925 р. – 12 лютого 1927 р., 105 арк.

176. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 62. Луцький відділ Російського благодійного товариства в Польщі.
1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 7. Протоколи засідання правління, громад зборів і ревізійної комісії РДТ в Луцьку, 11 жовтня 1936 р. – 20 березня 1937 р., 97 арк.

177. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 70 Луцька державна гімназія ім. Т. Костюшка, м. Луцьк, Волинське воєводство. 1921 – 1939 рр.

оп. 1.

Спр. 34. Звіт про стан гімназії і кількість учнів у 1921 – 1922 рр., 1 липня 1921 р. – 30 червня 1922 р., 10 арк.

178. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 70 Луцька державна гімназія ім. Т. Костюшка, м. Луцьк, Волинське воєводство. 1921 – 1939 рр.

оп. 1.

Спр. 145. Статистичні звіти гімназії за 1924 – 1925 н.р., 10 липня 1924 р. – 11 листопада 1925 р., 27 арк.

179. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 70 Луцька державна гімназія ім. Т. Костюшка, м. Луцьк, Волинське воєводство. 1921 – 1939 рр.

оп. 1.

Спр. 225. Циркуляри куратора Волинського шкільного округу про вивчення української мови в державних гімназіях, 9 серпня 1927 р. – 5 вересня 1927 р., 4 арк.

180. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 70 Луцька державна гімназія ім. Т. Костюшка, м. Луцьк, Волинське воєводство. 1921 – 1939 рр.

оп. 1.

Спр. 316. Статистичний звіт гімназії за 1930–1931 н.р., 16 квітня 1930 р. – 31 серпня 1931 р., 9 арк.

181. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 70 Луцька державна гімназія ім. Т. Костюшка, м. Луцьк, Волинське воєводство. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 436. Статистичний звіт гімназії за 1935–1936 н.р., б/д, 10 арк.

182. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 71 Луцька приватна змішана гімназія ім. Г. Коллонтая, м. Луцьк.
1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 35. Меморіал про діяльність семінарії, 1927 р., 4 арк.

183. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 71 Луцька приватна змішана гімназія ім. Г. Коллонтая, м. Луцьк.
1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 66. Статистичні звіти про діяльність семінарії і школи за
1929–1931 роки, б/д, 19 арк.

184. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 71 Луцька приватна змішана гімназія ім. Г. Коллонтая, м. Луцьк. 1921 –
1939 рр.

оп. 1.

Спр. 82. Меморіал про учительську семінарію. Статистичні дані про
національний склад учнів семінарії і школи за 1930–1931 н.р., 1930–1935 рр.,
6 арк.

185. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 71 Луцька приватна змішана гімназія ім. Г. Коллонтая, м. Луцьк. 1921 –
1939 рр.

оп. 1.

Спр. 86. Статут Товариства учителів середніх і вищих навчальних
закладів, 7 листопада, 10 арк.

186. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 71 Луцька приватна змішана гімназія ім. Г. Коллонтая, м. Луцьк.
1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 142. Статистичні дані про кількість учнів семінарії, гімназії, школи із вказанням віросповідання станом на 20 березня 1934 р. Обов'язки учнів семінарії, 1934 р., 2 арк.

187. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 72. Луцька російська гімназія Луцького відділу російського благодійного товариства в Польщі. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 1. Шкільні свідоцтва учнів, 1927–1937 рр., 47 арк.

188. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 73. Луцька українська гімназія. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 4. Статистичні дані про соціальний стан, вік і місце проживання учнів гімназії; навчальний план, списки учителів, службовців і робітників гімназії на 1922–1923 навчальний рік, б/д, 4 арк.

189. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 73. Луцька українська гімназія. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 26. Шкільні свідоцтва, атестати зрілості учнів гімназії за 1929–1933 роки, б/д, 26 арк.

190. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 77. Головне управління товариства розповсюдження театральної культури на Волині, м. Луцьк. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 3. Звіт про діяльність Волинського театру за 1934–1935 роки, б/д, 14 арк.

191. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 77. Головне управління товариства розповсюдження театральної культури на Волині, м. Луцьк. 1921 – 1939 рр.

оп. 1.

Спр. 4. Звіт про діяльність Волинського театру за 1936–1937 роки, б/д, 10 арк.

192. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 77. Головне управління товариства розповсюдження театральної культури на Волині, м. Луцьк. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 5. Звіт про діяльність товариства по розповсюдженню театральної культури на Волині за 1934–1935 роки, б/д, 7 арк.

193. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 84. Український кооперативний кінотеатр (кооператив з обмеженою відповідальністю). 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Статут кооперативного українського кінотеатру, м. Луцьк, 21 грудня 1928 р., 7 арк.

194. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 84. Український кооперативний кінотеатр (кооператив з обмеженою відповідальністю). 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 2. Переписка з українським кооперативним банком на Волині, з товариством «Сільський господар» та ін. про діяльність, 14 травня 1929 р. – 21 березня 1930 р., 70 арк.

195. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 198. Головна управа Волинського українського об'єднання. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 3. Статут «Союзу українок», статут Волинського видавничого товариства «Лучеськ». Інструкції і розпорядження окружної управи ВУО. Списки нерухомого майна Луцького православного братства Св. Хреста. Списки доходів православних приходів на Волині, 10 червня 1931 р. – 19 травня 1937 р., 103 арк.

196. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 198. Головна управа Волинського українського об'єднання. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 19. Матеріали надзвичайного крайового з'їзду ВУО (переписка, промови, рішення). Списки керівників ВУО на Волині, 1 жовтня 1937 р. – 8 грудня 1937 р., 99 арк.

197. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 200. Волинське українське театральне товариство. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Протоколи зібрань, списки членів, звіти товариства театру, 31 серпня 1932 р. – 12 травня 1939 рр.), 89 арк.

198. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 200. Волинське українське театральне товариство. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 2. Список членів товариства і копії вихідних листів, 1 січня 1933 р. – 24 березня 1933 р., 65 арк.

199. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 286. Луцька єврейська релігійна гміна. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 33. Протоколи засідань «Ради гміни», 5 січня 1930 р. – 30 грудня 1931 р., 76 арк.

200. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 286. Луцька єврейська релігійна гміна. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 34. Протоколи засідань «Ради гміни», 24 жовтня 1930 р. – 30 квітня 1938 р., 20 арк.

201. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 296. Німецька кірха. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 2. Переписка з сенатором Візнером про діяльність партії «Представництво німців на Волині», 20 березня 1936 р. – 27 серпня 1937 р., 83 арк.

202. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 296. Німецька кірха. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 23. Дані по обліку початкових шкіл і переписка з Луцьким шкільним інспекторатом про їх роботу, 28 березня 1928 р. – 13 квітня 1935 р., 387 арк.

203. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 296. Німецька кірха. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 29 Статут і переписка з Волинським окружним кураторіумом про роботу польсько-німецької семирічної школи в Луцьку, 10 жовтня 1933 р. – 26 липня 1934 р., 11 арк.

204. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 296. Німецька кірха. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 32. Статут німецьких спортивних клубів «Крафт» и «Фрогзін», 4 травня 1934 р. – 13 жовтня 1934 р., 31 арк.

205. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 296. Німецька кірха. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 46. Щоденник Луцької німецької приватної школи за 1937 рік, 1936–1937 рр., 76 арк.

206. Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 296. Німецька кірха. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 55. Переписка Волинського воєводи з консистором евангелістсько-аугсбургського управління про зняття з роботи Клейндніста – пастора німецької кірхи міста Луцька, 22 вересня 1938 р. – 22 грудня 1938 р., 16 арк.

207. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 71. Дані про кількість єврейських гмін і єврейського населення, котре проживає на території Рівненського повіту, 17 вересня 1925 р. – 26 жовтня 1925 р., 6 арк.

208. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 18.

Спр. 406. Заяви приватних осіб про видачу дозволів на відкриття театрів, типографій, організацію вечорів, зборів тощо, 2 січня 1921 р. – 27 травня 1922 р., 412 арк.

209. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 18.

Спр. 409. Заяви різних товариств і дозволи староства на організацію художніх постановок, вечорів, танців та інше, 12 січня 1921 р. – 19 грудня 1924 р., 241 арк.

210. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 18.

Спр. 410. Заяви приватних осіб про видачу дозволів на відкриття театрів, типографій, організацію вечорів, зборів, інше, 3 лютого 1921 р. – 18 грудня 1922 р., 298 арк.

211. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919 – 1939 рр.

оп. 18.

Спр. 1599. Характеристики релігійних сект, що діють на території повіту, 26 лютого 1929 р. – 27 травня 1929 р., 28 арк.

212. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919 – 1939 рр.

оп. 18.

Спр. 1600. Переписка з постерунками державної поліції з питань релігійного культу, 12 березня 1929 р. – 28 серпня 1934 р., 202 арк.

213. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 18.

Спр. 1605. Інформація Волинського воєводського управління державної поліції про суспільно-політичне становище на території повіту, 8 травня 1929 р. – 26 липня 1929 р., 145 арк.

214. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 18.

Спр. 1606. Інформація Волинського воєводського управління державної поліції про суспільно-політичне становище на території повіту, 12 червня 1929 р. – 6 жовтня 1930 р., 112 арк.

215. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 19.

Спр. 56. Директиви Волинського воєводського управління про встановлення контролю над діяльністю американської місії методистів (1921 р.), 30 червня 1921 р. – 17 серпня 1921 р., 7 арк.

216. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919 – 1939 рр.

оп. 20.

Спр. 309. Спостережна справа за діяльністю Волинського об'єднання театрів і народних хорів в м. Рівне, 24 листопада 1930 р. – 24 листопада 1931 р., 15 арк.

217. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 20.

Спр. 697. Спостережна справа за діяльністю Єврейського товариства розповсюдження освіти серед євреїв в м. Рівне, 22 листопада 1929 р. – 20 липня 1937 р., 44 арк.

218. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919 – 1939 рр.

оп. 20.

Спр. 700. Спостережна справа за діяльністю єврейського товариства «Театр просвітництва» в м. Рівне, 14 лютого 1930 р. – 25 квітня 1936 р., 43 арк.

219. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919 – 1939 рр.

оп. 20.

Спр. 707. Спостережна справа за діяльністю єврейського культурно-освітнього товариства «Талмуд-Тора» в м. Рівне, 27 квітня 1931 р. – 1 липня 1938 р., 51 арк.

220. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919 – 1939 рр.

оп. 20.

Спр. 711. Спостережна справа за діяльністю товариства «Шуль-Культ» в с. Межиріч, 22 вересня 1930 р. – 11 жовтня 1937 р., 46 арк.

221. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919 – 1939 рр.

оп. 20.

Спр. 732. Спостережна справа за діяльністю єврейської бібліотеки при єврейському культурно-освітньому товаристві «Гарбут» в м. Рівне, 25 червня 1923 р. – 8 лютого 1939 р., 47 арк.

222. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 20.

Спр. 749. Спостережна справа за діяльністю єврейського культурно-освітнього товариства «Ябне» в Рівному, 30 січня 1931 р. – 1 квітня 1939 р., 27 арк.

223. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 20.

Спр. 840. Спостережна справа за діяльністю українського літературно-драматичного товариства ім. Лесі Українки в м. Рівне, 6 грудня 1927 р. – 26 квітня 1935 р., 65 арк.

224. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 20.

Спр. 842. Спостережна справа за діяльністю товариства «Українська школа» в Рівному, 28 жовтня 1931 р. – 31 грудня 1938 р., 34 арк.

225. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 20.

Спр. 913. Спостережна справа за діяльністю організації чеської «Матиці шкільної» в Новокраїві Бугринської гміни, 12 січня 1925 р. – 17 лютого 1938 р., 34 арк.

226. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 20.

Спр. 916. Спостережна справа за діяльністю організації чеської «Матиці шкільної» в м. Рівне, 23 березня 1925 р. – 16 травня 1938 р., 47 арк.

227. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 20.

Спр. 918. Спостережна справа за діяльністю організації чеської «Матиці шкільної» в с. Квасилів Рівненської гміни, 9 лютого 1925 р. – 5 березня 1937 р., 23 арк.

228. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.
оп. 20.
Спр. 923. Спостережна справа за діяльністю організації чеської «Матиці шкільної» в с. Підцурків, Дятковичської гміни, 28 листопада 1929 р. – 4 квітня 1938 р., 22 арк.
229. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919 – 1939 рр.
оп. 20.
Спр. 927. Спостережна справа за діяльністю чехословацького Народного об'єднання в Польщі, 10 жовтня 1928 р. – 27 травня 1935 р., 62 арк.
230. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.
оп. 20.
Спр. 930. Загальна інформація про життя і діяльність чехів в Рівненському повіті, 7 жовтня 1926 р. – 16 березня 1931 р., 98 арк.
231. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.
оп. 20.
Спр. 934. Спостережна справа за діяльністю Російського добродійного товариства, 29 березня 1923 р. – 13 лютого 1939 р., 158 арк.
232. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.
оп. 20.
Спр. 935. Спостережна справа за діяльністю російської меншини в Польщі, «Російського народного об'єднання» і «Російських монархістів», 30 листопада 1926 р. – 27 грудня 1933 р., 271 арк.
233. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 156. Здолбунівське повітове староство. 1921–1939 рр.
оп. 2.
Спр. 87 – Р. Протоколи зборів «Польського клубу» в Здолбунові, 4 серпня 1925 р. – 1 лютого 1928 р., 9 арк.

234. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 156. Здолбунівське повітове староство. 1921–1939 рр.
оп. 2.
Спр. 116 – Р. Протоколи зборів і звіти про діяльність чеського спортивного товариства «Сокул» в с. Гульча-Чеська, травень 1927 р. – 22 березня 1938 р., 20 арк.
235. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 156. Здолбунівське повітове староство. 1921 – 1939 рр.
оп. 2.
Спр. 123. Статут товариства «Клуб Чеський» в Гульчі-Чеській, 1928 р., 6 арк.
236. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 156. Здолбунівське повітове староство. 1921 – 1939 рр.
оп. 2.
Спр. 167 – Р. Відомості староства про діяльність театральних колективів, що діють на території повіту, 22 квітня 1931 р. – 1 травня 1939 р., 62 арк.
237. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 156. Здолбунівське повітове староство. 1921–1939 рр.
оп. 2.
Спр. 182. Рапорти про суспільно-політичне становище на території повіту, 5 січня 1932 р. – 22 березня 1939 р., 225 арк.
238. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 156. Здолбунівське повітове староство. 1921–1939 рр.
оп. 7.
Спр. 1. Монографія Здолбунівського повіту, 1936 р., 40 арк.
239. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 156. Здолбунівське повітове староство. 1921–1939 рр.
оп. 8.
Спр. 3. Статут добровільного пожежного товариства і листування з Волинським воєводським управлінням (Завидів Чеський), 30 липня 1925 р., 18 арк.

240. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 225. Повітовий комітет «Євреї Волині – Армії Польській». 1933–1935 рр.
оп. 1.

Спр. 1. Листування з Горохівським комітетом про збір коштів серед населення для озброєння Армії Польської. Переписка, 1933–1935 гг., 24 арк.

241. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 225. Повітовий комітет «Євреї Волині – Армії Польській». 1933–1935 рр.
оп. 1.

Спр. 4. Листування з Луцьким комітетом по збору коштів на озброєння польської армії, 1933–1934 рр., 14 арк.

242. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 478. Українська парламентська репрезентація Волині, м. Рівне.
1933–1937 рр.
оп. 1.

Спр. 1. Тексти промов депутата Сейму С. Скрипника на засіданні бюджетної комісії по обговоренню бюджету Міністерства внутрішніх справ, 19 грудня 1933 р. – 25 січня 1935 р., 17 арк.

243. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 478. Українська парламентська репрезентація Волині, м. Рівне. 1933 –
1937 рр.
оп. 1.

Спр. 2. Скарги прихожан с. Княгиніни Дубенського повіту на священика Гайденка Федора, обвинувачуваного в п'янстві та аморальній поведінці, 10 березня 1936 р. – 18 квітня 1936 р., 4 арк.

244. Державний архів Рівненської області, м. Рівне

Ф. 478. Українська парламентська репрезентація Волині, м. Рівне.
1933–1937 рр.
оп. 1.

Спр. 3. Меморіали Раді Міністрів Польщі про політичне та економічне становище українського населення Волині, 1937 р., 31 арк.

245. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 479. Волинське українське об'єднання, м. Рівне. 1930–1938 рр.
оп. 1.
Спр. 1. Статут товариства «Рівенський боян», 1930 р., 8 арк.
246. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 479. Волинське українське об'єднання, м. Рівне. 1930–1938 рр.
оп. 1.
Спр. 2. Листи адресовані послу польського сейму Степану Скрипнику, 1930 р. – 21 вересня 1938 р., 71 арк.
247. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 479. Волинське українське об'єднання, м. Рівне. 1930–1938 рр.
оп. 1.
Спр. 7. Декларація членів Управління про політичне та економічне становище українського населення на Волині, 1938 р., 6 арк.
248. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 479. Волинське українське об'єднання, м. Рівне. 1930–1938 рр.
оп. 1.
Спр. 8. Інтерпеляція Посла С. Скрипника до Пана Голови Ради Міністрів Р. П. у справі неврегульованого дотепер правного становища Православної Церкви в Польщі, 1938 р., 8 арк.
249. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 479. Волинське українське об'єднання, м. Рівне. 1930–1938 рр.
оп. 1.
Спр. 9. Стату українського спортивного клубу в місті Рівне, б/д, 6 арк.
250. **Державний архів Рівненської області, м. Рівне**
Ф. 481. Український клуб «Рідна хата» у м. Рівне. 1932–1934 рр.
оп. 1.
Спр. 1. Переписка з дирекцією української гімназії, редакцією журналу «Русское слово» та ін. про надання приміщень, 5 жовтня 1932 р. – 30 липня 1937 р., 11 арк.

251. **Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль**
Ф. 131. Кременецький ліцей. 1921–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 2. Інструкція про структуру ліцею, 10 лютого 1925 р., 21 арк.
252. **Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль**
Ф. 131. Кременецький ліцей. 1921–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 7. Річний звіт про роботу Кременецького ліцею за 1928/1929 навчальний рік, 1928–1929 рр., 10 арк.
253. **Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль**
Ф. 131. Кременецький ліцей. 1921–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 8. Річний звіт про роботу Кременецького ліцею за 1929–1930, 1929 р., 14 арк.
254. **Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль**
Ф. 131. Кременецький ліцей. 1921–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 9. Звіт про роботу Кременецького ліцею за 1932/1933 навчальний рік, 1933 р., 26 арк.
255. **Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль**
Ф. 131. Кременецький ліцей. 1921 – 1939 рр.
оп. 1.
Спр. 10. Річний звіт про роботу Кременецького ліцею за 1933/1934 навчальний рік, 1934 р., 16 арк.
256. **Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль**
Ф. 131. Кременецький ліцей. 1921–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 269. Річний звіт про роботу кременецького педагогічного училища за 1936/37 навчальний рік, 1936–1937 рр., 16 арк.

257. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. 148. Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець.
1921–1939 рр.

оп. 5.

Спр. 2. Постанови Волинського єпархіального зібрання представників духовенства і мирян 3–10 жовтня 1921 р. в Почаївській Лаврі, 1922 р., 12 арк.

258. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. 148. Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець.
1921–1939 рр.

оп. 5.

Спр. 170. Справа про розвиток сектантського руху в Любомльському повіті, 17 січня 1929 р. – 29 травня 1929 р., 16 арк.

259. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. 148. Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець.
1921–1939 рр.

оп. 5.

Спр. 171. Рапорти настоятелів парафій, окружних місіонерів про посилення впливу штундизму на населення і здійснені заходи по боротьбі з ним, 19 квітня 1920 р. – 15 вересня 1922 р., 67 арк.

260. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. 148. Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець.
1921–1939 рр.

оп. 5.

Спр. 178. Рапорти єпархіального місіонера Перетрухіна, окружних місіонерів про стан сектанства в повітах і проведених проповідях серед прихожан за збереження православної віри, 15 березня 1930 р. – 9 травня 1931 р., 15 арк.

261. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. 148. Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець.
1921–1939 рр.

оп. 5.

Спр. 191. Дані комітету про стан католицької пропаганди на території Волинської єпархії за 1938 р., лютий 1938 р. – вересень 1938 р.), 37 арк.

262. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. 148. Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець.
1921–1939 рр.

оп. 5.

Спр. 192. Рапорти священників про посилення пропаганди католицизму в парафіях і списки осіб, котрі прийняли римо-католицьку віру, 19 лютого 1938 р. – 25 липня 1939 р., 21 арк.

263. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. 148. Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець.
1921–1939 рр.

оп. 5.

Спр. 231. Дані, рапорти окружних благочинних і місіонерів про роботу місіонерських комітетів, про організацію протисектантських курсів, 12 липня 1923 р. – 12 січня 1925 р., 111 арк.

264. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. 232. Державна православна духовна семінарія Волинського шкільного округу. 1921–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 232. Статистичні дані про кількість викладачів, учнів семінарії; звіти опікунів I–IX класів за 1930/31 навчальний рік, 11 березня 1931 р. – 16 грудня 1931 р., 156 арк.

265. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. 237 Кременецький повітовий відділ Російського добродійного товариства в Польщі. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 11. Переписка з кременецьким повітовим староством, товариствами і підприємствами про проведення вистав, спектаклів та вуличних зборів на користь бідних, 10 липня 1928 р. – 4 квітня 1929 р., 112 арк.

266. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. 237 Кременецький повітовий відділ Російського добродійного товариства в Польщі. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 21. Переписка Кременецького відділу Російського добродійного товариства в Польщі з центральним правлінням товариства, російськими організаціями про його діяльність, 23 грудня 1934 р. – 6 квітня 1939 р., 120 арк.

267. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. 351 Кременецька українська гімназія. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 69. Списки учителів та учнів з розподілом по національності і статі української гімназії за 1923/24 навчальний рік, 1923–1924 рр, 15 арк.

268. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. 351 Кременецька українська гімназія. 1921–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 129. Коротка справка про організацію та роботу гімназії, 1928–1936 рр., 39 арк.

269. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. 351 Кременецька українська гімназія. 1921 –1939 рр.

оп. 1.

Спр. 294. Списки учнів української гімназії за 1935/36 навчальний рік, 1935 р., 14 арк.

270. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 1. Полесское воеводское управление. 1921–1939 гг.

оп. 2.

Д. 2019. Доклад референта Каменобродского Тадеуша о состоянии религии на территории Полесского воеводства, 1939 г., 14 л.

271. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 1. Полесское воеводское управление. 1921–1939 гг.

оп. 2.

Д. 2029. Заявления граждан деревни Яглевичи Косовского повета, перешедших в католическую веру и переписка с пинским православным епископом о передаче им церкви, 3 сентября – 6 ноября 1926 г., 13 л.

272. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 1. Полесское воеводское управление. 1921 – 1939 гг.

оп. 2.

Д. 2067. Циркуляр министерства вероисповеданий и образования о запрещении в Белоруссии устройства православных церквей и переписка с поветовыми старостами о предоставлении помещений для католических церквей и часовен, 28.10.1921 г. – 9.08.1922 г., 38 л.

273. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 1. Полесское воеводское управление. 1921–1939 гг.

оп. 2.

Д. 2080. Резолюция и протокол съезда украинского православного населения и духовенства в гор. Бресте и программа съезда Полеского православного духовенства в Пинске, 28–30.04.1927 г., 15 л.

274. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 1. Полесское воеводское управление. 1921–1939 гг.

оп. 2.

Д. 2086. Выписка из протокола заседания православного синода в Варшаве об оценке съезда украинского православного духовенства в Луцке, 19.03.–26.11.1927 г., 6 арк.

275. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 1. Полесское воеводское управление. 1921–1939 гг.

оп. 2.

Д. 2087. Статистические сведения о католических церквях, занимаемых православным духовенством и заявления граждан о возвращении церквей, 15.02.–30.09.1930 г., 44 л.

276. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 1. Полесское воеводское управление. 1921–1939 гг.

оп. 2.

Д. 2306. Циркуляр Президиума Полесского воеводского управления об организации евангелических религиозных гмин, статистические сведения о количестве православных, католических и др. церквей, религиозных сект и еврейских религиозных гмин в Полесском воеводстве, 17.10.1925 г., 8 л.

277. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 1. Полесское воеводское управление. 1921–1939 гг.

оп. 3.

Д. 1262. Статистические сведения о количестве православных церквей, потерявших свои земли и постройки за период 1914–1930, 17.12.1930–20.06.1931 гг., 87 л.

278. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 1. Полесское воеводское управление. 1921–1939 гг.

оп. 8.

Д. 248. Циркуляры и распоряжения Министерства внутренних дел, решения полесского воеводы, заявления граждан о выдаче разрешений на проведение спектаклей, открытие школ, танцев и др., списки спектаклей поставленных в Полесском воеводстве, 12.07.1926–22.12.1931 гг., 293 л.

279. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 1. Полесское воеводское управление. 1921–1939 гг.

оп. 10.

Д. 2305. Отчеты волынского и белостокского воеводы об общем религиозном настроении на территории, указанных воеводств, учетные карточки и характеристики политических взглядов и моральной устойчивости православного духовенства, 1933–1939 гг., 132 л.

280. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 1. Полесское воеводское управление. 1921–1939 гг.

оп. 10.

Д. 2325. Донесения Пинского поветового старосты о конференции католического духовенства в Пинске по вопросу о церковной унии и списки участников, 2.07.1931–5.01.1932 гг., 20 л.

281. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 1. Полесское воеводское управление. 1921–1939 гг.

оп. 10.

Д. 2328. Информации поветовых старост о религиозных обрядах на территории Полесского воеводства, 8.10.31–27.06.1932 гг., 49 л.

282. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 1. Полесское воеводское управление. 1921–1939 гг.

оп. 10.

Д. 2329. Информации Следственного отдела полиции, Камень-Каширского и Пинского поветовых старост о распространении униатской веры, 16.02.1932–15.01.1936 гг., 18 л.

283. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 2059. Полесская православная духовная консистория. 1921–1939 гг.

оп. 1.

Д. 6. Циркуляры и указы Синода польской автокефальной православной церкви и Полесской духовной консистории за 1929 год, 1929 г., 21 л.

284. Государственный архив Брестской области, г. Брест

Ф. 2059. Полесская православная духовная консистория. 1921–1939 гг.

оп. 1.

Д. 24. Указы Полесской духовной консистории и епархиального миссионерского комитета за 1930 г., 1930 г., 60 л.

285. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 9. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. 1921–1939.

Sygn. mikrof. 25514.

286. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 9. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. 1921–1939.
Sygn. k-674/28.

287. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 9. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. 1921–1939.
Sygn. IV/78.

288. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 9. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. 1921–1939.
Sygn. IV/79.

289. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 9. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. 1921–1939.
Sygn. IV/85.

290. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 9. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. 1921–1939.
Sygn. 938.

291. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 9. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. 1921–1939.
Sygn. 1037.

292. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 9. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Wydział narodowościowy.
1921–1939.
Sygn. 1077.

293. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Departament Polityczno-
Ekonomiczny, Wydział Prasowy 1921–1939.
Sygn. 25766.

294. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Organizacji
Międzynarodowych.
Sygn. 2238.

295. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Organizacji Międzynarodowych.

Sygn. 2241.

296. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Organizacji Międzynarodowych.

Sygn. 2242.

297. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Organizacji Międzynarodowych.

Sygn. 2272.

298. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Organizacji Międzynarodowych.

Sygn. 2275.

299. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Organizacji Międzynarodowych.

Sygn. 2347.

300. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Organizacji Międzynarodowych.

Sygn. 2348.

301. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Organizacji Międzynarodowych.

Sygn. 2350.

302. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Organizacji Międzynarodowych.

Sygn. 2862.

303. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Organizacji Międzynarodowych.

Sygn. 2863.

304. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Organizacji Międzynarodowych.

Sygn. 2870.

305. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Sygn. 9651.

306. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Sygn. 9903.

307. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Sygn. 9904.

308. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Sygn. 9905.

309. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Sygn. 9906.

310. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Sygn. 9907.

311. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Sygn. mikrof. B. 21577.

312. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Sygn. mikrof. B. 23019.

313. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
Sygn. mikrof. B. 22970.

314. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
Sygn. mikrof. B. 23144.

315. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
Sygn. mikrof. B. 23975.

316. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
Sygn. mikrof. B. 25770.

317. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
Sygn. mikrof. B. 25776.

318. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
Sygn. mikrof. B. 25782.

319. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
Sygn. mikrof. B. 25783.

320. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
Sygn. mikrof. B. 25784.

321. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
Sygn. mikrof. B. 25785.

322. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
Sygn. mikrof. B. 25786.

323. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Sygn. mikrof. B. 25790.

324. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939, Widział Szkolnictwa Powszechnego.

Sygn. 98.

325. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939, Widział Szkolnictwa Powszechnego.

Sygn. 162.

326. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939, Widział Szkolnictwa Powszechnego.

Sygn. 367.

327. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939, Widział Szkolnictwa Powszechnego.

Sygn. 416.

328. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939, Widział Szkolnictwa Powszechnego.

Sygn. 859.

329. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939, Widział Szkolnictwa Powszechnego.

Sygn. 987.

330. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939, Widział Szkolnictwa Powszechnego.

Sygn. 1048.

331. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939, Widział Szkolnictwa Powszechnego.

Sygn. 1442.

332. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939, Widział Szkolnictwa Powszechnego.

Sygn. 1444.

333. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939, Widział Szkolnictwa Powszechnego.

Sygn. 1446.

334. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 8. Prezydium Rady ministrów, Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów z lat 1921–1923.

Sygn. mikrof. 20188.

335. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 8. Prezydium Rady ministrów, Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów z lat 1921–1923.

Rkt. 24, t. 2.

336. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 8. Prezydium Rady ministrów, Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów z lat 1921–1923.

Rkt. 24, t. 6.

337. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 8. Prezydium Rady ministrów, Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów z lat 1921–1923.

Rkt. 24, t. 7.

338. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 8. Prezydium Rady ministrów, Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów z lat 1921–1923.

Rkt. 56, t. 1.

339. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 8. Prezydium Rady ministrów, Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów z lat 1921–1923.

Rkt. 56, t. 3.

340. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 8. Prezydium Rady ministrów, Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów z lat 1921–1923.

Rkt. 56, t. 7.

341. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 8. Prezydium Rady ministrów, Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów z lat 1921–1923.

Rkt. 56, t. 8.

342. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół Komitet do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Kraju.

Sygn. 1.

343. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 55. Towarzystwo straży kresowej. 1919–1921.

Sygn. mikrof. 48306.

344. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 55. Towarzystwo straży kresowej. 1919–1921.

Sygn. mikrof. 48402.

345. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 55. Towarzystwo straży kresowej. 1919–1921.

Sygn. mikrof. 48397.

346. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 55. Towarzystwo straży kresowej. 1919–1921.

Sygn. mikrof. 48399.

347. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 55. Towarzystwo straży kresowej. 1919–1921.

Sygn. mikrof. 48400.

348. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 55. Towarzystwo straży kresowej. 1919–1921.

Sygn. mikrof. 48405.

349. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 55. Towarzystwo straży kresowej. 1919–1921.

Sygn. mikrof. 48406.

350. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 55. Towarzystwo straży kresowej. 1919–1921.

Sygn. mikrof. 48408.

351. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 55. Towarzystwo straży kresowej. 1919–1921.

Sygn. mikrof. 48412.

352. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 55. Towarzystwo straży kresowej. 1919–1921.

Sygn. mikrof. 48413.

353. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 55. Towarzystwo straży kresowej. 1919–1921.

Sygn. mikrof. 48417.

354. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 55. Towarzystwo straży kresowej. 1919–1921.

Sygn. mikrof. 48423.

355. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 1181. Urząd Wojewódzki w Łucku. 1921–1939.

Sygn. 64.

356. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 1181. Urząd Wojewódzki w Łucku. 1921–1939.

Sygn. 65.

357. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 1181. Urząd Wojewódzki w Łucku. 1921–1939.

Sygn. 979/11.

358. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 1181. Urząd Wojewódzki w Łucku. 1921–1939.

Sygn. 277/ I-1, poz. 4.

359. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 1181. Urząd Wojewódzki w Łucku. 1921–1939.

Sygn. mikrof. 1800/1. Województwo Wołyńskie. Referat specjalny. – Warszawa, Luty 1936.

360. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 2009. Komenda Wojewódzka policji państwowej w Łucku. 1921–1939.

Sygn. 3.

361. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Dział Rękopisów

Józewski H. Opowieść o istnieniu. T. 2. Cz. 4. – «Wołyń», № akc. 3189.

362. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Dział Rękopisów

Materiały dotyczące województwa Wołyńskiego w latach 1926–1938, № akc. 431.

363. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Dział Rękopisów

Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego, № akc. 432, teczka 51.

364. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Dział Rękopisów

Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego, № akc. 432, teczka 54.

365. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Dział Rękopisów

Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego, № akc. 432, teczka 53.

366. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Dział Rękopisów

Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego, № akc. 432, teczka 83.

367. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Dział Rękopisów

Memoriał H. Józewskiego w sprawie kierunku polskiej polityki państwowej na Wołyniu. 1938 r., № akc. 1549.

368. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Dział Rękopisów

Sprawozdanie z podróży służbowej do województwa Wołyńskiego. 9.X.1926, № akc. 361.

369. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Dział Rękopisów

Sprawozdanie H. Józewskiego obrazujące sytuację Województwa Wołyńskiego, listopad 1935, № akcii 1549.

370. **Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Dział Rękopisów**

«Wołyń-czerwiec 1937». Sprawozdanie H. Józewskiego obrazuje sytuację Województwa Wołyńskiego, № акс. 1549.

II. Опубліковані документи

371. Голувко Т. Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах / Т. Голувко // Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців : антологія текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 108–120.
372. Бончковський В. Ми не є українофілами / В. Бончковський // Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців : антологія текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 145–151.
373. Дунін-Борковський П. Напрями програми польсько-українського зближення / П. Дунін-Борковський // Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців : антол. текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк). – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 120–131.
374. Зданович М. Польсько-українське питання / М. Зданович // Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців : антологія текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 131–145.
375. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. Т. 2 / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – 578 с.
376. Лозинський М. З Новим роком 1924. Теперішній стан будови Української держави і задачі західно-українських земель / М. Лозинський. – Женева : [б. в.], 1924. – 76 с.
377. Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців : антологія текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 440 с.

378. Правовое положение Святой Автокефальной Православной Церкви в Польше. Доклад I-му Поместному Собору Православной Церкви в Польше. – Варшава, 1931.
379. Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людности в Польщі : доклад виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку 5–6 червня 1927 р. / Арсен Річинський. – Луцьк : [б. в.], 1927.
380. Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі / С. Томашівський. – Львів : Ін-т дослідів національних справ у Варшаві, 1929. – 48 с.
381. Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів (1917–1923 рр.) / відп. ред. В. М. Корецький. – К. : Наук. думка, 1966. – 668 с.
382. Українська гімназія в Луцьку : спогади (1918–1939) / ред. та упоряд. Л. Токарук. – Луцьк : [б. в.], 1998. – 214 с .
383. Устав Русского благотворительного общества. – Варшава, 1924.
384. Bartoszewicz J. Zagadnienia polityki polskiej / Joachim Bartoszewicz. – Warszawa : Nakładem Tow. Wydawniczego PATRIA, 1929. – 30 s.
385. Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne kresów wschodnich dla Polski / Joachim Bartoszewicz. – Warszawa : Wydawnictwo Towarzystwa opieki nad Kresami, 1924. – 30 s.
386. Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka / R. Dmowski. – Warszawa : Społeczne Wydawnictwo GRUNWALD, 1989. – 119 s.
387. Dreszer Z. Sprawa mniejszości narodowych w Polsce a program państwowy demokracji / Z. Dreszer. – Warszawa, 1926. – 30 s.
388. Dreszer Z. Przyczynki do polityki szkolnej na Wołyniu // Głos prawdy. – № 130. – S. 136.
389. Dekret o obowiązku szkolnym // Dziennik Praw Państwa Polskiego (далі: D. Pr.P.P). – 1919. – № 14. – Poz. 147. – S. 192–197.
390. Dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim // D. Pr. P. P. – 1919. – № 14. – Poz. 185. – S. 280–285.

391. Dekret o zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królestwa Kongresowego // D. Pr. P. P. – 1919. – Nr. 14. – Poz. 175. – S. 252–255.
392. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: Dz. U. R. P.). – 1938. – № 88. – Poz. 597. – S. 1317–1326.
393. Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1938. – Z. 70.
394. Dunin-Borkowski P. Jeszcze o polityce na Wołyniu / P. Dunin-Borkowski // Biuletyn polsko-ukraiński (dalej: BP-U). – 1938. – № 40. – S. 434–435.
395. Dunin-Borkowski P. Wytyczne programu zbliżenia polsko-ukraińskiego / P. Dunin-Borkowski // BP-U. – 1931. – № 9. – S. 392–395.
396. Dunin-Borkowski P. Problem kordonu Sokalskiego / P. Dunin-Borkowski // BP-U. – 1938. – № 31. – S. 329–332.
397. Feliński M. Ukraińcy w izbach Ustawodawczych Polski odrodzonej / M. Feliński // Sprawy Narodowościowe (dalej: SN). – 1931. – № 6. – S. 566–600.
398. Gertych J. O program polityki kresowej / J. Gertych. – Warszawa : Nakładem tow. wyd. «Patria», 1932. – 146 s.
399. Grabski S. Z codziennych walk i rozważań / S. Grabski. – Poznań, 1923. – 167 s.
400. Grabski S. Z zagadnień polityki narodowo-państwowej / S. Grabski. – Warszawa, 1925. – 133 s.
401. Grabski S. Szkoła na Kresach Wschodnich / S. Grabski // Oświata Polska. – 1926. – Nr. 3 – S. 69–77.
402. Hołówko T. Kwestia narodowościowa w Polsce / T. Hołówko. – Warszawa, 1922. – 38 s.
403. Hołówko T. Minimalny program polityki polskiej we Wschodniej Galicji i na tzw. Kresach / T. Hołówko // Droga. – 1924. – № 10. – S. 13–17.

404. Hołówko T. Metody i drogi sanacji stosunków we Wschodniej Galicji i województwach wschodnich / T. Hołówko // Droga. – 1926. – № 6–7. – S. 46–55.
405. Hunczak T. Ukraine and Poland in documents 1918–1922. – P. 1 / edited by Taras Hunczak. – New York ; Paris ; Sidnej ; Toronto, 1983. – 466 s.
406. Hunczak T. Ukraine and Poland in documents 1918–1922. – P. 2 / edited by Taras Hunczak. – New York ; Paris; Sidnej; Toronto, 1983. – 468 s.
407. Józewski H. Zamiast pamiętnika / Henryk Józewski // Zęszyty Historyczne. – 1982. – Z. 60.
408. Kęsik J. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na kresach wschodnich w latach 1937–1939 / J. Kęsik // Dzieje Najnowsze. – 1992. – Z. 1–2. – S. 180–194.
409. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów ; Warszawa, 1927.
410. Kornecki J. Zadania oświatowe na Kresach / J. Kornecki // Oświata Polska. – 1925. – № 2. – S. 107–115.
411. Kornecki J. Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w Polsce / J. Kornecki. – Warszawa, 1929. – 31 s.
412. Lewandowski J. Materiały Ministerstwa Spraw Wojskowych o polityce narodowościowej wojska w latach trzydziestych / J. Lewandowski // Zęszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. Seria Historyczna. – 1963. – № 8. – S. 83–105.
413. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym / Cz. Madajczyk // Dzieje Najnowsze. – 1972. – Z. 3. – S. 136–159.
414. Mały Rocznik Statystyczny. 1930. – Warszawa : Główny urząd Statystyczny RP, 1930. – 172 s.
415. Mały Rocznik Statystyczny. 1931. – Warszawa : Główny urząd Statystyczny RP, 1931. – 168 s.
416. Mały Rocznik Statystyczny. 1933. – Warszawa : Główny urząd Statystyczny RP, 1933. – 184 s.

417. Mały Rocznik Statystyczny. 1937. – Warszawa : Główny urząd Statystyczny RP, 1937. – 401 s.
418. Mały Rocznik Statystyczny. 1938. – Warszawa : Główny urząd Statystyczny RP, 1938. – 406 s.
419. Mały Rocznik Statystyczny. 1939. – Warszawa : Główny urząd Statystyczny RP, 1939. – 425 s.
420. Mech W. Wybory do ciał ustawodawczych w województwie Wołyńskim w roku 1928 / W. Mech. – Łuck, 1928.
421. Łuck w świetle cyfr i faktów. – Łuck, 1925.
422. Mniejszości narodowe w Polsce w świetle raportu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z lat 1928–1930 / oprac. Dariusz Matelski // Sprawy Narodowościowe. – 1996. – Z. 2. – S. 165–202.
423. Monografia stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskim. – Łuck, 1936. – 152 s.
424. Organizacja oświaty pozaszkolnej w okręgu szk. Wołyńskim w latach 1929/30 i 1930/31 (dodatek do Dziennika Urzędowego Kuratorjum O.S.W. za listopad r.1931) – Łuck : Wydawnictwo wojew. komisji oświaty pozaszkolnej przy kuratorjum O.S.W, 1931. – 49 s.
425. Organizacja oświaty pozaszkolnej w okręgu szk. Wołyńskim w latach 1931/32 i 1932/33 (dodatek do Dziennika Urzędowego Kuratorjum O.S.W. za październik r.1933) – Łuck : Wydawnictwo wojew. komisji oświaty pozaszkolnej przy kuratorjum O.S.W, 1933. – 50 s.
426. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. – T. XXIII.
427. Podhórski B. Zagadnienia społeczeństwa i Państwa Polskiego na Wołyniu / B. Podhórski. – Poznan, 1938.
428. Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej. Dokumenty do dziejów Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej (Wstęp i opracowanie naukowe Wojciech Śleszyński). – Białystok ; Kraków : Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku. AVALON, 2009. – 262 S.

429. Polska Macierz Szkolna na Wołyniu. – Równe : Wyd. Wołyńskiego Zarządu Wojewódzkiego Polskiej Macierzy Szkolnej, 1938. – 61 c.
430. Program Związku Ludowo-Narodowego, Warszawa, 27 października 1919 // Druga Rzeczpospolita. Wybór dokumentów / pod red. A. Łuczaka, J. R. Szaflika. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1988. – 484 s.
431. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania II (1923). – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1924.
432. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania IV (1925/1926). – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927.
433. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania V (1927). – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927.
434. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw Poznańskiego, pomorskiego i Śląskiego // Dz. U. R. P. – 1927. – № 91. – Poz. 818. – S. 1276–1281.
435. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenie publicznego z dnia 24 października 1930 r. // Dz. U. R. P. – 1930. – № 75. – Poz. 592, 593. – S. 945–951.
436. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenie publicznego z dnia 9 września 1931 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Skarbu w sprawie gospodarki finansowej gmin wyznaniowych żydowskich // Dz. U. R. P. – 1931. – № 89. – Poz. 698. – S. 1462–1465.
437. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw Poznańskiego, pomorskiego i Śląskiego. // Dz. U. R. P. – 1927. – № 91. – Poz. 818. – S. 1276–1281.
438. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie zaprowadzenia nauki uzupełniającej w myśl dekretu o obowiązku

- szkolnym z dnia 7 lutego 1919 r. // Dz. U. R. P. – 1919. – № 79. – Poz. 443. – S. 826.
439. Rudnicki-Kedryn I. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich / I. Rudnicki-Kedryn // Biuletyn polsko-ukraiński (далі: BP-U). – 1936. – № 25. – 21 czerwca. – S. 257–258
440. Rybarski R. Naród, jednostka i klasa / R. Rybarski. – Warszawa, 1926. – 276 s.
441. Sprawozdanie stenograficzne z 3 posiedzenia Sejmu II kadencji. – 29 III 1928. – Łam 9–11.
442. Sprawozdanie stenograficzne z 3 posiedzenia Sejmu II kadencji. – 29 III 1928. – Łam 65–67.
443. Sprawozdanie stenograficzne z 3 posiedzenia Sejmu II kadencji. – 29 III 1928. – Łam 71.
444. Sprawozdanie stenograficzne z 62 posiedzenia Sejmu II kadencji. – 5 XII 1929. – Łam 75–82.
445. Sprawozdanie stenograficzne z 3 posiedzenia Sejmu RP III kadencji. – 16 XII 1930. – Łam 90–92.
446. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za listopad-grudzień 1928 r., Warszawa, 1929.
447. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczeń, luty i marzec 1929 r., Warszawa, 1929.
448. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za kwiecień, maj i czerwiec 1929 r., Warszawa, 1929.
449. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za I kwartał 1930 r., Warszawa, 1930.
450. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1931 r., Warszawa, 1931.
451. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za III kwartał 1931 r., Warszawa, 1931.
452. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za III kwartał 1933 r., Warszawa, 1933.

453. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1933 r.,
Warszawa, 1933
454. Srokowski K. Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich /
K. Srokowski. – Kraków, 1924. – 56 s.
455. Srokowski S. Podział administracyjny państwa a zagadnienie ustrojowe
polskiego Wschodu / S. Srokowski // Przegląd Współczesny. – T. 33. – № 98,
1930. – S. 366–367.
456. Srokowski S. Uwagi o kresach wschodnich / Stanisław Srokowski. –
Kraków, 1925. – 26 s.
457. Statystyka Rolna. – Warszawa, 1924.
458. Stpiczyński W. Pod znakiem realizacji praw mniejszości narodowych / W.
Stpiczyński // Głos prawdy. – 1924. – № 44. – S. 438–440.
459. Studnicki W. W sprawie stosunku politycznego Polski do jej ziem
wschodnich / W. Studnicki. – Warszawa, 1919. – 14 s.
460. Tomaszewski J. Memorial z 1938 r. w sprawie polityki państwa polskiego
wobec żydów / Jerzy Tomaszewski // Teki Archiwalne. T. 1. (1996). – S. 119–130.
461. Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukraina podpisany w Rydze dnia 18
marca 1921 r. // Dz. U. R. P. – 1921. – № 49. – Poz. 300. – S. 814–867.
462. Traktat między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i
stowarzyszonymi a Polska podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. //
Dz. U. R. P. – 1920. – № 110. – Poz. 728. – S. 1934–1946.
463. Ustawa konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. // Dz. U. R. P. – 1935. –
№ 30. – Poz. 227. – S. 497–508.
464. Ustawa z dnia 17 kwietnia 1936 r. o uboju zwierząt gospodarskich w
rzeźniach // Dz. U. R. P. – 1936. – № 29. – Poz. 237. – S. 528–529.
465. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska
Polskiego // Dz. U. R. P. – 1921. – № 4. – Poz. 17–18. – S. 38–41.
466. Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 r. O tymczasowym ustroju władz szkolnych //
Dz. U. R. P. – 1920. – № 50. – Poz. 304. – S. 872–873.
467. Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego
na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy

- o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. // Dz. U. R. P. – 1921. – № 16. – Poz. 93. – S. 216–217.
468. Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych // Dz. U. R. P. – 1922. – № 18. – Poz. 143. – S. 285.
469. Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. obudowie publicznych szkół powszechnych // Dz. U. R. P. – 1922. – № 18. – Poz. 144. – S. 286.
470. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r., zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa // Dz. U. R. P. – 1924. – № 79. – Poz. 766. – S. 1212–1214.
471. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa // Dz. U. R. P. – 1932. – № 38. – Poz. 389. – S. 640–645.
472. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych // Dz. U. R. P. – 1932. – № 33. – Poz. 343. – S. 545–546.
473. Uzdowski M. Kresy wschodnie a polska polityka państwowa / M. Uzdowski // Droga. – 1923. – № 1–2. – S. 20–23.
474. Wasilewski L. Zadania polskiej polityki narodowościowej / L. Wasilewski // Droga. – 1923. – № 4. – S. 20–28.
475. Wołyń – dokumenty CAW // Przegląd Wschodni. – 1997. – T. 4. – Z. 1.
476. Wybory komunalne w Województwie Wołyńskim w roku 1927. – Łuck, 1928.
477. Żebrowski R. Dzieje żydów w Polsce. Wybór tekstów źródłowych. 1918–1939 / Rafał Żebrowski. – Warszawa : Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, 1993. – 141 s.

III. Часописи

478. Волинское слово. – 1929. – № 1378. – 29 янв.
479. Воскресное чтение. – 1927. – № 26.
480. Українська Нива. – 1929. – № 24–25.
481. Українська Нива. – 1929. – № 27.
482. Українська Нива. – 1931. – № 14.

483. Українська Нива. – 1931. – № 22–23.
484. Українська Нива. – 1931. – № 24.
485. Українська Нива. – 1931. – № 30.
486. Українська Нива. – 1931. – № 38.
487. Українська Нива. – 1932. – № 22.
488. Українська Нива. – 1933. – № 28–29.
489. Українська Нива. – 1933. – № 34.
490. Українська Нива. – 1933. – № 38–39.
491. Українська Нива. – 1933. – № 42.
492. Українська Нива. – 1934. – № 9.
493. Українська Нива. – 1934. – № 14.
494. Українська Нива. – 1934. – № 16.
495. Українська Нива. – 1934. – № 31.
496. Українська Нива. – 1935. – № 27–28.
497. Українська Нива. – 1935. – № 37.
498. Українська Нива. – 1936. – № 13.
499. Dziennik Wołyński. – 1922. – № 176.
500. Krajanské listy. – 1938. – № 2.
501. Krajanské listy. – 1938. – № 34.
502. Krajanské listy. – 1939. – № 1.
503. Miesięcznik Diecezjalny Łucki. – 1932. – № 8–9.
504. Miesięcznik Diecezjalny Łucki. – 1934. – № 3.
505. Miesięcznik Diecezjalny Łucki. – 1938. – № 11–12.
506. Sprawy Narodowościowe. – 1927. – № 3.
507. Sprawy Narodowościowe. – 1931. – Z. 2–3.
508. Sprawy Narodowościowe. – 1936. – № 1–2.
509. Sprawy Narodowościowe. – 1935. – № 3–4.
510. Sprawy Narodowościowe. – 1939. – № 1–2.
511. Wiadomości Ukraińskie. – 1932. – 23 października.
512. Wołyń. – 1935. – № 15.

513. Wołyń. – 1935. – № 15.
514. Wołyń. – 1935. – № 36.
515. Wołyń. – 1936. – № 15.
516. Wołyń. – 1939. – № 24.
517. Życie Wolynia. – 1924. – № 16.

IV. Спеціальна література

518. Алексієвець Л. Зовнішньополітичні пріоритети Польщі міжвоєнної доби / Л. Алексієвець // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – 2001. – № 14. – С. 194–202.
519. Алексієвець Л. Основні етапи формування кордонів Польщі та захист польської національної державності в 1918–1926 рр. / Леся Алексієвець // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 1. – С. 145–161.
520. Алексієвець Л. Польща: міжнародні відносини у добу відродження 1918–1923 : монографія / Леся Алексієвець, Оксана Парнета. – Тернопіль : Астон, 2012. – 191 с.
521. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 рр. : монографія / Леся Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
522. Алексієвець Л. Реформа шкільної освіти і розбудова вищої школи Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) / Л. Алексієвець // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – 2003. – Вип. 1. – С. 207–211.
523. Алексієвець М. Український вектор у східній політиці Другої Речі Посполитої. Інкорпорація Східної Галичини та полонізація українців краю / М. Алексієвець, О. Парнета // Україна – Європа – Світ : міжнар. зб. наук.

- праць на пошану проф. М. М. Алексієвця / редкол. : Ю. М. Алексєєв, Л. М. Алексієвець, М. М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, 2011. – Вип. 5 : Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. У 2 ч. Ч. 2. – С. 155–170.
524. Альошина О. Положення та інституційне оформлення Православної церкви в Польщі у 20–30-х рр. ХХ ст. / О. А. Альошина // Гілея : наук. вісн.. – 2013. – Вип. 79. – С. 33–36.
525. Альошина О. А. Позиція громадських діячів щодо внутрішнього устрою Православної церкви на Волині у 20-х рр. ХХ ст. / О. А. Альошина // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIV. – С. 162–165.
526. Бабенко О. Новое о советско-польских отношениях 1924–1926 гг.: архивные материалы и современная историография / О. Бабенко // Россия и современный мир. – 2004. – № 4. – С. 161–169.
527. Бабенко О. В. Польша в системе международных отношений (1919–1939 гг.): анализ. обзор / О. В. Бабенко ; РАН. ИНИОН. Центр социол. науч.-информ. исслед. Отд. истории; отв. ред. Т. М. Фадеева. – М., 2011. – 82 с.
528. Баран З. А. Відродження і становлення Польської держави. 1918–1921 рр. : текст лекцій / З. А. Баран. – Львів : ЛДУ, 1995. – 52 с.
529. Білавич Г. Товариство «Рідна школа» (1881–1939 рр.) / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея–НВ, 1999. – 208 с.
530. Бородинська Л. Діяльність евангельських християн у Польщі (1918–1939 рр.) / Ліна Бородинська // Українське релігієзнавство : бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ. – 2009. – № 49. – С. 145–153.
531. Бородинська Л. Поширення ідей евангельських християн у православному і католицькому середовищі в умовах Другої Речі Посполитої / Л. Бородинська // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту / редкол. :

- Постоловський Р. М. (голов. ред.) [та ін.]. – Рівне : РВВ Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту, 2008. – Вип. 14 – С. 238–243.
532. Бородинська Л. Союз слов'янських громад євангельських християн: міжконфесійні відносини і боротьба за сферу впливу / Л. Бородинська // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту / редкол. : Постоловський Р. М. (голов. ред.) [та ін.]. – Рівне : РВВ Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту, 2008. – Вип. 13. – С. 62–66.
533. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.) / В. Борщевич – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 254 с.
534. Борщевич В. Т. Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція : монографія / В. Т. Борщевич ; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – 582 с.
535. Брегеда А. Ю. Основи політології : навч. посіб. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – К. : КНЕУ, 2000. – 312 с.
536. Бухало Г. «Просвіта» сяяла світло: сторінки історії Рівненської «Просвіти». 1917–1928, 1942–1944 рр. / Г. Бухало ; Рівненський краєзнавчий музей ; Обл. т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка. – Рівне : Держ. ред-вид. п-во, 1994. – 47 с.
537. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / Іван Васюта. – Львів : Каменярь, 2006. – 335 с.
538. Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до воз'єднання (1918–1939) / І. К. Васюта. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1978. – 220 с.
539. Василюк А. В. Реформи шкільної освіти в Польщі: історія й сучасність : монографія / А. В. Василюк ; Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 340 с.
540. Вабішчэвіч А. Нацыянальна-культурнае жыцце Заходняй Беларусі (1921–1939) : манаграфія / Аляксандр Вабішчэвіч – Брэст : БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2008. – 320 с.

541. Вабішчэвич А. Асвета ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / Аляксандр Вабішчэвич. – Брэст : Выдавництва БрДУ, 2004. – 116 с.
542. Вабішчэвіч А. Асветніцтва ў Заходняй Беларусі (1921–1939) Аляксандр Вабішчэвич // Беларускае Асветніцтва: вопыт тысячагоддзя : матэрыялы II Міжнароднага кангрэса, Мінск, 17–19 мая 2000 г. У 3 кн. Кн. 1 / рэдкал. А. І. Лугоўскі (гал. рэд.) ды інш. – Мінск : БДПУ імя М. Танка, 2000. – С. 76–80.
543. Вабішчэвіч А. Беларуска-польскія міжкультурныя адносіны ў 1919–1939 гг.: супярэчнасці і спробы іх вырашэння / Аляксандр Вабішчэвіч // Разнастайнасць моў і культур у кантэксце глабалізацыі : матэрыялы Міжнар. сімпозіума, Мінск, 9–10 ліп. 2002 г. У 2 кн. Кн. 2 / рэдкал. : А. Мальдзіс (гал. рэд.) і інш. – Мн. : БелСаЭС «Чарнобыль», 2003. – С. 189–194.
544. Вабішчэвіч А. Заходнебеларуская культура 1920–1930-х гадоў: стан і перспектывы захавання / Аляксандр Вабішчэвіч // Полякі, украінці, білорусі, літовці у міжвоеннай Польшы (1921–1939): зб. матэрыялаў Міжнар. наук. конф., Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р. / упорядн. Василь Футала. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 235–244.
545. Вабішчэвіч А. М. Культурна-асветніцкае жыццё нацыянальных меншасцей у Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) // Аляксандр Вабішчэвіч // Берасцейскі хранограф. – 2004. – Вып. 4. – С. 212–217.
546. Вабішчэвіч А. Польская адукацыя ў кантэксце заходнебеларускай рэчаіснасці 1920–30-х гг. / Аляксандр Вабішчэвіч // Acta Albaruthenica : Тэксты беларускія : зб. матэрыялаў навуковай канферэнцыі. – Мінск : УП «Тэхнапрынт», 2003. – Вып. 4. – С. 163–170.
547. Вабішчэвіч А. М. Рымска-каталіцкая царква і акаталічванне насельніцтва Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / Аляксандр Вабішчэвіч // Канфесіі на Беларусі: гісторыя, сучаснасць : зб. матэрыялаў міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Брэст, 7–8 кастрычніка 2004 г.). – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2005. – С. 12–16.

548. Вабішчэвіч А. М. Украінская прысутнасць у грамадска-палітычным і культурна-асветніцкім жыцці заходнебеларускіх зямель (1920–30-я гг.) / Аляксандр Вабішчэвіч // Беларусь-Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін : матэрыялы міжнароднай навук. канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003 г.) / рэдкал. : У. І. Навіцкі (гал. рэд.), М. П. Касцюк (нам. гал. рэд.) і інш. – Мінск : Інстытут гісторыі НАНБ, 2004. – С. 246–250.
549. Вабищевич А. Н. Из истории религиозной жизни западнорусских земель в 1920–30-е гг. : униатство на Полесье / А. Н. Вабищевич // Берасцейскі хранограф. – 2002. – Вып. 3. – С. 37–46.
550. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми і напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / С. В. Віднянський // Укр. іст. журн. – 2003. – № 2. – С. 39–55.
551. Від депортації до депортації (Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947) : дослідж., спогади, док. У 3 т. Т. 1 / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк. – Чернівці : Букрек, 2011. – 880 с.
552. Виздрік В. С. З історії українського шкільництва Галичини в міжвоєнний період / В. С. Виздрік // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». – 2011. – № 693. – С. 176–180.
553. Венгер А. Г. Реалізація національної політики в східних воєводствах Другої Речі Посполитої в галузі шкільництва на поч. 20-х рр. ХХ ст. / А. Венгер // Гуманіт. журн. – 2011. – № 3–4 (літо–осінь). – С. 211–215.
554. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 1. Іст. нариси / упоряд. О. Реснт. – К. : ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014. – 784 с.
555. Вертинский А. Четверть века без Родины (страницы минувшего) / А. Вертинский. – К. : Муз. Україна, 1989. – 139 с.
556. Вронський Ст. Суспільно-економічні відносини на Волині напередодні Другої світової війни / Ст. Вронський // Укр. іст. журн. – 1964. – № 6. – С. 62–69.

557. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4 т. Т. 4. XX ст., ч. 2 / Іван Власовський. – К. : Либідь, 1998.– 415 с. (Репринт. вид. 1966 р.).
558. В'ятрович В. До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-х – 1950-х рр. / Володимир В'ятрович // Український визвольний рух : зб. 9 / Центр дослідж. визвольного руху, Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 2007. – С. 125–137.
559. Галуха Л. Проблеми здобуття автокефалії Православної церкви в Польщі та її визнання / Л. Галуха // Наукові записки: Серія «Історичні науки». – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2003. – № 3. – С. 198–203.
560. Галуха Л. Правове забезпечення діяльності Православної церкви в Польщі (1921–1939 рр.) / Л. Ю. Галуха // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту / редкол. : Р. М. Постолюк (голов. ред.) [та ін.]. – Рівне : РДГУ, 2009. – Вип. 17. – С. 135–141.
561. Гетьманчук М. П. Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання і ратифікації Ризького договору 1921 р. / М. П. Гетьманчук – Львів : Світ, 1998. – 59 с.
562. Гетьманчук М. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. : монографія / М. Гетьманчук. – Львів : Світ, 1998. – 428 с.
563. Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період : монографія / М. М. Гон. – Рівне : Волинські обереги, 2006. – 431 с.
564. Гон М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939) : монографія / М. Гон. – Рівне : Волинські обереги, 2005. – 192 с.
565. Гон М. Етнополітичні протиріччя й конфлікти на західноукраїнських землях (1926–1939 рр.) / М. Гон // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2006. – Вип. 18. – С. 64–69.

566. Гон М. Етнополітична структура західноукраїнського політикуму (1921–1939) / М. Гон // Історико-політичні проблеми сучасного світу: зб. наук. ст. – Чернівці, 2005. – Т. 10–11. – С. 215–223.
567. Гон М. Українці та євреї в політичній думці польської національної демократії (1918–1939) / М. Гон // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 79–86
568. Гон М. Єврейське питання в Західній Україні напередодні Другої Світової війни (за матеріалами громадсько-політичної періодики краю) / М. Гон // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2005. – № 1. – С. 9–27.
569. Гудь Б. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів : Українські технології, 1997. – 67 с.
570. Гудь Б. Генеза українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття: реалії і тенденції польської історіографії / Б. Гудь // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. на пошану проф. Юрія Сливки : зб. наук. пр. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – Вип. 7. – С. 260–269.
571. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття : монографія / Б. В. Гудь ; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Ф-т міжнар. відносин Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. – Львів, 2006. – 448 с.
572. Гудь Б. В. Українці–поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття : монографія / Б. В. Гудь. – Львів : Кальварія, 2000. – 192 с.
573. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Б. Гудь. – Х. : Акта, 2011. – 478 с.
574. Гулай В. В. «Ревіндикаційна» акція 1937–1938 рр. на північно-західних українських етнічних землях як інструмент репресивної етноконфесійної політики Другої Речі Посполитої / В. В. Гулай // Слов'янський вісник :

- зб. наук. пр. Серія: Іст. та політ. науки / Рівнен. ін-т слов'янознавства Київ. славіст ун-ту. – 2011. – Вип. 12. – С. 187–190.
575. Гулай В. В. Етнічна структура шкільної освіти та вчителства Західної України в складі Другої Речі Посполитої / В. В. Гулай // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Історія та географія. – 2013. – Вип. 47. – С. 126–130.
576. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття : нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 287 с.
577. Давидюк Р. П. З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині : моногр. вид. / Р. Давидюк. – Рівне : ПП ДМ, 2014. – 174 с.
578. Давидюк Р. Еволюція національно-демократичного руху на Волині у 20-х рр. ХХ ст. / Р. П. Давидюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. вісн. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне, 2012. – Вип. 23. – С. 203–213.
579. Давидюк Р. Емігранти УНР у громадсько-політичному житті Волині в умовах Другої Речі Посполитої / Р. Давидюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. вісн. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне, 2008. – Вип. 14. – С. 103–109.
580. Дмитрук В. З історії єврейського громадського життя на Волині у міжвоєнний період (1921–1939) / В. Дмитрук // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст. : зб. наук. пр. : матеріали конф. (28–30 серп. 2001 р.) / редкол. : Г. Аронов [та ін.]. – К. : Ін-т юдаїки, 2002. – С. 31–34.
581. Добровичинська В. Професійне шкільництво Західної Волині (1921–1939) / В. Добровичинська // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. вісн. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне, 2008. – Вип. 14. – С. 123–129.
582. Еберхард П. Зміни національної структури населення України в ХХ столітті / Пйотр Еберхард. – Warszawa : Wyd. Polish academy of sciences institute of Geography and Spatial Organization, 2006. – 248 s. – (Серія : Geopolitical Studies. Vol. 13).

583. Заболотний І. Нескорена Волинь : нарис з історії революційного руху на Волині 1917–1939 / І. Заболотний. – Львів : Каменяр, 1964. – 204 с.
584. Загідулін А. М. Беларускае пытанне ў польскай нацыянальнай і канфесійнай палітыцы ў Заходняй Беларусы (1921–1939 гг.) : манагр. / А. М. Загідулін. – Гродна : ГрДУ, 2010.
585. Загідулін А. М. Дзяржаўная палітыка Польшчы ў галіне беларускай адукацыі (1921–1939 гг.) / А. М. Загідулін // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія і сацыялогія. Культуралогія. Педагогіка. Псіхалогія. Правазнаўства. Філалогія. – 2005. – № 2. – С. 13–22.
586. Загідулін А. М. Кампаніі рэвіндыкацыі як элемент палітыкі польскіх улад у Заходняй Беларусі (1918–1939) / А. М. Загідулін // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія і сацыялогія. Культуралогія. Педагогіка. Псіхалогія. Правазнаўства. Філалогія. – 2003. – № 3. – С. 18–26.
587. Загідулін А. М. Канфесійная палітыка польскага ўрада ў Заходняй Беларусі: нацыянальны аспект (20-30-я гг.) / А. М. Загідулін // XXI век: актуальныя праблемы історычнай навуцы : матэрыялы міжнароднага навучнага канф., прысв. 70-летнюю іст. фак. БГУ. Мінск, 15–16 красавіка 2004 г. / рэдкал. : В. Н. Сідорцов (отв. рэд.) і др. – Мінск : БГУ, 2004. – С. 230–232.
588. Загідулін А. М. Нацыянальная палітыка ў адносінах да беларусаў у II Рэчы Паспалітай / А. М. Загідулін // Беларускі гістарычны часопіс. – 2004. – № 10. – С. 31–38.
589. Загідулін А. М. Формы і метады рэалізацыі нацыянальнай палітыкі польскай адміністрацыяй у Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / А. М. Загідулін // Этнасоцыяльныя і канфесійнальныя працэсы ў сучасным грамадстве : матэрыялы Міжнароднага навучнага канф., 8–9 красавіка 2005 г., Гродно / отв. рэд. проф. М. А. Можейко. – Гродно : ГрГУ, 2006. – С. 87–90.
590. Зайцев О. Ю. Прадстаўнікі украінскіх палітычных партый Заходняй Украіны ў парламенце Польшчы (1922–1939) / О. Ю. Зайцев // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1. – С. 72–84.

591. Зайцев О. Ю. Політичні партії Західної України у парламентських виборах 1928 р. / О. Ю. Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 172–187.
592. Західне Полісся: історія та культура: монографія / авт. кол.: Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко, О. М. Карліна [та ін.]; наук. ред. В. К. Баран. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 784 с.
593. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 759 с.
594. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 855–863.
595. Зашкільняк Л. Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині і в Східній Галичині у 1939–1944 рр. / Л. Зашкільняк // Поляки-українці-євреї. Історичні дилеми та погляд у майбутнє (Унівські лекції 2008): кол. моногр. / [наук. ред. Б. Вайгль]. – Львів, 2008. – С. 238–252.
596. Зашкільняк Л. Образ(и) польської історії в сучасній українській історіографії / Л. Зашкільняк // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації матеріали між нар. наук. конф., Київ, 15–16 груд. 2005 р. / [упоряд. і наук. ред. Г. Касьянов]. – К., 2008. – С. 35–46.
597. Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні / Л. Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2011. – Вип. 60. – С. 68–80.
598. Зашкільняк Л. О. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії / Л. О. Зашкільняк // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.) / відп. ред. П. Федорчак. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 156–160.

599. Зашкільняк Л. О. Україна і Польща в ХХ ст.: від конфронтації до порозуміння / Л. О. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редкол. Я. Ісаєвич; упоряд.: М. Литвин, В. Футала. – Львів, 2008. – С. 3–18.
600. Зашкільняк Л. О. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. О. Зашкільняк // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. соціол. – 2008. – Вип. 2 – С. 127–137.
601. Зубачевский, В. А. Взаимоотношения Польши, России и Германии в 1920 году / В. А. Зубачевский // Вопросы истории. – 2004. – № 7. – С. 41–55.
602. Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) : монографія / І. С. Зуляк. – Тернопіль : Воля, 2005. – 946 с.
603. Зуев М. Н. Советская Россия и Польша. 1918–1920 гг. Советско-польское вооруженное противостояние 1918–1919 гг. Советско-польская война 1920 г. / М. Н. Зуев, В. В. Изонов, Т. М. Симонова; под общ. ред. А. А. Кольтюкова. – М. : Моск. тип. № 2, 2006. – 264 с.
604. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів : монографія / Іван Кічий, Олексій Михайлюк, Микола Півницький [та ін.]. – Львів : Вища шк., 1988. – 238 с.
605. Історія державної служби в Україні. У 5 т. Т. 2. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 511 с.
606. Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття : кол. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. – Львів : ПАІС, 2011. – 536 с.
607. Історія релігії в Україні. У 10 т. Т. 5. Протестантизм в Україні / за ред. П. Яроцького; редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К. : Світ Знань, 2002. – 424 с., іл.

608. Історія релігії в Україні. У 10 т. Т. 6. Пізній протестантизм в Україні // за ред. П. Яроцького; редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – Київ; Дрогобич: Сурма С, 2008. – 632 с.
609. Іващенко О. М. Євреї Волині. Кінець XVIII –початок XX століття / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир: Вид-во «Волинь», 1998. – 192 с.
610. Иванов Ю. Реакция в Москве на переворот Ю. Пилсудского в Польше в мае 1926 года / Ю. Иванов // Новая и новейшая история. – 2006. – № 1. – С. 33–41.
611. Кантор Ю. З. Треугольник Москва – Варшава – Берлин: очерки истории советско-польско-германских отношений в 1918–1939 гг. / Ю. З. Кантор, М. Волос. – СПб.: Европейский дом, 2011. – 218 с.
612. Касьянов Г. В. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН): аналітичний огляд / Г. В. Касьянов. – К.: НАН України, Ін-т іст. України, 2003. – 63 с.
613. Касьянов Г. В. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз (ревізія ідеології) / Г. В. Касьянов // Укр. іст. журн. – 2004. – № 2. – С. 80.
614. Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939) / С. Качараба. – Львів: Вид. Львів. ун-ту ім. І. Франка, 2003. – 415 с.
615. Качараба С. Еміграція євреїв із Західної України в Палестину у 1919–1939 рр. / Степан Качараба // Україна модерна. – 2002. – Ч. 7. – С. 119–141.
616. Качараба С. Еміграційна політика Польщі та її реалізація на Західній Україні (1919–1939) / С. Качараба // Проблеми слов'янознавства. – 2002. – Вип. 52. – С. 73–85.
617. Качараба С. Еміграційна політика Польщі та її реалізація у Волинському воєводстві (1919–1939) / С. Качараба // Волинська трагедія: через історію до порозуміння: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19–20 черв. 2013 р. / уклад. А. Шваб. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С. 128–138.

618. Качараба С. Трудова еміграція з Західної України: історіографія проблеми / С. Качараба // Міжнародні зв'язки: наукові пошуки та знахідки. – 2004. – Вип. 13. – С. 328–337.
619. Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.) / А. В. Кентій. – К. : Ін-т іст. України НАНУ, 1998. – 201 с.
620. Кержнер А. Традиції та побут євреїв України / А. Кержнер // Нариси з історії та культури євреїв України / ред. Л. Фінберг. – К. : Дух і літера, 2009. – С. 275–300.
621. Кінд-Войтюк Н. Наукові товариства Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства: (1921–1939 рр.) / Наталя Кінд-Войтюк // Краєзнавство. – 2008. – № 1/4. – С. 22–27.
622. Кінд-Войтюк Н. Участь науково-громадських товариств Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства: (1921–1939 рр.) / Н. В. Кінд-Войтюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2001. – № 5: Іст. науки. – С. 136–140.
623. Ковальчук Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. Ковальчук. – К. : Наук. думка, 1988. – 110 с.
624. Козира В. Політика Міністерства внутрішніх справ Польської Республіки щодо східних кресів у 1918–1926 рр. / Вальдемар Козира // *Ukrainica Polonica II*. – Київ ; Житомир : Вид. центр Київ. нац. лінгв. ун-ту, 2008. – С. 20–42.
625. Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.) / Володимир Комар. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 360 с.
626. Комар В. Українське питання в політиці Польщі (1935–1939) / Володимир Комар // *Галичина наук. і культ.-просвіт. краєзнав. часоп.* – 1998. – № 1. – С. 99–105
627. Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) / В. Комар // *Укр. іст. журн.* – 2001. – № 5. – С. 120–128.
628. Комар В. Східна політика Польщі 1918–1921 рр.: від федералізму до прометеїзму / В. Комар // *Україна: культурна спадщина, національна*

- свідомість, державність. Вип. 18. Західноукраїнська Народна Республіка: до 90-річчя утворення / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2009. – С. 42–50.
629. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.): монографія / М. П. Костюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
630. Костюк М. П. Немецкое хуторное хозяйство на Волыни (вторая половина XIX – начало XX вв.) / М. П. Костюк // Немцы в контексте отечественной истории: общин проблемы и региональные особенности : матер. Междунар. науч. конференции. – М., 1999. – С. 39–51.
631. Корнійчук Л. Я. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі / Л. Я. Корнійчук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 69 с.
632. Крамар Ю. В. Акція окатоличення українців Волині 1938 року: причини, хід та наслідки / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2001. – № 5. – С. 127–138.
633. Крамар Ю. В. Громадсько-культурне життя німців Волині у 1920–1930-х рр. / Ю. В. Крамар // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – Вип. 43. – С. 166–172.
634. Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя : монографія / Юрій Вікторович Крамар. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 404 с.
635. Крамар Ю. В. Національні меншини в політиці воєводської адміністрації Г. Юзевського на Волині (1928–1938) / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Серія : іст. науки. – 2000. – Вип. 1. – С. 83–88.
636. Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині у міжвоєнний період / Ю. В. Крамар // Архіви України. – 2014. – Вип. 6 (294): листопад–грудень. – С. 132–140.

637. Крамар Ю. В. Освітня політика щодо волинських німців у 1921–1939 рр. / Юрій Крамар // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / ред. кол. : В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014–2015. – Вип. 8–9. – С. 140–143.
638. Крамар Ю. В. Політика «зміцнення польської присутності» на Волині в 1930-х рр. / Ю. В. Крамар // Україна і Польща в ХХ ст.: проблеми і перспективи : зб. наук. пр. – Київ ; Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 98–102.
639. Крамар Ю. В. Політика воєводської адміністрації Г. Юзевського щодо Православної церкви на Волині у 1920–1930-х рр. / Ю. В. Крамар // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту : зб. наук. пр. – Рівне, 2009. – Вип. 15 – С. 111–115.
640. Крамар Ю. В. Політика «волинського регіоналізму»: еволюція проблеми (1921–1939) / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ССНУ ім. Лесі Українки. Серія : іст. науки. – 2013. – № 21. – С. 60–66.
641. Крамар Ю. В. Политика Польского государства по отношению к Православной церкви на Волини в 1921–1939 гг. / Ю. Крамар // Państwo-religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku. Tom 1 / pod red. Jarosława Durki. – Kalisz : wyd. Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2014. – S. 79–111.
642. Крамар Ю. В. Проблема неоунії на Волині у міжвоєнний період / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Серія : іст. науки. – 1998. – № 1. – С. 68–73.
643. Крамар Ю. В. Проблема українського та білоруського шкільництва в польській публіцистиці міжвоєнного періоду / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВНУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2012. – № 11. – С. 156–162.
644. Крамар Ю. В. Радикалізація українського суспільно-політичного життя на Волині в 2-ій половині 1930-х рр. / Ю. В. Крамар // Україна–Польща: історія і сучасність : зб. наук. ст. і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983).– К., 2003. – Вип. 13. У 2 ч. Ч. 1. – С. 319–329.

645. Крамар Ю. В. Роль польських громадсько–політичних організацій Волині у реалізації політики воєводи Г. Юзевського / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВНУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2012. – № 10. – С. 47–53.
646. Крамар Ю. В. Роль поляков Волини в реализации политики воеводы Г. Юзевского / Ю. В. Крамар // Личность в истории : героическое и трагическое : сб. материалов VI Междунар. науч.-практ. конф., 22–23 ноября 2013 г. В 2 ч. Ч. 1 / Брест. гос. ун-т им. А. С. Пушкина ; редкол. : Е.С. Розенблат (гл. ред.) [и др.]. – Брест : БрГУ, 2015. – С. 155–163.
647. Крамар Ю. В. «Сокальський кордон» у контексті польсько-українських відносин у міжвоєнний період / Ю. В. Крамар // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 259–262.
648. Крамар Ю. В. Театральне життя в повітових містах Волинського воєводства у міжвоєнний період / Юрій Крамар // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея ,2015. – Вип. 93 (2). – С. 77–81.
649. Крамар Ю. В. Формування засад національної політики пілсудчиків щодо українського питання (1923–1927 рр.) / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Серія : історія.. – 1996. – Вип. 1. – С. 25–33.
650. Крамар Ю. В. Українське початкове шкільництво на Волині у 1921–1926 роках / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Серія : історія. – 1997. – Вип. 3. – С. 43–47.
651. Крамар Ю. В. Українське питання в політичній публіцистиці Тадеуша Голувка / Ю. В. Крамар // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції : зб. наук. пр. (м. Житомир, 9–10 листоп. 2012 р.).– Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 315–318.
652. Крамар Ю. В. Українсько-польські взаємовідносини на Волині у міжвоєнний період (за документами Державного архіву Волинської області) / Ю. В. Крамар // Архіви України. – 2013. – Вип. 3 (285): травень–червень. – С. 115–126.

653. Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2011. – № 10. – С. 72–78.
654. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. / Р. Ковалюк. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 420 с.
655. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин : монографія / О. Красівський. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.
656. Красівський О. За Українську державу і Церкву : Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького 1918–1923 рр. / О. Красівський. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995. – 84 с.
657. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. 1 / М. В. Кугутяк ; Ін-т політ. та етнонац. дослідж. НАН України, Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – Київ ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 534 с.
658. Кугутяк М. Українська націонал-демократія 1918–1939. У 4 т. Т. 2 / М. В. Кугутяк ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника, Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – Київ ; Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. – 704 с.
659. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1993. – 204 с.
660. Кукурудза А. Р. Братства та громадські організації Волині 20-х рр. XX ст. у національно-церковному відродженні / А. Р. Кукурудза // Історія релігії в Україні : наук. щоріч. – Львів : Логос, 2011. – Кн. 1. – С. 436–44.
661. Кукурудза А. Р. Демократизація православ'я 20-х рр. XX ст. (український контекст) : монографія / А. Р. Кукурудза. – Рівне : Вид. О. Зень, 2008. – 249 с.

662. Кукурудза А.Р. Православ'я та протестантизм на Волині початку 20-х рр. ХХ ст. / А. Р. Кукурудза // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Історичне релігієзнавство. – 2010. – Вип. 3. – С. 109–118.
663. Кукурудза А. Р. Національно-релігійна діяльність Володимирського духовного правління 1919–1921 рр. / А. Р. Кукурудза // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців, здобувачів, аспірантів, магістрантів. – Рівне, 2008. – С. 211–217.
664. Кукурудза А. Р. Волинське єпархіальне зібрання 1921 р. та міжконфесійна ситуація в краї / А. Р. Кукурудза // Історія релігії в Україні : наук. щоріч. – Львів : Логос, 2010. – Кн. 1. – С.496–502.
665. Кукурудза А. Р. Особливості зміни становища православ'я на Волині на поч. 20-х рр. ХХ ст. по відношенню до інших конфесій / А. Р. Кукурудза // Слов'янський вісн. : зб. наук. пр. – Рівне, 2010. – Вип. 9. – С. 29–35.
666. Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки ХVІІІ ст. – 1917 р.) / І. М. Кулинич // Укр. іст. журн. – 1990. – № 9. – С. 18–30.
667. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
668. Кучерепа М. Волинь у міжвоєнний період (1921–1939 рр. : метод. матеріали / М. Кучерепа, В. Дмитрук, В. Прокопчук. – Луцьк : Реабілітовані історією, 1994. – 60 с.
669. Кучерепа М. ВУО. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.) / М. Кучерепа, Р. Давидюк. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – 420 с.
670. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / Микола Кучерепа // Україна – Польща: важкі питання : матеріали II Міжнар. семінару істориків [«Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках»], (Варшава, 22–24 травня 1997). – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, 1998. – С. 16–22.

671. Кучерепа М. Церковно-релігійне життя українського населення в Польщі (1921–1939 рр.) / М. Кучерепа // *Dzieje Podkarpacia : materiały z międzynarodowej konferencji historycznej “Polacy i Ukraińcy 1918–1956”*, Krosno 1999. Т. 3 / red. Jan Gancarski ; Podkarpackie Towarzystwo Historyczne. – Krosno, 1999. – S. 149–166.
672. Кучерепа М. Український православний церковний з'їзд у Луцьку (1927 р.) / Микола Кучерепа // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди : наук. зб. – Луцьк, 2007. – Вип. 26. – С. 97–101.*
673. Кучерепа М. Українські національні партії на Волині (1921–1939 рр.) / М. Кучерепа, Я. Цецик. – Луцьк : Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2011. – 304 с.
674. Кучерепа С. Польський театр на Волині / С. Кучерепа. – Луцьк : ВМА «Терен», 2005. – 116 с.
675. Ладысеў У. Ф. Беларускае пытанне ў Другой Рэчы Паспалітай 1919–1939 гг. / У. Ф. Ладысеў // *XX стагоддзе ў гісторыі палякаў і беларусаў : матэрыялы беларуска-польскай навуковай канферэнцыі, 20–21 лістапада 2000 г., г. Мінск / адк. рэд. У. Міхнюк, П. Гарнцарэк. – Мінск : БДУ, 2001. – С. 161–169.*
676. Ладысеў У. Ф. Праблема беларускага этнасу ў II Рэчы Паспалітай / У. Ф. Ладысеў // *Этнічныя супольнасці ў Беларусі : гісторыя і сучаснасць : матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6–7 снежня 2001 г.) / У. І. Навіцкі, М. С. Сташкевіч. – Мінск : Дэполіс, 2001. – С. 239–243.*
677. Ладысеў У. Этнакультурная самаідэнтыфікацыя беларусаў у міжваеннай Польшчы / У. Ладысеў // *Полякі, українці, білоруси, літовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939) : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф., Дрогобич, 8–9 жовт. 2004 р. / упорядн. Василь Футала. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 228–234.*
678. Лазанська Т. І. Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії / Т. І. Лазанська // *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн.*

- Кн. 1. Іст. нариси / упоряд. О. Рєєнт. – К. : ТОВ «Вид-во “КЛІО”», 2014. – С. 481–511.
679. Лисовская Т. В. Практика административных властей по отношению к религиозным меньшинствам в Западной Беларуси в 1921–1939 гг. / Т. В. Лисовская // Канфесіі на Беларусі: гісторыя, сучаснасць : зб. матэрыялаў міжнарод. навук.-практыч. канф. (Брэст, 7–8 кастрычніка 2004 г.). – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2005. – С. 180–184.
680. Лисовская Т. В. Религиозная политика польских властей по отношению к протестантским деноминациям на территории Западной Беларуси в 1921–1926 гг. / Т. В. Лисовская // Веснік Брэсцкага універсітэта. Серыя гуманітарных і грамадскіх навук. Гісторыя. Права. Псіхалогія. – 2004. – № 1. – С. 25–31.
681. Лисовский С. С. К вопросу о начальном этапе ревиндикационной политики польского католического епископата на территории Полесского воеводства в межвоенный период (1921–1924 гг.) / С. С. Лисовский // Моладзь Берасцейшчыны. – Брэст : БрДУ імя А. С. Пушкіна, 1995. – С. 10–12.
682. Лисовский С. С. Формирование основ национальной политики польских правительств по отношению к белорусскому населению в 1921–1926 гг. / С. С. Лисовский // Веснік Брэсцкага універсітэта. Серыя гуманітарных і грамадскіх навук. – 2003. – № 2 (33). – С. 82–94.
683. Лисовский С. С. Украинское национальное движение на белорусских землях Полесского воеводства в 1921–1925 гг. / С. С. Лисовский // Берасцейскі хранограф. – 2004. – Вып. 4. – С. 182–187.
684. Лісовський С. С. Політика Польщі щодо православної церкви на Поліссі в 1918–1926 рр. (майновий аспект) / С. С. Лісовський // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2001. – Вип. V. – С. 181–192.
685. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин – Львів : Ін-т українознавства НАН України, Ін-т Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.

686. Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій / В. І. Любащенко. – Львів: Просвіта, 1995. – 350 с.
687. Мазько Э. Палессе ў канцэпцыях беларускіх палітычных партый Заходняй Беларусі / Э. Мазько // Загароддзе: матэрыялы навук.-краязнаў. канф. «Палессе ў XX стагоддзі», 1–4 чэрвеня 2000 г., Беласток / уклад. і агул. рэд. Ф. Д. Клімчука, А. Энгелькінг, В. А. Лабачэўскай. – Мінск: Тэхналогія, 2001. – С. 149–151.
688. Мазько Э. Уплыў самадзейнага тэатра на культурнае жыццё беларусаў у міжваеннай Польшчы ў 20–30 гады XX стагоддзя (у кантэксце дзейнасці Беларускай хрысціянскай дэмакратыі) / Э. Мазько // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. – 2002. – Z. 18. – S. 78–90.
689. Макар Ю. Холмщина і Підляшся в першій половині XX століття: історико-політична проблематика / Ю. Макар. – Львів: Ін-т українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003. – 88 с.
690. Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. XX ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї) / С. Макарчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редкол. Я. Ісаєвич; упоряд. М. Литвин, В. Футала. – Львів, 2008. – С. 226–239.
691. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов: Вища шк., 1983. – 225 с.
692. Марущенко О. Висвітлення діяльності УВО–ОУН (1920–1941 рр.) в українській зарубіжній та радянській історіографіях: порівняльний аналіз / О. Марущенко, Н. Надурак // Галичина. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 572–579.
693. Матвієнко В. Україна і Польща в 1918 році: проблема формування новітніх міждержавних відносин / Віктор Матвієнко // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: зб. наук. пр. – Київ; Краків, 2002. – С. 44–48.

694. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1 (1929–1939) / П. Мірчук ; за ред. Степана Ленкавського – Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк : Українське видавництво, 1968. – 639 с.
695. Михутина И. В. Польско-советская война 1919–1920 гг. / И. В. Михутина. – М. : Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1994. – 322 с.
696. Мельтюхов М. И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. / М. И. Мельтюхов. – М. : Вече, 2001. – 463 с.
697. Михайлишин О. Л. Римо-католицькі костьоли міжвоєнного періоду в сучасному архітектурному пейзажі Волині / Ольга Михайлишин // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Архітектура. – 2010. – № 674. – С. 378–385.
698. Надольська В. Німці на Волині : етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження / В. Надольська // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. Вип. 16. / ред. А. Г. Слюсаренко. – К. : УНІСЕРВ, 2004. – С. 114–119.
699. Надурак Н. М. Українська зарубіжна історіографія про діяльність УВО–ОУН (1920–1941 рр.) / Н. М. Надурак // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 15. – С. 126–132.
700. Нариси з історії та культури євреїв України / ред. Леонід Фінберг. – К. : Дух і літера, 2009. – 439 с.
701. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. : іст. нариси / авт. кол. : О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, Т. В. Вронська [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ніка – Центр, 2012. – 592 с.
702. Никитюк Н. Роль жіноцтва в музичній культурі Волині 20–30-х років ХХ століття / Наталія Никитюк // Студії мистецтвознавчі. – К. : ІМФЕ НАН України, 2008. – № 2 (22). – С. 49–60.
703. Оболончик Н. Організаційно-структурні засади діяльності Кременецького ліцею в 1920–1930 рр. / Н. Оболончик, А. Шваб // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2001. – № 10. – С. 19–23.

704. Оболончик Н. Волинський науковий інститут при кременецькому ліцеї (1938–1940 рр.) / Н. Оболончик // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 2002. – Вип. 7. – С. 85–88.
705. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939 рр.) : монографія / Р. Оксенюк. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 276 с.
706. Осадчук Б. Україна, Польща, світ : вибрані репортажі та статті / Богдан Осадчук ; пер. з пол. Валентина Гриник-Скуратівська. – К. : Смолоскип, 2001. – 356 с.
707. Панасюк В. Організація шкільництва у Волинському воєводстві в 20-ті роки: до проблеми польсько-українського порозуміння / В. Панасюк // Збірник навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 1998. – Вип. 3. – С. 82–87.
708. Панасюк В. Німецькомовне шкільництво на Волині у 1928–1939 роках: чинники та межі політики державного толерування / В. Панасюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. Ювіл. вип. – 2007. – № 1. – С. 160–170.
709. Панасюк В. Німецькомовне шкільництво на Волині у 1928–1939 роках: дилеми етатизації / В. Панасюк // Українська історична наука на шляху творчого поступу : [доп. та повідомл.]. У 3 т. Т. 2 / гол. ред. Л. Винар, І. Коцан. – Луцьк, 2007. – С. 224–229.
710. Панасюк В. Режим двомовності у шкільництві на Волині у 1920–1930-х роках / В. В. Панасюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2000. – № 1 : Іст. науки. – С. 69–79.
711. Панасюк В. В. Національно-освітня політика волинських воєвод Г. Юзевського та А. Гавке-Новака (1928–1939) / В. Панасюк // Друга світова війна і доля народів України : матеріали II Всеукр. конф., м. Київ, 30–31 жовт. 2006 р. – К. : Зовнішторгвидав, 2007. – С. 343–358.

712. Парнета О. Міжнародне становище Польщі та її зовнішня політика в міжвоєнний період (1919–1939 рр.) / Оксана Парнета // Україна–Європа–Світ. – Тернопіль, 2008. – Вип. 1. – С. 302–307.
713. Парнета О. Польща 1918–1923 рр.: усталення кордонів держави / Оксана Парнета // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17. Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редкол. Я. Ісаєвич, упоряд. : М. Литвин, В. Футала. – Львів, 2008. – С. 138–144.
714. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя / Є. Пастернак. – Вінніпег; Торонто, 1989. – 466 с.
715. Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30-х рр. ХХ ст. / В. Перевезій; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : [б. в.], 1998. – 48 с.
716. Політологія. Кн. 1. Політика і суспільство. Кн. 2. Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 664 с. : іл.
717. Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.
718. Польша в ХХ веке : очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. – М. : Индрик, 2012. – 952 с.
719. Понедельник Л. Культурно-освітня робота Луцького повітового товариства «Просвіта» в 20–30-х рр. ХХ ст. / Л. Понедельник // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди : наук. зб. : матеріали ХХVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2007. – Вип. 26. – С. 101–103.
720. Понедельник Л. Польська культура на Волині у міжвоєнний період: (1921–1939 рр.) / Л. А. Понедельник // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2007. – № 1 : Іст. науки. – С. 97–101.

721. Пономаренко С. Волинська «Просвіта» і книгарський рух: (1921–1939 рр.) / С. Пономаренко // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2000. – № 3 : Іст. науки. – С. 93–97.
722. Пономаренко С. Західноукраїнські культурно-освітні товариства у боротьбі за національну освіту (1921–1939 рр.): правовий аспект / С. Пономаренко // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2007. – № 1 : Іст. науки. – С. 188–193.
723. Потіха О. Українське національно-демократичне об'єднання: організаційна структура, форми та методи діяльності (1930–1935 рр.) / О. Потіха // Мандрівець: Актуальні проблеми гуманітарного пізнання. – Тернопіль, 2007. – № 5. – С. 17–20.
724. Раєвич Т. Культурно-освітня діяльність українок Волині в 1921–1939 рр. / Т. Раєвич // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2000. – № 3 : Іст. науки. – С. 193–202.
725. Раєвич Т. Союз українок на Волині: [1920–1930-ті рр.] / Т. Раєвич // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди : наук. зб. : матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2007. – Вип. 26. – С. 103–105.
726. Разиграєв О. В. Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках : монографія / О. В. Разиграєв. – Луцьк : ДП «Волинські старожитності», 2011. – 432 с.
727. Райківський І. Я. Українська соціал-демократична партія (1928–1939 рр.) / І. Я. Райківський. – Івано-Франківськ : Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника, 1995. – 66 с.
728. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / А. Річинський ; упоряд. : А. Колодний, О. Саган. – Тернопіль : Укрмедкнига, 2002. – 448 с.
729. Рожко В. Відродження Української Православної Церкви на Волині: (1917–2006 рр.) : іст.-краєзн. нарис / В. Рожко. – Луцьк : Волинська книга, 2007. – 348 с.

730. Рубльов О. С. Україна крізь віки. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 319 с. – (Україна крізь віки. У 15 т. Т. 10).
731. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ – кінець 30-х років ХХ ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 135 с.
732. Савчук Б. Волинська «Просвіта» / Б. Савчук. – Рівне : Ліста, 1996. – 149 с. : іл.
733. Савчук Б. За українську церкву (Національно-церковний рух на Волині у 20–30-ті роки ХХ ст.) / Б. Савчук ; Ін-т нац. відносин і політології НАН України. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – 114 с.
734. Свирид А. Влияние митрополита Андрея Шептицкого на распространение в Западной Беларуси неоунии / А. Свирид // Поляки, українці, білоруси, літовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939): зб. матеріалів Міжнар. наук. конф., Дрогобич, 8–9 жовт. 2004 р. / упорядн. Василь Футала. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 259–270.
735. Свирид А. Н. Догматические особенности католической церкви византийско-славянского обряда (неоунии) в Западной Беларуси / А. Н. Свирид // Канфесіі на Беларусі : гісторыя, сучаснасць : зб. матэрыялаў міжнарод. навук.-практ. канф. (Брэст, 7–8 кастрычніка 2004 г.). – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2005. – С. 233–237.
736. Свирид А. Н. Миссионерская деятельность униатов на территории Западной Беларуси в 1924–1939 гг. / А. Н. Свирид // Берасцейскі хранограф. – 2004. – Вып. 4. – С. 54–59.
737. Свирид А. Н. Политика правительства Пилсудского по отношению к католической церкви византийско-славянского обряда в Западной Беларуси (1926–1935 гг.) / А. Н. Свирид // Юзаф Пілсудскі ў гісторыі Польшчы і Беларусі: матэрыялы міжнароднага беларуска-польскага навуковага семінара (Мінск, 5–6 красавіка 2002 г.) / адк. рэд.-склад. : К. І. Козак, Р. Р. Лазько. – Мінск : НАРБ, 2002. – С. 76–80.

738. Свірыд А. М. Палітыка Другой Рэчы Паспалітай у адносінах да уніі на тэрыторыі Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / А. М. Свірыд // Беларускі гістарычны часопіс. – 2002. – № 5. – С. 53–59.
739. Симоненко Р. Г. Українці в міжвоєнній Польщі (1918–1939) / Р. Г. Симоненко // Політична історія України. XX ст. У 6 т. Т. 5. Українці за межами УРСР (1918–1940) / редкол. : І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – С. 351–467.
740. Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924–1939) / Р. Скакун // Ковчег : наук. зб. із церк. історії / за ред. о. Б. Гудзяка, І. Скочеляса, О. Турія. – Львів : Місіонер, 2007. – Чис. 5. – С. 204–247.
741. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1985. – 272 с.
742. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним : монографія / Тимоті Снайдер. – К. : Грані-Т, 2011. – 448 с.
743. Соболевская О. А. Евреи Гродненщины. Жизнь до катастрофы : монография / О. А. Соболевская, В. В. Гончаров. – Донецк : Норд-ПРЕСС, 2005. – 372 с.
744. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання. Перший період діяльності (1925–1928) / І. Соляр. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995. – 70 с.
745. Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939) : монографія / Ігор Соляр ; наук. ред. Іван Патер ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – 354 с.
746. Стасюк О. Еволюція ідейно-політичних орієнтирів ОУН / Олександра Стасюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 11. Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / [голова редкол. Я. Ісаєвич, упоряд. і відп. ред. Ю. Сливка]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2004. – С. 56–77.

747. Степанюк С. Діяльність Волинського українського театру (1928–1939) / Софія Степанюк // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17. Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; голова редкол. Я. Ісаєвич ; упоряд. : М. Литвин, В. Футала. – Львів, 2008. – С. 320–327.
748. Степанюк С. Аматорські театральні колективи та сценічні постановки на території Волинського воєводства / Софія Степанюк // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2010. – № 1. – С. 70–76.
749. Стовбуха Д. Політика Другої Речі Посполитої щодо західноукраїнських земель у міжвоєнний період (1921–1939) рр. / Д. Стовбуха // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин : зб. наук. пр. / [за ред. П. М. Чернеги]. – Київ ; Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 102–104.
750. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.) : монографія / Н. Г Стоколос. – Рівне : РІС КСУ – ППФ «Ліста-М», 2003. – 480 с.
751. Стоколос Н. Етноконфесійні і національні проблеми Греко-католицької церкви (1918–1939 рр.) / Н. Стоколос // Українське релігієзнавство. – 2002. – № 23. – С. 34–44.
752. Стоколос Н. Спроба етноконфесійної трансформації православ'я у Польщі (1923–1939 рр.) / Н. Стоколос // Українське релігієзнавство. – 2002. – № 24. – С. 12–20.
753. Стоколос Н. Проблеми етноконфесійності в II Речі Посполитій (1918–1939) / Н. Стоколос // Християнство і національна ідея : наук. зб. – Київ ; Тернопіль ; Краків : Укрмедкнига, 1999. – С. 108–115.
754. Стоколос Н. Унійна акція Ватикану на українських землях Польщі у міжвоєнний період (1920–1930 рр.) / Н. Стоколос // Християнство: контекст світової історії та культури : наук. зб. – К., 2000. – С. 211–215.

755. Стоколос Н. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців / Н. Стоколос // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С. 59–81.
756. Стоколос Н. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 4. – С. 74–86.
757. Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр. : монографія / М. Б. Філіпович. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 240 с.
758. Філіпович М. Музично-драматична діяльність Луцької повітової «Просвіти» / М. Філіпович / Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2001. – № 10. Іст. науки. – С. 142–147.
759. Федик І. УНДО, ОУН: ставлення до Польщі / Іван Федик. – Львів : ВКП «ВМС», 1998. – 80 с.
760. Футала В. Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921–1939) / Василь Футала. – Львів ; Дрогобич : Коло, 2010. – 456 с.
761. Футала В. Становлення Організації українських націоналістів (ОУН): здобутки і проблеми дослідження / Василь Футала // Проблеми гуманітарних наук : наук. зап. Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. – Дрогобич, 2003. – Вип. 11. – С. 116–126.
762. Футала В. Суспільно-політичне життя Західної України у 1920–1930-х рр.: стан і перспективи дослідження / В. П. Футала // Укр. іст. журн. – 2008. – № 5. – С. 195–210.
763. Українська державність у ХХ столітті : історико-політологічний аналіз / кер. авт. кол. О. Дергачов. – К. : Політ.а думка, 1996. – 434 с.
764. Хмельовський П. М. Українське педагогічне товариство «Рідна школа» в суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939) рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Хмельовський П. М. ; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
765. Хмельовський П. М. Ідея «Рідної школи» в національному русі західних українців у другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст. // Проблеми

- історії України XIX – початку XX ст. / П. М. Хмельовський ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2002. – Вип. 5.– С. 105–111.
766. Хмельовський П. М. Реакція українців на етнокультурну політику «санаційного табору» / П. М. Хмельовський // Карпатика: проблеми історії, політології, етнології та літературознавства. – Ужгород, 2003. – Вип. 22.– С. 49–69.
767. Хруслов Б. Українське національно-демократичне об'єднання та консолідація нації / Б. Хруслов // Наук. вісн. Нац. акад. внутрішніх справ України. – 1999. – № 4. – С. 153–165.
768. Хруслов Б. Українське національно-демократичне об'єднання: політика нормалізації польсько-українських стосунків (1935–1937 рр.) / Борис Хруслов // Наукові записки XXXV : зб. наук. ст. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – С. 158–168.
769. Цецик Я. Діяльність УНДО на Волині в контексті зміни політичної стратегії (друга половина 1935–1939 рр.) / Я. Цецик // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 104–113.
770. Цецик Я. П. Роль Української соціалістично-радикальної партії у політичному житті Волині (1926–1928 рр.) / Я. Цецик // Сторінки історії. – К. : Політехніка, 2009. – Вип. 28. – С. 136–147.
771. Цецик Я. П. Роль Українського національно-демократичного об'єднання у суспільно-політичному житті Волині у 1931 – першій половині 1935 рр. / Я. Цецик // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2010. – Вип. 19. – С. 136–143.
772. Цибко О. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934–1939) / О. Цибко. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – 137 с.
773. Цимбалюк О. Статус вчителів народних шкіл у Другій Речі Посполитій (1920–1939 рр.) / Олена Цимбалюк // Наук. зап. Терноп. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія : Педагогіка. – 2009. – № 3. – С. 313–317.

774. Шабаровський В. Караїми на Волині: штрихи до портрета загадкового народу / В. В. Шабаровський. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2013. – 252 с.
775. Шваб А. Етнодемографічні процеси на Волині в 1920–1930-х роках у світлі національної та еміграційної політики Другої Речі Посполитої / А. Шваб // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 1999. – № 5 : Іст. науки. – С. 86–91.
776. Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939) : монографія / Анатолій Шваб. – Луцьк : ВМА «Терен», 2014. – 492 с.
777. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. / Михайло Швагуляк // Записки Наукового товариства імені Шевченка / [ред. Олег Купчинський]. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 111–147.
778. Швагуляк М. М. «Пацифікація»: польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність / М. М. Швагуляк. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1993. – 53 с.
779. Швайко В. Г. Деятельность русских общественно политических организаций в Западной Беларуси в 1924–1939 гг. / В. Г. Швайко // Беларуская дзяржаўнасць: вопыт ХХ стагоддзя : матэрыялы Міжнар. навук.-тэарэт. канф., Мінск, 18–19 красавіка 2003 г. – Мінск : БДПУ, 2004. – С. 140–142.
780. Швайко В. Г. Русские образовательные учреждения в Польше (1921–1939 гг.) / В. Г. Швайко // Веснік Брэсцкага універсітэта. Серыя гуманітарных і грамадскіх навук. – 2005. – № 3 (24). – С. 36–45.
781. Швайко В. Г. Социально-правовое положение русского населения в Западной Беларуси в 1921–1939 гг. / В. Г. Швайко // Берасцейскі хранограф. – 2002. – Вып. 3. – С. 212–215.
782. Шиманський П. Й. Музична культура Волині I пол. ХХ ст. : монографія / П. Й. Шиманський. – Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2005. – 172 с.
783. Шульга С. Переселення чехів на Волинь у 60–70-х роках ХІХ ст. / С. Шульга // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 1996. – № 3 : Іст. науки. – С. 90–93.

784. Шульга С. Чеське шкільництво на Волині у міжвоєнний період / С. Шульга // *Česká matice školská. Чеська загальноосвітня школа* / упоряд. Л. Й. Младанович, С. Г. Кратофіл, С. А. Шульга ; пер. М. А. Юхтовського-Шпака. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. – 112 с. – (Чес. та укр. мовами).
785. Шульга С. Чеська община Волині в національній політиці польських урядів 1920–1930-х років / С. А. Шульга // *Друга світова війна і доля народів України : матеріали II Всеукр. наук. конф.* – К., 2007. – С. 358–368.
786. Яжборовская И. С. Россия и Польша. Синдром войны 1920 г. / И. Яжборовская, В. Парсаданова. – М. : Academia, 2005. – 404 с.
787. *Atlas historii żydów polskich* / red. Witold Sienkiewicz. – Warszawa : Wydawnictwo Demart Sam, 2010. – 423 s.
788. Banaszak M. Historia kościoła katolickiego. Cz. 4. Czasy najnowsze 1914–1978 / M. Banaszak. – Warszawa : Akademia Teologii katolickiej, 1992. – 451 s.
789. Bergman O. Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929 / Olaf Bergman. – Poznań : Wyd. Poznańskie, 1998. – 399 s.
790. Bratkowski S. Pod wspólnym niebem: krótka historia żydów w Polsce i stosunków polsko-żydowskich / Stefan Bratkowski. – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 2001. – 201 s.
791. Bronsztejn Sz. Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym / Szyja Bronsztejn. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wyd. Zakład narodowy im Ossolińskich, 1963. – 295 s.
792. Borecki P. Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich / Paweł Borecki // *Czasopismo prawno-historyczne.* – 2010. – T. LXII, zeszyt 2. – S. 64–89.
793. Bornstein J. Struktura zawodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce / J. Bornstein // *Sprawy Narodowościowe.* – 1939. – № 1–2. – S. 43–98.
794. Borszczewycz W. Wołyńska polityka kościelna Drugiej Rzeczypospolitej a idea współpracy polsko-ukraińskiej / Wolodymyr Borszczewycz // *Biuletyn ukrainoznawczy.* – 2006. – № 6. – Przemysł. – S. 72–98.

795. Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995 / Henryk Chałupczak, Tomasz Browarek. – Lublin : Wyd. UMCS, 2000. – 323 s.
796. Chodakiewicz M. J. Żydzi i polacy, 1918–1955 : współistnienie, zagłada, komunizm / Chodakiewicz Marek Jan. – Warszawa : Fronda, 2000. – 731 s.
797. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – 262 s.
798. Chojnowski A. Mniejszości narodowe w polityce rządów polskich w latach 1921–1926 / A. Chojnowski // Przegląd Historyczny (далі: PH). – 1976. – № 4. – S. 593–615.
799. Chojnowski A. Piłsudczycy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem / A. Chojnowski. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986. – 294 s.
800. Chojnowski A. Ukraina / Andrzej Chojnowski. – Warszawa : Wydawnictwo TRIO, 1997. – 243 s.
801. Cichocka-Petrażycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu / Zofia Cichocka-Petrażycka. – Warszawa, 1933. – 45 s.
802. Cichoracki P. Województwo poleskie 1921-1939. Z dziejów politycznych / Piotr Cichoracki. – Łomianki : Wydawnictwo LTW, 2014. – 478 s.
803. Cygański M. Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939 / Mirosław Cygański. – Łódź : Wydawnictwo Łódzkie, 1962 – 186 s.
804. Česká matice školská. Чеська загальноосвітня школа / упоряд. Л. Й. Младанович, С. Г. Кратофіл, С. А. Шульга ; пер. М. А. Юхтовського-Шпака. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. – 112 с.
805. Davies N. Boże igrzysko. Historia Polski. T. 2: Od roku 1795 (preklad Elżbieta Tabakowska) / Norman Davies. – Kraków: Wydawnictwo Znak, 1994. – 810 s.
806. Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939) / R. Dąbrowski. – Szczecin : Wyd. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1990. – 278 s.

807. Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918–1939 / Robert Dąbrowski. – Szczecin : Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Szczecinie, 1982. – 201 s.
808. Dąbrowski R. Mniejszości narodowe na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / R. Dąbrowski. – Kielce : Wszechnica Świętokrzyska, 2007. – 228 s.
809. Doroszewski J. Mniejszość niemiecka na Chełmszczyźnie w latach 1918–1939 / Jerzy Doroszewski // Rocznik Chełmski. – 1997. – T. 3. – S. 303–322.
810. Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / J. Doroszewski. – Lublin : Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2000. – 338 s.
811. Doroszewski J. Ukraińskie organizacje oświatowe na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / J. Doroszewski // Rozprawy z dziejow oświaty. – 1997. – T. XXXVIII. – S. 81–101.
812. Doroszewski J. Życie oświatowe społeczeństwa żydowskiego w Lublinie w latach 1918–1939 / Jerzy Doroszewski // Żydzi w Lublinie. T. 1. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina / pod red. Tadeusza Radzika. – Lublin : Wyd. UMCS, 1995. – S. 175–201.
813. Eberhardt P. Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku / Eberhardt Piotr. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002. – 426 s.
814. Eberhardt P. Kresy Wschodnie – granice, terytorium, ludność polska / P. Eberhardt // Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawniej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie granice III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 / red. Krzysztof Jasiewicz. – Warszawa : Instytut Studiów politycznych PAN : Oficyna wydawnicza RYTM ; Londyn : Polonia Aid Foundation Tryst, 1999. – S. 29–39.
815. Emigracja z Polski w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.) / pod. red. Andrzeja Pilha. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – 537 s.

816. Europa nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawniej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie granice III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 / red. Krzysztof Jasiewicz. – Warszawa : Instytut Studiów politycznych PAN : Oficyna wydawnicza RYTM. – Londyn : Polonia Aid Foundation Tryst, 1999. – 1495 s.
817. Fałowski J. Mniejszość żydowska w parlamencie II Rzeczypospolitej (1922–1939) / Janusz Fałowski. – Kraków : Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna wydawnicza AFM, 2006. – 298 s.
818. Faryś J. Piłsudski i piłsudczycy. Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej (1918–1939) / J. Faryś. – Szczecin : Uniwersytet Szczeciński, 1991. – 278 s.
819. Gabinety Drugiej Rzeczypospolitej / pod red. Janusza Farysia i Janusza Pajewskiego. – Szczecin ; Poznań : Wyd. LIKON, 1991. – 276 s.
820. Garlicki A. Drugiej Rzeczypospolitej początki / Andrzej Garlicki. – Wrocław : Wyd. Dolnośląskie, 1996. – 235 s.
821. Gawryszewski A. Ludność Polski w XX wieku / Andrzej Gawryszewski. – Warszawa : PAN, IG i PZ, 2005. – 623 s.
822. Giedrojć M. Stosunki wyznaniowe i etniczne w Polsce: wybrane zagadnienia / Marszena Giedrojć, Małgorzata Mieczkowska, Janusz Mieczkowski. – Szczecin : Wyd. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2003. – 364 s.
823. Gierłowska-Kałuża J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920) / Joanna Gierłowska-Kałuża. – Warszawa : Wyd. Neriton, 2003. – 447 s.
824. Gładysz J. Gmina wyznaniowa żydowska w Lublinie w latach 1918–1939 / J. Gładysz // Żydzi w Lublinie. T. 1. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina / pod red. Tadeusza Radzika. – Lublin : Wyd. UMCS, 1995. – S. 155–175.
825. Gładysz J. Życie kulturalne żydów w Lublinie w latach 1918–1939 / Izabela Gładysz // Żydzi w Lublinie. T. 1. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina / pod red. Tadeusza Radzika. – Lublin : Wyd. UMCS, 1995. – S. 201–213.

826. Gołębiowski J. Spór o etatyzm wewnątrz obozu sanacyjnego w latach 1926–1939 / J. Gołębiowski. – Kraków : Wyd. Naukowe WSP, 1978. – 104 s.
827. Gomółka K. Białoruskie partie i organizacje prorządowe w II Rzeczypospolitej / Krystyna Gomółka // Białoruskie zeszyty historyczne (далі : BZH) / Białoruskie Towarzystwo Historyczne. – Białystok, 1997. – № 7. – S. 63–73.
828. Gomółka K. Polityka rządów polskich wobec mniejszości białoruskiej w latach 1918–1939 / Krystyna Gomółka // BZH. – 1995. – № 4. – S. 106–119.
829. Gomółka K. Białoruskie instytucje kulturalno-oświatowe w II Rzeczypospolitej / Krystyna Gomółka // BZH. – 1998. – № 9. – S. 140–148.
830. Gomółka K. Sprawa białoruska w koncepcjach Narodowej Demokracji w latach 1918–1922 / Krystyna Gomółka // Polska – Polacy – mniejszości narodowe / pod red. Wojciecha Wrzesińskiego. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1992. – T. VIII. – S. 255–268.
831. Gomółka K. Między Polską a Rosją. Białoruś w koncepcjach polskich ugrupowań politycznych, 1918–1922 / Krystyna Gomółka. – Warszawa : Warszawska oficyna wydawnicza “Gryf”, 1994. – 263 s.
832. Gomółka K. Białorusini w II Rzeczypospolitej / Krystyna Gomółka // Zeszyty naukowe politechniki Gdańskiej. Ekonomia. – Gdańsk, 1992. – Nr. XXXI. – 178 s.
833. Grunberg K. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / Karol Grunberg, Bolesław Sprengel. – Warszawa : Książka i Wiedza, 2005. – 832 s.
834. Grunberg K. Polskie koncepcje federalistyczne: 1864–1918 / Karol Grunberg. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971 – 357 s.
835. Halczak B. Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej / Bohdan Halczak. – Zielona Góra : Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Tadeusza Kotarbińskiego, 2000. – 220 s.

836. Halczak B. Cele polityki endeckiej wobec mniejszości żydowskiej w Polsce w latach 1919–1939 / Bohdan Halczak // *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. – 1995–1996. – № 2/3 – S. 37–49.
837. Hud B. Ukraińcy i polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Zarys historii konfliktów społeczno-etnicznych / Bohdan Hud (przekład Anna Korzeniowska-Bihun, Mariya Hud). – Lwów ; Warszawa : Pracownia Wydawnicza, 2013. – 400 s.
838. Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939 / M. Iwanicki. – Siedlce : Wyd. Uczelniane WSP w Siedlcach, 1975. – 272 s.
839. Iwanicki M. Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918–1939 / M. Iwanicki. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo Naukowe, 1978. – 436 s.
840. Iwanicki M. Ukraińcy, Białorusini, Litwini i Niemcy w Polsce w latach 1918–1990 / Mieczysław Iwanicki. – Siedlce : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej, 1993. – 205 s.
841. Janowska H. Emigracja z Polski w latach 1918–1939 / Halina Janowska // *Emigracja z Polski w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)* / pod red. Anrzeja Pilha. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. — S. 326–451.
842. Jędruszczak T. Piłsudczycy bez Piłsudskiego: powstanie Obozu Zjednoczenia Narodowego w 1937 r. / Tadeusz Jędruszczak. – Warszawa : PWN, 1963. – 227 s.
843. Kęsik J. Pomiedzy współpracą a irredentą. Ukraińska mniejszość narodowa w Drugiej Rzeczypospolitej / Jan Kęsik // *Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacja* / red. R. Traba. – Olsztyn, 2001. – S. 80–91.
844. Kęsik J. «Kordon sokalski»: problemy pogranicza galicyjsko-wołyńskiego w latach 1921–1939 / Jan Kęsik // *Acta Universitatis Wratislaviensis*. – 1993. – № 11, t. 51 : *Studia z dziejów prowincji galicyjskiej* / red. A. Galos. – S. 127–151.
845. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henrika Józewskiego: 1892–1981 / J. Kęsik. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 213 s.

846. Kirwiel E. Kresy Połnocno-Wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939: oblicze polityczne / Eleonora Kirwiel. – Lublin : Wyd. UMCS, 2011. – 219 s.
847. Kicinger A. Polityka emigracyjna II Rzeczypospolitej / A. Kicinger // Central European Forum for Migration Research. Working Paper. – Warszawa : CEFMR, 2005. – № 4. – 82 s.
848. Kłoczowski J., Millerowa L., Skarbek J. Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce / Jerzy Kłoczowski, Lidia Müllerowa, Jan Skarbek. – Kraków : Wydawn. Znak, 1986. – 470 s.
849. Konobczyński W. Historia polityczna Polski. 1914–1939 / Władysław Konobczyński. – Warszawa : Inicjatywa Wydawnicza Ad Astra, 1995. – 233 s.
850. Kotowski A. Polska polityka narodowościowa wobec mniejszości niemieckiej w latach 1919–1939 / Albert Kotowski. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 328 s.
851. Kresy północno-wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej (stan badań) : materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Filii UW w Białymstoku w październiku 1992 / pod red. Jana Jerzego Milewskiego. – Białystok : UW Filia, 1993. – 84 c.
852. Kulak T. Endecja wobec kwestii żydowskiej (lata 1893–1939) / Tereza Kulak, Krzysztof Kawalec // Polska – Polacy – mniejszości narodowe / pod red. Wojciecha Wrzesińskiego. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1992. – T. VIII. – S. 121–132.
853. Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935 / Władysław Kulesza. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Wyd. Ossolineum, 1985. – 310 s.
854. Kumor B. Historia Kościoła. Cz. 8 : Czasy współczesne 1914–1992 / B. Kumor. – Lublin : RW KUL, 1996. – 704 s.
855. Kuprianowicz Gr. Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w latach 1918–1926 / Gr. Kuprianowicz // Rocznik Chełmski. – 1995. – T. 1. – S. 171–216.

856. Łatyszonek O. Historia Białorusi (od połowy XVIII do końca XX wieku) / O. Łatyszonek, E. Mironowicz. – Białystok : Wyd. Związek Białoruski w Rzeczypospolitej Polskiej. Katedra kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku, 2002. – 330 s.
857. Lewandowski, J. Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczuków w 1921–1926 / Józef Lewandowski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967. – 225 s.
858. Lewandowski, J. Federalizm, Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego / J. Lewandowski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962. – 263 s.
859. Maj E. Od «biernej masy plemiennej» do «komiwojżera». Narodowa Demokracja (do 1939 roku) / Ewa Maj // Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozważania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku / pod. red. Jana Jachymka i Waldemara Parucha. – Lublin : Wyd. UMCS, 2001. – 315 s.
860. Majchrowski J. Obóz zżenoczenia Narodowego wobec kwestii żydowskiej / Jacek Majchrowski // Polska – Polacy – mniejszości narodowe / pod. red. Wojciecha Wrzesińskiego. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo, 1992. – T. VIII. – S. 139–149.
861. Marszałek J. Stosunki polsko-ukraińskie: historia i pamięć / J. Marszałek, J. Kawa, Z. Karpus. – Toruń : Wyd. Adam Marszałek, 2008. – 304 s.
862. Matelski D. Niemcy na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej / Dariusz Matelski // Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej, 2003. T. XXXVIII. – Warszawa : Wyd. Naukowe Semper. – S. 247–278.
863. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Ossolineum, 1968. – 230 s.
864. Mazurek J. Kraj a emigracja : ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku) / Jerzy Mazurek. – Warszawa : Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego ; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2006. – 479 s.

865. Meducka M. Teatr żydowski w Polsce do 1939 r. / Marta Meducka // Między Odrą i Dnieprem – wyznania i narody. Cz. 2. Zbiór studiów pod red. Tadeusza Stegnera. – Gdańsk : Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2000. – S. 125–140.
866. Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodni w okresie międzywojennym / Ezra Mendelsohn. – Warszawa : Wyd. Naukowe PWN, 1992. – 356 s.
867. Między Odrą i Dnieprem – wyznania i narody. Cz. 2. Zbiór studiów / pod red. Tadeusza Stegnera. – Gdańsk : Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2000. – 320 s.
868. Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego 1918–1939 / Włodzimerz Mich. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1992. – 306 s.
869. Mich W. Obcy w polskim domu: nacjonalistyczne koncepcje rozwiązywania problemu mniejszości narodowych 1918–1939 / Włodzimerz Mich. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1994. – 143 s.
870. Mich W. Między nacjonalizmem a imperializmem. Ruch konserwatywny (1918–1939) / Włodzimerz Mich // Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozważania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2001. – S. 49–69.
871. Mikulicz. S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – 314 s.
872. Mironowicz E. Próby zmiany polityki obozu sanacyjnego wobec Białorusinów w latach 1927–1929 / E. Mironowicz // BZH. – 2008. – Z. 29. – S. 202–207.
873. Mironowicz E. Politycy i społeczeństwo białoruskie II Rzeczypospolitej wobec idei własnego państwa / E. Mironowicz // BZH. – 1998. – Z. 9. – S. 50–57.
874. Mironowicz E. Białorusini w polityce piłsudczyków w latach dwudziestych / E. Mironowicz // BZH. – 2005. – № 23. – S. 34–59.

875. Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego / Eugeniusz Mironowicz. – Białystok : Wyd. Uniwersyteckie Trans Humana, 2007. – 293 s.
876. Mironowicz E. Białorusini w Polsce 1919–2009 / Eugeniusz Mironowicz // Białorusini / pod. red. Terezy Zaniewskiej. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2010. – S. 9–29.
877. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym / W. Mędrzecki. – Warszawa : Neriton, 2005. – 331 s.
878. Mędrzecki W. Polacy na Wołyniu w okresie międzywojennym (1918–1939) / W. Mędrzecki // Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918–1997 / red. L. Popek. – Lublin : Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1999. – S. 153–189.
879. Mędrzecki W. Przemiany cywilizacyjne i socjotopograficzne miast województwa Wołyńskiego 1921–1939 / W. Mędrzecki // Kwartalnik Historii Kultury materialnej. – 1995. – T. 43, № 1. – S. 107–113.
880. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. – 203 s.
881. Modras R. Kościół Katolicki i antysemityzm w Polsce w latach 1933–1939 / Ronald Modras. – Kraków : Wyd. Homini, 2004. – 405 s.
882. Mróz M. Katolicyzm na pograniczu: Kościół Katolicki wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej w Polsce w latach 1918–1926 / M. Mróz. – Toruń : Wyd. Adam Marszałek, 2001. – 311 s.
883. Mysłek W. Kościoły Rzymsko-katolickie w Polsce w latach 1918–1939. Zarys historyczny / W. Mysłek. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1966. – 663 s.
884. Najnowsze dzieje żydów w Polsce (w zarysie do 1950 r.) / pod red. Jerzy Tomaszewskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – 499 s.
885. Nowak M. Narodowcy i ukraińcy. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939 / Magdalena Nowak. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2007. – 305 s.

886. Nowak M. Podstawowe zagadnienia ideologii narodowej a problem mniejszości ukraińskiej w publicystyce Narodowej Demokracji lat 1923–1928 / Magdalena Nowak // *Między Odrą i Dnieprem – wyznania i narody*. Cz. 2. Zbiór studiów pod red. Tadeusza Stegnera. – Gdańsk : Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2000. – S. 250–266.
887. Ogonowski J. Problem uprawnień językowych żydów w II Rzeczypospolitej / Jerzy Ogonowski // *Sprawy Narodowościowe*. Seria Nowa. – Poznań, 1996. – T. 5, z. 2 (9). – S. 61–77.
888. Ogonowski J. Uprawnienie językowe mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej 1918–1939 / Jerzy Ogonowski. – Warszawa : Wyd. Sejmowe, 2000. – 285 s.
889. Orlicki J. Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918–1948 / Józef Orlicki. – Szczecin : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1983. – 272 s.
890. Osadczyk B. Stosunki polsko-ukraińskie / B. Osadczyk // *Kultura*. – 1992. – № 1–2. – S. 121–130.
891. Osadczyk B. Ukraina na rozdrożu między Wschodem i Zachodem / B. Osadczyk // *Kultura*. – 1999. – № 4/619. – S. 101–106.
892. Pałka D. Kościół Katolicki wobec Żydów w Polsce międzywojennej / Damian Pałka. – Kraków : Zakład Wydawniczy „NOMOS”, 2006. – 413 s.
893. Partacz Cz. Polacy i Ukraińcy na Wołyniu / Cz. Partacz // *Ukraina–Polska: kultura, wartości, zmagania duczowe* / pod red. R. Drozda, R. Szczekowskiego, M. Zymomrji. – Koszalin : Wydawnictwo UBWSH, 1999. – 311 s.
894. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930 / T. Piotrkiewicz. – Warszawa : Wyd. Uniwersytet Warszawski. Wydział Historyczny, 1981. – 165 s.
895. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / Mirosława Papierzyńska-Turek. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1979. – 390 s.
896. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością: państwo wobec prawosławia 1918–1939 / M. Papierzyńska-Turek. – Warszawa : PWN, 1989. – 484 s.

897. Papierzyńska-Turek M. Religia i kościół w ukraińskiej myśli politycznej w Polsce w latach 1918–1939 / M. Papierzyńska-Turek // Polska – Polacy – mniejszości narodowe. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1992. – S. 329–341.
898. Paruch W. Koncepcja konsolidacji państwowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego w latach 1926–1935 / W. Paruch // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin : Wydawn. Uniwersyteu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. – S. 145–159.
899. Paruch W. Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji: Rozwiązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku / red. J. Jachymek, W. Paruch. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2001. – 315 s.
900. Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939 / Waldemar Paruch. – Lublin : Wyd. UMCS, 2005. – 880 s.
901. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Obóz piłsudczykowski (1926–1939) / W. Paruch // Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozważania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin : Wyd. UMCS, 2001. – S. 71–118.
902. Pasztor M. Położenie mniejszości żydowskiej w Polsce w świetle francuskiej korespondencji dyplomatycznej z lat 1921–1939 / Maria Pasztor // Biuletyn żydowskiego Instytutu Historycznego. – 1998. – № 4. – S. 3–19.
903. Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939) / J. Pawlak. – Torun : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – 319 s.
904. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. T. 2 / Władysław Pobóg-Malinowski. – Gdańsk : GRAF, 1990. – 435 s.
905. Polska Odrodzona 1918–1939, państwo, społeczeństwo, kultura / red. Jan Tomicki. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1988. – 625 s.
906. Popek L. Świątynie Wołynia / L. Popek. – Lublin : Ośrodek Studiów Polonijnych i Społecznych PZKS, 1997. – 370 s.
907. Popek L. Diecezja łucka w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej (1918–1944) / L. Popek // Polacy i Kościół rzymskokatolicki na

- Wołyniu w latach 1918–1997 / red. L. Popek. – Lublin : Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1999. – S. 23–47.
908. Przemiany narodowościowe na Kresach Wshodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948 / pod red. Stanisława Ciesielskiego. – Torun : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003. – 350 s.
909. Radomski G. Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926 / Grzegorz Radomski. – Toruń : Wyd. Adam Marszałek, 2000. – 170 s.
910. Roszkowski W. Historia Polski 1914–1994 / Wojciech Roszkowski [nazwa] (Andrzej Albert) [pseud.]. – Warszawa : Wyd. Naukowe PWN, 1995. – 464 s.
911. Rychkov P. Architektura sakralna międzywojennego Wołynia: tradycja a współczesność / Petro Rychkov // *Modernizm w Europie – modernizm w Gdyni: architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie*, [Red :] Hirsch Robert, Sołtysik Maria Jolanta – Gdynia : Urząd Miasta, 2011. – S. 85–90.
912. Rzemieniuk F. Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego, Neounia / F. Rzemieniuk. – Lublin : Towarzystwo Naukowe katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999. – 370 s.
913. Rzemieniuk F. Walki polityczne greckokatolickiego duchowieństwa o niepodległość Ukrainy w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939) / F. Rzemieniuk. – Siedlece : Wydano własnym sumptem autora, 2003. – 225 s.
914. Shnepf R. Emigracja Żydów z Polski do Ameryki Łacińskiej 1918–1939. Uwagi wstępne do projektu badawczego / R. Schnepf // *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. – 1990. – № 1. – S. 55–65.
915. Snyder T. Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999 / T. Snyder. – Sejny : Wyd. Pogranicze, 2006. – 351 s.
916. Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę / Timothy Snyder. – Kraków : Wydawnictwo Znak, 2008. – 340 s.
917. Sobczak M. Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939/ Mieczysław Sobczak. – Wrocław : Wyd. Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, 1998. – 480 s.

918. Stanisławski W. Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej : próba charakterystyki społeczności / Wojciech Stanisławski // Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa. – Poznań, 1996. – T. 5, z. 2 (9). – S. 23–60.
919. Stawecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939 / P. Stawecki. – Warszawa : Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969. – 322 s.
920. Stępień S. Położenie prawno-polityczne mniejszości ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / S. Stępień // Rocznik Historyczno-Archiwalny. – 1989. – T. III. – S. 225–240.
921. Stępień S. Życie religijne społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / S. Stępień // Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 1. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym / red. St. Stępień. – Przemyśl, 1990. – S. 207–227.
922. Stępień S. Nowa unia kościelna. Obrządek Bizantyńsko-Słowiański / S. Stępień // Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 2. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym / red. St. Stępień. – Przemyśl, 1994. – S. 141–193.
923. Stępień S. Główne nurty życia religijnego społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / S. Stępień // *Slavia Orientalis*. – 1990. – № 1–2. – S. 113–125.
924. Studia o szkolnictwie i oświacie mniejszości narodowych w XIX i XX wieku / red. Stefani Walacek. – Wrocław : Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – 164 s.
925. Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo / M. Syrnyk. – Wrocław : Krynica desing studio, 1996. – 186 s.
926. Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej (1928–1939) / M. Szumiło. – Warszawa : Wyd. Neriton, 2007. – 325 s.
927. Szczepaniak J. Polskie władze państwowe wobec akcji neounijnej w latach 1918–1939 / Jan Szczepaniak // *Charisteria Titi Górski oblata*. Studia i

- rozprawy ofiarowane profesorowi Tytusowi Górskiemu (red. S. Stabryła, R. Zawadzki). – Kraków : Wyd. Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej, 2003. – S. 241–254.
928. Szyszka B. Szkolnictwo żydowskie na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / Bohdan Szyszka // Z dziejów społeczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / pod red. J. Doroszewskiego i T. Radzika. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1992. – 165 s.
929. Śleszyński W. Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej / Wojciech Śleszyński. – Warszawa : Instytut studiów politycznych PAN ; Rytm, 2007. – 400 s.
930. Śleszyński W. Zajścia antyżydowskie w Brześciu nad Bugiem 13 maja 1937 roku. Dokumenty do dziejów kresów północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. – Białystok : Polskie Towarzystwo Historyczne-Oddział w Białymstoku, 2004. – 139 s.
931. Świat Niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku / pod red. Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa ; Londyn : Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, Polonia Aid Foundation Trust, 2004. – 1120 s.
932. Tomaszewski J. Kresy wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku / J. Tomaszewski // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Między Polską etniczną a historyczną. T. VI / Pod. red. W. Wrzesińskiego. – Wrocław – Warszawa ; Kraków, 1988. – C. 101–150.
933. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1938–1939 / Jerzy Tomaszewski. – Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 224 s.
934. Tomaszewski J. Ceska oświata na Wołyniu przed rokiem 1939 / Jerzy Tomaszewski // Przegląd Humanistyczny. – 1995. – № 6. – S. 87–98.
935. Tomaszewski J. Z dziejów Polesia 1921–1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych / Jerzy Tomaszewski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963. – 209 s.

936. Tobjański Z. Czesi w Polsce / Zbigniew Tobjański. – Kraków : Wyd. Towarzystwo społeczno-kulturalne Czechów i Słowaków w Polsce, 1994. – 236 s.
937. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / Ryszard Torzecki. – Kraków : Wyd. Literackie, 1989. – 465 s.
938. Torzecki R. Z problematyki stosunków polsko-ukraińskich / R. Torzecki // Dzieje Najnowsze (далі: DN). – 1985. – № 2. – S. 150–170.
939. Ukraina i Polska po I Wojnie światowej; Religie II Rzeczypospolitej: materiały z sesji naukowych sekcji historii najnowszej Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 5.IV.1986 r., Gdańsk 8–9.V.1987 r. – Gdańsk : Uniwersytet Gdański, 1987. – 200 s.
940. Waldenberg M. Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei / Marek Waldenberg. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. – 499 s.
941. Wasiluk J. Szkolnictwo mniejszości narodowych w Polsce w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej – próba porównań / Jerzy Wasiluk // Zeszyty politologiczne (pod red. Ryszarda Skarzyńskiego). – Białystok, 1994. – Z. 1. – S. 66–92.
942. Wasiluk J. Szkolnictwo żydowskie w Drugiej Rzeczypospolitej / Jerzy Wasiluk // Pogranicze. – 1993. – T. 3. – S. 163–183.
943. Waskan J. Myśl polityczna narodowej demokracji na przełomie XIX i XX wieku w stosunku do mniejszości narodowych na Kresach Wschodnich / Jan Waskan // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. – 1999. – Z. 14. – S. 7–25.
944. Wapiński R. Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX–XX wieku po wybuch II wojny światowej / R. Wapiński. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wyd. Ossolineum, 1994. – 419 s.
945. Wapiński R. Narodowa Demokracja. 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej / R. Wapiński. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. – 337 s.

946. Wapiński R. Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej / Roman Wapiński. – Łódź : Wyd-wo Łódzkie. – 617 s.
947. Waszkiewicz Z. Neounia – nieudany eksperyment? / Zofia Waszkiewicz // Czterechsetlecie zawarcia Unii Brzeskiej (1596–1996). Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w dn. 28–29.11.1996 (pod red. Stanisława Alexandrowicza i Tomasza Kempy). – Toruń : Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998. – S. 127–145
948. Wawruch K. II Rzeczpospolita wobec mniejszości narodowych i religijnych – nowe wyzwania i oczekiwania / Krzysztof Wawruch // Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa. – Poznań, 1996. – T. 5, z. 2(9). – S. 141–154.
949. Wierzbicki M. Stosunki polsko-żydowskie na Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941 / M. Wierzbicki // Wokół Jedwabnego / pod red. P. Machcewicza, K. Persaka. – T. 1. Studia / Instytut Pamięci Narodowej. – Warszawa : Łódzka Drukarnia Dziełowa SA, 2002. – S. 128–158.
950. Wojdyło W. Kwestia ukraińska w myśli społeczno-politycznej obozu narodowo-demokratycznego w Drugiej Rzeczypospolitej / W. Wojdyło // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwo / pod red. Zbigniewa Karpusa, Waldemara Rezmera, Emiliana Wiszki. – Toruń : Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. – 562 s.
951. Woźniak M. Żydowskie szkoły w II Rzeczypospolitej. Zarys problematyki / Magdalena Woźniak // Studia o szkolnictwie i oświacie mniejszości narodowych w XIX i XX wieku / pod. red. Stefanii Walasek. – Wrocław : Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 91–105.
952. Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP / Urszula Wróblewska // Nauka. – 2011. – № 2. – S. 109–124.
953. Vaculik J. Dějiny volyňských čechů. T. II. (1914–1945) / Jaroslav Vaculik. – Praha : Vydalo Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, 1998. – 191 s.
954. Zajączkowski J. Trudne sąsiedztwa. Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. T. 2. Od autonomii galicyjskiej do drugiej wojny światowej / Janusz Zajączkowski. – Lublin : Weset, 2012. – 788 s.

955. Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe / Zbigniew Zaporowski. – Lublin : Wyd. UMCS, 1992. – 265 s.
956. Zaporowski Z. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna Wołynia 1931–1939 / Z. Zaporowski // *Res Historica*. – Lublin : Wyd. UMCS, 1998. – Z. 4. – S. 79–97.
957. Zaporowski Z. Józef Piłsudski i piłsudczycy / Z. Zaporowski. – Lublin : Wyd. UMCS, 1999. – 286 s.
958. Zaporowski Z. Od negacji do akceptacji państwa Polskiego. Ukraińskie wybory polityczne w II Rzeczypospolitej / Z. Zaporowski // *Res Historica*. – Lublin : Wyd. UMCS, 2004. – Z. 16. – S. 221–233.
959. Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce / Jerzy Kłoczowski, Lidia Millerowa, Jan Skarbek. – Kraków : Wydawnictwo Znak, 1986. – 470 s.
960. Zaskilniak L. Stosunki polsko-ukraińskie w XX wieku: analiza i interpretacja / L. Zaskilniak // *Polska – Niemcy – Ukraina w Europie*. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996. – S. 187–202.
961. Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939 / Konrad Zieliński // *Almanach Historyczny*. – Kielce : Wyd. Akademii Świętokrzyskiej, 2003. – T. 5. – S. 211–257.
962. Zieliński K. Żydzi polscy a niepodległość – nadzieje i obawy / Konrad Zieliński // *Res Historica*. – Lublin : Wyd. UMCS, 2006. – T. 22. – S. 195–210.
963. Zieliński Z. Polska dwudziestego wieku: kościół-naród-mniejszości / Zygmunt Zieliński. – Lublin : Redakcja wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1998. – 197 s.
964. Żebrowski R. Społeczeństwo żydowskie w II Rzeczypospolitej / Rafał Żebrowski // *Studia z dziejów żydów w Polsce*. T. 1 / red. Zofia Borzemińska. – Warszawa : Żydowski Instytut Historyczny, 1995. – S. 81–101.
965. Żyndul J. Cele akcji antysemitki w Polsce w latach 1935–1937 / Jolanta Żyndul // *Biuletyn żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce*. – Warszawa, 1992. – № 1 (styczeń–marzec). – S. 53–65.
966. Żyndul J. Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937 / Jolanta Żyndul. – Warszawa : Fundacja im. K. Kelles-Krauza, 1994. – 96 s.

967. Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura : leksykon / red. Jerzy Tomaszewski, Andrzej Żbikowski. – Warszawa : Wydawnictwo Cyklady, 2001. – 572 s.

V. Интернет-ресурси

968. Василюк А. Реформування шкільної освіти Польщі на початку ХХ ст. [Електронний ресурс] / А. Василюк. – Режим доступу : http://npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/ispu_kiovst_Demyanenko/300.html – Назва з екрана. – 25.03.2014.
969. Волыньские чехи. От эмиграции до реэмиграции [Электронный ресурс] // Еженедельник 2000. – 2007. – 8 июня. – Режим доступа : <http://2000.net.ua/2000/aspekty/amplituda/14777> – Название с экрана. – 12.02.2014.
970. Галай М. Політика Другої Речі Посполитої у галузі початкової освіти в 1918–1924 рр. [Електронний ресурс] / М. Галай. – Режим доступу : http://journal.mandrivets.com/images/file/Hala12_5.pdf – Назва з екрана. – 25.03.2014.
971. Мельников И. 1924 год. «Рельсовая война» в Западной Беларуси [Электронный ресурс] / Игорь Мельников. – Режим доступа : <http://www.istpravda.ru/bel/research/6160/> – Название с экрана. – 5.03.2014.
972. Ткачев С. Российская эмиграция в межвоенной Польше. [Электронный ресурс] / С. Ткачев. – Режим доступа : <http://www.mochola.org/russiaabroad/tkachref1.htm> – Название с экрана. – 10.02.2014.
973. Ткачов С. Російський театр у міжвоєнній Польщі [Електронний ресурс] / С. Ткачов. – Режим доступу : <http://www.mochola.org/russiaabroad/tkachov1.htm> – Назва з екрана. – 3.02.2014.
974. Электронная еврейская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.eleven.co.il/article/11902> – Название с экрана. – 02.03.2014.
975. Kształcenia nauczycieli szkół powszechnych (podstawowych) lata 1918–1939 [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <https://sites.google.com/site/>

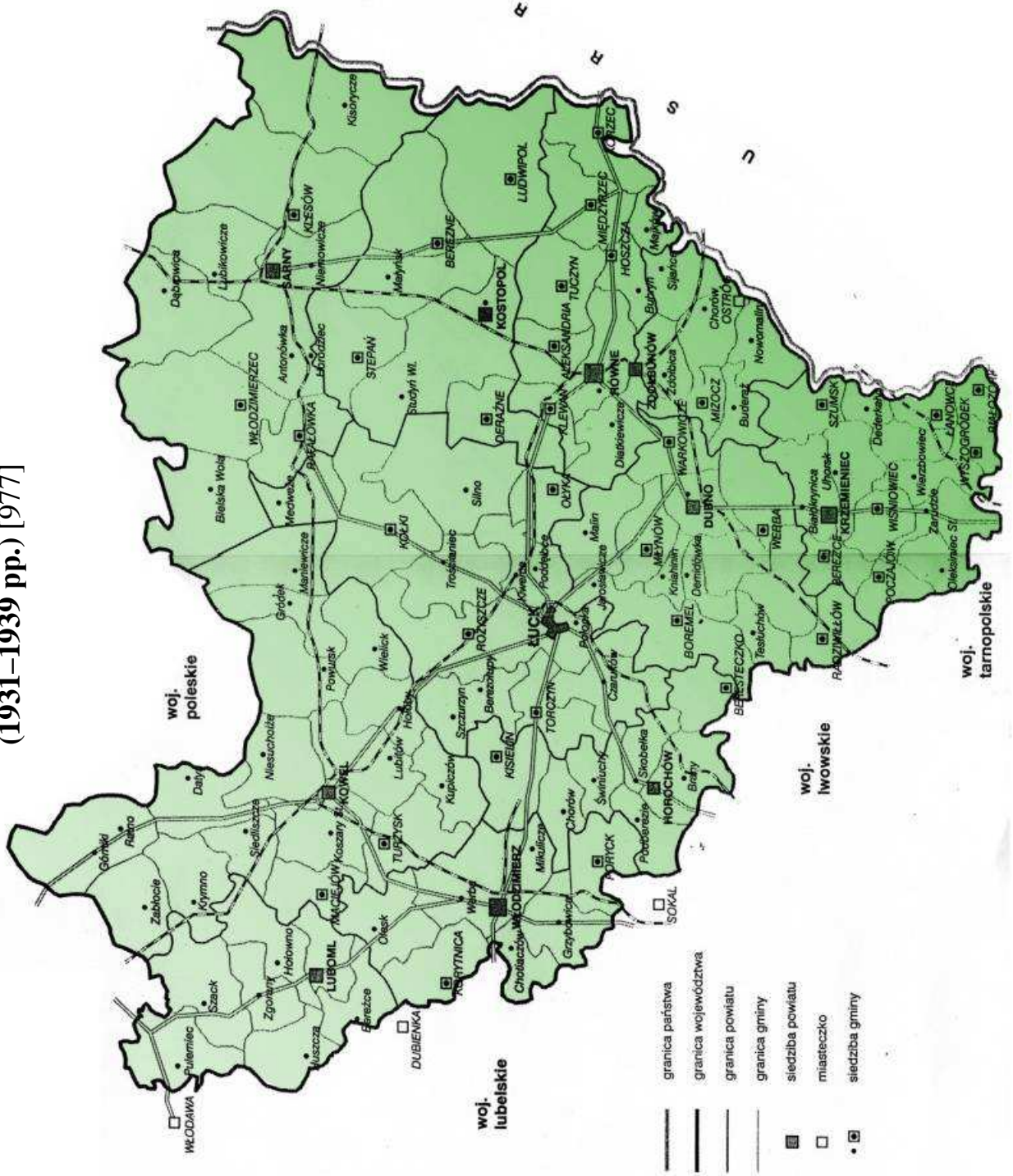
ksztalcenienauczycieli/organizacja-ksztalcenia-nauczycieli/lata-1918-1939 –

Назва з екрана. – 1.04.2014.

976. Станиславский В. Жизнь на обочине. Русская эмиграция на землях Второй Речи Посполитой [Электронный ресурс] / Войцех Станиславский // Новая Польша. – 2006. – № 7–8 (77). – С. 91–96. – Режим доступа : <http://a-resni.org/grvojna/bel-emigr/a-ziznnaob.php> – Назва з екрана. – 11.02.2014.
977. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://nawolyniu.pl/maru/mara8.htm> – Назва з екрана. – 11.02.2014.

ДОДАТКИ

Додаток А
Адміністративно-територіальний поділ Волинського воєводства
(1931–1939 рр.) [977]

Додаток Б

Національна та конфесійна структура населення Волинського воєводства (за даними перепису 1921 р.) [426, s. 62]

Віросповідання	Населення загалом (тис. осіб)	Національність									
		поляки	укра- їнці	євреї	біло- руси	німці	литовці	росіяни	чехи	інші	не встанов- лено
загалом	1 437 907	240 922	983 596	151 744	1118	24 960	144	9450	25 405	537	31
римо-католики і вірмено- католики	166 512	157 606	3701	–	17	161	39	55	4851	82	–
греко-католики	668	163	426	–	–	–	1	14	1	–	–
православні	1 666 842	62 425	975 595	29	1101	67	103	9234	18 281	97	–
інші конфесії східної церкви	20	7	5	–	–	–	–	5	–	3	–
євангелісько- аугсбурзька церква	36 695	9127	1606	11	–	23 822	1	53	1758	312	5
інші напрямки протестантизму	2334	260	678	–	–	995	–	–	499	1	–
юдеї	164 740	11 277	1656	151 691	–	5	–	83	19	9	–
інші нехристи- янські конфесії	98	45	18	–	–	–	–	2	–	33	–
без конфесійної приналежності	39	11	1	13	–	–	–	3	2	–	–
відсутні дані	28	1	–	–	–	–	–	1	–	–	26

Додаток В

Мовна структура населення Волинського воєводства (1931 р.)

Повіти	Кількість жителів	Декларована мова											
		польська	українська	русинська	білоруська	російська	чеська	литовська	німецька	єврейська (ідиш)	іврит	інші	не подавалась
Волинське воєводство	2 085 574	346 640	1 418 324	8548	2417	23 387	30 977	90	46 883	174 157	31 388	657	2106
Горохівський	122 045	21 100	83 119	1105	15	403	1222	13	4977	7520	2473	8	90
Костопільський	159 602	34 951	103 980	1366	212	588	216	–	7545	6884	3597	44	219
Ковельський	255 095	36 720	182 807	2433	237	3120	1062	3	1813	22 825	3651	99	325
Кременецький	243 032	25 758	195 817	183	56	1754	301	13	118	13 881	4798	86	267
Любомльський	85 507	12 150	65 741	165	114	371	8	–	8	6765	53	4	128
Луцький	290 805	56 446	171 793	245	220	3909	6107	14	17619	29 887	4255	141	169
Рівненський	252 787	36 990	160 371	113	140	4093	5817	11	7458	33 149	4335	85	225
Сарненський	181 284	30 426	128 284	1353	1183	2765	85	17	922	13 408	2611	57	173
Володимирський	150 374	40 286	87 212	962	77	1228	490	2	2778	14 446	2790	16	87
Здолбунівський	118 334	17 826	81 561	89	56	2405	4521	9	856	9694	1093	21	203
Дубнівський	226 709	33 987	157 639	534	107	2751	11 148	8	2789	15 698	1732	96	220

Розраховано за: [393, с. 28–29, 31].

Додаток Д
Перелік професійних шкіл на Волині й кількість учнів в них
станом на 1937/1938 рр.

I. Ремісничо-промислові школи

Місце знаходження	Назва школи і підпорядкування	Кількість учнів 1937/1938 н. р.
1. Ковель	Державний ліцей дорожних техніків	186
2. Кременець	Державна мулярська школа	76
3. Кременець	Державна столярська школа	17
4. Ковель	Державна механічна гімназія	45
5. Володимир	Приватна механічна гімназія ПМШ	167
6. Володимир	Приватна механічна школа Товариства розповсюдження професійної і рільничої праці серед євреїв	94
7. Сарни	Приватна механічна школа ПМШ	122
8. Здолбунів	Приватна механічна школа ПМШ	137
9. Костопіль	Приватна столярська школа Товариства підтримки професійного навчання на Волині	39
10. Луцьк	Приватна столярська школа ПМШ	51
11. Остріг	Приватна столярська школа ПМШ	43
12. Сарни	Приватна столярська школа Товариства розповсюдження професійної і рільничої праці серед євреїв	29
13. Луцьк	Державна жіноча кравецька гімназія	180
14. Рівне	Приватна кравецька жіноча гімназія Союзу жінок громадської праці	166
15. Дубно	Приватна кравецька школа Товариства Провидіння Божого (Opatrności Bożej)	95
16. Ковель	Приватна кравецька школа Союзу жінок громадської праці	158
17. Ковель	Приватна кравецька школа Товариства розповсюдження професійної і рільничої праці серед євреїв	139
18. Кременець	Приватна кравецька жіноча школа Товариства розповсюдження професійної і рільничої праці серед євреїв	51
19. Остріг	Приватна кравецька школа Союзу жінок громадської праці	81
20. Рівне	Приватна кравецька школа Товариства розповсюдження професійної і рільничої праці серед євреїв	136
21. Сарни	Приватна кравецька школа Союзу жінок громадської праці	130
22. Володимир	Приватна кравецька школа Товариства розповсюдження професійної і рільничої праці серед євреїв	90

II. Торгові школи

Місце знаходження	Назва школи і підпорядкування	Кількість учнів 1937/1938 н. р.
1. Дубно	Приватна коедукативна купецька гімназія Товариства польських купців	92
2. Ковель	Приватна коедукативна купецька гімназія Товариства учителів середніх і вищих шкіл	198
3. Луцьк	Приватна коедукативна купецька гімназія ПМШ	220
4. Рівне	Приватна коедукативна купецька гімназія ПМШ	235
5. Рівне	Приватна коедукативна купецька гімназія Єврейського батьківського товариства «Освіта»	232
6. Рівне	Приватна школа професійної підготовки І рівня Товариства підтримки професійної освіти на Волині (в стадії організації)	не зазначено

III. Сільськогосподарські школи

Місце знаходження	Назва школи і підпорядкування	Кількість учнів 1937/1938 н. р.
1. Адамівка	Державна рільнична школа	16
2. Гориньгород	Державна школа підготовки сільських господаринь	37
3. Сарни-Доротичі	Державна школа рільничого навчання ім. проф. Юзефа Мікуловського-Поморського	21
4. Шубків	Державна школа рільничого навчання	51
5. Тростянець	Державна школа рільничого навчання	62

IV. Школи домашнього господарства

Місце знаходження	Назва школи і підпорядкування	Кількість учнів 1937/1938 н. р.
1. Луцьк	Приватна школа навчання домашньому господарству І і II ступеня Товариства підтримки професійної освіти на Волині	31
2. Рівне	Приватна школа навчання домашньому господарству І і II ступеня Союзу жінок громадської праці	в стадії організації

Розраховано за: [71, арк. 95 зв. – 96 зв.]

Додаток Е
Структура єврейського початкового шкільництва у міжвоєнній Польщі

Додаток Ж

**Осередки «Чеської шкільної матиці» на території
Волинського воєводства станом на 1931 р. [230, арк. 81 зв. – 83]**

Повіт	Гуртки ЧШМ у колоніях	Рік заснування	Голова осередку	Кількість членів	Інституції, що перебували на утриманні гуртків ЧШМ
1	2	3	4	5	6
Луцький	1. Нове Теремне	1923	Й. Козак	33	бібліотека
	2. Ниви-Губинські	1923	Й. Козак	20	–
	3. Боратин-Чеський	1924	Б. Швейдер	55	бібліотека
	4. Раківці	1924	Й. Покорний	32	–
	5. Озеряни-Чеські	1924	Й. Голий	23	приватна школа
	6. Княгинінець	1924	В. Меснер	48	бібліотека
	7. Крупець	1924	Й. Новак	23	–
	8. Струмівка	1924	Л. Щепанек	22	–
	9. Копче	1925	Й. Робль	29	–
	10. Мостишин	1925	К. Шрамек	25	бібліотека
	11. Старе Теремне	1925	В. Матеєць	26	бібліотека
	12. Милуші	1925	А. Мелек	22	–
	13. Губин	1925	Й. Томаш	24	–
	14. Шклінь	1926	Й. Волейнік	34	–
	15. Луцьк	1928	В. Меснер	99	бібліотека, школа
	16. Сергіївка	1929	Й. Кендік	20	–
Дубенський	1. Московщизна	1924	А. Маршик	37	вечірні освітні курси
	2. Лібановець	1924	Й. Гайний	24	–
	3. Малин	1924	Я. Красік	31	бібліотека
	4. Софіївка	1924	Й. Рошек	25	бібліотека
	5. Млодава	1924	В. Фаршт	20	–
	6. Мальована	1924	Й. Лінка	30	бібліотека
	7. Новини Чеські	1925	А. Патва	50	бібліотека
	8. Мирогоща	1925	В. Бочек	75	бібліотека, аматорський гурток

Повіт	Гуртки ЧШМ у колоніях	Рік заснування	Голова осередку	Кількість членів	Інституції, що перебува- ли на утри- манні гуртків ЧШМ
1	2	3	4	5	6
Дубенський	9. Волковії	1925	Я. Новий	52	бібліотека, аматорський гурток
	10. Стшалкув- Чеський	1925	Й. Гловатий	44	–
	11. Семидуби	1925	Й. Шпачек.	37	бібліотека
	12. Длуге Поле	1925	В. Недбалек	21	–
	13. Дорогостаї	1926	А. Тихий	30	школа
	14. Боцянув	1926	А. Бочек	22	школа
	15. Млодава II	1926	Й. Тренглер	51	школа
	16. Лібарув	1927	Й. Шантара	40	–
	17. Хомонт	1929	Й. Бачковський	26	аматорський гурток
Рівнен- ський	1. Глинськ	1925	Й. Свобода	59	бібліотека
	2. Новокраїв	1925	А. Бучек	24	бібліотека
	3. Рівне	1925	В. Новотни	100	школа, бібліотека
	4. Квасилів	1925	В. Кадержабек	66	–
	5. Новоставці	1925	К. Волочко	50	школа, бібліотека
	6. Підліски	1926	Й. Долежал	39	–
	7. Грушвиці	1926	В. Кербець	69	бібліотека
	8. Мартинівка	1929	Й. Гавлічек	33	–
	9. Підцурків	1929	М. Тучек	32	–
Здолбу- нівський	1. Залісся	1925	А. Глоушек	44	школа
	2. Гульча- Чеська	1925	Я. Кживка	46	школа
	3. Миротин	1925	Ф. Єлінек	40	бібліотека
	4. Будераж	1926	А. Кубовий	32	–
	5. Борщівка	1926	В. Кодейшко	26	–
	6. Озерце	1926	Й. Цейтхамер	30	школа
	7. Уїздці	1927	В. Дідек	33	школа
Ковель- ський	1. Купичів	1925	Й. Тошнер	59	хор, народний оркестр
Горохів- ський	1. Новий Рачин	1924	В. Валента	48	Бібліотека

Додаток 3

**Інтерпеляція посла Степана Скрипника до голови Ради міністрів
Польської Республіки у справі нерегульованого становища
Православної церкви в Польщі [248, арк. 1–2 зв.]**

ІНТЕРПЕЛЯЦІЯ

Посла Степана Скрипника до Пана Голови Ради Міністрів Р. П. у справі неурегульованого дотепер правового становища Православної Церкви в Польщі.

30-го травня 1930 року була оголошена Грамота Пана Президента Р. П. про скликання першого Генерального Собору Автокефальної Православної Церкви в Польщі. Навязуючи до славної традиції останнього Собору Православної Церкви в Польщі, що відбувся в Пинську (в червні 1791 р.), Грамота оповіщала, що: „Дякуючи Божому Провидінню, Свята Автокефальна Православна Церква в Польщі може навязати нитку до своєї історичної минувшини“. З радістю вірні православного обряду прийняли вістку про таке прихильне відношення Речипосполитої до відродження на соборних основах Православної Церкви в Польщі. Виявом тих настроїв серед вірних було слово, що його виголосив до Пана Президента Р. П. зверхник Православної Церкви в Польщі, Митрополит Діонізій, на урочистому прийнятті 2 червня 1930 року, в якому між іншим сказав: „Сьогодні вже можемо бути спокійні за долю нашої Святої Церкви в Польщі“. У відповіді на ті слова Пан Президент зволив зазначити: „Можу запевнити Вашу Експеленцію, що як доля всіх громадян Річипосполитої, так і доля громадян православної віри, близька моему серцеві“.

Були то акти, що в свідомості православних громадян Р. П. лучилися з великим твором Воскресителя Польщі, героїчним зусиллям якого Волинь була звільнена від тяжкого московсько-большевицького ярма і через це в своєму релігійному житті могла користати з великих засад свободи й толеранції, що на них Великий Маршалок будував державне життя Відродженої Польщі.

Як волинський посол, стверджую, що Грамота Пана Президента Р. П., яка була висловом признання Державою поваги й значіння православного віроісповідання в Польщі, а рівночасно висловом прихильного заопікування його справами найвищого в Державі чинника, — до глибини зворушило українське православне населення Волині, даючи йому найбільші гарантії толеранції та можливості здійснити найголовніші його духові потреби і звязуючи те населення найбільш безпосереднім і тривким способом із Річчюпосполитою

Від того історичного дня 30 червня 1930 р. духовенство й вірні, памятаючи слова Грамоти, що „праці Собору, щоб він міг як слід виконати такі важні завдання, повинні бути приготовані як найстаранніше“, — ось уже впродовж 8 років чекають на здійснення заповідженого Грамотою унормування устрою Православної Церкви в Польщі та правового її стану згідно з 115 артикулом конституції Р. П.

12 травня 1935 року помер Великий Маршалок.

Проте не минуло по смерті Юзефа Пілсудського й повних три роки, як серед настроїв терпеливого очікування нормалізації становища Православної

Церкви, згідно з заповіддю, що її проголосила Грамота Пана Президента Р.П., православне громадянство в Польщі, а головним чином його переважна частина, що мешкає на Волині, було глибоко зворушене фактами, які сталися в церковному його житті.

При кінці 1937 р. серед православного населення прикордонних повітів Волині розпочалася акція насильного навернення на католицизм. Виразні факти насильства, що мали місце в тих місцевостях, були зясовані в соймових промовах православних послів та в інтерпеляціях, що їх внесли до Союму я і посол Степан Баран.

Від того часу акція навернення, получена з погрозами виселення не-католиків із прикордонної смуги (вже виселено кільканадцять осіб), із звільненням православних з посад в державних і самоурядових установах (напр., залізничних робітників на лінії Здолбунів — Радивилів), із різними прикростями для стероризованого православного населення та з обіцянками різних користей для нових католиків — не тільки не зменшилась, а, навпаки, зміцніла в просторі та інтензивності, викликаючи серед православного громадянства вражіння, що у відношенні до нього сталася зміна дотеперішньої крайньої політики на політику, про яку Великий Маршалок говорив, як про політику „пониження і гноблення“.

Це вражіння переходить у загальне переконання, бо в акції навернення беруть активну участь та кермують нею постійні службовики КОП'у, вчителі, представники нижчої адміністрації, війти та солтиси, а прилюдні зібрання в справах навернення відбуваються в гмінних та шкільних будинках, в яких також відбуваються релігійні відправи та прийаття до католицької церкви.

Усе це серед місцевого православного населення створює переконання, що акція ця є державною акцією і що зміни віри вимагає Держава, через що спротив тому прирівнюється до протидержавної діяльності.

В цій ситуації належало б в'яснити схвильованому й стурбованому населенню, що акція в справі переходу на католицизм не є державною акцією та що зміна віри в Польщі може бути тільки добровільною. Проте від державних чинників такого в'яснення населення не чує, а спроби це в'яснити, що їх почала робити у добрій вірі та з почуття громадського обов'язку Українська Парляментарна Репрезентація Волині і Головна Управа Волинського Українського Обєднання, лишилися без наслідків через конфіскачу друків, що видали в цій справі згадані організації.

Тим часом занепокоєння серед православного населення росте і зміцнюється, бо до всього згаданого приходить іще тяжке становище православного духовенства, яке в багатьох прикордонних місцевостях зустрічається з перешкодами, а то й цілковитою неможливістю виконувати пастирські обов'язки. Як багатий фактами приклад подібного відношення місцевих влад може бути село Козачки крем'янецького повіту. Парох Козачків-Осників уже не раз був арештований і відпроваджуваний, немов якийсь злочинець, під багнетами до віддаленої на 6 клм. стражниці. Православний благочинний (декан) лановецького деканату не дістає дозволу на відвідини десяти підлеглих йому парохій. Парох Суражу — Ходаків має перешкоди при викладах науки православної релігії в школі в Ходакові. Так, напр., 25-го травня ц. р. патруля КОП'у не впустила його до школи, заявляючи, що має наказ не допускати православного заоновчителя до школи. При відправах публичних богослужень православні зустрічаються з перешкодами завдяки забороні відправляти церковні богослуження від заходу до сходу сонця. Річ у чому, що в традиціях православної церкви є відвічний звичай відправи богослужень у вечірній або нічній порі, напр. підчас Страсного Тижня, Великодня та інш. Тоді, як стражниці КОП'у дають дозвіл на численні забави з танцями вночі, заборона відправи православних Богослужень в нічній порі в свідомості заподіяної кривди глибоко вражає.

релігійні почуття православних. При цьому такі заборони видаються не раз у формі, що понижує гідність православного священника, як, напр., одержаний парохом с. Кобиля рівеньського повіту шмат паперу такого змісту: „Kobyle, dn. 12. III. 38. r. Z polecenia władz przełożonych zabraniam księdzu odprawiania mszy świętej w porze nocnej, t. j. od zachodu do wschodu słońca. D-ca straż. (підпис)“

Пригноблення і неспокій серед православного населення в Польщі збільшилися особливо в місяці червні ц. р. Причиною тому були тривожливі вістки про інтензивнішу акцію проти Православної церкви в південно-східних повітах люблинського воєводства, де в останніх часах знову замкнено цілу низку навіть новопобудованих православних святинь, а також розпочато розбір деяких церков, а невиявлена, як і дотепер, злочинна рука взялася в останніх часах масово нищити православні святині, підпалюючи їх. Крім того адміністраційна влада першої інстанції розпочала в травні і в червні ц. р. виселення з тих місцевостей православного духовенства, даючи тільки 2 — 3 дні часу до полагодження всіх справ, звязаних з виїздом. В останніх часах кільканадцять священників у люблинському воєводстві було покарано арештом і адміністраційною гривною у висоті від 100 до 500 зл. за невиконання наказу покинути місця, де вони до цього часу мешкали, чого вони не могли виконати з уваги на рівночасне виразне доручення своєї духовної влади — не покидати вірних і святинь.

Всі ці явища зміцнили серед православного населення переконання, що акція навернення на католицизм, яку проводять деякі чинники і для успішности якої викорустовують не раз представників адміністрації на місцях, має за ціль не тільки збільшення числа римо-католиків, але й руїну та внутрішню дезорганізацію Православної Церкви в Польщі. Джерелом цих усіх жалюгідних явищ, згідно з загальним переконанням, є в першу чергу дотепер правно не урегульоване становище Православної Церкви в Польщі, що використовують різні чинники із шкодою для Держави і Православної Церкви.

У звязку з цим оправдано є тривога, що Православ'я в Польщі, яке з природи речі призначене до відігнання найбільш позитивної ролі в формуванні і будові могутности Польщі, завдяки обставинам, про які я вище згадав, може зробитися ареною шкідливої для нашої Держави політичної диверзії, а, з другого боку, причиною зрозумілого огірчення серед православного населення в Польщі, що було б незвичайно трагічною річчю, небажаною ні для Польщі, ні для її православного населення.

Тим-то у всіх меморіялах щодо справ Православної Церкви, що їх так особливо чисельно складали в останніх часах на руки урядових чинників, домінувало прохання, як духовенства, так і вірних православного віроісповідання, про найскоріше урегулювання законодавчим шляхом правного становища Православної Церкви в Польщі. Упродовж останніх років не один раз порушували цю справу з соймової трибуни послі православного віроісповідання, з уваги на що тільки підчас минулої бюджетової сесії Пан Міністр Віроісповідань зробив доповідь, в якій ствердив із задоволенням, що по 7-літній інтензивній праці ми в цім часі стоїмо близько до остаточного урегулювання правних взаємовідносин Православної Церкви в Польщі, а в звязку з тим і до скликання Генерального Собору, заповідженого Грамотою Пана Президента Р. П. Це потвердили також зверхники Православної Церкви в Польщі, заявляючи представникам православного населення, що праці Мішаної Комісії, в яких рішальну участь брали також умандатовані представники Уряду, уже закінчені, а проект статуту Православної Церкви устійнений у порозумінні з Урядом, і що переведення його в життя тепер залежить виключно від спрямування проекту на законодавчу дорогу.

4

На жаль, упродовж останніх тижнів до православного громадянства почали надходити відомості, що Уряд не має наміру спрямовувати опрацьованого статуту на законодавчий шлях. Занепокоєне православне громадянство звернулося до верховних органів Православної Церкви в Польщі з проханням вивірити це і з сумом довідалося, що справді Уряд не має наміру в найближчому часі спрямувати опрацьований статут на законодавчий шлях, завдяки чому і надалі Православна Церква буде керуватися на підставі „Тимчасових Розпоряджень“, які не мають сили уставів, а виключно фрагментарично полагоджують взаємовідносини між Церквою і Державою, поминаючи цілу низку суттєвих справ, які децидують про нормальне життя Православної Церкви в Польщі, що скупчує в своїй організації коло 5 мільйонів вірних, громадян Річипосполитої.

У зв'язку з вищесказаним звертаюся до Пана Голови з проханням вивірити —

чи має намір Уряд і коли має, то коли, приступити до урегулювання законодавчою дорогою правного становища Православної Церкви в Польщі.

Варшава, 10. липня 1938 р.

СТЕПАН СКРИПНИК,
посол до Сейму.

Інтерпеляцію цю прийняв Маршалок підчас надзвичайної сесії Сейму Р. П. в 1938 р.

Додаток И

Римо-католицькі парафії Луцької єпархії (дієцезії) станом на 1925 р.

Деканат	Повіти	Кількість парафіян	Кількість парафіяльних костелів	Кількість каплиць	Кількість священнослужителів
Луцький	Луцький, Дубенський	40 939	15	12	21
Берестечківський	Дубенський, Горохівський	7525	7	6	8
Кременецький	Кременецький	21 283	14	13	17
Дубенський	Дубенський	15 043	9	9	12
Горохівський	Горохівський, Володимирський, Луцький	16 494	10	8	11
Корецький	Рівненський, Костопільський	15 688	7	5	6
Костопільський	Костопільський	15 687	8	7	9
Ковельський	Ковельський, Камінь-Каширський, Любомльський	31 048	12	9	14
Любомльський	Любомльський, Володимирський, Ковельський	13 435	9	8	9
Острозький	Здолбунівський, Кременецький	14 528	8	11	9
Рівненський	Рівненський, Дубенський, Костопільський	24 168	9	7	15
Сарненський	Сарненський, Луцький, Столинський (Поліське воєводство)	17 901	12	10	12
Володимирський	Володимирський, Любомльський	23 436	10	5	12
Разом		257 175	130	110	155

Розраховано за: Monografia stosunków wyznaniowych..... – S. 2–3.

Додаток К

Протестантська (євангельсько-лютеранська) церква на Волині
(парафії та канторати) станом на 1932 р.

Парафії	Прізвище пастора	Канторати в колоніях із зазначенням повітів	Прізвище кантора	Кількість парафіян у канторатах	Кількість парафіян у парафіях	
1	2	3	4	5	6	
Луцьк	Альфред Клейдінст	Дубнівський повіт			52	6762
		1. Рудецька	Г. Меллер			
		Горохівський повіт			443	
		2. Блудів	Ервін Рейх	67		
		3. Зелена	Голфрід Стрехшерн			
		Луцький повіт			дані відсутні -/- -/- -/- -/- -/- -/- -/- -/- -/- -/- -/- -/- -/- -/-	
		4. Наталин	Г. Пельцер			
		5. Площа	С. Шмідт			
		6. Підгайці	А. Сенф			
		7. Цезарин	Канненбер			
		8. Гаразджа	Л. Шульц			
		9. Нова Земля	А. Фандіх			
		10. Кадище	Л. Мієтс			
		11. Юзефин	Н. Мацанка			
		12. Ружанка	Г. Вейс			
13. Цеперів	Х. Каус					
14. Адамівка	Е. Вогель					
15. Антонівка	Е. Вогель					
Рожище, (Луцький повіт)	Рейнхольд Хенке	Луцький повіт				505
		1. Веснянка	Крюгер	161		
		2. Брище 1	Ролланер	54		
		3. Брище 2	Шмідт	30		
		4. Ст. Рокині	Траздік	58		
		5. Ст. Олександрівка	Станке	42		
		6. Глинище	Фрейгер	42		
		7. Плешів	Фрейгер	дані		
		8. Дмитрівка	Фрейгер	відсутні		
		9. Станіславівка	Фрейгер	118		
Торчин	Роберт Лерхе	Горохівський повіт			4115	
		1. Хеленів	Б. Спрігнер	374		
		2. Вінсентів	А. Нелітс	224		
		3. Маринків	Р. Мацанка	366		
		4. Заостів	Р. Мацанка	173		

Парафії	Прізвище пастора	Канторати в колоніях із зазначенням повітів	Прізвище кантора	Кількість парафіян у канторах	Кількість парафіян у парафіях				
1	2	3	4	5	6				
Торчин	Роберт Лерхе	Луцький повіт				4115			
		5. Ямки	Адольф Реус	296					
		6. Янівка	Депнер	310					
		7. Людвиків	Т. Бредов	314					
		8. Раківщина	Г. Краузе	178					
		9. Хеленів	Теодор Ресс	417					
		10. Каролінівка	А. Штейнке	294					
		11. Михайлівка	Й. Хеллер	257					
		12. Матильдів	А. Рейх	179					
		13. Жичинек	Т. Троснов	668					
		Рівне	Павло Сікора	Дубенський повіт				4021	
				1. Дубно	К. Пуфхаль		145		
				2. Митниця	Теодор Міндер		242		
				3. Краснопіль	Р. Нейдер		256		
4. Болярка	Брейткреутс			144					
5. Мальоване	Г. Шмідт			34					
6. Олександрівка	А. Грюнвальд			190					
7. Владиславівка	Й. Хербшер			245					
8. Гончарича	П. Вашметс			291					
9. Річище	К. Дрейлід			226					
10. Курдибан	К. Буссе			141					
Костопільський повіт									
11. Михайлівка	Е. Бренер			218					
12. Полянівка	Р. Готліб			71					
13. Перелісянка	Х. Норинберг			166					
14. Кременець	Х. Норинберг			33					
Рівненський повіт									
15. Мар'янівка	Е. Пельцер			223					
16. Мочолки	Т. Шинкель	380							
17. Леонтівка	Л. Ейзерт	102							
18. Янівка	Я. Кришталь	109							
Тучин (Рівненський повіт)	Якоб Фухр	Рівненський повіт				6173			
		1. Амелін	Д. Сейдерс	316					
		2. Ючин	Л. Бренер	175					
		3. Кути Залісся	Е. Крюгер	177					
		4. Майдан Бугр.	Е. Арндт	92					
		5. Тучин	А. Гінсбрехт	207					
		6. Користь	Ю. Лауфман	113					
		7. Антоніїв	Р. Ледер	117					
		8. Желянка	Е. Пфлюград	84					
		9. Пухава	Міттельштадт	150					
		10. Соломка	К. Схейдер	110					
		11. Костопіль	Гриневецький	845					

Парафії	Прізвище пастора	Канторати в колоніях із зазначенням повітів	Прізвище кантора	Кількість парафіян у канторах	Кількість парафіян у парафіях		
1	2	3	4	5	6		
Тучин (Рівненський повіт)	Якоб Фухр	Костопільський повіт				6173	
		12. Вулька Голонін	К. Гусовський	62			
		13. Велике Поле	О. Гефрейтер	683			
		14. Кургани	Ю. Панкратт	120			
		15. Антонівка	Л. Кіршфельд	135			
		16. Старий Берестовець	Г. Майер	690			
		17. Борівка	К. Бейн	52			
		18. Кам'янка	Ю. Фішер	311			
		19. Городище	Я. Тарон	345			
		20. Максимілян	А. Стенке	237			
21. Мидськ	Р. Єдан	210					
22. Круги	Ю. Депнер	371					
23. Купля	К. Готлейб	269					
Здолбунівський повіт							
24. Караш		202					
Володимир	Альберт Схон	Горохівський повіт				6217	
		1. Софіївка	Г. Кранц	365			
		2. Діброва I	Е. Бьоккер	191			
		3. Діброва II	Л. Крепс	400			
		4. Мар'янівка	Я. Шрьодер	79			
		5. Яхимівка	Г. Арндт	413			
		6. Юнгівка	Я. Занфт	265			
		7. Високе	В. Каусс	277			
		Ковельський повіт					
		8. Мирославівка	Г. Хауфманн	дані відсутні			
		9. Лежахів	О. Вінтер	-/-			
		10. Щирлики	О. Вінтер	-/-			
		11. Олександрівка	Е. Йодн	-/-			
		12. Радомль	Е. Круельд	-/-			
		13. Ковель	Г. Рейх	-/-			
		Володимирський повіт					
		14. Антонівка	Г. Рейх	-/-			
15. Ейзавертполь	Г. Рейх	-/-					
16. Сурежівка	Г. Рейх	-/-					
17. Вандоволя	Г. Рейх	-/-					
Хелм (Люблінське воєводство)	В. Луцер	1. Голлендри- Забужанські 2. Голлендри Сурежа	Г. Рейх Г. Рейх	964 дані відсутні	964		

Розраховано за: [423, s. 72–74].

Додаток Л
Протестантські конфесії на території Волинського воєводства
(станом на 1935 р.)

Назва конфесії	Церковні громади (населений пункт, повіт)	Кількість прихожан	Керівник громади
1	2	3	4
Адвентисти сьомого дня	1. Свинюхи, Горохівський повіт	92	Завадський М.
	2. м. Володимир	87	Кригер Е.
	3. Сенички, Горохівський повіт	88	Баран-Голодін Я.
	4. Пожарки, Луцький повіт	170	Кулак Я.
	5. м. Рівне	224	Невядомський А.
	6. м. Луцьк	117	Кулак Я.
Євангельські християни баптисти	1. Рожище, Луцький повіт	500	Тучек В.
	2. Діброва, Сарненський повіт	невід.	вакантна посада
	3. м. Здолбунів	200	Волянський В.
	4. Коловерте, Рівненський повіт	358	Зомерфельд А.
	5. м. Сарни	5	Біруль А.
	6. Гвоздів, Рівненський повіт	77	Шуст П.
	7. Перозів, Здолбунівський повіт	180	Клуттіг Л. Р.
	8. Луцинів, Рівненський повіт	2 434	Єцке М.
	9. Пульмо, Любомльський повіт	72	Занюк Я.
	10. Красносілля, Рівненський повіт	48	Прохасько Е.
	11. м. Луцьк	50	Волянський Е.
	12. Кримне, Ковельський повіт	невід.	Потапейко А.
Дослідники Святого Письма	1. Серхів, Сарненський повіт	30	Паламар Є.
	2. Володимир, Сарненський повіт	74	Розін Є.
	3. Длуговоля, Сарненський повіт	56	Пенко П.
	4. Холендри, Любомльський повіт	73	Риль А.
Євангельські християни («Духовні»)	1. м. Клевань	49	Пехоршев Й.
	2. Маковичі, Ковельський повіт	50	Мазурок А.
Євангельські християни	1. м. Рівне	500	Нечипорук О.
	2. м. Здолбунів	148	Нечипорук М.
	3. м. Ковель	168	Руцький П.
	4. Перванче, Горохівський повіт	116	Бойко А.
	5. м. Луцьк	786	Бондарук Г.
	6. Гаї Чеські, Здолбунівський повіт	52	Адольф. Ю.
	7. Долхе, Горохівський повіт	105	Лащук М.
	8. Боратин, Дубенський повіт	148	Смик К.
	9. Онишковці, Кременецький повіт	27	Баранчук Є.
	10. Мирославівка, Ковельський повіт	620	Шмітке Й.
	11. Ольгівка, Горохівський повіт	235	Трихоблюк В.
	12. Поромів, Володимирський повіт	126	Семенчук І.
	13. Берестечко, Горохівський повіт	87	Юркевич Я.
	14. Мощаниця, Луцький повіт	223	Степанюк Х.

Назва конфесії	Церковні громади (населений пункт, повіт)	Кількість прихожан	Керівник громади
1	2	3	4
Євангельські християни	15. Передмірка, Кременецький повіт	29	Горошко Л.
	16. Огризківці, Кременецький повіт	400	Вербицький М.
	17. Свинюхи, Кременецький повіт	98	Шегера М.
	18. Печорна, Кременецький повіт	165	Вербицький М.
	19. Ст. Підцаревичі, Луцький повіт	272	Войтович Ф.
	20. м. Володимир	86	Кліменко А.
	21. Жолоби, Кременецький повіт	40	Якубовський С.
	22. Биківці, Кременецький повіт	68	Нагорний Т.
	23. Темногаї, Кременецький повіт	128	Гуменюк В.
	24. Козачки, Кременецький повіт	120	Полянко Б.
	25. Якимівці, Кременецький повіт	97	Коломієць О.
	26. м. Костопіль	155	Шкурський К.
	27. Андрушівка, Рівненський повіт	114	Кіричук О.
	28. Олександрія, Рівненський повіт	107	вакантне місце
	29. Кримне, Ковельський повіт	72	Сливка С.
	30. Линів, Рівненський повіт	49	Войтович Л.
	31. Садів, Луцький повіт	158	Клекоць П.
	32. Білів, Рівненський повіт	126	Кідун С.
	33. Лище, Луцький повіт	113	Короваєв Т.
	34. Баране, Дубенський повіт	98	Дуля Т.
	35. Покашів, Луцький повіт	77	Пилипчук С.
	36. Мощів, Рівненський повіт	219	Довгалець М.
	37. Постників, Дубенський повіт	558	Василевський М.
	38. Чудель, Сарненський повіт	312	Великий П.
	39. Блудів, Горохівський повіт	138	Оніщук К.
	40. Колоденка, Рівненський повіт	167	Яніщук П.
	41. Свинюхи, Горохівський повіт	68	Сидорчук В.
	42. м. Луцьк	297	Бондарук Г.
	43. Козятин, Горохівський повіт	94	Павлюк І.
	44. Малів, Дубенський повіт	200	Касіян П.
	45. Городище, Рівненський повіт	257	Павлюк А.
46. Колки, Луцький повіт	824	Садовий Н.	
47. Холопичі, Горохівський повіт	399	Шальовський К.	
48. Ставки, Луцький повіт	185	Бура Б.	
49. Дорогостаї, Дубенський повіт	113	Веселий А.	
50. Маркостав, Володимирський повіт	101	П'ятоха П.	
51. м. Горохів	60	Агрипін О.	

Назва конфесії	Церковні громади (населений пункт, повіт)	Кількість прихожан	Керівник громади
1	2	3	4
Церква Божа	1. Брище, Луцький повіт	120	Дебусь Ф.
	2. Амелін, Рівненський повіт	864	Хенкельман Г.
	3. Гораймівка, Луцький повіт	60	Попович М.
	4. Костюхнівка, Луцький повіт	95	Коновальчук У.
	5. Кам'яниче, Луцький повіт	303	Дерлюк Л.
	6. Постійне, Костопільський повіт	8	Шиллюк Т.
Євангельські християни: Церква Христова	1. Горичів, Володимирський повіт	252	Павлюк Т.
	2. Смідин, Ковельський повіт	110	Юрчук А.
	3. Кучків, Володимирський повіт	66	Оліфер С.
	4. Сільце, Горохівський повіт	51	Павлюк Н.
	5. м. Любомль	65	Олександрук Я.
	6. Поромів, Володимирський повіт	97	Рудь М.
Євангельські християни «Богушівсько-Вічинська громада» (Стефанівці)	1. Богушівка, Луцький повіт	136	Бохонюк Степан
Вільні євангельські християни	1. Хорупань, Дубенський повіт	60	Гричак І.
	2. Млинів, Дубенський повіт	112	Гордіюк І.
	3. м. Дубно	80	Лебідь М.
	4. Іващуки, Дубенський повіт	73	Головчук Т.
	5. Бережці, Кременецький повіт	150	Грушицький І.
	6. Бехень, Рівненський повіт	64	Богуцький Й.
	7. Новомильськ, Здолбунівський повіт	25	Кравчук М.
	8. Столбець, Дубенський повіт	95	Момотюк Т.
	9. Редьків, Дубенський повіт	147	Войтишин Д.
	10. Здолбиці, Здолбунівський повіт	43	Боярчук Г.
	11. Кустинь, Рівненський повіт	38	Балда М.
	12. Радзивилів, Дубенський повіт	60	Олійник В.
Євангельські християни «Зелено-святківці»	1. м. Кременець	133	Харасевич Д.
	2. Стара Човниця, Луцький повіт	117	Зуб-Золотарьов І.
	3. Башуки, Кременецький повіт	119	Шимчак Т.
	4. Діброва, Здолбунівський повіт	78	Кузьмук Є.
	5. Степань, Костопільський повіт	952	Наливайко І.
	6. Кедри, Сарненський повіт	233	Тоюнда Т.
	7. Тутовичі, Сарненський повіт	438	Корсунь Л.
	8. Острожець, Дубенський повіт	70	Шалайко Д.
	9. Поліце, Сарненський повіт	479	Войтович Я.

Назва конфесії	Церковні громади (населений пункт, повіт)	Кількість прихожан	Керівник громади
1	2	3	4
Євангельські християни «Зелено-святківці»	10. Квасилів, Горохівський повіт	180	Якубчук О.
	11. Березниця, Ковельський повіт	410	Мельничук І.
	12. Глинськ, Рівненський повіт	126	Корольчук І.
	13. Сморгва, Дубенський повіт	54	Москуль В.
	14. Срибно, Дубенський повіт	250	Голембійовський П.
	15. Риковичі, Володимирський повіт	155	Хамула А.
	16. Кутрів, Горохівський повіт	180	Степанюк Я.
	17. Богдашівка, Рівненський повіт	70	Скромний І.
	18. Боратин, Дубенський повіт	65	Давидюк М.
	19. Дольхе, Горохівський повіт	249	Масон Т.
	20. Сілець, Сарненський повіт	319	Семенюк П.
	21. Кудрин, Здолбунівський повіт	153	Лещинський А.
	22. Чмикос, Любомльський повіт	137	Ющук С.
	23. Полапи, Любомльський повіт	58	Сільчук І.
	24. Сомин, Володимирський повіт	75	Сянюк К.
	25. Подриже, Ковельський повіт	169	Столярчук Л.
	26. Верба, Дубенський повіт	141	Коблюк А.
	27. Кречевичі, Ковельський повіт	54	Лукаш С.

Розраховано за: [423, с. 89–103].

Додаток М

Єврейські віросповідні громади на території Волинського воєводства
(станом на 1935 р.)

Повіт	Віросповідні гміни	Кількість населення віросповідних громад	Рабини віросповідних громад
1	2	3	4
	Великі гміни: 1. Ковель 2. Луцьк 3. Рівне 4. Сарни 5. Остріг Разом	12 758 26 000 30 275 13 575 7 500 90 108	Мойша-Нухім Тверський Сорочкін Зелман Симха Герц Майофіс Нухім Овшия Печенік немає даних
1. Дубнівський	Малі гміни: 6. Козин 7. Млинів 8. Радзивилів 9. Варковичі Разом	1400 4350 2364 2015 16 460	Іцко Клігер Герш Ацкерман немає даних Шейхет
2. Горохівський	10. Берестечко 11. Горохів 12. Локачі Разом	2500 3115 3039 8654	Мойша-Лейб Клеванер Меєр-Шмуль Рейшер Шмуль Давид Валкін
3. Костопільський	13. Березно 14. Костопіль Разом	6 000 7 000 13 000	Арон-Бер Бараз немає даних
4. Ковельський	15. Мацеїв 16. Мельники 17. Ратно Разом	3937 4679 3300 11 916	Шулім Черняк Свард Лейб Фрідлендер
5. Кременецький	18. Кременець 19. Шумськ 20. Вишнівець Разом	8786 732 6800 16 318	Мотель Мендюк Йозеф Мехель Рубін Мейєр Нухім Югес-Лейб
6. Любомльський	21. Любомль 22. Опалин Разом	5120 931 6051	Лейба-Бер Лондон МейєрЗільберман
7. Луцький	23. Колки 25. Олика 26. Рожище 27. Торчин 28. Софіївка Разом	611 987 944 2500 2273 7315	немає даних Жос Давид Ландау Мойзеш Спектор Бенціон Цукер Борух Вольф Бейгель

Повіт	Віросповідні гміни	Кількість населення віросповідних громад	Рабини віросповідних громад
1	2	3	4
8. Рівнен- ський	29. Корець 30. Тучин Разом	991 4688 5679	немає даних Ашель Вольф Голова
9. Сарнен- ський	31. Володимирець	4043	Шльома Шаліт
10. Володи- мирський	32. Порицьк 33. Устилуг 34. Володимир Разом	1966 4500 12 220 18 666	Шмуль Боймель немає даних Яків Давид Моргенштерн
11. Здолбу- нівський	35. Здолбунів	2454	Міхель Лернер

Розраховано за: [423, с. 124–142].